

См Т
4512

ШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 84-85

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 84-85

СОФИЯ • 1999

СОФИЯ • 1999

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 84-85

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 84-85

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

доц. Г. БАКАЛОВ (отговорен редактор), проф. В. ГЕОРГИЕВ,
доц. Д. ДРАГАНОВ, доц. П. ПОПОВ, доц. Д. ВЕЧЕВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Красимир Лешаков – Изследвания върху бронзовата епоха в Тракия	5
Димитър Попов – Човешките жертвоприношения на Залмоксис	121
Румяна Колева – За датирането на славянската група „Попина – Гарван“ в Североизточна България и Северна Добруджа	163
Искра Баева – Аграризмът като идеология на селските движения в България и Полша до Втората световна война	183
Александър Луний – Руската емиграция в България през 20-те години	211
Румен Донков – Националистите, апартейдът и опозицията в Южноафриканския парламент (1948 – 1970)	233
Андриана Нейкова – Идеи и програми за издирване и публикуване на писмени извори за българската история	287

CONTENTS

Krasimir Leshtakov – Investigation on the Bronze Age in Thrace	5
Dimitar Popov – The Human Sacrifices to Zalmoxis	121
Rumyana Koleva – About the Date of the Slavic Group „Popina – Garvan“ in Northeast Bulgaria and North Dobroudja	163
Iskra Baeva – Agrarianism as an Ideology of Peasant Movements in Bulgaria and Poland until World War II	183
Alexander Lunin – Russian Emigration in Bulgaria 1920s	211
Roumen Doncov – Nationalists, Apartheid and Opposition in South Africa's Parlia- ment (1948 – 1970)	233
Andriana Neykova – Ideas and Programmes for Search and Publication of Archi- val Documents on Bulgarian History	287

ИЗСЛЕДВАНИЯ ВЪРХУ БРОНЗОВАТА ЕПОХА В ТРАКИЯ I. СРАВНИТЕЛНА СТРАТИГРАФИЯ НА СЕЛИЩНИТЕ МОГИЛИ ОТ РАННАТА БРОНЗОВА ЕПОХА В ЮГОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

КРАСИМИР ЛЕЩАКОВ
Катедра по археология

*Красимир Лещак*ов. ИССЛЕДОВАНИЯ БРОНЗОВОГО ВЕКА ФРАКИИ
I. СРАВНИТЕЛЬНАЯ СТРАТИГРАФИЯ ТЕЛЕЙ РАННЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА
ЮГОВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ

Работа посвящена почти неисследованной проблеме РБВ во Фракии. Сравнительная стратиграфия телей и синхронизация строительных горизонтов разработана на основе датированных материалов и особенно на основе керамики и ее орнаментации. В работе использованы материалы телей Езеро, Нова Загора, Дюгово, Караново, Веселиново и Св. Кирилово (Кирилово). Предлагаемая синхронизация включается в рамки трех этапов РБВ – Езеро А, Михалич и Св. Кирилово. Стратиграфический анализ отложений на исследованных объектах, особенно керамического материала, подтверждают его разделение на три этапа. Исходя из этой позиции, так называемую культуру Нова Загора среднего бронзового века, можно поставить в последний этап РБВ – Св. Кирилово и Михалич в рамках культур бронзового века Анатолии и Эгейского региона. Пока предлагается сопоставимость материалов этапа Михалича в РБВ 2, а этапа Св. Кирилово – с РБВ 3. Тезис доказывается и присутствием импортной керамики во Фракии. Известная до сих пор информация не позволяет выяснить переход к СБВ, так как верхние горизонты исследованных телей сильно пострадали в поздние времена.

Krasimir Leshtakov. INVESTIGATION ON THE BRONZE AGE IN THRACE
I. COMPERATIVE STRATIGRAPHY OF THE EARLY BRONZE AGE TELLS
IN SOUTH-EAST BULGARIA

The article is concerned with the almost unexplored problem of the EBA in Thrace. The comparative stratigraphy of the tells and the synchronization of their levels is based on datable finds and mainly on the pottery and its pattern. The study is based on data from the tells Ezero, Nova Zagora, Djadovo, Karanovo, Veselinovo, and Sv. Kirilovo. The synchronization proposed here is in the frames of the three stages of the EBA in Thrace – Ezero A, Michalich and Sv. Kirilovo. The three-partical division itself is supported by the stratigraphical sequence and the ceramics of the investigated sites. From this point of view, the so-called "Nova Zagora MBA – Culture" fits almost entirely in the last EBA stage – Sv. Kirilovo. There is an attempt, on the base of the supposed synchronization, to find the right place of the

stages Michalich and Sv. Kirilovo in the cultural development in Anatolia and the Aegean region. According to the evidence from Thrace and the surroundings available, it seems acceptable to set Michalich and Sv. Kirilovo-stages in the time of EBA 2 and EBA 3. Another proof is the presence of imports of South origine in the EBA in Thrace. The data available is not sufficient to clear the problem of the transition to the MBA, due to later destruction on the investigated sites.

Проблемът за сравнителната стратиграфия на обектите от ранната бронзова епоха (РБЕ) в Южна България е един от най-слабо разработените в българската праистория. Въпреки наличието на многобройни проучени паметници, досега е обнародвана само едно специално изследване, при това преди повече от 30 години¹. В редица други обобщаващи статии или по-общии публикации този проблем е засяган, но твърде повърхностно, без реална възможност за дискутиране на базата на сигурни факти².

Проблемът за сравнителната стратиграфия е в основата на стремежа за изграждане на периодизация на РБЕ, в основата на опита да се характеризира културата през средната бронзова епоха (СБЕ) и да се отговори на редица въпроси с по-общ характер като този за приемствеността между СБЕ и късната бронзова епоха (КБЕ), за селищната структура през отделните периоди, за характера на земеделието и скотовъдството и т. н.

Очевидно сравнителният анализ на данните от различни обекти с цел подреждането им в хронологически редове е обусловен от възможността за датиране на техните културни пластове и на отделните им нива (строителни хоризонти). В район, който се отличава със значителна културна хомогенност през РБЕ, какъвто е Южна България, излизат на преден план онези специфични елементи, които трудно се вменстват в статистическите схеми. Без да се омаловажава статистическият метод на изследване на големи информационни масиви (например керамиката от селищната могила до с. Езеро, Новозагорско³), е необходимо да се обърне по-голямо внимание на специфичните датиращи елементи. Особено голяма стойност имат вносните предмети – т. нар. „импорти“, както и техните имитации.

Споменатите дотук проблеми са намерили своето място в редица обзорни или юбилейни статии, засягащи и праисторията като цяло⁴, но не са били обект на задълбочено проучване за РБЕ. Опитите в тази посока са затруднени от непълното публикуване на материалите, от някои неудачи в разкпаването на археологическите обекти в Южна България, от селективното публикуване на представителни находки или от декларативността и предпоставеността на изводите с трудно проверяема фактологична основа⁵.

През последните години се наложи становището, че културата през РБЕ в Югоизточна България се характеризира с редица устойчиви белези, достатъчни за обосноваването на нейната специфика⁶. Изглежда, че южното българско Черноморие (на юг от Стара планина до днешната държавна граница в Странджа) е сравнително обособено и е с редица особености в керамиката и нейната украса⁷. Ето защо за основен район на това изследване бе избрана Югоизточна България. Тя включва

поречието на реките Сазлийка, средното течение на Тунджа и долината на Марица на изток от Чирпанските възвишения. Към зоната принадлежи и Казанлъшкото поле⁸. Изследванията в тази част на Тракия имат почти столетна давност и са били вече обект на няколко историографски прегледа⁹. Ето защо едва ли е необходимо да бъдат съобщавани тук известните в литературата данни. Възможно е, като се вземат под внимание предишните изследвания¹⁰, да се направи обобщение на отделните типове и некрополи от бронзовата епоха (БЕ):

1. *Селищни могили*. Те са големи (вис. над 10 м), средни (вис. 8-5 м) или малки (вис. 5-3 м).

2. *Открити селища*. Обикновено това са селища спътници, възникнали край по-големи селищни могили¹¹ или селища с по-кратка продължителност на живота, вероятно обитавани от население с основен поминък скотовъдство. Те са по принцип неукрепени¹².

3. *Укрепени селища*. Терминът е условен, тъй като и голяма част от селищните могили през РБЕ са укрепени. За тях е по-правилно определението „полупланински селища“ в Сакар и Средна гора, като например укрепеното селище до с. Михалич, Свиленградско¹³.

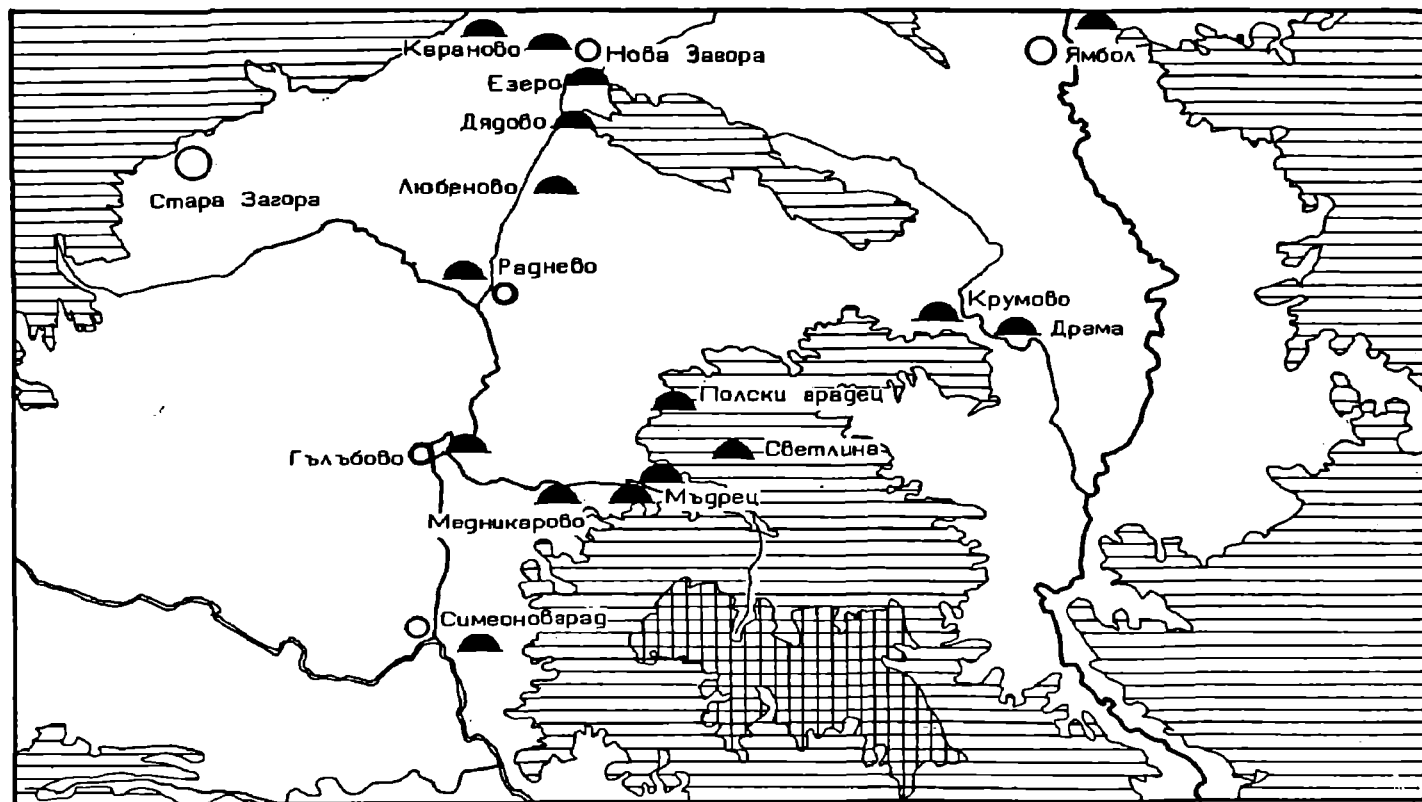
4. *Плоски некрополи*. Досега са открити два плоски некрополя – един в рамките на самото селище (Езеро)¹⁴ и един извън селището, до Берекетската селищна могила край Стара Загора¹⁵. Тук не се включват гробовете на младенци под подовете на жилищата, известни от почти всички раннобронзови селища. Напоследък бяха докладвани и гробове в селищната могила (с. м.) при с. Юнаците, Пазарджишко, но те излизат извън рамките на изследването, определени по-горе.

5. *Могилни некрополи*. През последните години бяха проучени няколко могилни некрополя от РБЕ, компактно разположени по долното течение на р. Сазлийка и на р. Овчарица¹⁶. Те, заедно с разкопаните по-рано надгробни могили, датирани в РБЕ¹⁷, поставят редица нови въпросителни при опитите за интерпретацията на културата в тази част на Горнотракийската низина¹⁸. Особено важни са надгробните могили до с. Голяма детелина, Раднево, които съдържат като гробни дарове голямо количество глинени съдове¹⁹. Поставянето им в ямите – затворени комплекси, компенсира недостатъците в публикацията на Езеро, където находките са дадени по строителни хоризонти²⁰.

В края на 80-те години бяха съобщени и данни за наличие на постройки (?) или на други структури с по-особено, вероятно култово предназначение. Поради непълнотата на съобщенията и предварителния им характер, а и поради отдалечеността от темата те няма да бъдат дискутирани тук. Заслужава обаче да се отбележи, че на фона на общото културно развитие в Източното Средиземноморие, откритието на подобни съоръжения в Тракия не бива да носи голяма изненада²¹.

I. 1. ЕЗЕРО (ДИПСИЗКА СЕЛИЩНА МОГИЛА), обр. 1

Селищната могила е възникнала на десния бряг на р. Блатница, в близост до заблатено езеро (дипсиз). Непосредствено до могилата има минерален извор със

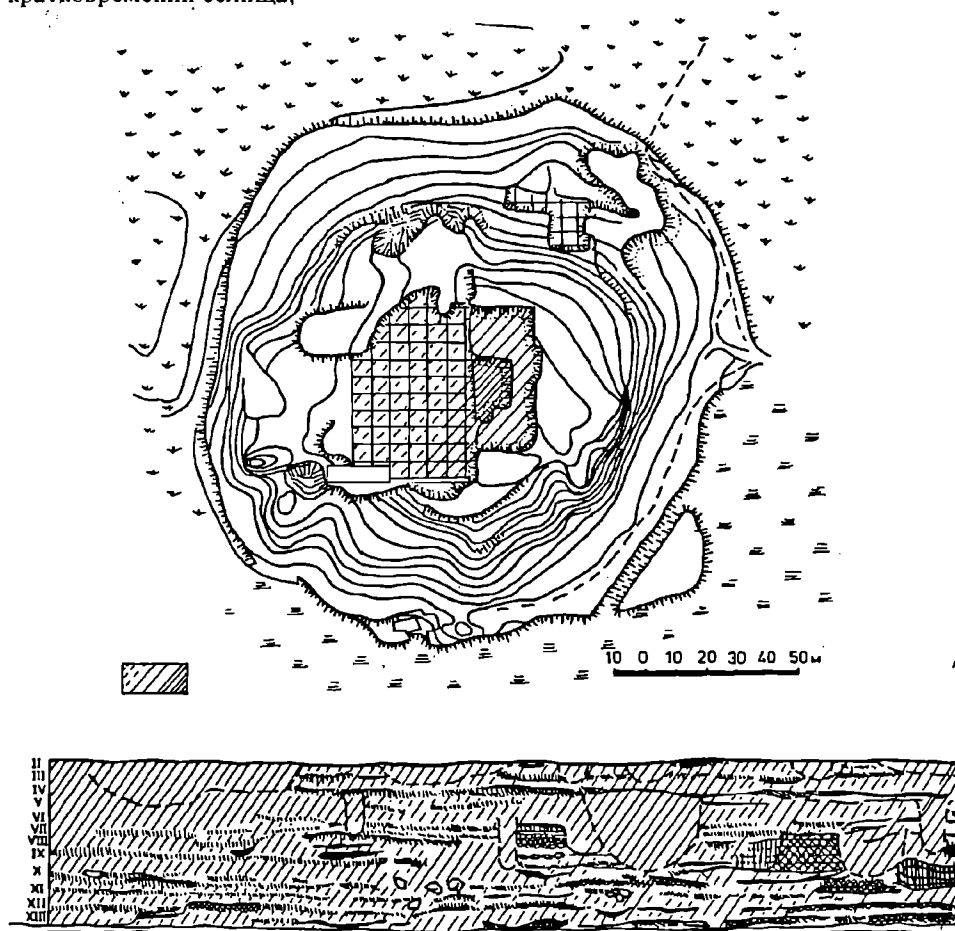
М 1 : 500 000

Обр. 1. Карта на селищните могили в Югоизточна България

средно голям дебит. Намира се на около 500 м източно от Езеро и на около 3 км югоизточно от Нова Загора. Има височина над околния терен над 10 м и овална основа с диаметри 200/145 м. Може да се допусне, че напластяванията са били с обща дебелина над 11-12 м, като се вземе предвид фактът, че повърхността на могилата се е обработвала, а от друга страна, че поради наличието на подпочвени води не е достигната стерилна почва²².

При проучванията са открити материали от следните епохи:

- пласт от средновековно селище, датирано през XII–XIV в., по-късно отнесено към XI – XII в.²³;
- пласт от късноримско укрепено селище;
- материали от ранножелязната епоха (РЖЕ) и КБЕ, вероятно останали от кратковременни селища;

Обр. 2. а – топография на Езеро

б – старатиграфия на пласта от бронзовата епоха в Езеро, I – XIII стр. х., централен изкоп.

По Г. Ил. Георгиев и др.

- пласт от РБЕ (обр. 26);
- пласт от халколита (култури Караново V и Караново VI);
- пласт от средния неолит (култура Караново III–Веселиново);
- пласт от ранния неолит, предположен по отделни фрагменти и непроучен поради подпочвените води в изкопа.

В близост до с. м. Езеро са регистрирани от П. Детев две селища, неоткрити при по-късните българо-руски проучвания. Некрополът също не е намерен, с изключение на петте гроба на възрастни индивиди и на 10 на деца в рамките на селището²⁴.

Могилата е регистрирана през 1933 г. от В. Миков, а през 1950 г. П. Детев публикува раннобронзови материали от нейната повърхност²⁵. Първите разкопки на това място са проведени през 1952/56 г. под ръководството на В. Миков и с участието на Н. Койчев. Те са подновени през 1958 г. В централната част и в източната половина на могилата е достиганата дълбочина до 2 м, а на площ 150 кв. м – до 3, 10 м. Там културният пласт от РБЕ е изчерпан до нивото на хиатуса, разделящ

	Ранна бронзова епоха	Средна бронзова епоха	Късна бронзова епоха
Попов, Р. 1921, 1930		1900 – 900	
Миков, В. 1933		1900 – X в. пр. Хр.	
Миков, В. 1952	1900 – 1750	1750 – 1200	1200 – 800
Георгиев, Г. Ил. 1957	2750 – 1900	1900 – 1600	
Миков, В. 1971	2500 – 1900	1900 – 1600	1600 – 1100
Катинчаров, Р. 1972, 1974,	2750 – 1900	1900 – 1500	1500 – 1200
1977	3000 – 1900	1900 – 1500	1500 – 1200
Георгиев, Г. Ил. 1982	3000 – 1900	1900 – 1500	1500 – 1200
Катинчаров, Р. 1982	3200/3100 – 2000/1900	2000/1900 – 1600/1500	1600/1500 – 1200/1100
Панайотов, И 1976	3100/3000 – 1900	1900 – 1600/1500	1600/1500 – XII в. пр. Хр.
Панайотов, И 1982	ок. 3500/3000 – 1900	1900 – 1600/1500	1600/1500 – XII в. пр. Хр.
Тодорова, Х. 1974	2750/3100 – 1900	1900 – 1500	1500 – 1200
Тодорова, Х. 1989	3500 – 1900	1900 – 1600/1500	1600/1500 – XII в. пр. Хр.

Таблица 1. Периодизация на бронзовата епоха в българските земи.
Преглед на мненията

Строителни хоризонти	ЮЗ изкоп	СЗ изкоп	Централен изкоп
I	... - 1,00 м	0,70 - 0,90 м	... - ...
II	I - 1,20	0,95 - 1,40	1,00 - 1,10
III	1,20 - 1,80	1,40 - 2,00	1,10 - 1,30
IV	1,80 - 2,20	2,00 - 2,40	1,30 - 1,60
V	2,20 - 2,40	2,40 - 2,70	1,60 - 1,90
VI	2,40 - 2,60	2,70 - 2,95	1,90 - 2,05
VII	2,60 - 3,00	хиатус	2,05 - 2,30
VIII	3,00 - 3,40		2,30 - 2,45
IX	3,40 - 3,80		2,45 - 2,80
X	хиатус		2,80 - 3,20
XI			3,20 - 3,40
XII			3,40 - 3,60
XIII			3,60 - 3,80 м
			хиатус
	х а л к о л и т		

Таблица II. Стратиграфия на културния пласт от ранната бронзова епоха в селищната могила Езеро по данни от българо-руските проучвания (По Г. Ил. Георгиев и др.)

Строителни хоризонти	Централен изкоп	Дълбочини по В. Миков
Средновековно селище	... - ...	0,20 - 0,50 м
(Ia - Ib)	... - ...	0,50 - 0,90
I	... - ...	0,90 - 1,00
II	... - 1,00	1,00
		-
III	1,00 - 1,30	1,30
IV	1,30 - 1,60	1,30
		-
V	1,60 - 1,90	1,80
VI	1,90 - 2,05	1,80
		-
VII	2,05 - 2,30	2,30
VIII	2,30 - 2,45	2,30
IX	2,45 - 2,80	-
X	2,80 - 3,20	3,10
XI	3,20 - 3,40	
XII	3,40 - 3,60	хиатус
XIII	3,60 - 3,80	
	хиатус	
	халколитен пласт	

Таблица III. Корелация на данните от българо-руските разкопки; централен изкоп, с резултатите от разкопките на В. Миков и Н. Койчев

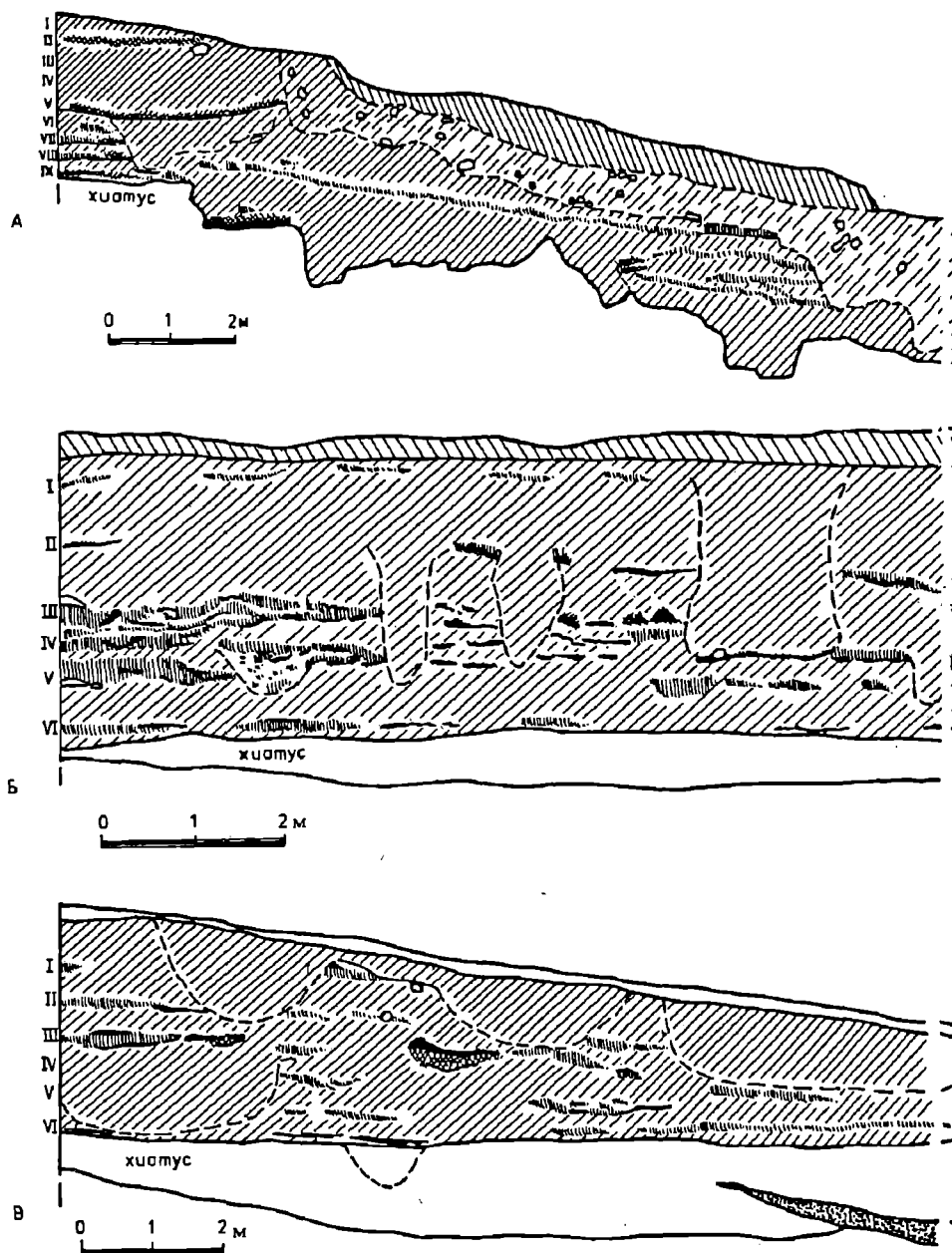
го от по-долния халколитен пласт²⁶.

Неизвестно защо при подновяването на разкопките от българо-руската експедиция е избран разкопаният вече от В. Миков участък (обр. 2а). Там пластът е снижен с около 1 м (табл. III). Липсата на информация за горните нива на Езеро в тази част на могилата е принудила проучвателите да направят още два контролни сондажа със значително по-малка площ. Корелирането на дълбочините от различните изкопи обаче създава известни трудности и не би могло да е напълно коректно (табл. II). Подобен опит може да се основе единствено на усреднените дълбочини след приравняване към нивото на повърхността в различните части на могилата. От друга страна, налице е значителна денивелация към североизточния изкоп, който е разположен на склон (обр. 3б-в). По данни на В. Миков пластът от РБЕ в югозападния изкоп е започвал почти непосредствено под хумусния слой²⁷.

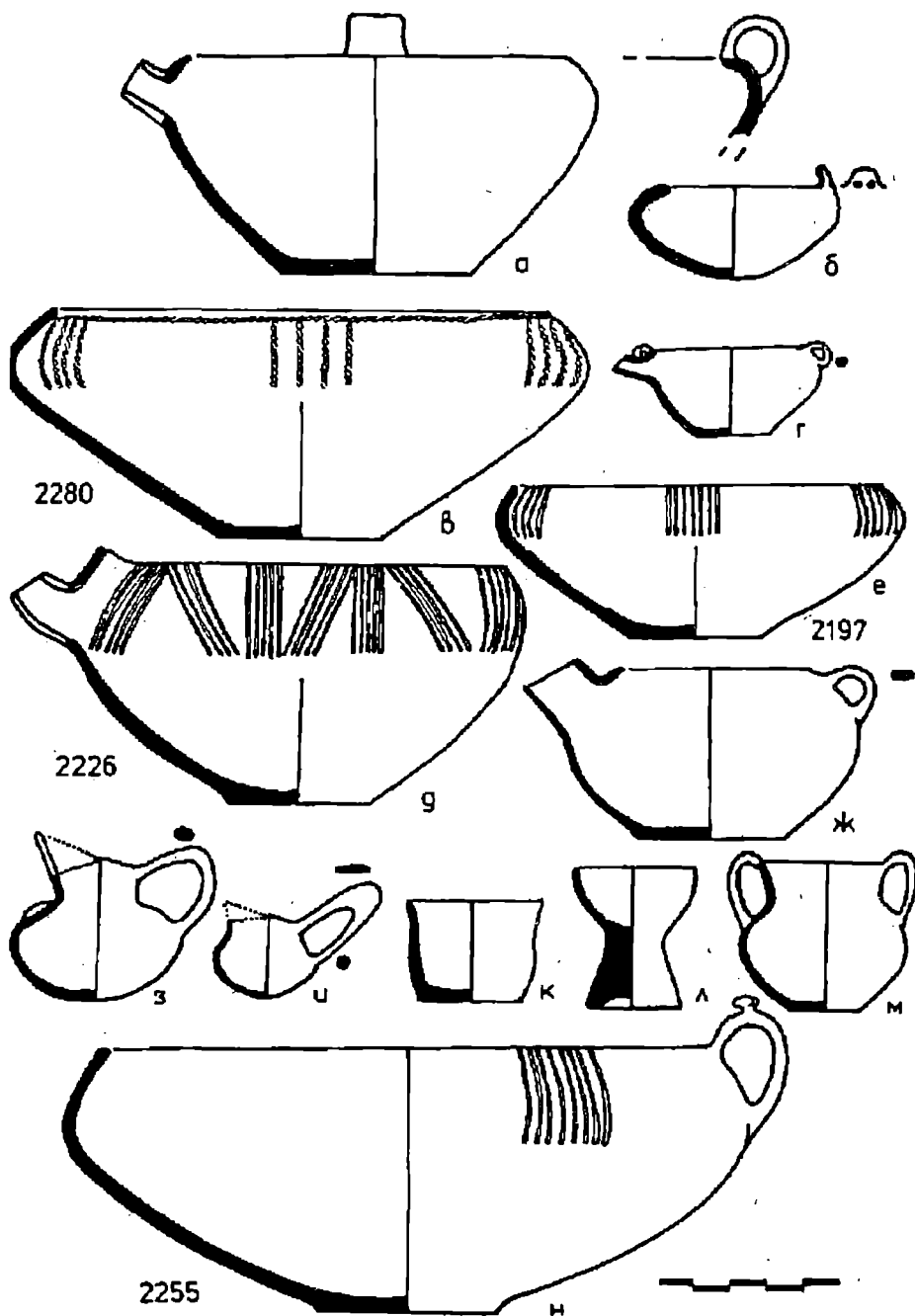
Като се вземат предвид всички посочени дотук съображения, трябва да се констатира, че пластът от РБЕ в Езеро е със сложна топография, неизяснена при археологическите разкопки. Неизяснен е и въпросът за стратиграфията на най-горните строителни нива. Според В. Миков пластът от РБЕ в отделни участъци на централния изкоп, също както и в югозападния, започва под хумуса²⁸. В такъв случай напълно допустимо е наличието на още най-малко две-три селища – мисъл, която не е напълно чужда на авторите на монографията „Езеро. Раннобронзовото селище“²⁹.

Доста проблематично е и определянето на I строителен хоризонт (стр. х.) в централния изкоп (табл. II, обр. 2б). В югозападния изкоп е фиксирана само неговата основа, докато данните от северозападния изкоп могат да се ползват само след уговорки поради денивелацията на терена. В централния изкоп от архитектурни останки е лишен и II стр. х. Дебелината му е само 0,10 м, но за компенсация на това в североизточния изкоп дебелината е 0,50 м. В последния случай явно става въпрос за смесен пласт или за приплъзване на останки от жилищни съоръжения към периферията на могилата. Сравнително ясното положение на II стр. х. в югозападния изкоп контрастира с необичайната дебелина на III стр. х. там – 0,60 м (обр. 3б-в).

Според авторите на „Езеро“, I–III стр. х. са обособена част от развитието на културата и са означени като фаза Езеро B_2 ³⁰. За характеризирането на фазата са използвани много малко данни в сравнение с предшестващите³¹. Този факт, съпоставен със стратиграфските и топографските неясноти, прави определянето на Езеро B_2 много трудно. Става напълно ясно, че горната част на пласта от РБЕ в Езеро, съдържаща най-малко 5 жилищни нива, не може да бъде изчерпателно характеризирана. Като имах предвид тези съображения, предложих наименованието фаза „Пост-Михалич“, която да включва развитието след IV стр. х. на Езеро и да обхваща фазата Езеро B_2 заедно с най-горните нива на Езеро. Наличните данни обаче не дадоха сигурна основа за защита на подобна идея, а, от друга страна, проблемът беше в основата на съществуващите различия в периодизацията на РБЕ. Всъщност тази фаза се покриваше почти изцяло с етапа Св. Кирилово по периодизацията на

Обр. 3. Стратиграфия на пласта от бронзовата епоха в Езеро, югонизточен, северонизточен и северозападен склон, западна стена

Обр. 4. Керамика от разкопките на В. Мяков и Н. Койчев на Езеро

Г. Ил. Георгиев³².

От позициите на статистическата обработка на керамиката, приложена в Езеро, I–III стр. х., както и по-горните, са трудно съпоставими с VIII–IV стр. х. Налага се обръщане към традиционното типологическо сравнение чрез използването на симптоматични находки. Допълнителна тежест на изводите придават и съдовете от разкопките на В. Миков и Н. Койчев, които са с точно отчетени дълбочини и контекст на откриване³³.

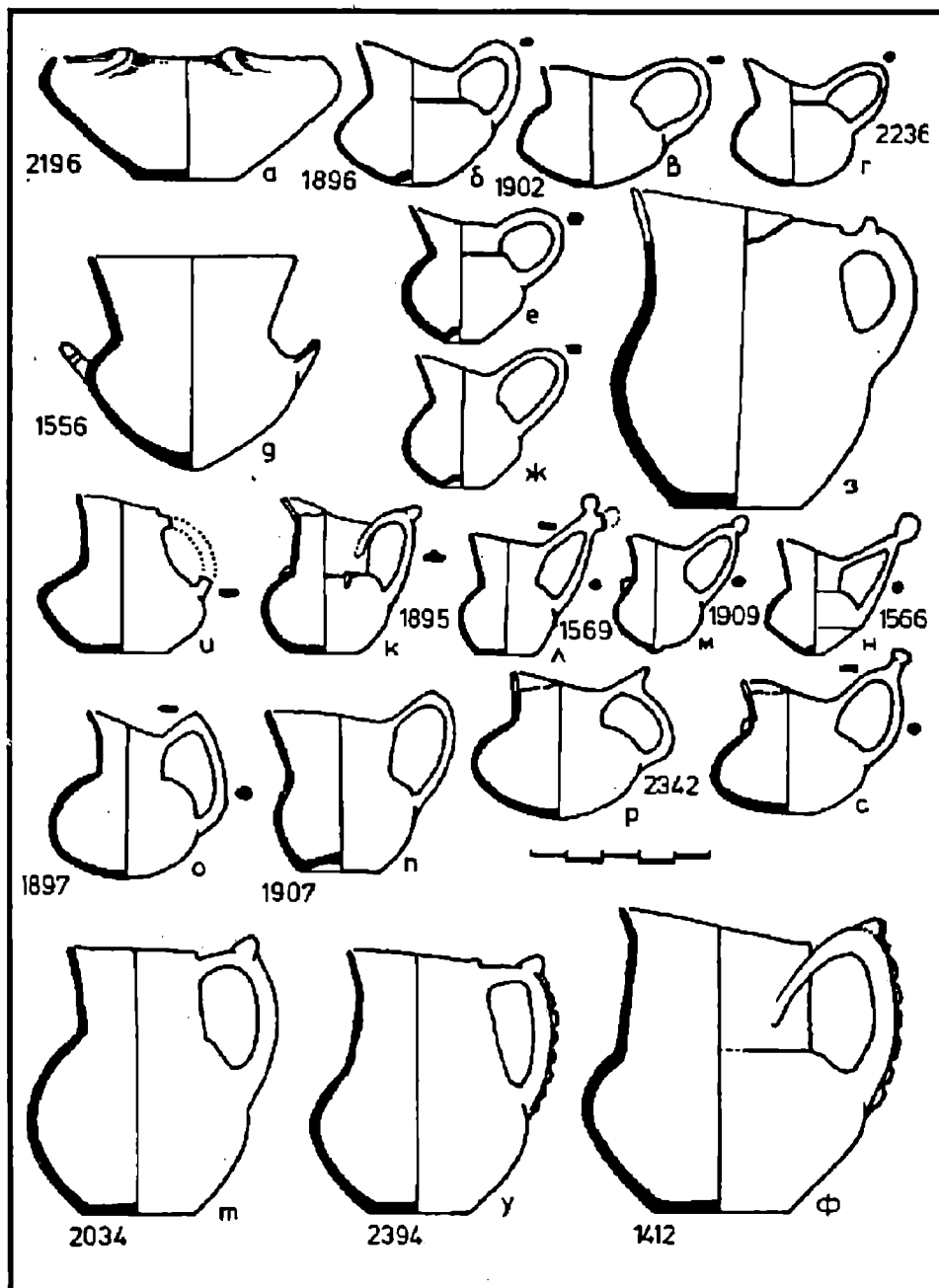
Сред керамиката, открита по време на по-ранните разкопки на Езеро, голяма група глинени съдове са отчетени към дълб. 1, 30-1,00 м (обр. 4, 7, 10)³⁴. Паниците са със своеобразни рогчета, вероятно развити от псевдотунелестите дръжки. Една от тези паници е украсена с отпечатьци от усукан шнур в сравнително сложна комбинация (обр. 10д). В квадрати 4₁–5₁, в затворен комплекс, е открита една паница с чучур (обр. 4ж). Същата констатация – наличие – на затворен комплекс, но в квадрати 6₁–6_{II}, прави значимо присъствието на една кана с типични белези – украса върху дръжката и върху прехода от шията към тялото (обр. 7а), която я датира в периода след края на етапа Михалич. Открити са и чаши със заоблени дъна от т. нар. тип „Св. Кирилово“ (обр. 4з, и). Сред миниатюрните съдове като датиращ елемент значителна стойност има една паничка с улей за изливане (обр. 4г).

От II и от III стр. х. на по-късните проучвания са публикувани по-малко съдове. Сред тях по-голяма стойност за хронологията има едно малко съдче с две дръжки за окачване и висок похлупак, което има много точни съответствия в Терми IV–V и в други обекти от Егейско-Анатолийската област (обр. 11в)³⁵. Обнародвани са няколко чаши от тип Св. Кирилово³⁶, както и две паници с „рогчета“³⁷. Останалите съдове са нетипични и трудно биха могли да се използват за сравнителния анализ на тези хоризонти³⁸.

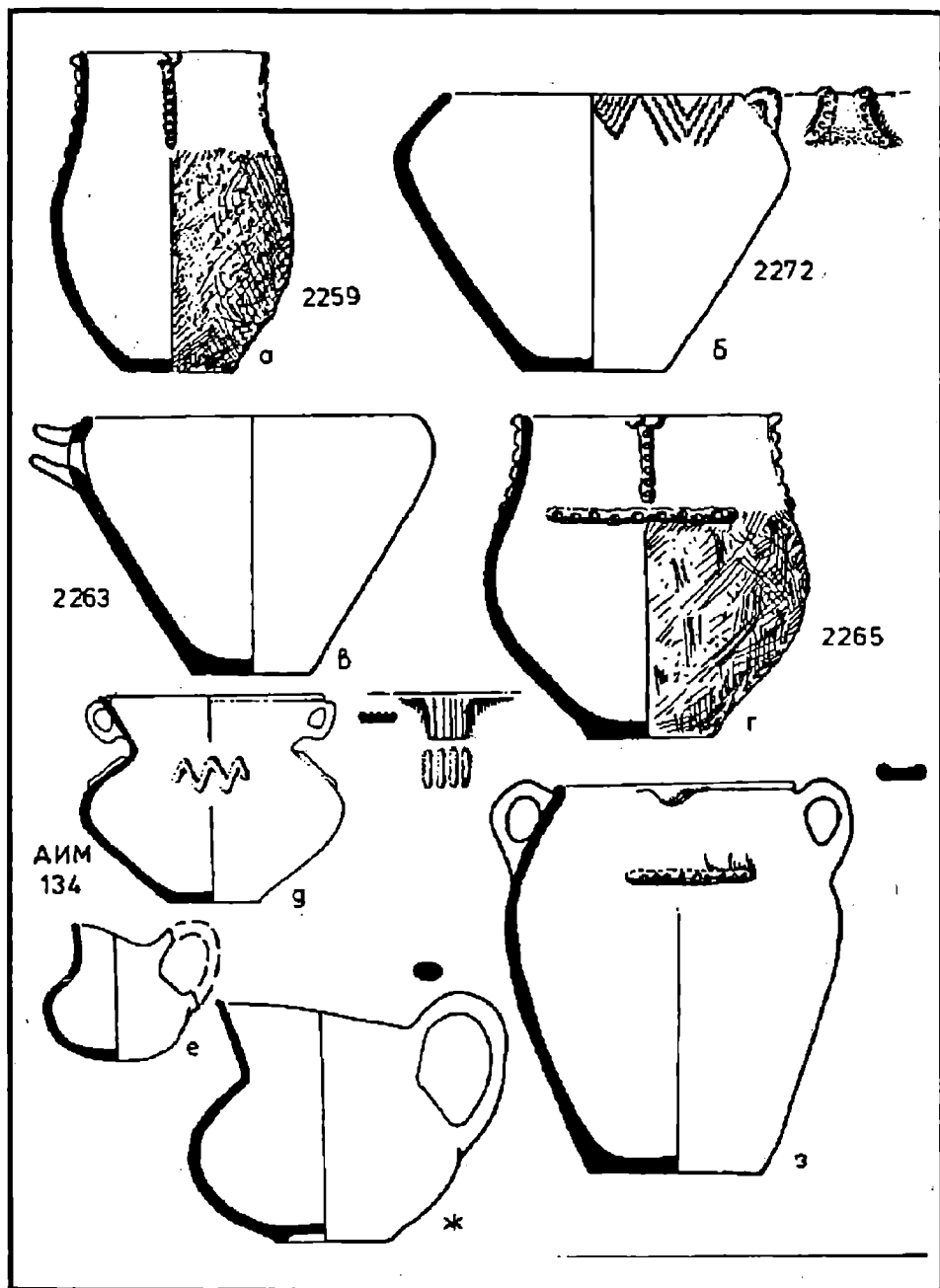
За характера на масовия материал от II–III стр. х. на Езеро може да се получи представа единствено от схематичните статистически таблици и от няколко фотоса. В III стр. х. е отбелязан най-големият дял на керамиката, украсена с отпечатьци от усукан шнур³⁹. Прави впечатление почти пълното отсъствие на други орнаментални техники или на сложни композиции, като се изключат релефните пъпки върху каните и чашите, а също и релефните ръбове върху гърнетата (т. нар. „урновидни съдове“) и върху дръжките на каните⁴⁰. Последната група украса в съчетание с конусовидните израстъци се появява за първи път в IV стр. х.⁴¹.

Комбинацията от релефни ръбове и дупчици под ръба на устието, от връзаната и набодената украса, шампите и др. изчезва почти напълно. Общото впечатление от керамиката е, че тя е лишена до голяма степен от украса. Тези наблюдения са характерни и за по-горните нива на Езеро. От значение е фактът, че „шнуровата украса“ е нанасяна доста небрежно, в елементарни съчетания на единични мотиви и в техниката на т. нар. „едър шнур“.

Следващата голяма група съдове от разкопките на В. Миков и Н. Койчев са с дълбочина на откриване в пласт от 1, 00 до 0, 80 м. Като цяло тази дълбочина се

Обр. 5. Керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро

Обр. 6. Керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро

покрива с I стр. х. от по-късните проучвания (табл. II и III). Паниците (обр. 4б, в, г, н) са със силно завит ръб на устието, някои от тях са с вертикални дръжки. Повечето са украсени с вертикални врязани или „шнурови“ линии от устието надолу (обр. 4в, н). Същата украса е представена и върху паници и купи с чучур за изливане (обр. 4д). Открити са и кани с голямо типологическо разнообразие (обр. 5, 7д). Прави впечатление големият брой на целите или реставрираните чаши тип Св. Кирилово (обр. 5в, г, и, к). Повечето от тях произхождат от затворени комплекси. Налага се убеждението, че репертоарът от съдове е доминиран именно от тези чаши, както и в по-малка степен от каните и от паниците с чучур. Така се получава и впечатлението, че вече е оформен нов керамичен стил с голямо формално и типологическо разнообразие, но с пестелива украса.

Към същата дълбочина са отчетени и два големи съда хранилища, които имат формата на т. нар. „урновидни съдове“ (обр. 6а, г).

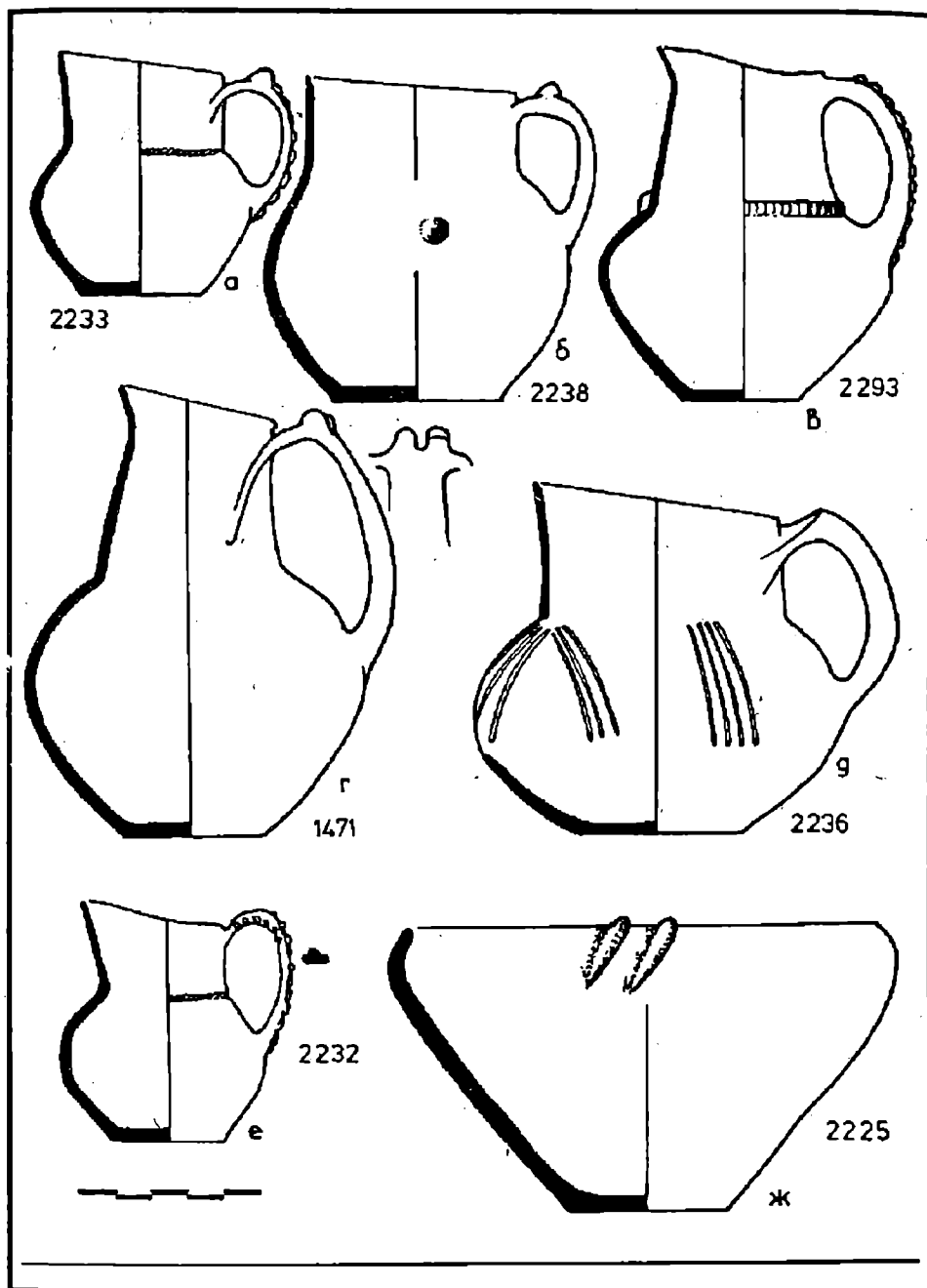
При по-късните българо-руски изследвания на Езеро са открити малко съдове, но причината е, че разкопаната площ е била ограничена. В североизточния изкоп е открит един амфоровиден съд, украсен с две двойки релефни пъпки. Той е достатъчно специфичен, за да бъде използван като опора в опита за синхронизиране на горните нива от Езеро⁴². Намерени са също малка паница от типа Kalottenschale⁴³, една малка нетипична каничка⁴⁴ и голям „урновиден“ съд с две вертикални дръжки⁴⁵.

От централния изкоп цели съдове не са публикувани.

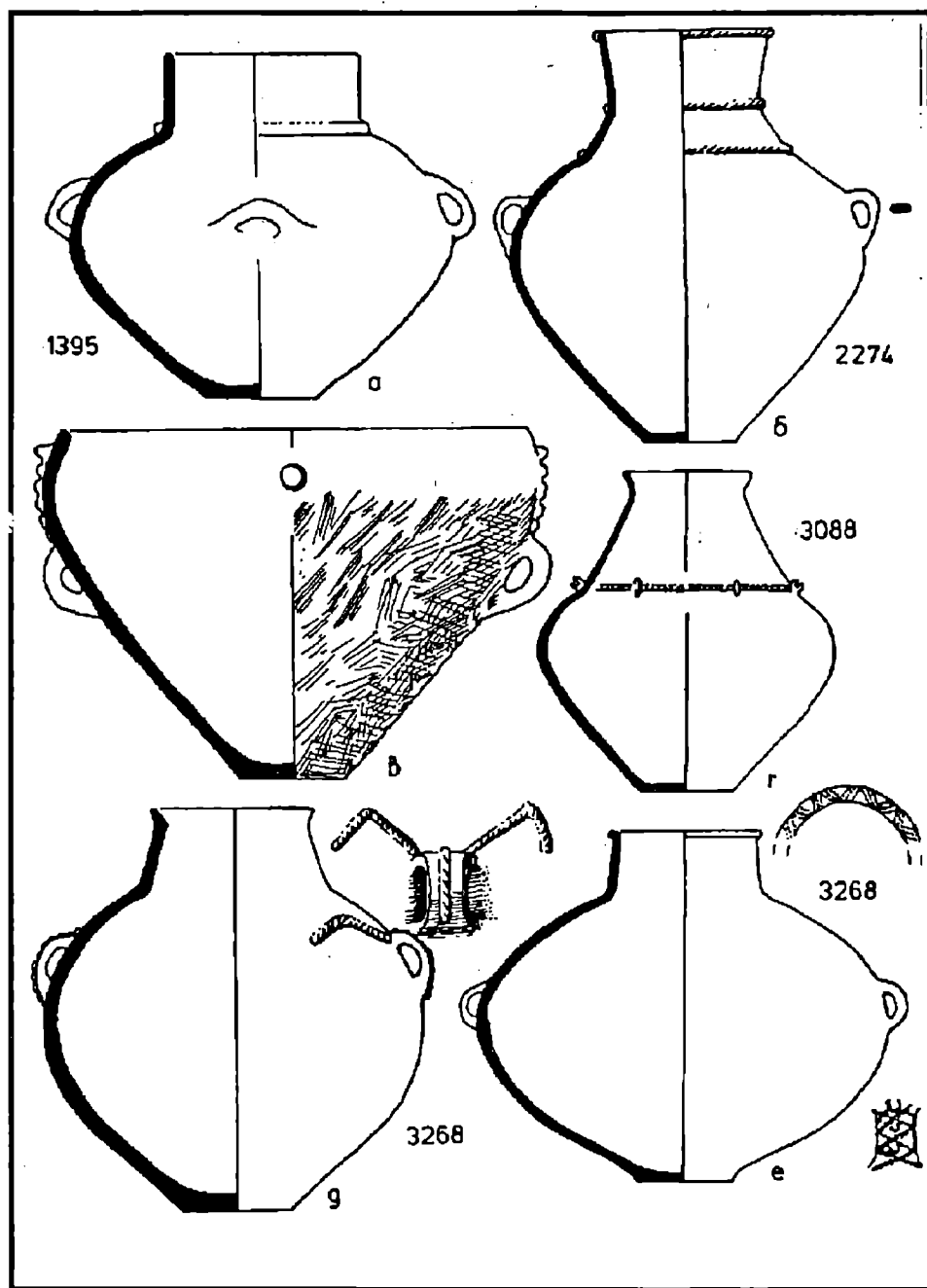
От фотосите може да се почерпи информация за наличието на твърде важни фрагменти, като например дръжки с украса, близки до т. нар. „крилати дръжки“ от Троя, но не е ясно дали са точно от I стр. х. или от по-долните⁴⁶. На цитирания фотос може да се идентифицира и фрагмент от чучур на паница или на купа с малка вертикална дръжка, както и втори чучур върху паница. Също толкова характерни са и дръжките от кани, украсени с релефна лента и с израстък върху най-издигнатата част, които обаче се срещат като цяло след IV стр. х., т. е. те са белег за групата строителни хоризонти⁴⁷.

В последните две нива, отбелязани от В. Миков на дълб. 0,90-0,50 м от нивото на повърхността, в централната част на могилата се срещат онези белези на керамиката, посочени вече при прегледа на I–III стр. х. Тези нива не са регистрирани при разкопките на българо-руската експедиция, така че допълнение на картината от тази посока не може да има.

Сред каните и чашите – водещи категории в репертоара, се наблюдава обогатяване на формите и типове (обр. 5). Каните са елегантни, с отлични пропорции на телата (обр. 5е, ж, л, н). При чашите заедно с разнообразяването на типовете се появяват и нови форми, като екземплярът с биконично тяло и с висока обърнатоконична шия (обр. 5д). Сред паниците доминират познатите от I–III стр. х. форми със силно завит ръб на устието и с по две „рогчета“ над него (обр. 7ж, 10з). Открито е и едно специфично приспособление от глина, известно в литературата като „фуния“⁴⁸.

Обр. 7. Керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро

Обр. 8. Керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро

Характеристиката на глинени съдове от дълбочина 0,90-0,50 м позволява да се мисли за континуитивно развитие на културата и дава основание за отнасянето на най-горните нива от Езеро към една керамична фаза, включваща и I–III стр. х. Могат да се посочат и белези, които говорят за развитие на керамичното производство и за търсене на нови форми, но не чрез радикално въвеждане на новости, а чрез съчетаване на определени елементи от вече познати типове. Тази тенденция е най-ясно доловима при каните и чашите, които бяха посочени по-горе.

Освен съдовете с нанесени дълбочини на откриване, в ранната колекция от Езеро има и такива, които са обозначени като „керамика от североизточния профил“ (обр. 8). Типологически съдовете (3 амфоровидни съда, огромна купа-хранилище и др.) могат да бъдат поставени след IV стр. х. Вероятно малко по-ранни са двата амфоровидни съда, първият от които е украсен в специфичната техника на последователно отстъпваща щампа (обр. 8 г, е), която го отправя към IV стр. х.⁴⁹, а вторият – украсен с отпечатайки от шнур върху дръжките и устието в мотиви, регистрирани в III стр. х.⁵⁰ Тази типична украса обаче е в по-сложна композиция, което позволява да се предложи датировка към IV или дори към V стр. х.⁵¹.

Амфорите, открити в здрав пласт, макар и без точно сигнирани дълбочини на откриване, обогатяват представата за керамичния репертоар от края на етапа Михалич и от най-горните нива на Езеро. Те имат съществено значение за общата синхронизация на културата от това време с Егейско-Анатолийската област, тъй като имат добри паралели. Останалите, по-ранни съдове, могат да бъдат онази основа, върху която са се развили амфорите от горните нива, и по този начин определят местния характер на формата.

Добре е известно, че с достатъчна убедителност на доводите VIII–IV стр. х. на Езеро са синхронизирани с материалите от праисторическото селище Михалич⁵². В самата селищна могила те са разграничени в две фази – Езеро VIII–VII стр. х. (преходна фаза) и Езеро VI–IV стр. х. (фаза Езеро B₁)⁵³. Анализът на материалите от Михалич, на които ще бъде посветено специално изследване, също показва, че там могат да се обособят две фази на развитие⁵⁴. Сравняването на керамиката от изкопа на В. Миков и на Н. Койчев с тези от българо-руските проучвания на Езеро не внасят промени в съществуващите мнения. Ето защо напълно приемлив се оказва терминът „етап Михалич на култура Езеро“.

В селищната могила Езеро този етап обхваща не повече от 5 строителни нива и засега няма категорични данни, че би могъл да е по-дълготраен⁵⁵. Керамиката от това време е била обект както на наши, така и на чужди изследвания, така че е излишно да се изброяват отново добре известните и характерни черти (обр. 35, 36)⁵⁶.

Със сравнително пълна характеристика са и най-долните нива на Езеро – XIII–IX стр. х. Те са разделени също на две групи – Езеро XIII–XI стр. х. (фаза Езеро A₁) и Езеро X–IX стр. х. (фаза Езеро A₂)⁵⁷. Керамиката от тези фази е обстойно описана в литературата⁵⁸ с изключение на канелираната⁵⁹. Мнението, че по-

следната е присъща за западната част на Горнотракийската низина (например за XIV–XVII стр. х. на с. м. при с. Юнаците, Пазарджишко) вероятно подлежи на промяна⁶⁰.

Освен керамиката, известна датираща стойност имат и други находки от Езеро, отбелязани като присъщи за една фаза или за по-голяма група строителни хоризонти⁶¹. Оръдията на труда от камък, от кремък, от кост и рог на елен показват относително стабилно разпределение и незначителни промени, така че те биха могли да се използват само като статистически корелиращ фактор⁶².

Почти същото твърдение е валидно и за металните предмети. Те са концентрирани като количество главно в VIII–IV стр. х. с изключение на обикновените шила, разпространени и в XIII–IX стр. х. Към VIII–IV стр. х. се отнася преобладаващото количество масивни шила с упор, както и ножовете. Подобно е положението и на теслите⁶³.

Хронологическа стойност имат една категория предмети, смятани за амулети или за „проява на култа към бравата“⁶⁴. Глинени модели на бравди, предимно на бойни екземпляри, се произвеждат в Езеро то XIII до IV стр. х. В IV стр. х. са открити трите най-късни екземпляра. Краят на разпространението на тези находки съвпада с края на етапа Михалич. Самите прототипове от камък са равномерно хронологически разпределени и не показват съществени промени⁶⁵.

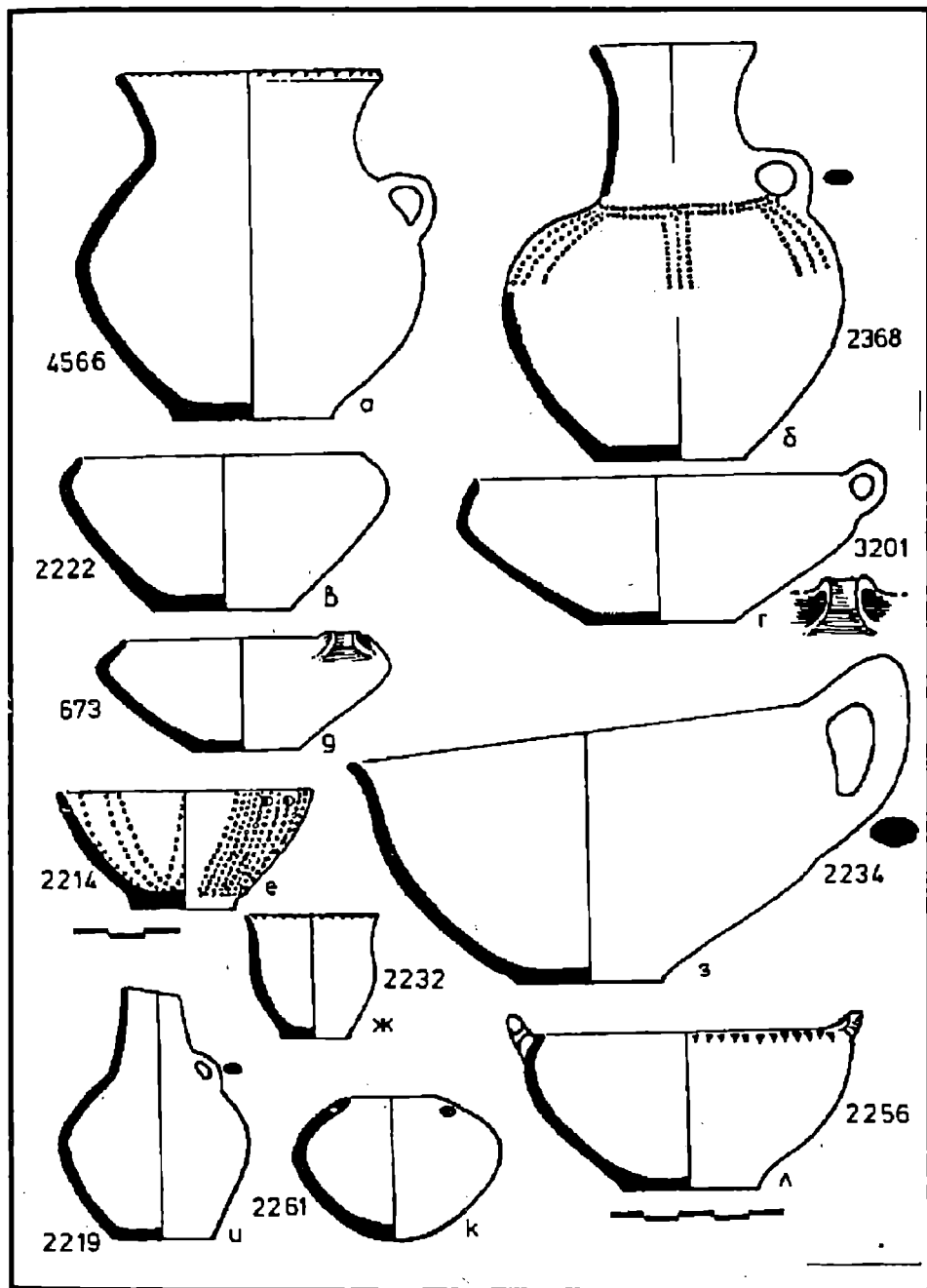
Заслужава да се отбележи фактът, че трите калъпа за отливане на бравди с дупка са открити във втората част на етапа Михалич – VI–IV стр. х.⁶⁶

Накрая трябва да се споменат и някои единични находки, които имат добра сравнителна стойност. В югозападния стратиграфски изкоп на Езеро по време на българо-руските проучвания са открити два фрагмента от „троянски тип чаши“. Според Н. Я. Мерперт те произхождат от ями на нивото на V и на VI стр. х., но не са изразителни, затова и не били илюстрирани⁶⁷. Ако тези фрагменти наистина имат сигурна стратиграфска характеристика, то те ще трябва да се отнесат към втората част на етапа Михалич. Следователно би могло да се мисли и за синхронност на чашите от Баадере и на материалите от укрепеното селище Михалич, Свиленградско. Тази линия на разсъждения би променила значително схващанията за периодизацията на РБЕ в Тракия, но тя е лишена от доказателствена основа.

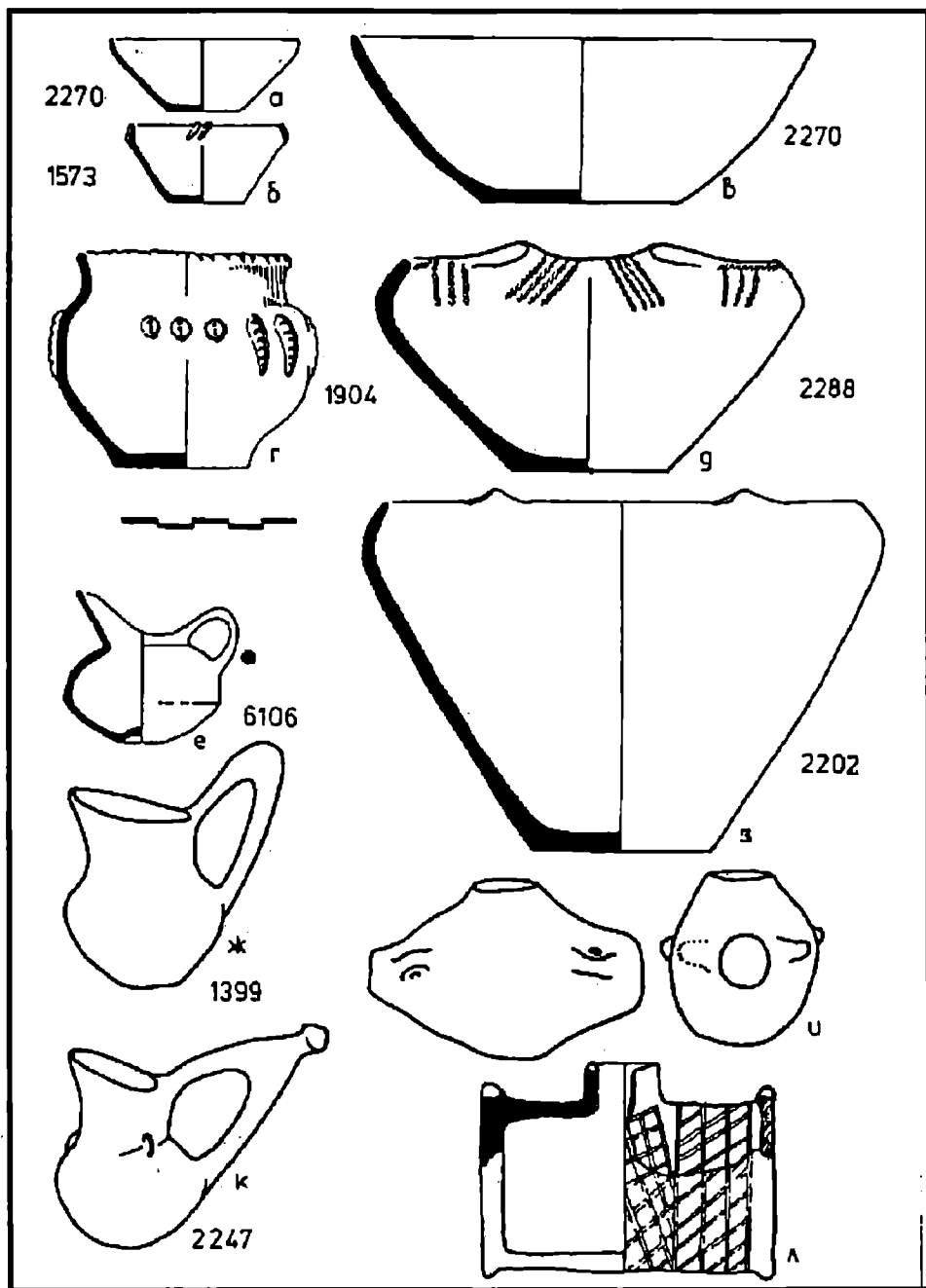
Известни противоречия могат да се открият по отношение на посоченото по-горе малко съдче с дръжки за окачване и висок похлупак (обр. 11в). Според Н. Я. Мерперт то е открито в жилище от IV стр. х. в безусловно стратиграфски контекст⁶⁸, докато Г. Ил. Георгиев го поставя в III стр. х.⁶⁹

В Езеро е намерено и едно малко съдче от т. нар. „бъчвовидни съдчета“. Н. Я. Мерперт и Г. Ил. Георгиев в една статия илюстрират този съд⁷⁰, а по-късно първият автор съобщава, че то е открито в североизточния изкоп, III стр. х., в ненарушен слой⁷¹ (обр. 10и).

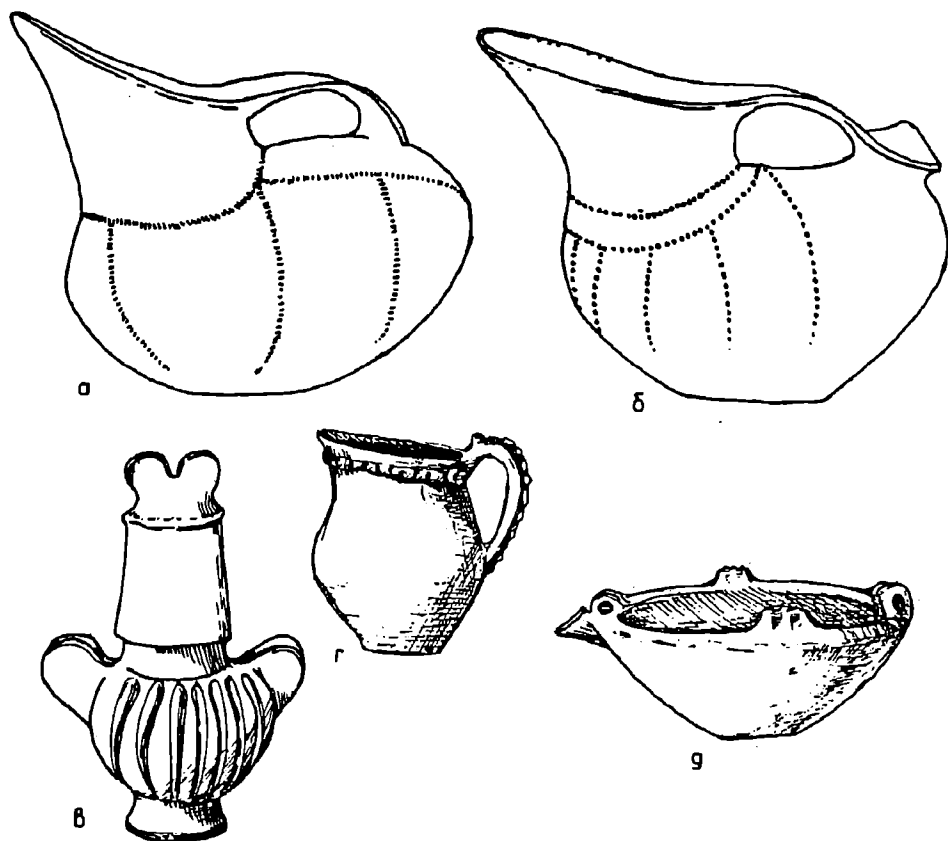
Сред похлупаците, открити в Езеро, определено внимание заслужава онзи, който има за дръжка шестлистна розета и украса от отпечатыци на навит шнур.

Обр. 9. Керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро

Обр. 10. а – е – керамика от разкопките на В. Миков и Н. Койчев на Езеро;
 ж – и по Р. Катявчаров, Н. Я. Мерперт и Г. Ил. Георгиев; л – от с. м. Казанлък, по К.
 Лещаков, 1987

Обр. 11. Керамика от некропола при Берекетската с. м. и от Езеро. По Р. Катинчаров: а, б –
аскоси от Берекетската с. м.; в – д – керамика от с. м. Езеро

Открит е в V стр. х.⁷² и е почти идентичен на друг похлупак от Михалич (обр. 35 л).

В литературата се смята, че датираща стойност имат и т. нар. „куки“ и котви от глина. Като цяло те са типични за етапа Михалич. В Езеро се срещат обаче твърде рядко – открити са само един фрагментиран екземпляр от глина (VII стр. х.) и една котвовидна висулка от камък (също от VII стр. х.)⁷³. Ето защо позоваването специално на находките от Езеро крие реалната опасност от неаргументираност на предположенията. Едва ли може да се разчита повече и на глинени модели на коела, известни от XIII–X стр. х. и от V–III стр. х. на Езеро⁷⁴, които се срещат по принцип през цялата РБЕ. Липсата им в IX–VI стр. х. на Езеро е плод по-скоро на случайност, отколкото на хронологическа закономерност.

В заключение на прегледа на стратиграфията и хронологически значимите групи находки в Езеро трябва да се подчертае, че селищната могила представя със своите най-малко 15 строителни хоризонта пълното развитие на РБЕ в Югоизточна България. Проблемът за формирането на култура Езеро и за наличието на период, по-ранен от началото на фазата Езеро А₁, излиза извън целта на това изследване. Данните, които биха го поставили на дневен ред, засега отсъстват, поне в Южна България. Необходимо е да се припомни, че една от целите на българо-руските проучвания в Езеро бе именно да се потърси основата на културата от РБЕ, но до положителни заключения не се достигна⁷⁵. От позицията на съвременните проучвания и на изворовата база е задоволителна констатацията, че Езеро А₁ отразява най-ранната степен на РБЕ в Югоизточна България.

Открит остава и проблемът за края на РБЕ, отразен в стратиграфията на Езеро. По-късната строителна дейност върху могилата и някои неблагоприятия в системата на разкопките са лишили българската праистория от изключително ценна информация за най-горните нива. На тази основа продължава и дискусията за периодизацията на РБЕ и за културното отнасяне на III–Ia/16 стр. х. на Езеро.

1. 2. СЕЛИЩНА МОГИЛА В НОВА ЗАГОРА (ЦИГАНСКАТА МОГИЛА)

Селищната могила е разположена в западната част на Нова Загора и е проучена напълно. Край нея протичала р. Чатал азмак. При могилата реката правела завой, така че ограждала северната и източната ѝ периферия. Размерите на основата на могилата са 150/120 м, а височината ѝ е силно занижена от съвременните строежи. Тук до 1878 г. имало гробище, а по-късно върху могилата била Циганската махала на града. Пластът от БЕ е със силно разрушена горна част и според измерванията на централния профил е със запазена деб. 3,10 м⁷⁶. В периферията са регистрирани селища от КБЕ и РЖЕ⁷⁷.

В селищната могила са установени 8 стр. х., като между VIII и VII стр. х. има прекъсване на живота, изразено стратиграфски в хиатус с деб. 0,30 м (табл. IV)⁷⁸. С основаването на най-ранното селище е изградена и защитна стена, която представлява вал около застроената площ от юг и от запад, т. е. от тези страни, от които то е било по-лесно достъпно.

Разкопките са започнати през 1968 г. и продължават с известни прекъсвания до 1987 г., когато е разкопан и централният стратиграфски профил⁷⁹. Пълната публикация на разкопките би обогатила значително знанията за планировката и за архитектурата на БЕ в Югоизточна България.

Отделните стр. х. на Нова Загора са с различна степен на запазеност. Първите четири (VIII–IV стр. х.) са съхранени много добре, особено VIII стр. х., който е „запечатан“ под хиатуса. От тези стр. х. са публикувани редица планове на жилища и на стопански съоръжения, в които са открити *in situ* многобройни находки. I–III стр. х. обаче са почти напълно унищожени. Известни нарушения са отбелязани и на нивото на IV стр. х. Следователно може да се мисли, че също като в Езеро, и тук

Строителни хоризонти	Дълбочини НР
Съвременен некропол	
I	0,40 — 0,60 м
II	0,60 — 0,85
III	0,85 — 1,20
IV	1,20 — 1,50
V	1,50 — 1,90
VI	1,90 — 2,20
VII	2,20 — 2,50
хиатус	2,50 — 2,80
VIII	2,80 — 3,10
стерилна почва	

Таблица IV. Стратиграфия на пласта от бронзовата епоха от селищната могила в Нова Загора. По Р. Катинчаров и М. Кънчев

стратиграфската последователност не е пълна. Напълно е възможно унищожаването на най-малко един стр. х., разположен над I стр. х. Поради посочените обстоятелства отнасянето на I–III стр. х. към определена фаза на БЕ не би могло да е без уговорки. Същото се отнася и до възможността за синхронизиране с други тракийски обекти от БЕ. Теоретично съществува възможност от внасяне на по-ранни материали в I–III стр. х., а също и на по-късни – от съседното къснобронзово селище. Ето защо с по-голяма достоверност биха могли да са изводите, които се отнасят за VII–IV стр. х.

Втората уговорка, която трябва да се направи, засяга стратиграфския хиатус. Продължителността му не е уточнена. Р. Катинчаров е предположил, че прекъсването на живота би трябвало да съответства на времето на Троя III–IV, но не подкрепя своето становище с факти⁸⁰. Стерилният пласт е с неравномерна дебелина, усреднена към 0,30 м. Той се състои от сиво-черна пръст, примесена с малки камъчета и с черупки от охлюви. Няма основания да се мисли, че би могъл да се натрупа в основата на VII стр. х. с цел нивелиране на терена⁸¹. Като цяло дебелината на пласта е приблизително равна на дебелината на хиатусите, които покриват последните халколитни селища в проучените досега селищни могили в Тракия⁸².

Ако се допусне, че климатът от края на халколитната епоха и този около 1000 години по-късно не са се различавали съществено, в отговор на въпроса, колко е продължило прекъсването на живота между VIII и VII стр. х. на Нова Загора, може да се достигне косвено до хипотеза, засягаща един от най-остро дискутираните проблеми на праисторията – този за продължителността на прехода от халколита към РБЕ в българските земи. Задачата се улеснява от обстоятелството, че културата от VIII и VII стр. х. е напълно еднаква и двете селища са принадлежали или на

едно и също, или на сродни групи население. Континуитетът може да се проследи в архитектурата, по интериора на жилищата, предметите на бита и др.⁸³

В литературата е предложена следната синхронизация:

- III – I стр. х. на Нова Загора са синхронизирани с Разкопаница и горната част на културния пласт от БЕ в Юнаците;

- средните строителни хоризонти на Нова Загора са синхронни на горните от Езеро;

- хиатусът е синхронизиран с Троя III–IV;

- VIII стр. х. е синхронизиран с края на етапа Михалич⁸⁴.

Предложената синхронизация на различните части от стратиграфската последователност в Нова Загора определя и наличието на най-малко 3(?) фази. Това обаче се нуждае от по-пълни доказателства. С цел да бъде проверена предложената синхронизация, е необходимо да се направи критичен преглед на обнародваните материали и да се провери тяхната относителна хронология, най-вече спрямо стратиграфията на Езеро. Като допълнение давам и някои лични наблюдения по време на разкопките на VIII и VII стр. х.

VIII СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

Информацията за жилищата и техния инвентар е предварителна. Открити са няколко основи на жилища, сред които прави впечатление едно с апсидна северна стена и над 20 цели или фрагментирани глинени съда в него⁸⁵. Цели съдове от VIII стр. х. не са публикувани. Керамичните фрагменти са с обобщена характеристика: има фрагменти от глинени съдове с врязана украса и бяла инкрустация, с „шнурова украса“ и други елементи, типични за етапа Михалич. Това най-общо датiranje се потвърждава и от находката на глинен модел на брадва. Според ръководителите на разкопките материалите от VIII стр. х. имат най-добри паралели в края на етапа Михалич, който те смятат за последен етап на РБЕ, като същевременно маркирали прехода към СБЕ⁸⁶. На друго място обаче се споменава, че тези материали са синхронни на Езеро, IX–IV стр. х.⁸⁷ Ясно е, че на тази основа има възможност да се създадат не една и две синхронизационни схеми. Засега е по-вероятно поставянето на VIII стр. х. от Нова Загора във времето на VIII–IV стр. х. на Езеро. Това предположение може да се прецизира при опита за синхронизиране на хиатуса между VIII и VII стр. х. на Нова Загора.

В общата стратиграфия на обекта хиатусът е отчетен на дълб. от 2,50 до 2,80 м. В един от отчетите на разкопките обаче е написано, че на места той е дебел до 0,60 м⁸⁸. При условие, че керамиката от VII стр. х. не се различава като цяло от тази, характерна за VIII стр. х., двете нива ще трябва да се отнесат към един етап – Михалич. Максимално възможното раздалечаване между тях, ако се вземе като база стратиграфията на Езеро (а срещу това няма сериозни възражения), е времетраенето на 3 и на не повече от 4 стр. х. В такъв случай VIII стр. х. би бил синхронен на VIII стр. х. от Езеро, а VII стр. х. на Нова Загора – на IV/III (?) стр. х. от Езеро.

Обратният случай – максимално кратката липса на живот, би могъл да е не по-малко от един стр. х. В този случай VIII стр. х. на Нова Загора ще бъде синхронен на V стр. х. от Езеро. Това, което е нужно да се подчертае, е, че и в двата случая хиатусът попада в етапа Михалич – изцяло или в по-голямата си част, следователно синхронизирането му с Троя III–IV или дори с началото на Троя V⁸⁹ е незащитимо.

VII СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

От VII стр. х. също няма публикувани цели съдове. Разчистени са обаче деstrukциите на жилища с богат инвентар. Според ръководителите на разкопките масовата керамика е твърде близка до тази от VIII стр. х. Срещат се паници със завит или със силно завит ръб на устието, кани и чаши със скосени устия и с високи дръжки, както и „урновидни съдове“. Продължава употребата на бяла паста за инкрустиране на връзаните линии, но няма данни за наличие на „шнурова украса“⁹⁰. Особено внимание трябва да се обърне на едно малко съдче с две дръжки за окачване, аналогично на откритото в Езеро, III или IV стр. х. (срв. с обр. 11в)⁹¹. Очертаващата се съпоставка с финала на етапа Михалич, предположена и от Р. Катинчаров (който обаче синхронизира VII–VI стр. х. с III–I стр. х. на Езеро)⁹², потвърждава предложената по-горе синхронизация на хиатуса със средата или началото на втората половина на етапа Михалич. За разлика от мнението на Р. Катинчаров, съм склонен да приема малко по-ранната дата за VII стр. х. – не по-късно от III стр. х. на Езеро.

VI СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

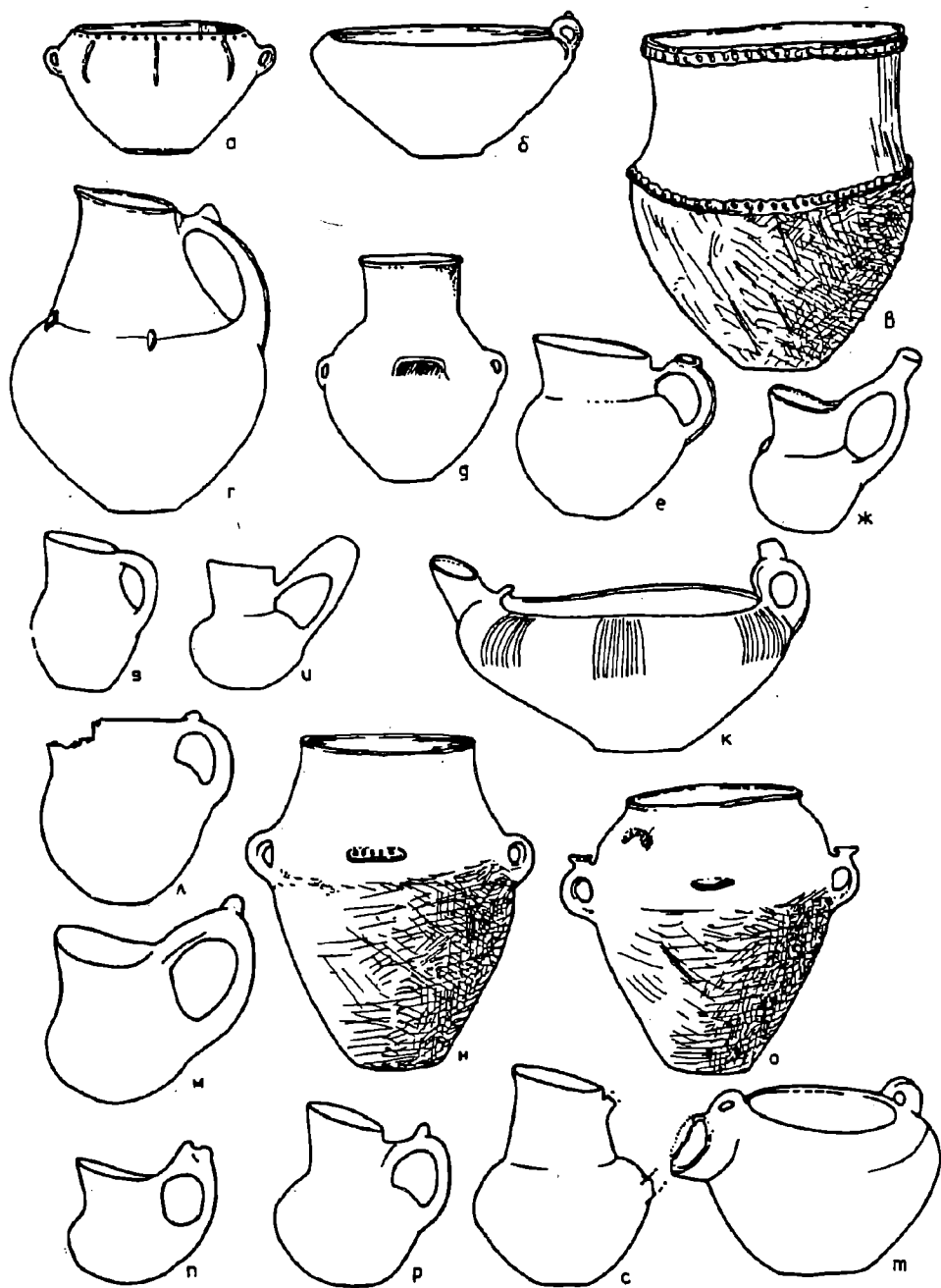
Основата на този стр. х. е регистрирана на дълб. 2, 20 м под нивото на повърхността⁹³. Сред находките интерес представлява глиненият модел на боздуган⁹⁴. Сред керамиката – паници със силно завит ръб на устието, кани и чаши със скосени устия, „урновидни съдове“ и др., за първи път се срещат и паниците с чучур⁹⁵.

Публикуваните съдове (обр. 12а, б) имат точни аналогии в Езеро, II–I стр. х. (срв. с обр. 4в, е–д, н). Аналогиите са не само на формално ниво, но и на декоративно. За първи път в VI стр. х. е открита и една фуния с перфорирани стени⁹⁶.

V СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

Наред с дългите апсидни жилища, така добре представени в VI стр. х.⁹⁷, в V стр. х. се появяват и по-малки, с почти квадратна или близка до трапец форма⁹⁸. В тях са открити много цели или фрагментирани глинени съдове, от които са публикувани следните (обр. 11г, ж, е, д, в): висока кана със силно скосено устие и релефна украса върху тялото и дръжката, чаша тип „Св. Кирило“, амфоровиден съд, както и голям съд хранилище⁹⁹.

Публикуваните съдове имат точни аналогии в керамиката от II–I стр. х. на Езеро¹⁰⁰.

Обр. 12. Керамика от IV – I стр. х. на Нова Загора, по Р. Катинчаров

Върху основата на посочените дотук данни би могла да се предложи следната синхронизация: VI–V стр. х. на Нова Загора като цяло съответства на III/II – I стр. х. на Езеро. Това не противоречи на изказаните вече в литературата мисли¹⁰¹, но остава открит въпросът за по-горните нива от Нова Загора.

Според Р. Катинчаров аналозите на съдовете от II и от III стр. х. следва да се търсят не в Езеро, а в Юнаците и Разкопаница. Като довод са посочени големите съдове хранилища (обр. 12)¹⁰². Те обаче едва ли биха могли да се смятат за прецизен синхронизиращ материал поради принадлежността си към грубата керамика (тара). Другите посочени аналогии от Разкопаница¹⁰³ трудно подлежат на проверка до пълната публикация на разкопките в Нова Загора.

От I стр. х. е известна само една кана (обр. 12с).

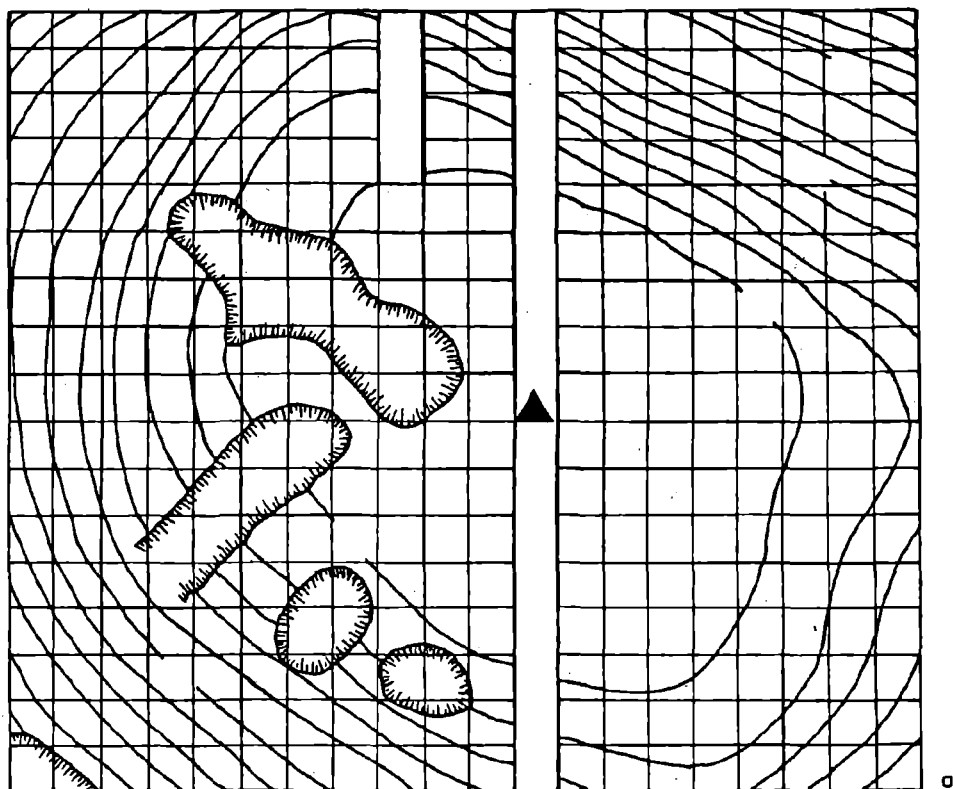
Във II стр. х. са открити калъп за изливане на връх на копие, а до него (според данните в литературата¹⁰⁴) – плитка паница с чучур и с тунелести дръжки. Паницата е близка до един съд от Езеро, който обаче е с неуточнена дълбочина на откриване (разкопки на В. Миков, срв. обр. 11к с 10д). От II и III стр. х. са публикувани и няколко облодъжни чаши тип „Св. Кирилово“ (обр. 12л, м, п)¹⁰⁵. Ножът от III стр. х. е от тип Н-8 по Е. Н. Черних – един от най-разпространените типове за РБЕ и за СБЕ. Има най-близки паралели в Езеро (без стратиграфски данни) и в Св. Кирилово (Кирилово)¹⁰⁶.

Направеният преглед позволява да се характеризира керамиката от горните нива на Нова Загора: чаши тип „Св. Кирилово“, кани с релефни ръбове и израстъци върху дръжката, паници със силно завит ръб на устието, паници с чучур, големи съдове-хранилища, фунии, типична украса от релефни пъпки и т. н. Тази картина, допълнена и от някои негативни констатации – липса на богата врязана и „шнурова“ украса, отсъствие на бяла инкрустация и т. н., е твърде близка до Езеро I–Ia/б стр. х. Засага няма данни, които да подкрепят една значително по-късна датировка. Те са загубени при снижаването на могилата през XIX–X в. Развитието след I стр. х. на с. м. вероятно е продължило континуитивно до КБЕ, ако се опрем на калъпа за отливане на връх на копие. Самият Р. Катинчаров пише, че този тип оръжия се разпространява след средата на II хил. пр. Хр.¹⁰⁷ Ето защо може би предметът е внесен в доста разрушения II стр. х. от съседното къснобронзово селище.

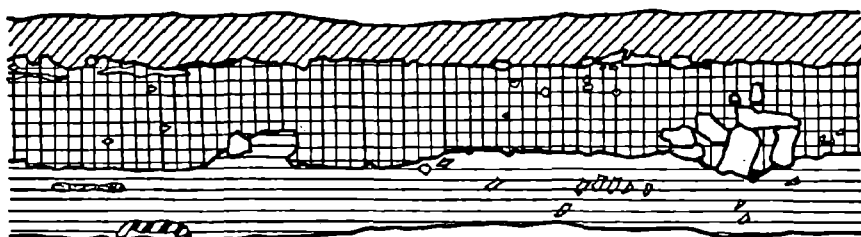
Истинската дискусия за датирането на III–I стр. х. на Нова Загора може да се проведе едва след пълното публикуване на резултатите от дългогодишните проучвания.

I. 3. СЕЛИЩНА МОГИЛА ДО С. ДЯДОВО

Селищната могила е разположена в югозападната част на с. Дядово, Новозагорско. Тя е близо до р. Блатница и до два извора с голям дебит, оформили заблатен участък на североизток от нея. Могилата отстои на около 5–6 км от Езеро и на не повече от 9 км от с. м. Нова Загора. Тази могила е една от най-големите в Югоизточна България – дебелината на културния пласт в северната ѝ част е 18 м, а в

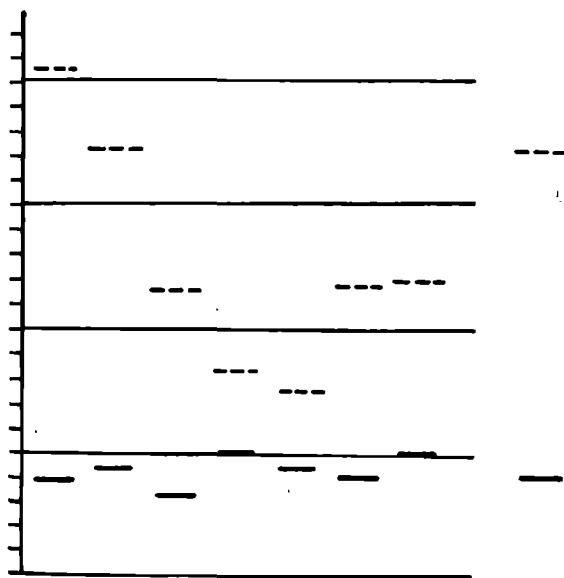
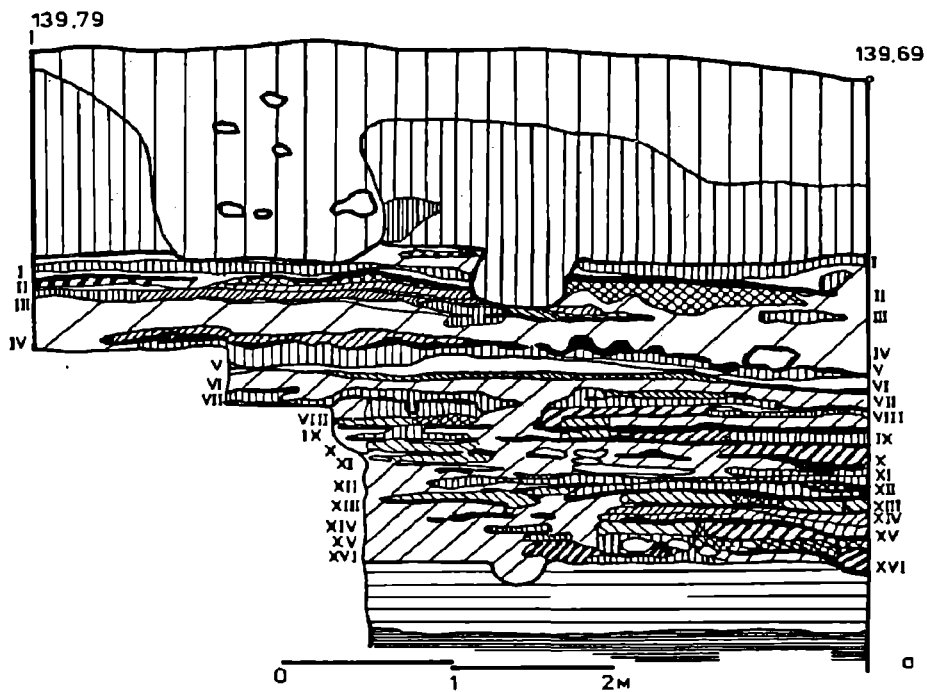

0 25m

0 1m

Обр. 13. а – топография на с. м. до с. Дядово;
б – стратиграфия на пластовете в централния профил. По Б. Борисов

Обр. 14. а – стратиграфия на пластове в сондажа от 1977/78 г. на с. м. до с. Дядово, по Р. Катинчаров и др.; б – нива на средновековните ями, по Б. Борисов. Апендикс

южния ѝ край е 13–14 м. Диаметрите на основата са 220/140 м. Могилата е с надморска височина 140, 40 м¹⁰⁸ (обр. 13а).

Могилата става известна в края на миналия век, когато братята К. и Х. Шкорпил я посещават и описват. Тогава върху нея е била запазена правоъгълна сграда с кула. По-късно тя е споменавана от В. Миков и от П. Детев¹⁰⁹.

През 1977 г. в рамките на българо-холандската археологическа експедиция е заложен стратиграфски сондаж на площ от 100 кв. м, а през 1978 г. започват и планомерните разкопки върху цялата площ. Вследствие на първоначалните проучвания бе установена общата картина на натрупване на пластове:

- средновековно селище и некропол от XI–XII в. сл. Хр.;
- крепост и останки от културен пласт от късната античност – IV–VI в. сл. Хр.;
- селище с почти напълно разрушен културен пласт от РЖЕ;
- разрушен културен пласт с материали от КБЕ;
- пласт от РБЕ и СБЕ;
- стерилен пласт – хиатус;
- пласт от халколита;
- пласт от неолита¹¹⁰.

Многобройните средновековни ями и гробове, както и вкопаванията от РЖЕ са унищожили напълно архитектурните останки от КБЕ. Известни следи могат да се установят само в сондажа и отчасти в периферията и централната част на могилата. От нивото на повърхността останките са на дълб. до 1,00 м¹¹¹.

Пластът от БЕ, регистриран в сондажа, е с деб. 2, 40 м при южния профил и е разделен на 16 стр. х. (обр. 14а). На ниво 3, 70 м е регистриран стратиграфски хиатус с дебелина 0, 40 м.

При обхождания близо до могилата (на юг) е регистрирано и селище спътник. Обитавани през РЖЕ са били и съседните на могилата тераси.

Според данните от стратиграфския сондаж (разкопки 1977/78 г.) пластът от бронзовата епоха се състои от следните групи строителни хоризонти:

1. XVI–XIII стр. х. Те са отчетени от ниво 136, 28, 136, 62 и 136, 50 м (основи на две огнища и една пещ) до нива 136, 62 и 136, 60 м (основи на две огнища и едно жилище). Разкопаният участък е в периферията на могилата и позоваването единствено на котите на отделните съоръжения води до смесването на отделните нива. Въпреки това прави впечатление, че само един стр. х. е обособен въз основа на под на жилище, докато другите са на основата на огнища или на пещи.

Тази група стр. х. е датирана през първата половина на РБЕ¹¹², т. е. трябва да е синхронна на Езеро XIII – IX стр. х. Аналогии в керамиката наистина съществуват¹¹³, но те не са достатъчни за стриктна съпоставка. Налице са явни отлики в стратиграфската ситуация на двата обекта. Дебелината на отделните стр. х. в с. м. до с. Дядово е твърде малка. Например XIII стр. х. е ограничен между – 3,17 и – 3,25 м, т. е. той е деб. само 0,08 м! Напълно е възможно да се предположи наличието

Стр. х.	Дълбочини Данни от сондажа	Дебелина	Стр. х. дълбочини Данни от цялата площ 0,70/0,75 – 0,95
I	1,55 – 1,61	(0,06)	I 0,95 – 1,25
II	1,61 – 1,75	(0,14)	II 1,25 – 1,45/1,50
III	1,75 – 1,77	(0,02)	III 1,45/1,50 – 1,75
IV	1,77 – 1,90	(0,13)	IV 1,75 – 1,90
V	1,90 – 2,40	(0,50)	
VI	2,40 – 2,60	(0,20)	
VII	2,60 – 2,70	(0,10)	
VIII	2,70 – 2,85	(0,15)	
IX	2,85 – 2,90	(0,05)	
X	2,90 – 2,95	(0,05)	
XI	2,95 – 3,05	(0,10)	
XII	3,05 – 3,17	(0,12)	
XIII	3,17 – 3,25	(0,08)	
XIV	3,25 – 3,46	(0,21)	
XV	3,46 – 3,71	(0,25)	
XVI	3,71 – 3,96	(0,25)	
хватус	3,95 – 4,45	(0,50)	
	халколит		

Таблица V. Стратиграфия на пласта от бронзовата епоха на селищната могила до с. Дядово, проучвания 1977/78 г. (по Р. Катинчаров, В. Николов и др.) и проучвания 1983/86 г.

на преустройства на по-стари жилища, а не да се постулира създаването на ново селище. На базата на публикуваните коти могат да се открият други подобни ситуации (табл. V) ¹¹⁴.

2. XII – VII стр. х. са групирани поради принадлежността на техните материали към втория етап на РБЕ ¹¹⁵, т. е. те трябва да принадлежат към етапа Михалич и да са синхронни на Езеро VIII – IV стр. х. При тази група стр. х. могат да се открият същите смущаващи факти – XII – XI стр. х. имат деб. по 5 – 6 см, което едва ли допуска пълното им разграничаване извън съоръженията. Със значителна строителна дейност върху тази част от могилата може да се свърже едва X стр. х., в чиято основа е направена нивелировка на терена с кафяво-жълт цвят (вероятно глинена прослойка, оцветена по този начин от опожаряването над нея).

Общата дебелина на втората група стр. х. е също смущаваща – само 0,57 м. В сравнение с Езеро тя е много по-малка. Обяснението, че сондажът е в периферията на могилата, не може да подтисне зараждащото се съмнение за неточно определяне на строителните нива. Също в периферията на Езеро, в североизточния сондаж, пластът е с приблизително същата дебелина – 2,25 м, но са регистрирани само 6 стр. х. (срв. табл. II с табл. V). Твърде вероятно в с. м. до с. Дядово да не е

представено пълното развитие на етапите Езеро А и Михалич такова, каквото е известно от с. м. Езеро.

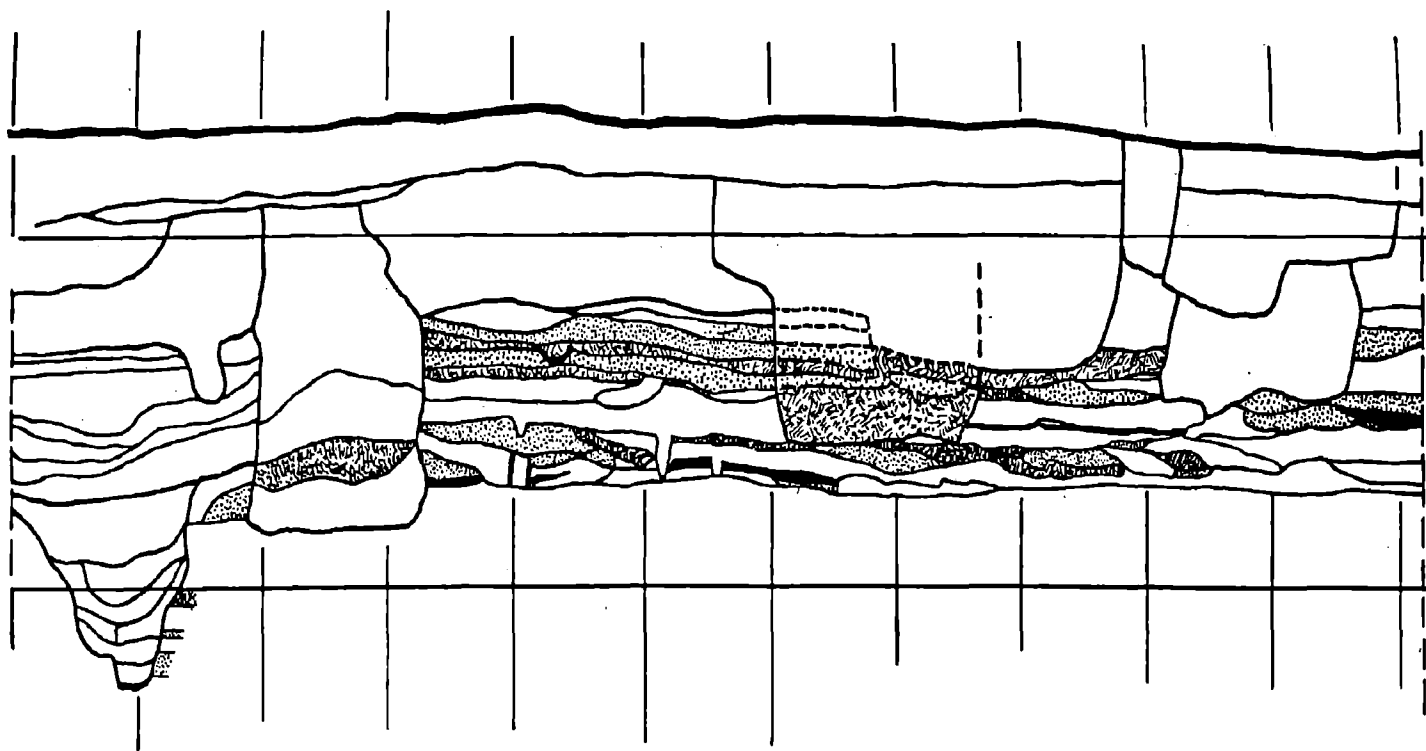
3. VI – I стр. х. имат общо дебелина 1,17 м. Те са отнесени към СБЕ. Тези стр. х. са сравними с нивата на етапа Михалич в Езеро (след IV стр. х.). В Езеро този пласт е деб. 0,70 – 1,10 м. Следователно от гледна точка на мощността на културния пласт може да се предположи най-обща синхронност в развитието на Езеро и на с. м. до с. Дядово.

Направените дотук съпоставки между стратиграфията на с. м. до с. Дядово (разкопки 1977/78 г.) и Езеро могат да продължат чрез сравнителния анализ на тяхната керамика. Необходима е обаче уговорката, че данните от с. м. до с. Дядово са значително по-оскъдни.

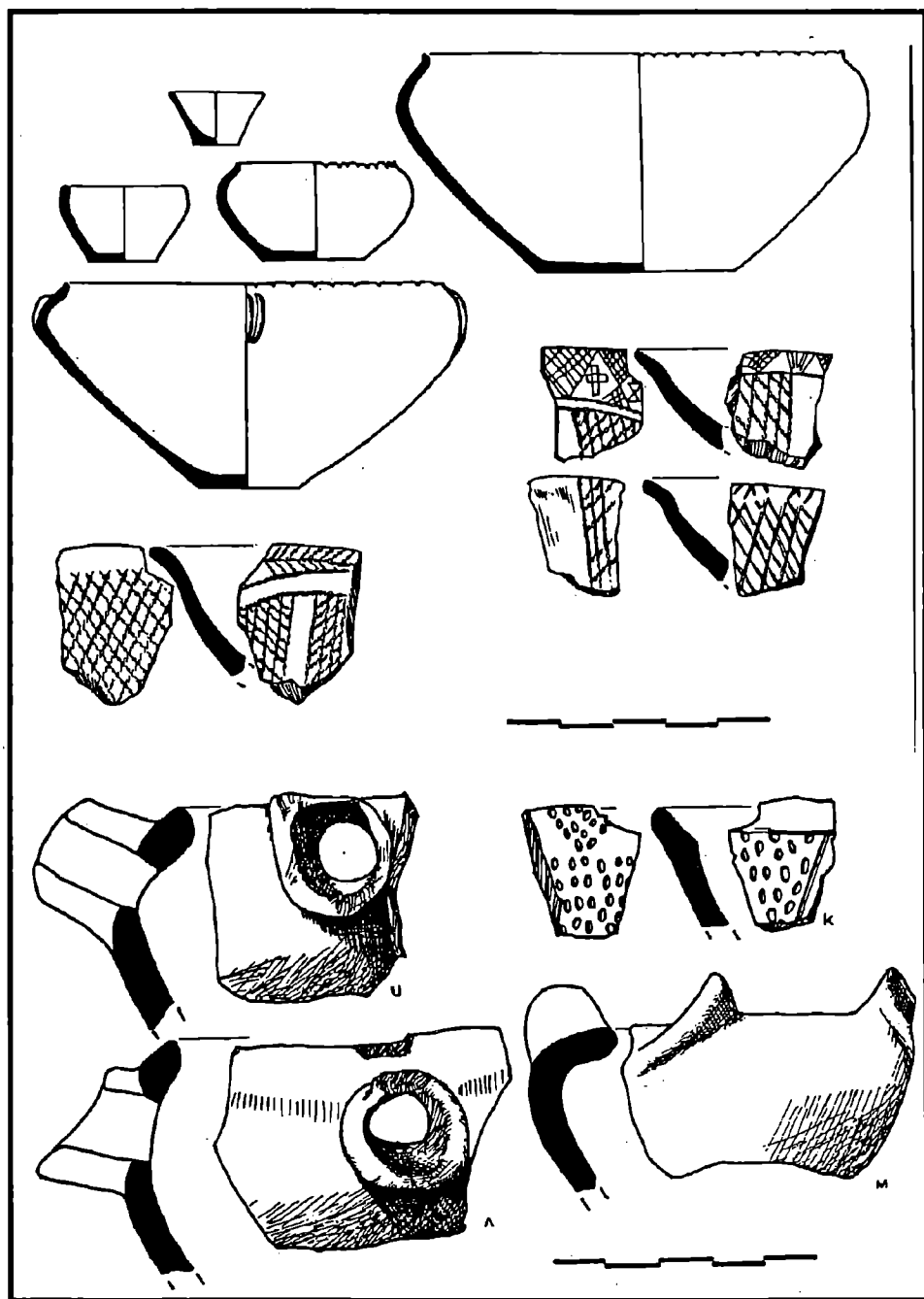
В XVI – XIII стр. х. на с. м. до с. Дядово са отбелязани следните категории глинени съдове: паници (със завит ръб на устието и със слабо завит ръб на устието, два екземпляра от паници със силно завит ръб на устието и няколко с конична форма), някои от които имат езичести или дъговидни дръжки; „урновидни съдове“ с издължено тяло и с ниско гърло; гърнета с цилиндрично тяло и със силно профилиран навън ръб на устието; кани и чаши, обединени в една група; аскоси и плитки паници с елипсовидно тяло (обр. 16, 18 ж) ¹¹⁶. Керамиката е характерна за етапа Езеро А. Аскосите, елипсовидните паници, някои орнаментални техники и схеми са известни от XIII – XI стр. х. на Езеро ¹¹⁷. Смущаващ е неочаквано големият брой на украсените съдове – 70% спрямо 40% от Езеро, а това може да насочи към една малко по-късна датировка към X – IX стр. х. на Езеро или дори към прехода от Езеро А към етапа Михалич ¹¹⁸.

В XII – VII стр. х. на с. м. до с. Дядово са разпространени съдове, които ясно характеризират плавното развитие на културата. За това свидетелстват, на първо място, същите типове „урновидни съдове“ и паници, които са регистрирани и по-рано ¹¹⁹. Няма съществена промяна и в типовете гърнета и тяхната бедна украса. Същевременно в XII – VII стр. х. не са регистрирани аскосите, елипсовидните паници и украсата от ситно набодени точки, както и фината зъбчата щампа. Нови типове има при каните и при чашите – екземпляри с фуниевидна шия и със скосено устие, с издути обемни тела. Делът на „шнуровидната украса“ нараства, но доколкото може да се съди от ограничените данни, не достига равнището на 6,4%, фиксирано в Езеро ¹²⁰.

В сравнение с керамичното развитие на Езеро се забелязват някои особености. Доколкото може да се съди от илюстрираните фрагменти, не са представени тунелестите и псевдотунелестите дръжки със сложна украса, типични за етапа Михалич, „назъбените дръжки“ върху кани и чаши, хоризонталните дръжки върху паници ¹²¹. Липсват и тунелестите дръжки върху гърнетата ¹²². Всички тези елементи дават характеристиката на етапа Михалич и са известни както от Езеро, VII – IV стр. х., така и от укрепеното селище Михалич (обр. 35 – 36). Липсата им в с. м. до с. Дядово може би се дължи по-скоро на ограничената площ на сондажа и на неголе-

Обр. 15. Старатиграфия на пласта от бронзовата епоха, I - III стр. х., по данни от японските проучвания

Обр. 16. Глиненi съдове от разкопките 1977/78 г. По Р. Катинчаров и др.

мия брой керамични фрагменти, а не на локални различия в производството или стила на съдовете.

VI – I стр. х. съдържат съдове, които са определени като развитие на по-ранните. Доминират отново „урновидните съдове“ и паниците. Последните обаче имат онези характерни „рогчета“ върху ръба на устието, които са отлично представени в III – I стр. х. на с. м. Езеро (обр. 16 м). Появяват се паници и купи с чучур за изливане на течности (обр. 16 и, л) – белег за керамичния стил след финала на етапа Михалич. Широко разпространение придобиват чашите „Св. Кирилово“, от които е илюстриран един цял съд със зооморфна дръжка (обр. 23 з)¹²³. Каните и чашите имат за украса на дръжките типичните релефни израстъци. Украсата върху паници, кани, чаши и отчасти върху „урновидните съдове“ се опростява значително и става по-пестелива. Доминира релефната¹²⁴.

Сред особените находки от XII – I стр. х. на с. м. до с. Дядово заслужава внимание един фрагмент от малко съдче с две дръжки за окачване, аналогично на откритите в Езеро и Нова Загора, IV/III и VII стр. х. (обр. 23 ж). Ръководителите на разкопките обаче не са посочили обстоятелствата и дълб. на откриването му. Задоволили са се с отнасянето на съда към края на РБЕ, т. е. към края на втората група стр. х.¹²⁵ От същото време са и тилната част на глинен модел на брадва-чук, 3 глинени модела на колела и един фрагмент от грънчарски съд¹²⁶. Датираща стойност има само първата находка. Ако се съди по данните от Езеро, тя не би могла да се постави след финала на етапа Михалич¹²⁷.

През периода 1978/1983 г. върху най-високата част на с. м. и върху нейните склонове е проучено средновековно селище с некропол от XI – XII в. При разкопките е постигната дълбочина 0,95–1,00 м спрямо централния репер. На места пластът от Средновековието е по-тънък, така че наред с разбъркания пласт от КБЕ на дълб. 0,70 – 0,75 м бяха разчистени и по-ранни материали¹²⁸.

От 1983 г. в българо-холандския археологически проект се включва и японски екип от Токайския университет.

Цялата площ на с.м. е прорязана от средновековни ями, които достигат по-някога значителна дълбочина (обр. 13 б)¹²⁹.

По-добре запазена е източната половина на с. м. до с. Дядово. Именно там с по-голяма увереност бяха фиксирани останките от няколко по-късни селища. Те са почти напълно унищожени в запазената половина от могилата. Данните от източната половина допълват представата за общата стратиграфия на обекта, но корелирането им с информацията от 1977/78 г. не може да се извърши съвсем прецизно (табл. V).

Както бе отбелязано по-горе, отделни, ненапълно запазени жилищни и стопански съоръжения са фиксирани на дълб. 0,70 – 0,75 м НР. Тяхното състояние не позволява да се определят редовните строителни нива. Такива без съмнение са съществували, но данните за тях са минимални. Почти същото е положението на I стр. х. В отделни части на източната половина на могилата в близост до централ-

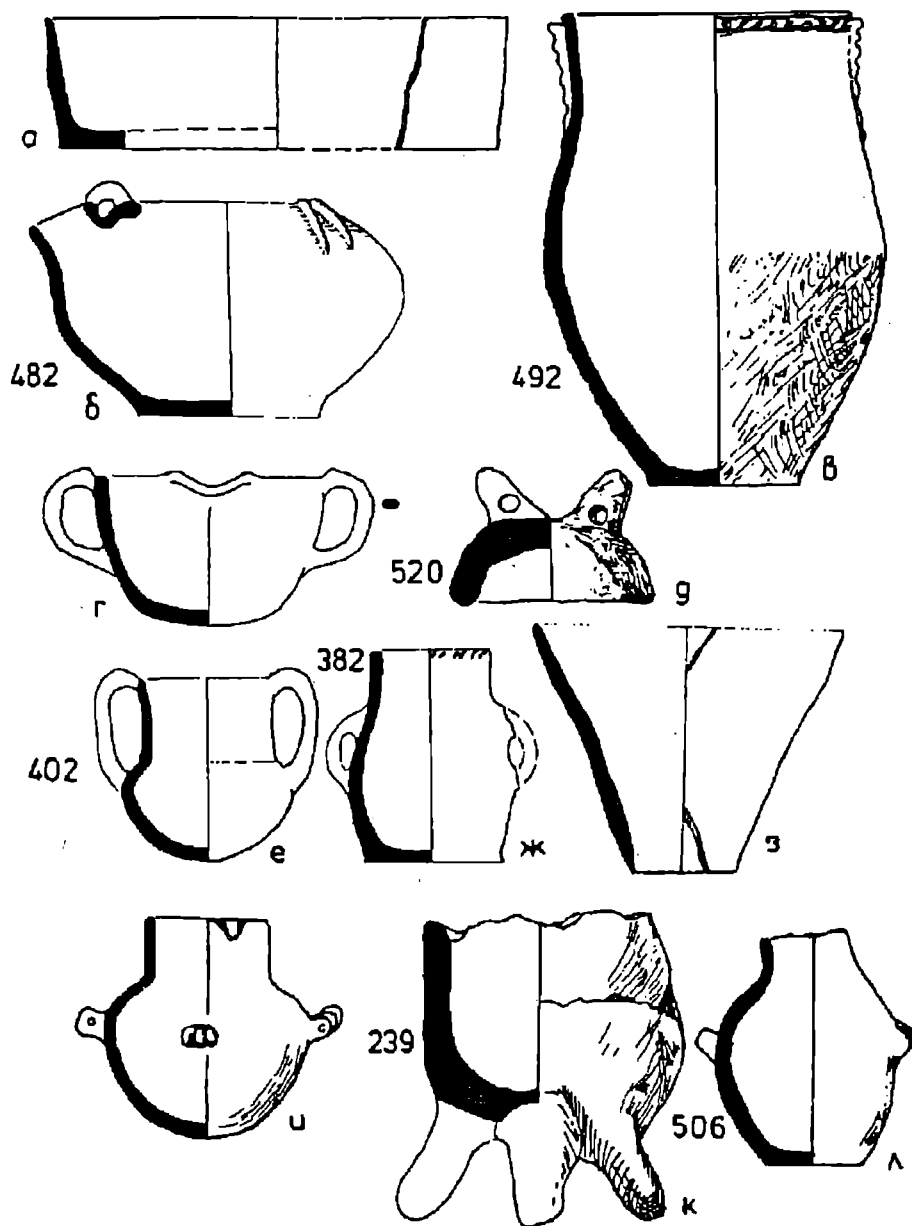
ния стратиграфски профил бяха разчистени петна от опожарена стенна мазилка и части от под на жилище на дълб. 0,95 м (табл. V, обр. 15). Тъй като и тези съоръжения не могат да се проследят на по-голяма площ, те бяха обединени с по-горните в един напълно условен I стр. х.

II стр. х. е регистриран също в източната половина на могилата по части от подове на жилища и отделни жилищни съоръжения на дълб. 1,25 – 1,50 м. В западната част на могилата тяхната запазеност е значително по-лоша. III стр. х. е с усреднена дълб. 1,50 – 1,75 м. НР предостави данни освен за наличието на значителна строителна дейност и за каменна стена. Тя ограда източната половина на могилата. Именно тази стр. х. трябва да се свърже с края на използването ѝ, тъй като селището от това време я е надхвърлило значително по площ. Останките му покриват в южната периферия на могилата пласт от късния халколит. По същото време в западната половина на могилата са извършени значителни подравнителни работи – натрупан е дебел глинест пласт, на места достигащ до 0,40 – 0,60 м.

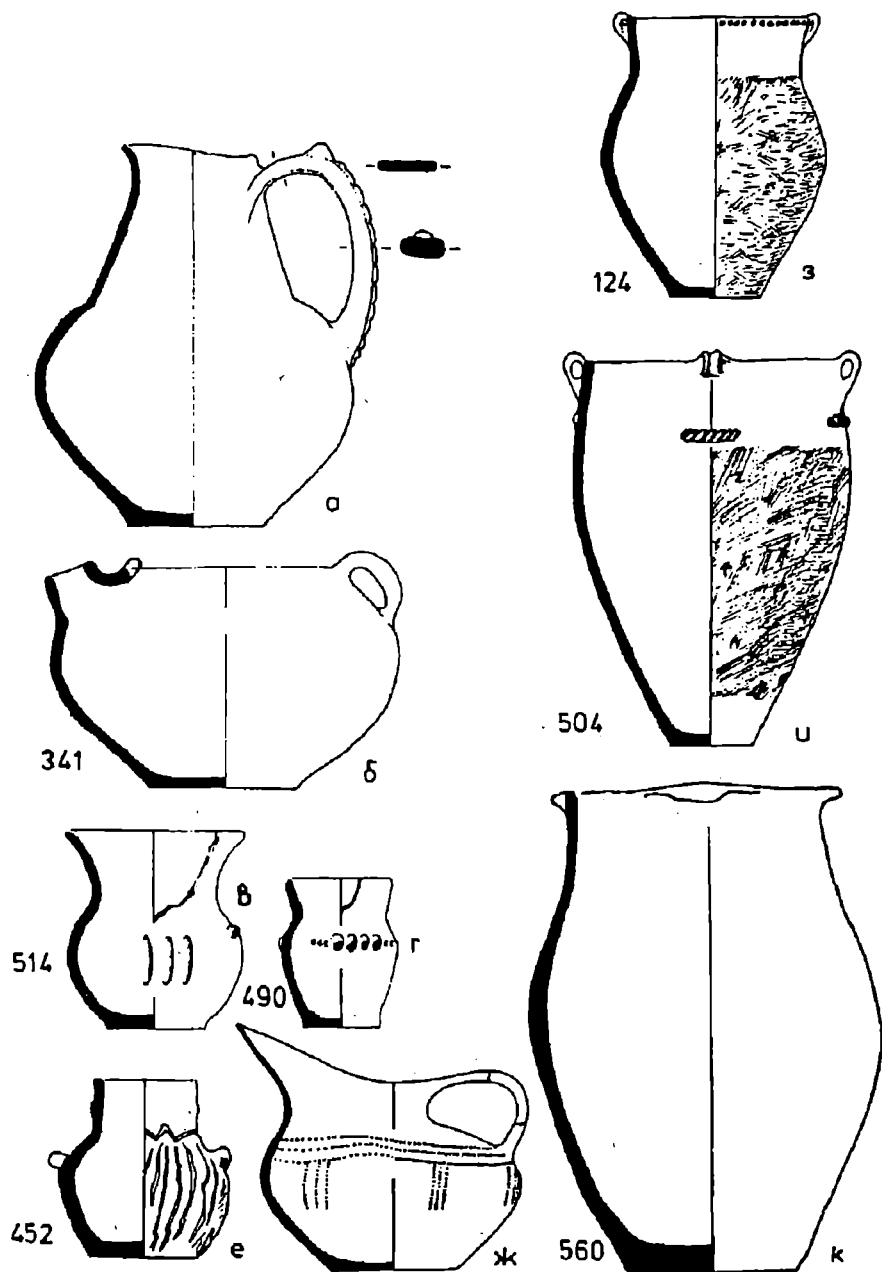
IV стр. х. е фиксиран на дълб. 1,75 – 1,90 м и е сравнително добре запазен в северната, в североизточната и в част от южната застроени площи. Вероятно с това стр. х. трябва да се свърже оградният ров по северната периферия на могилата, съществуващ в даден момент едновременно с каменното ограждане. Според предварителната информация от разкопките през 1987/91 г. селищата под IV стр. х. са имали сложна укрепителна система. Предположението, че системата от каменни стени и ровове е играела и култова роля, се нуждае от допълнителни доказателства¹³⁰.

Според данните за с. м. до с. Дядово стратиграфията на обекта респектира с броя на строителните си нива. Ако допуснем, че в с. м. има най-малко 3 стр. х., които са по-късни от най-горния по сондажа от 1977/78 г., а, от друга страна, че регистрираните в сондажа стр. х. са действително 16, то общият им брой би бил най-малко 19. Следователно от формална гледна точка тук би трябвало да се очаква продължителност на живота, по-голяма от тази в Езеро. Съмненията обаче относно общия брой на стр. х. правят тази реконструкция проблематична. Би могло да се очаква едно продължаване на стратиграфските колонки от Езеро и от с. м. Нова Загора с няколко стр. х., но също както в споменатите обекти, в с. м. до с. Дядово горната част на пласта от БЕ е унищожена. Следователно и от тази могила не могат да постъпят така необходимите сигурни факти за съставяне на пълната картина за развитието на културата през РБЕ и през СБЕ в Тракия. Все пак е необходимо да се уточни, че, ако шестте стр. х. от по-ранните проучвания се датират след финала на етапа Михалич, а свързването на по-късната информация с посочената е правилно, за първи път са налице най-малко 9 стр. х. с материали, по-късни от втория етап на РБЕ в Тракия. Съществено значение имат данните от I – IV стр. х. и най-вече за тяхната керамика.

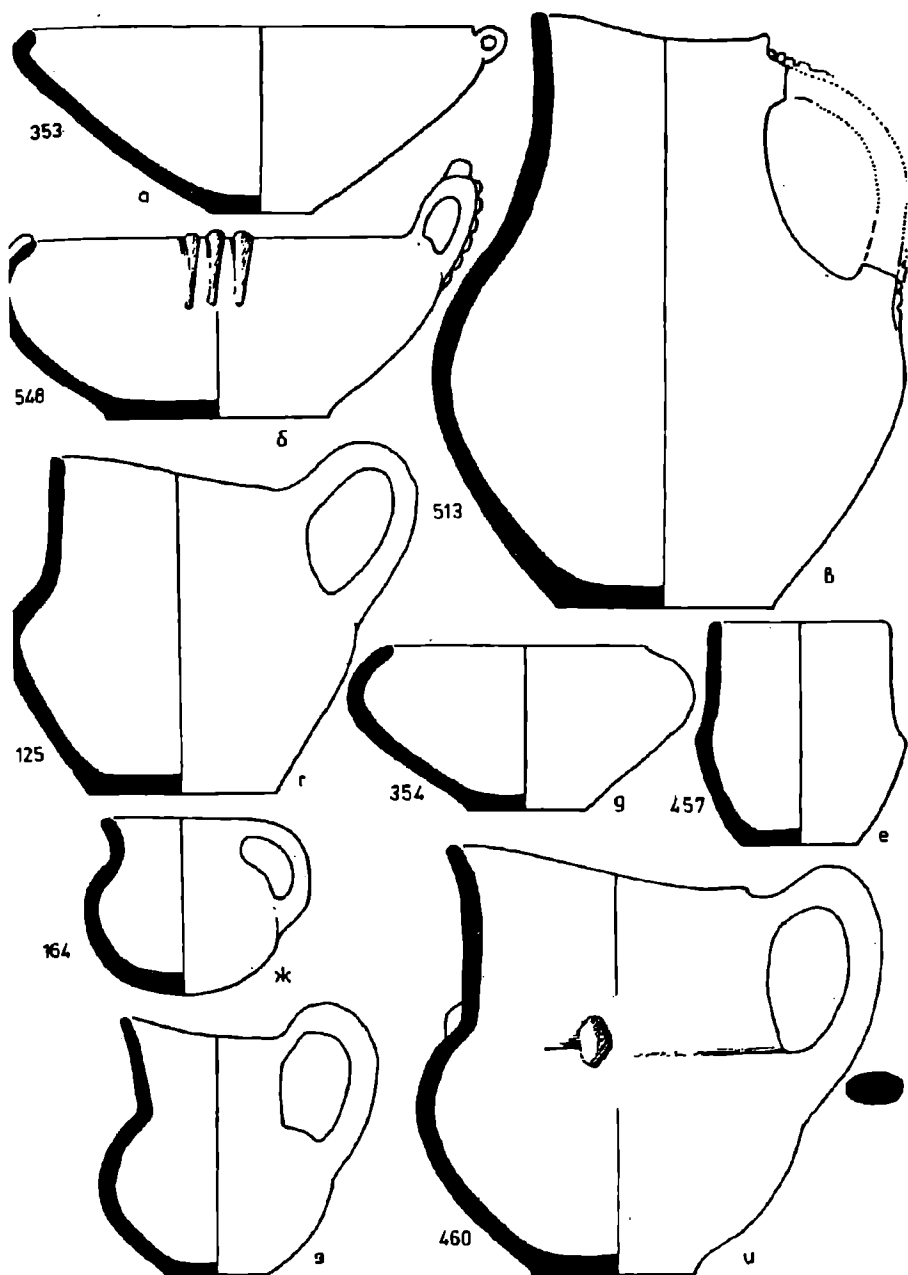
I

Обр. 17. Глинени съдове от I – II стр. х. на с. м. до с. Дядово

Обр. 18. а – е, з – к – глинени съдове от II стр. х.; ж – аскос от сондажа 1977/78 г. по Р. Катинчаров и др.

Обр. 19. Глинени съдове от III стр. х.

КЕРАМИКА ОТ I СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

Това строително ниво е условно, както бе посочено по-горе. Към него са отнесени материали, които принадлежат със сигурност на повече от едно селище. Поради тази причина може да се разчита на информацията, която дават само цели-те или реставрираните глинени съдове, но не и на масовия керамичен материал. В близост до сравнително по-добре съхранени жилищни съоръжения са открити ця-ла паница и една купа, една кана и няколко чаши (обр. 17). Най-сигурно е страти-графското положение на купата, която е от яма, дълб. на вкопаването 0,80 м ¹³¹. Твърде важни за датировката на този разбит пласт са една плитка чаша с две дръж-ки и улей за наливане (обр. 17 г) от кв М₂₉, дълб. 0,80, както и една фуния от кв. J₁₅, дълб. 0,75 м (обр. 17 з). Намерени са също и една чаша с две вертикални дръжки от кв. O₁₅, дълб. 1,00 м (обр. 17 е), грубо съдче на три крачета кв. O₂₁, дълб. 0,75 м, малко гърне (обр. 17 к,ж) и друга малко съдче с дълб. 0,60 м (обр. 17 л).

За случайни находки при изчерпване на средновековния културен пласт тряб-ва да се смятат още няколко съда – паници, урновидни съдове, и чаши с дълб. 0,35 – 0,50 м (обр. 18 з, 19 ж, 22 и) ¹³².

Ако основата на I стр. х. е на дълб. 0,95 м, а на II стр. х. – на дълб. 1,25 м, и ако към I стр. х. се добавят материалите, открити на дълб. 0,70 – 0,75 м, става ясно, че в могилата има пласт от БЕ с деб. най-малко 0,50 – 0,75 м, който не е стратиграфски разграничен. Вследствие на по-късните нарушения е загубена информацията за най-малко два-три стр. х.

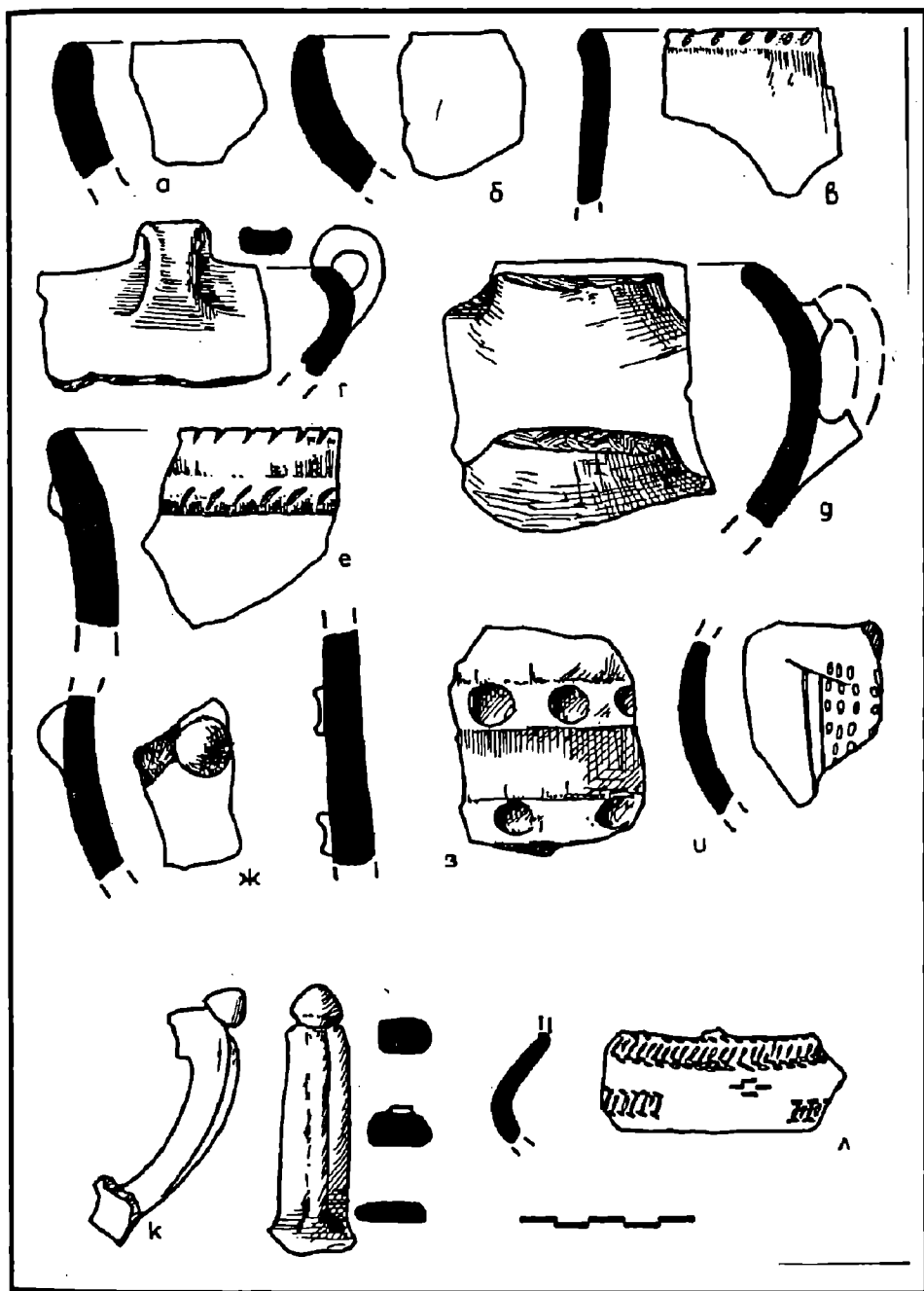
КЕРАМИКА ОТ II СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

На дълб. 1,25 – 1,50 м са открити следните глинени съдове (обр. 18, 17 в,д). От двете купи с чучур едната е на дълб. 1,40 м ¹³³. Освен купите, намерени са още паници със завит ръб на устието, кана, урновиден съд, похлупаче и др. Прави впе-чатление, че в двата стр. х. не са открити цели чаши тип „Св. Кирилово“. Липсва и украса от усукан шнур, отпечатан върху стените на съдовете.

Важнй за датировката на I – II стр. х. с цялата условност на определянето им са чашите с две дръжки, купите с чучур и фунията от глина ¹³⁴. Хронологическа стойност има и каната с типична релефна лента с нарези върху дръжката. С изклю-чение на плитката чаша с две дръжки (обр. 17 г), всички други съдове са познати от горните нива на Езеро. Това дава основание да се мисли, че въпреки разрушеността на II стр. х., той не излиза като керамичен репертоар от рамките на Езеро I – Ia/Ib стр. х. Това е един съществен довод в полза на относителната синхронност на сра-вняваните обекти.

КЕРАМИКА ОТ III СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

На дълб. 1,50 – 1,65 м в периферията на най-високата част на могилата са намерени паница с висока вертикална дръжка и с украса от вертикална резба (обр. 19 б), както и две облодънни чаши (обр. 22 б, ж). В инвентара от стр. х. фигурират

Обр. 20. Фрагменти от глинени съдове, III стр. х.

малка каничка (или чаша) с плоско дъно (обр. 19 з), кана с плавен профил и с дръжка, украсена с вертикален релефен ръб и нарез (обр. 19 в) и някои антични съдове¹³⁵. Вниманието заслужава една напълно запазена кана с богата украса, произхождаща от дълб. 1,60 м. За съжаление стратиграфският контекст на откриването ѝ е несигурен. Дръжката на каната е със зигзаговидна лента с точки и твърде много напомня тялото на змия. По устието на съда има нарез, а тялото ѝ носи малки плоски релефни пъпки и ръбчета, също с точки (обр. 22 к). Най-близка аналогия на украсата може да се открие в Езеро, при едно малко съдче от разкопките на В. Миков и Н. Койчев (обр. 10 г).

От III стр. х. има само едно по-добре запазено жилище, което попада в японския сектор на проучванията¹³⁶. Разчистена е само северната му половина, тъй като другата често остава в централния профил. В него са разчистени 13 градени на място зърнохранилища. В близост до тях са открити три съда – паница и 2 гърнета, които не са още публикувани.

Масовият керамичен материал, събран около запазените жилищни съоръжения или части от жилища, може да се използва само отчасти, като обобщена информация.

Сред паниците от III стр. х. са регистрирани следните основни форми: почти конусовидни, с леко издути стени и с прав или слабо профилиран ръб на устието (обр. 20 а), с полусферична форма и със заоблен ръб на устието (обр. 20 б), както и със завито или силно завито устие (обр. 20 г). Последната група е с малки или средни по големина вертикални дръжки (обр. 20 г, д). Открити са и части от чучури на паници или на купи. Голям е броят на фрагментите от гърнета и от урновидни съдове (обр. 20 в, е). Дръжките на каните и на чашите са с типичните релефни ръбове, прекъснати с ямички или резки, докато частите от устията им са неизразителни (обр. 20 к). Украсата на съдовете е предимно релефна, а нарезите и връзаната украса се срещат епизодично (обр. 20 ж – л). Сред керамиката не бяха открити представители на шнуровата керамика, които да са със сигурен стратиграфски контекст.

КЕРАМИКАТА ОТ IV СТРОИТЕЛЕН ХОРИЗОНТ

В това ниво за първи път са открити основите на жилища, както и техният инвентар, които са в сравнително добра степен на съхраненост.

В сектора, разкопан от японския екип, са разчистени основите на жилище – под и съоръжения, което стратиграфски заляга под нивото на жилището от III стр. х. (обр. 15). На публикувания профил то е означено като „жилище № 2“¹³⁷. В същия сектор е разчистен и ров в посока север – юг (обр. 15).

Според публикуваните годишни отчети за разкопките в останалата част на могилата са установени основите на 9 жилища. Те са с правоъгълна форма или от типа на апсидните¹³⁸. В тях са открити глинени съдове, които заедно с онези от пространството между жилищата, формират една значителна като обем колекция.

Представата за керамичния репертоар са допълва и от масовия материал, събран от ненарушени от по-късните ями площи.

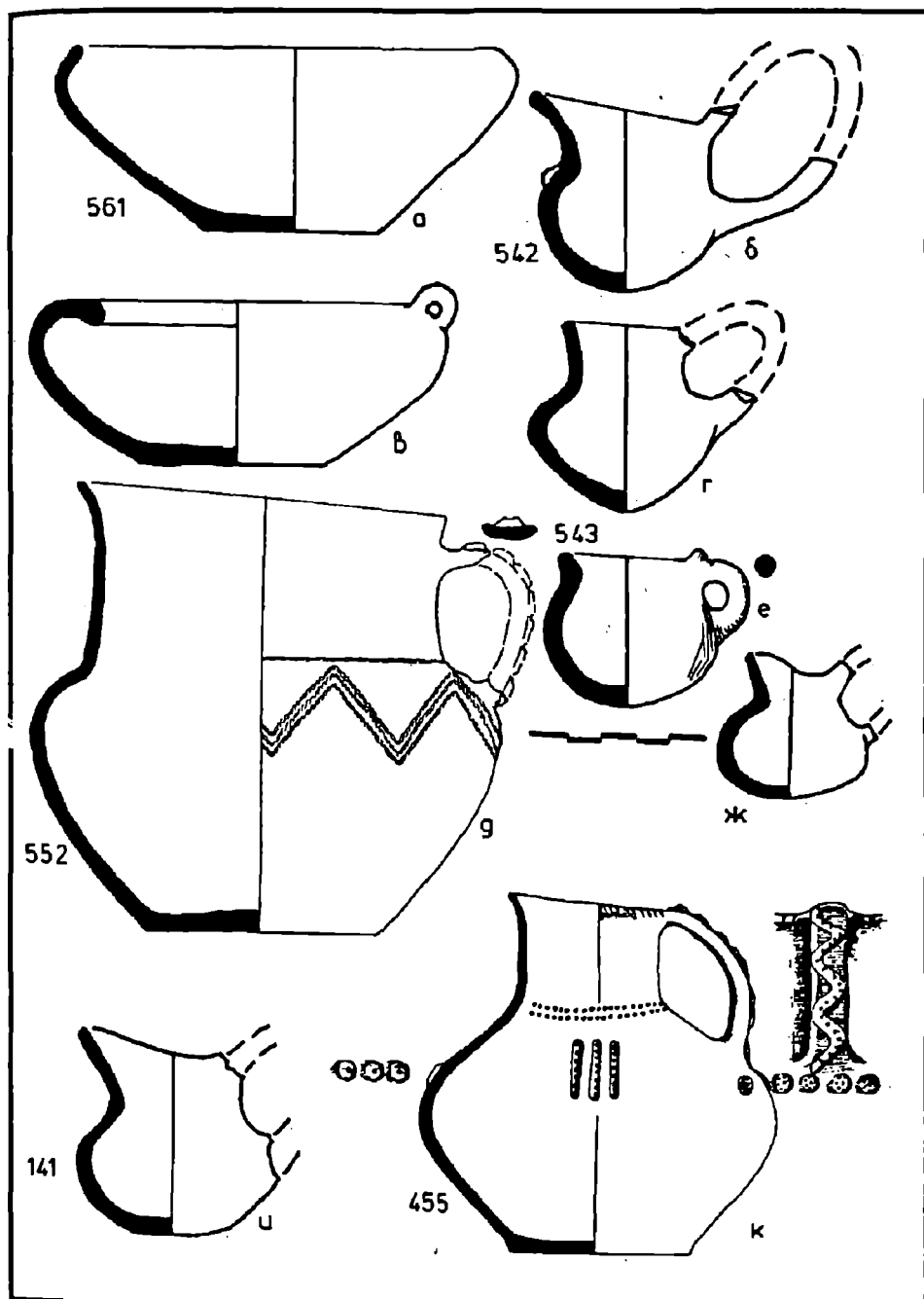
По-подробен коментар заслужават двете жилища в източната част на могилата, близо до централния профил. В кв. J₂₀, в непосредствена близост до сондажа от 1977/78 г., върху пода на северното жилище бе открита една напълно здрава амфорка (обр. 21 г). Според стратиграфското си положение (дълб. на откриване 1,85 м, IV стр. х.) тя има значение не само за синхронизирането на IV стр. х., но и за сравняване на данните с тези от контролния сондаж. По дълб. това жилище съвпада с IV стр. х. по сондажа. Съвпадението е обаче напълно формално, тъй като I, III и IV стр. х. по данни от 1977/78 г. имат деб. 0,06, 0,04, 0,13 м. Напълно уместно е съмнението, че в случая са отчетени преправките в рамките на един стр. х., а не на три отделни стр. х. В западната половина на могилата са регистрирани подновявания на жилища с повдигане на подовите нива и преустройства на пещите, и то именно в IV стр. х.¹³⁹ Ето защо е много вероятно в сондажа да са отчетени две преустройства, отнасящи се към два действителни стр. х. Следователно IV и III стр. х. по сондажа трябва да съответстват на жилището от IV стр. х. в кв. J₂₀, а I – II стр. х. от сондажа трябва да съответстват на III стр. х., регистриран в централния профил (обр. 14 а, 15).

След тази бележка, засягаща стратиграфията на обекта, трябва да продължи коментарът на жилището и на неговия инвентар. Заедно с малката амфорка е открит и втори, по-голям съд с почти същата форма (обр. 21 д). Малката амфорка е пълен аналог на съд от I стр. х. на Езеро¹⁴⁰. Вторият съд от с. м. до с. Дядово изключва случайния характер на съпоставката – той се различава от този от Езеро само по късата си шия. Явно трите съда са произведени в кратък отрязък от време, ако не и почти едновременно. Последното предположение, твърде смело на пръв поглед, може да бъде подкрепено от малкото разстояние между с. м. до с. Дядово и Езеро – само 5 – 6 км. Това явно е позволявало прякото взаимодействие между работещите на двете места грънчари, а защо не – и размяна на продукция.

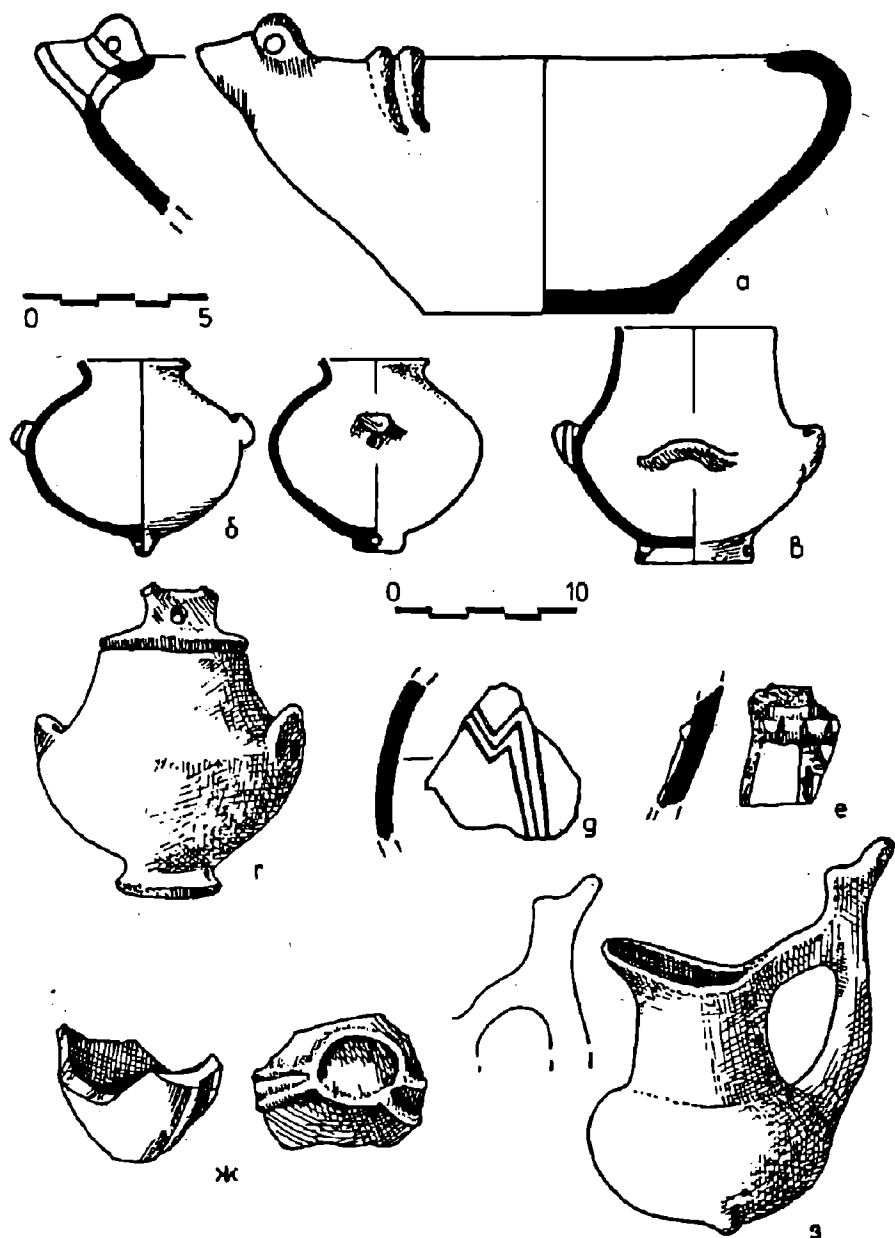
В същото жилище е открит и един урновиден съд, който поради устойчивостта на формата няма хронологическа стойност.

Съседното жилище бе разчистено само отчасти, тъй като южната му половина попада в централния стратиграфски профил. Между двете жилища е оставено пространство с ширина около 1 м – своеобразна улица¹⁴¹. В жилището са открити 6 цели съда: 2 паници, кана, чаша и урновиден съд (обр. 21, 23). По-специално внимание заслужава шестият съд – амфорка с четири дръжки (обр. 21 л)¹⁴². Наблизо бе намерена във фрагментирано състояние и втора амфорка, възстановена почти напълно (обр. 21 м). Подобни цели съдове са известни от с. м. Караново и от с. м. до с. Веселиново, но техните устия са оформени по различен начин¹⁴³.

До амфорите в същото жилище бе намерена и паница с чучур и с украса от релефни ръбове (обр. 23а). Положението на трите съда – в затворен комплекс, има голямо значение за синхронизирането на IV стр. х. с останалите обекти в Югоизто-

Обр. 22. Глинени съдове от IV стр. х. и от различни нива

Обр. 23. а - е - глинени съдове от IV стр. х. и др.; ж - з - по Р. Катинчаров

чна България. Другият съд от същото жилище – една кана (обр. 21ж), е типичен за времето след финала на Михалич (с украсата на дръжката си и с цялото структуриране на тялото).

Внимание сред останалите съдове от IV стр. х. заслужават каната с врязана украса във вид на широки изправени ъгли, открита в жилище, кв. М₂₁ (обр. 21е), както и втора кана с необичайно големи размери и шнурова украса (обр. 22д) ¹⁴⁴. Като синхронизиращ белег може да се използва и украсата в техниката „последователно отстъпваща штампа“ върху паница от друго жилище (обр. 21б). В Езеро тази украса не се среща след IV стр. х. Тя е регистрирана върху фрагменти от VII и от VIII стр. х. на с. м. Нова Загора.

В жилище, разчистено до южната част на централния профил, е открит съд, който с известни уговорки би могъл да се причисли към кухненската керамика (обр. 21а). Точни аналогии не са известни. За първи път се намират и други два съда с малки перфорирани дръжки. През тях може би се е прекарвала връв, която е преминавала и през дъното (обр. 23 б – в). Те са твърде различни от тези, произхождащи от Езеро, от сондажа на с. м. до с. Дядово или от Терми IV–V ¹⁴⁵.

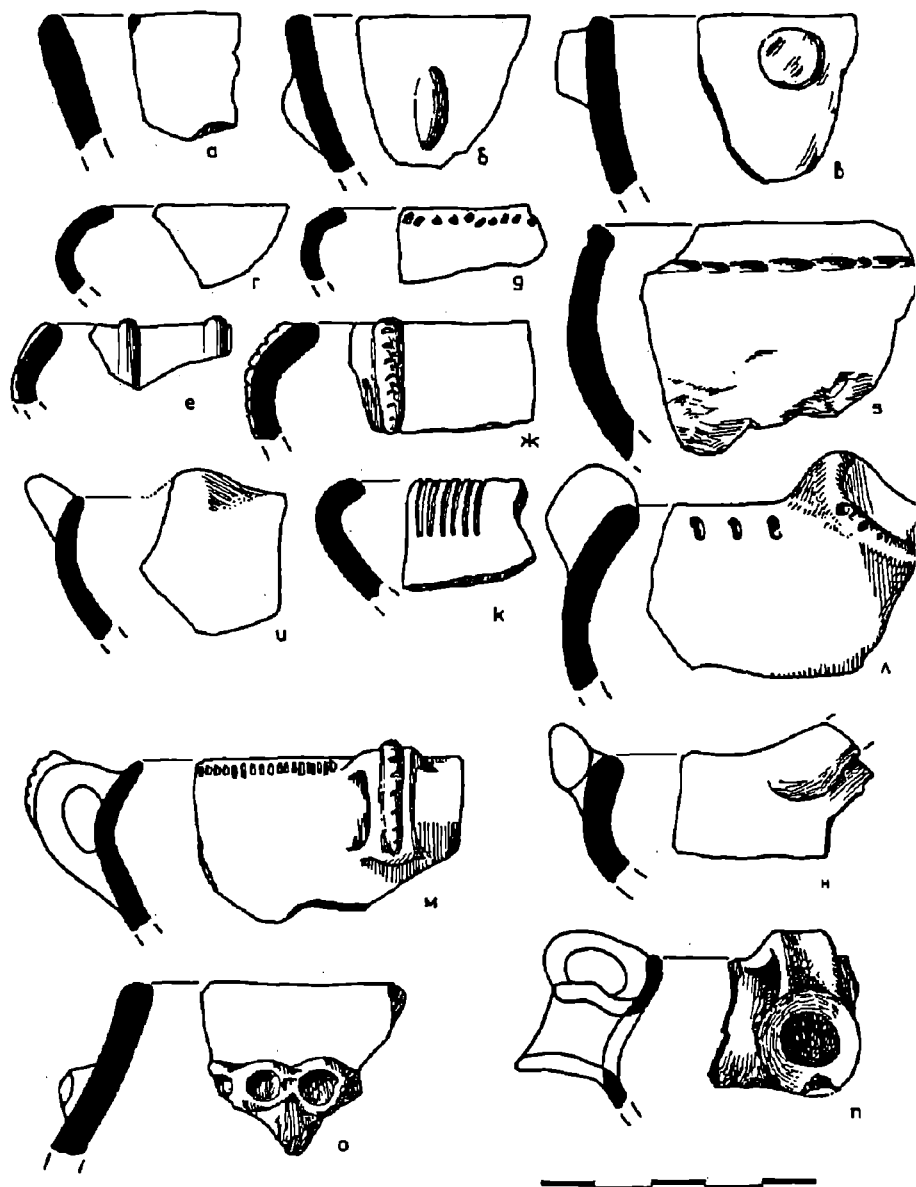
Сред новостите от този стр. х. трябва да се нареди и малка чаша със заострено дъно, която произхожда от жилище в кв. К₂₁ (обр. 22г). Както е известно, чашите със заострено дъно се произвеждат основно в западната част на Горнотракийската низина и този съд е може би повлиян тъкмо оттам ¹⁴⁶.

Колекцията от внушаващи доверие със стратиграфското си положение керамични фрагменти от IV стр. х. е значително по-голяма. Оттам може да се извлече информация за наличието на паници със завит или силно завит ръб на устието. Част от тях са снабдени с вертикални дръжки или с чучури (обр. 24м). Чучури са поставени и върху купите (обр. 24п). Обичайната им украса са релефните ръбове. Някои от тях са гладки, но са представени и тези, които са с насечки или малки ямички (обр. 24 ж). Врязаната украса повтаря мотивите, посочени като типични за I – II стр. х. на Езеро (обр. 24 к). Тази съпоставка може да бъде продължена чрез израстъците върху ръба на устието – „рогчета“. Фрагментите с украса от последователно отстъпващата штампа свидетелстват за сравнително по-дългата употреба на тази орнаментална техника в сравнение с Езеро (обр. 24 з).

Дръжките на каните са с релефни ленти и израстъци (обр. 21 и – к). Шнуровата украса се среща при урновидните съдове. Регистрирани са отпечатыци от кръгла штампа и фрагменти с врязана и набодена украса (обр. 20).

Посочените особености на масовия материал от IV стр. х. на с. м. до с. Дядово я правят твърде близка до тази от I – II стр. х. на Езеро и до VI – V стр. х. на с. м. Нова Загора (вж. по-горе). Материалите имат аналогии и във Веселиново – освен посочените амфори, в този стр. х. е намерен и фрагмент от кана с врязана украса във формата на „М“ (обр. 23д).

Дотук приведените примери дават възможност да се предложи синхронизиране на IV стр. х. с времето след финала на етапа Михалич. Засега изглежда най-

Обр. 24. Фрагменти от глинени съдове, IV стр. х.

приемлива и аргументирана съпоставката с I – II стр. х. на Езеро и с V – VI стр. х. на Нова Загора. Прецизирането на това предположение ще бъде възможно след публикацията на резултатите от българо-холандско-японските археологически разкопки.

Ако предложената тук синхронизация издържи на бъдещата проверка, предварителните очаквания за попълване на стратиграфските колонки от Езеро и Нова Загора няма да се оправдаят. В основата на тази негативна констатация стои не едновременното прекъсване на живота в сравняваните обекти (което от теоретична гледна точка не е невъзможно), а разрушените най-късни нива. Ето защо стриктната съпоставка на керамични форми и типове не е оправдана, следователно засега няма сигурна основа за прецизна синхронизация. Нещо повече – не е сигурно останките от колко на брой селища са били унищожени. Все пак, като се сравни общата дебелина на запазените пластове от БЕ с тази, която е известна днес, може да се допусне, че животът е продължил най-дълго на с. м. до с. Дядово. Регистрираните там най-малко 5 стр. х. отразяват обитаване, чиято продължителност е сравнима с тази на етапа Михалич, познат от Езеро. Неясен остава краят на периода след Михалич. Този въпрос не може да получи положителен отговор и при анализа на данните от близките с. м. Караново, Веселиново и Кирилово (Св. Кирилово). Тяхната стратиграфия или не е изследвана, или горната част на пластове от БЕ е разрушена от по-късна интервенция. Информацията от тях има стойност при допълване на характеристиката на културата през този етап на БЕ, известен като Св. Кирилово¹⁴⁷.

I. 4. СЕЛИЩНА МОГИЛА КАРАНОВО (обр. 25)

Селищната могила е разположена в полите на Средна гора, в северния край на с. Караново. Наблизо протича малка рекичка. Могилата е висока около 13 м и има диаметър 250/180 м. Културният пласт, регистриран при разкопките, е с деб. 12,40 м¹⁴⁸.

Общата проучена площ е 1700 кв. м. – в 6 сектора, които са разкопани по различно време¹⁴⁹. Напоследък разкопките са подновени от българо-австрийски археологически екип, който обаче не изследва пласта от БЕ¹⁵⁰.

До края на миналия век върху могилата е имало некропол и ямите са нарушили значително горната част на културния пласт. Основата на пласта от БЕ е регистрирана на дълб. 2,20 м в сектор VI и на 2,60 в сектор V. Общата му дебелина е около 2 м. Според публикуваната информация пластът достига до 0,60 – 0,70 м от нивото на терена¹⁵¹.

През 1955 г. е заложен контролен стратиграфски сондаж с размери 3 на 20 м. В него са установени 6 стр. х. от БЕ, без стратиграфски уловими прекъсвания на живота между тях. Пластът е отделен от халколитния чрез дебел 0,30 – 0,40 м стратиграфски хиатус. Внимание заслужава наблюдението на В. Миков, че на дълб. 2,50 м, т. е. в основата на хиатуса, е открит беден на находки стр. х.¹⁵² (обр. 256).

При разкопките са разчистени части от 3 концентрични каменни стени. Те се състоят от големи ломени камъни и са с пълнеж в двулицев градеж. Стратиграфската им позиция не е изяснена, но най-вероятно и трите да се отнасят към БЕ. В периферията на могилата е имало и земен насип с вис. 1,60 м и шир. 2,10 м ¹⁵³.

Селищата от БЕ са били върху най-високата част на могилата. Те са установени по пласт без жилищни съоръжения с добра запазеност в секторите II, V и VI, а в сектор IV – само като амфорен пласт с деб. 0,50 м. Със с. м. могат да се свържат и материалите от РБЕ, които са открити на около 500 м северозападно, близо до малката река. Там вероятно е било разположено селище спътник ¹⁵⁴.

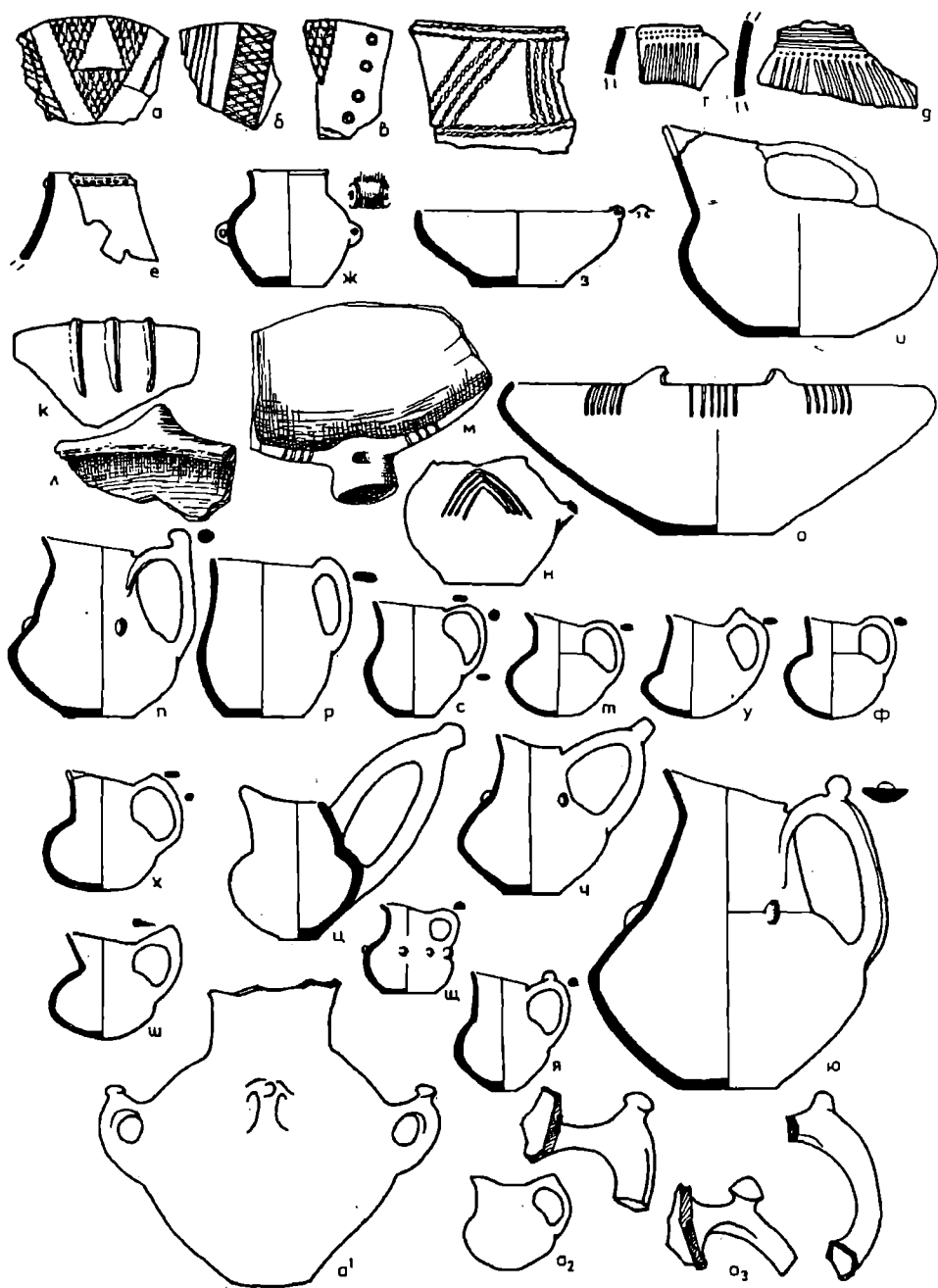
Основи на жилища са разчистени само в IV – V стр. х. Те са подобни на тези от Езеро – имат апсидно извита къса стена и са едно- и двуделни. В останалите нива на пласта от БЕ са запазени само отделни части от подовете или съоръженията на постройките ¹⁵⁵.

В литературата се е наложило мнението, че керамиката от Караново се отнася към две хронологически групи. Те са означени като Караново VIIa и Караново VIIb. Първата група е синхронизирана с етапа Михалич или с етапа Езеро А ¹⁵⁶, а втората – с етапа Св. Кирилово ¹⁵⁷.

За по-ранната керамика от Караново има малко данни. В IV стр. х. е открита паничка с дръжка върху ръба на устието, която може да намери аналогии в цялата РБЕ (обр. 26з) ¹⁵⁸. От V стр. х. е известно едно малко гърне с тунелести дръжки (обр. 26ж). Този тип дръжки върху гърнетата се среща от VI до IV стр. х. на Езеро, но също оттам е даден и един пример от X-стр. х. ¹⁵⁹ Това прави датировката по-несигурна. Несъмнено към етапа Езеро А се числи аскосът, публикуван от В. Миков (обр. 26 и) ¹⁶⁰. Според наличната информация тези съдове не се произвеждат в Югоизточна България след началото на етапа Михалич. Много подобен съд произхожда от некропола до Берекетската с. м. (обр. 11 а – б) ¹⁶¹. Хр. Подцувяйт датира съда от Караново след Ранноеладския II период по аналогии от Лерна III ¹⁶². Това предположение е неприемливо поради голямата географска дистанция между сравняваните обекти.

Строителни хоризонти	Дълбочини (изкоп № 6)
съвременен некропол	
I	0,70 – 1,00 м
II	1,00 – 1,30
III	1,30 – 1,50
IV	1,55 – 1,70
V	1,70 – 1,90
VI	1,90 – 2,20
хнатус	2,20 – 2,50
халколит	

Таблица VI. Стратиграфия на пласта от бронзовата епоха на селищната могила Караново. Стратиграфски сондаж (№ 6), 1955. По В. Миков

Обр. 26. Керамика от Кераново VIIa – б

Към етапа Езеро А се отнасят и публикуваните фрагменти от паници с врязана и с шнурова украса (обр. 26 а – б) ¹⁶³. Такива сложни композиции, изпълнени в същата техника, се срещат до VIII стр. х. на Езеро. Същата дата може да се приеме и за фрагмента от устие на гърне – урновиден съд с шнурова украса (обр. 26 в) ¹⁶⁴.

По-проблематично е хронологическото положение на фрагментите, публикувани от В. Павукова (обр. 26 г – д), които са с канелирана украса. По аналогии с Баден IVa тя ги отнася към фазата Караново VIIб, но използването на толкова отдалечени опорни точки крие рискове ¹⁶⁵. Вече бе посочено, че проблемът за канелираната керамика в Тракия тепърва предстои да се разработи, но в предварителен план е допустимо предположение, че тази техника е характерна за началото на РБЕ. Подобни мисли провокират материалите от ранния етап на обитаване на укрепеното селище Овчарица II, както и от XVII – XIV стр. х. на с. м. при с. Юнаците ¹⁶⁶.

Всички изброени съдове и фрагменти могат да бъдат поставени в етапа Езеро А, може би към неговия край, но преди началото на етапа Михалич. Не е напълно изяснено колко нива са от това време. Може да се допусне, че поне VI – V стр. х. се свързват с керамичната фаза Караново VIIa и могат да се синхронизират с нивата преди VIII стр. х. на Езеро.

Глинените съдове от фазата Караново VIIб са значително повече и по-характерни. Определено внимание заслужават паниците с чучур, както и тези със силно завит ръб на устието. Последните са с типичните „рогчета“ (обр. 26 м, о). В южната периферия на могилата е открита амфора със съответствия във Веселиново II (обр. 26 а₁) ¹⁶⁷. Богата е колекцията от цели кани и чаши (обр. 26 п – ю). Аналогични форми и типове са открити в VI – III/II стр. х. на Нова Загора, II – I/а стр. х. на Езеро и Св. Кирилово, както и в III – II стр. х. на с. м. до с. Дядово ¹⁶⁸.

Явно синхронни на посочените обекти са горните, III – I стр. х. на Караново. В този случай обаче озадачава липсата на свързващо звено между фазите Караново VII а и VIIб, съответстващо на етапа Михалич (VIII – IV стр. х. на Езеро). Сред известните материали от Караново липсват такива, които да се датират към развитата фаза на Михалич или да се отнасят към самия финал на етапа. Едно от възможните решения на проблема е наличието на стратиграфски хиатус, който да отговаря на около 4 стр. х., т. е. стерилният пласт би бил сравним по големина с този от Нова Загора. Данни за съществуването на хиатус обаче не могат да се извлекат не само от публикациите, но и от наблюдение на запазените профили на могилата. Частичен отговор би могъл да се получи от тройната укрепителна система – каменни стени и ров. Ако действително тези отбранителни съоръжения са от РБЕ, Караново е било значително по-мощно укрепление от Езеро или от Дядово. Както показват данните от Езеро, в определени периоди „цитаделата“ е била незастроена и е обслужвала съседните селища спътници, които по принцип са неукрепени. В такъв случай топографията на селищата върху могилата е била значително по-сложна. Твърде вероятно е липсващите няколко селища да са в неразкопаната площ или дори в периферията на могилата. Другият възможен вариант е керамичното

производство в Караново VIIa да е толкова консервативно, че да е запазило характерните черти на етапа Езеро А тогава, когато в другите селища от РБЕ се налага стилът на етапа Михалич. Това предположение е явно трудно приемливо и лишено от сериозни основания.

I. 5. СЕЛИЩНА МОГИЛА ВЕСЕЛИНОВО (МАЛЕВА МОГИЛА)

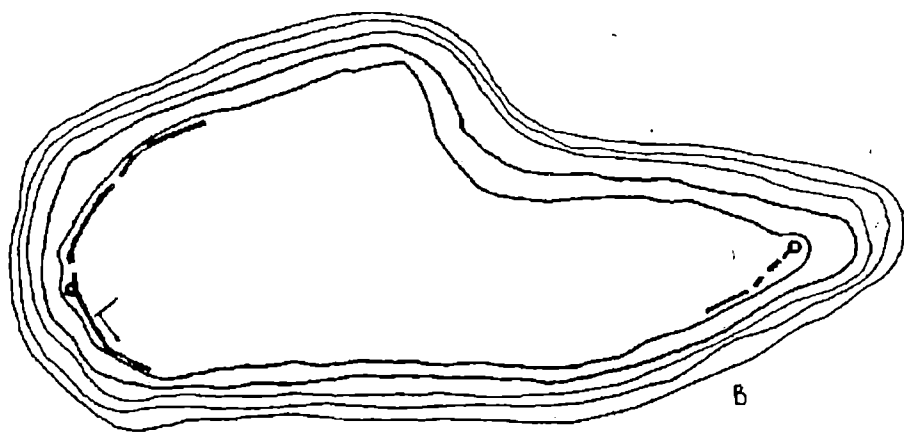
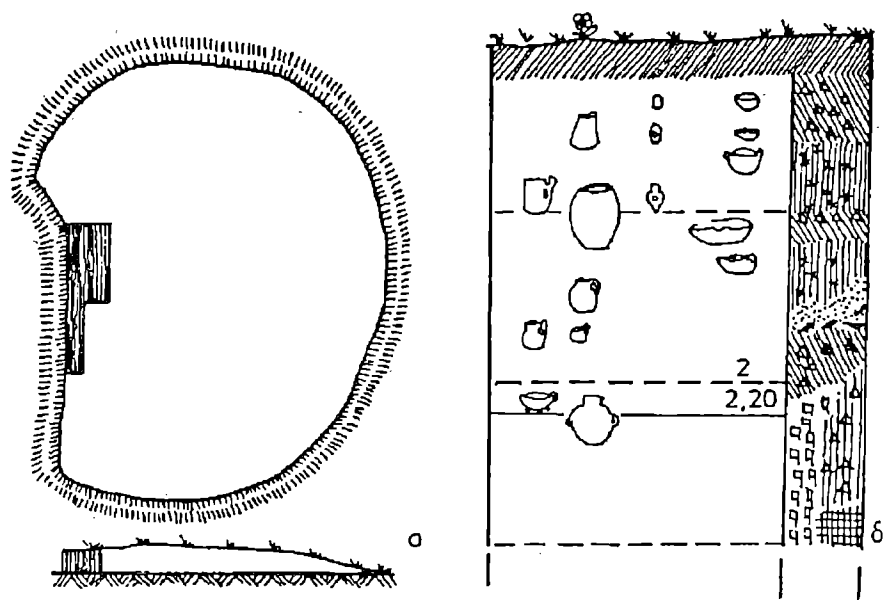
Селищната могила се намира на 2 км от с. Веселиново, на самия бряг на р. Тунджа. Тя е висока 5,30 м и има диам. на основата 120/80 м. Северната част на хълма е отнесена почти напълно от прииждащите води на реката. В естествения профил се открояват прослойки от опожарени стени на жилища, пепел и др., които са предизвикали интереса на местните хора твърде отдавна. Още през 20-те години тук са предприети „разкопки“ и е унищожена значителна част от културния пласт. По-късно В. Миков прави и сондажни проучвания ¹⁶⁹. Разкопана е площ от около 200 кв. м. в най-високата част на могилата, близо до профила на срутванията в р. Тунджа (обр. 27 а) ¹⁷⁰. Не са отделени стр. х., тъй като са разкопани механични пластове от по 0,20 м. От публикувания профил (обр. 27б) може да се почерпи малко информация ¹⁷¹.

Горната част на културния пласт представлява орница с фрагменти от Средновековието (дълб. 0 – 0,20 м). Следва пласт с деб. около 2 м, ограничен между 0,20 – 2,20 м дълб. Под него до дълб. 2,20 – 2,50 м следва друг пласт, отделен от В. Миков. Тези два пласта се разграничават ясно от разположените то-долу чрез стерилна прослойка с фиксирани граници 2,50 – 2,90 м. От 2,90 до 5,50 м културният пласт съдържа материали, които позволяват да се синхронизира с Караново III ¹⁷².

Общата деб. на пласта от БЕ – около 2 м, предполага наличието на най-малко 5 стр. х. За съжаление могилата е била обработвана дълго време, което е довело до разрушаването на най-горната ѝ част. Вероятно останките от няколко бронзови селища са били разнесени и през Средновековието.

Находките от Веселиново са публикувани по дълбочини. Това, съчетано с най-общото групиране на два пласта над и под хиатуса, позволява да се определят две фази в живота върху могилата – Веселиново I (среден неолит, култура Караново III), и Веселиново II – от БЕ. Това деление, прието в литературата, поправя грешката на В. Миков, обслужвала десетилетия т. нар. „къса хронология“ ¹⁷³.

При опита за групиране на керамиката по дълб. В. Миков е направил важно наблюдение, че съдовете с чучури се срещат до ниво 2,20 м, а в пласта между 2,20 и 2,50 м (т. е. непосредствено над хиатуса) се откриват съдове, които са украсени с дупчици под ръба на устието ¹⁷⁴. Останалите съдове са обединени твърде общо и до голяма степен – грешно. Все пак може да се разбере, че заедно със съдовете с чучури са намирани и паници с „улейчета“ (под „улейчета“ археологът разбира израстъците над ръба на устието, наподобяващи „рогчета“, става ясно от

Обр. 27. а - б - план и стратиграфия на Веселиново, по В. Миков;
в - план на Асара (Констанция), по Д. Аладжов

посочените в публикацията илюстрации)¹⁷⁵. Грешка е поставянето на облодънните чаши тип „Св. Кирилово“ под хиатуса (т. е. в средния неолит).

Типологически керамиката от Веселиново II съдържа две разновременни групи съдове. Наред с украсата, направила впечатление на В. Миков – дупчиците под ръба на устието, могат да се идентифицират и други особености на един ранен керамичен стил.

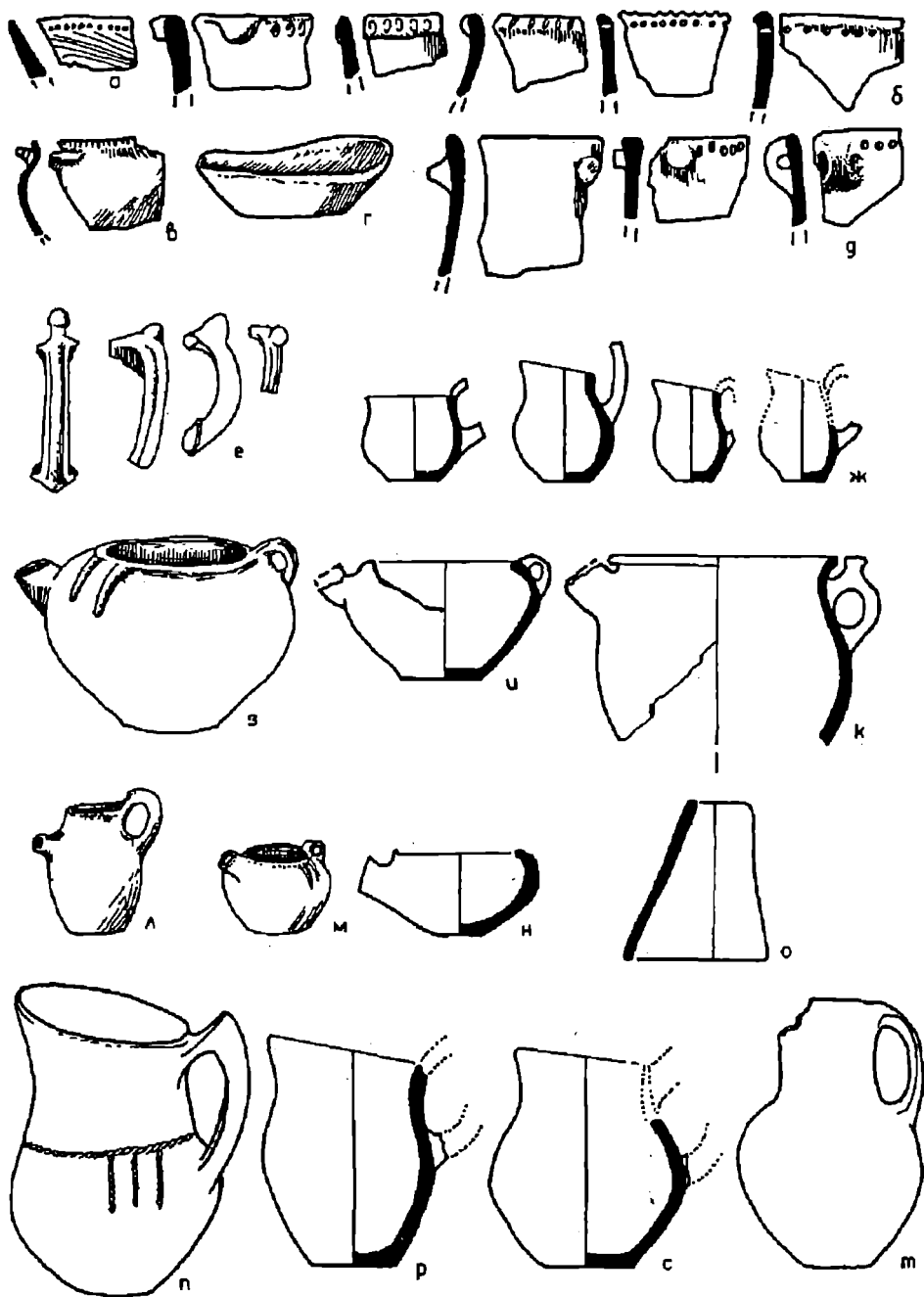
Към по-ранната керамика от Веселиново II се отнася една типична паница с елепсовидно тяло, която не се среща като форма след IX стр. х. на Езеро (обр. 28 г)¹⁷⁶. Преди началото на етапа Михалич може да се датира и купата с S-виден профил и пробита езичеста дръжка (обр. 28 в). Аналогични профили на паници от XIII – X стр. х. на Езеро е публикувала В. Павукова¹⁷⁷. Като цяла към етапа Езеро А трябва да се отнесат фрагментите от урновидни съдове и паницата с дупчици или ямички под ръба на устието. При някои от фрагментите се среща особено типичната комбинация от дупчици и нарезки, неизвестна след VIII – VII стр. х. на Езеро (обр. 28б, 29 а)¹⁷⁸.

Сред керамиката от горната част на пласт във Веселиново II важно място имат паниците и купите с чучур (обр. 28). Към тях може да се добави и една рядко срещана кана с чучур (обр. 28 л). Паниците със силно завит ръб на устието са снабдени със споменатите по-горе „улейчета“ или „рогчета“. Те са аналогични на тези от Караново VIIб, от Езеро или от с. м. до с. Дядово (обр. 29 е, ж)¹⁷⁹. Твърде характерна е формата на каните, както и тяхната украса. Открити са две кани с връзана украса, наподобяваща буквата „М“ (обр. 29 з, с). Подобен орнамент е известен върху фрагментите от IV стр. х. на с. м. до с. Дядово¹⁸⁰. Публикуваните чаши имат плавен профил и се срещат почти през цялата РБЕ в Тракия (обр. 28 ж)¹⁸¹. Изключение прави само една от тип „Св. Кирилово“, чиято дълбочина на откриване не е посочена (обр. 29 м)¹⁸². Дръжките на каните и на чашите са украсени с познатите релефни пъпки, но релефният ръб под тях не е задължителен декоративен елемент (обр. 28 е, 29 о). Върху една кана е забелязана и шнурова украса (обр. 28 п)¹⁸³.

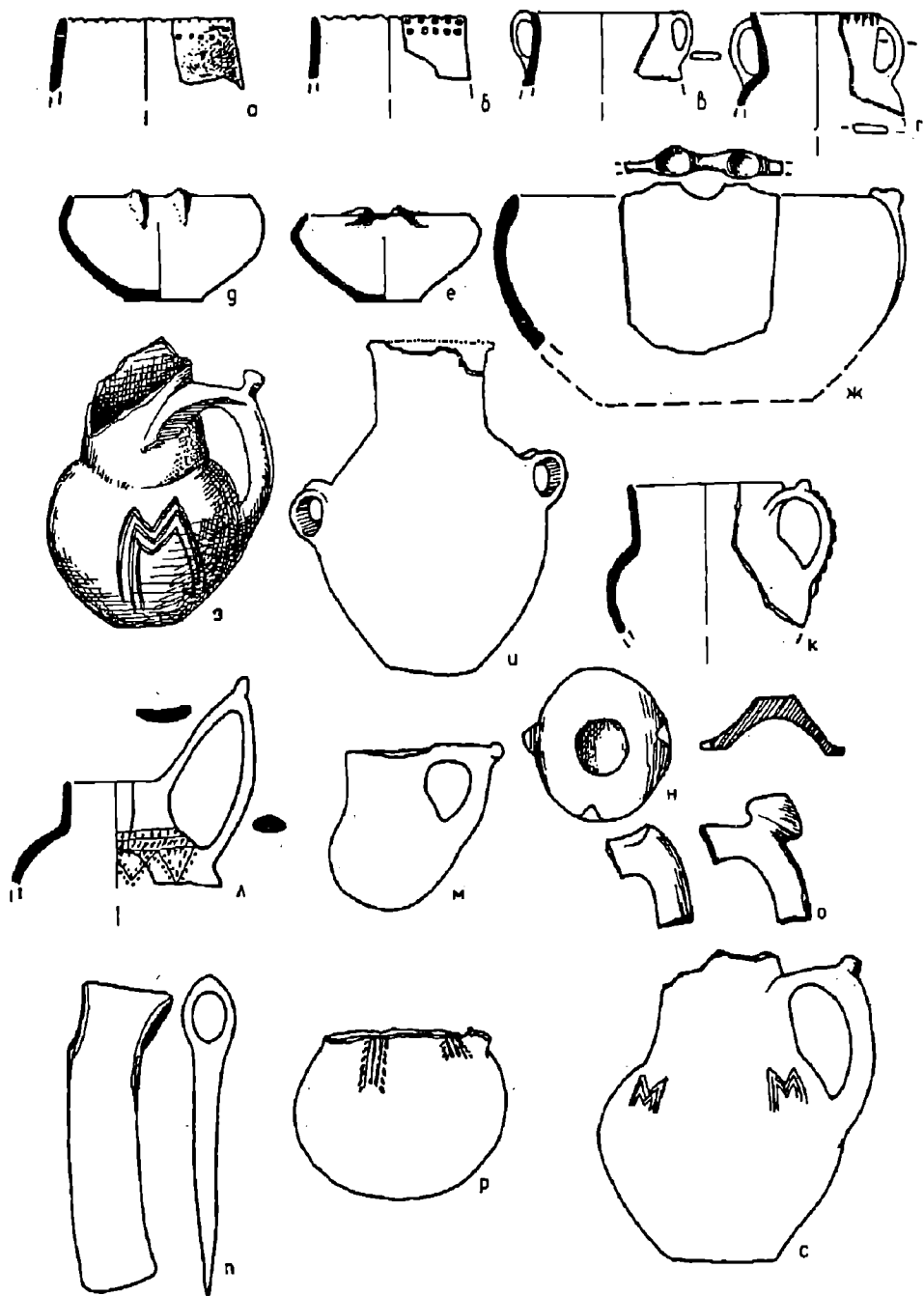
Твърде съществена стойност като основа за синхронизирането на керамиката от Веселиново има амфората, открита на дълб. около 2 м (обр. 29 и)¹⁸⁴. Въпреки разликата в размерите, тя има добри паралели в IV стр. х. на с. м. до с. Дядово¹⁸⁵.

В заключение на прегледа дотук може да се предложи синхронизиране на горната част на пласта от БЕ във Веселиново II (дълб. 0,20 – 2,20 м) с горните строителни нива от Езеро (II – I/а стр. х.), както и с материалите от фазата Караново VIIб. В подкрепа на това предложение е и медната брадва „унгарски тип“ от Веселиново II, която според морфологичните си особености е добре съпоставима с калъпите за изливане от Езеро и Нова Загора. Може да се отнесе към края на РБЕ и типологически попада в тип Т-2 по Е. Н. Черных¹⁸⁶. Аналогии с посочените обекти има и фунията, публикувана от В. Миков (обр. 28 о)¹⁸⁷.

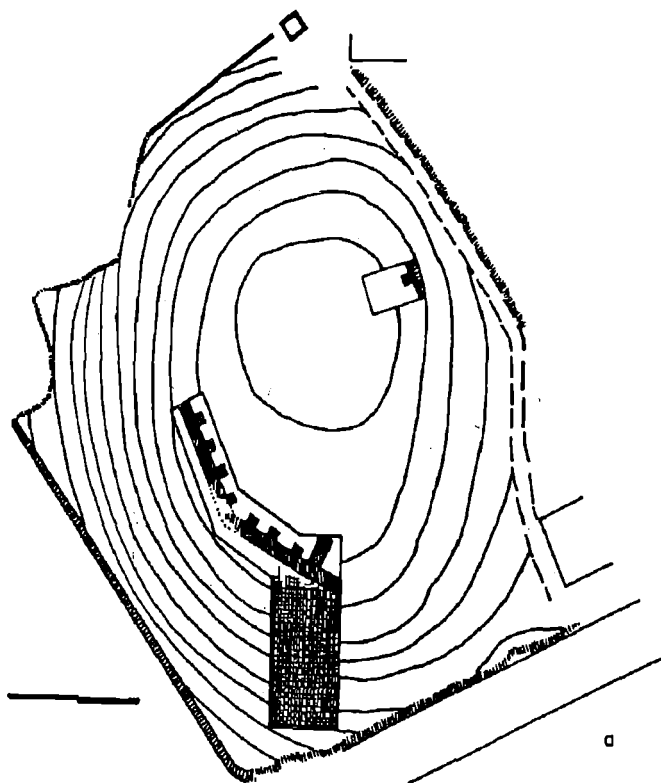
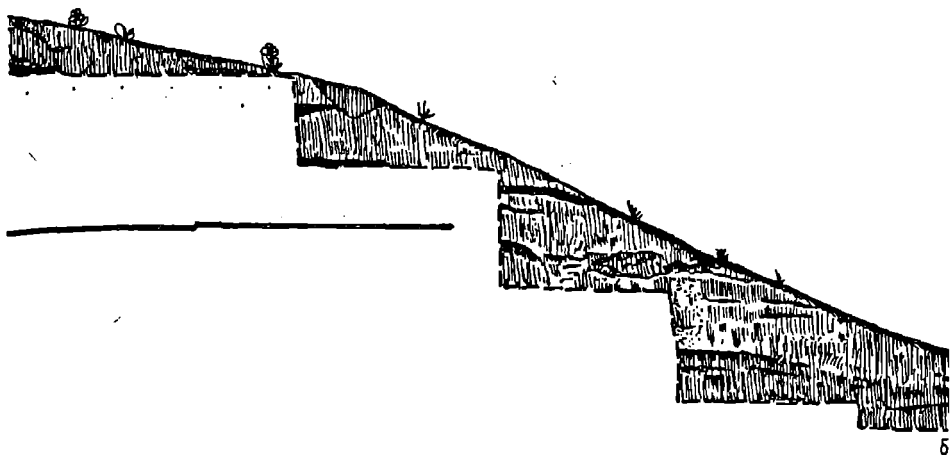
По-ранната керамика от Веселиново II произхожда от пласт с приблизител-

Обр. 28. Керамика от Веселиново II, по В. Миков

Обр. 29. Керамика и бронзова брадва от Веселиново. По В. Ников.

Обр. 30. а – б – топография и стратиграфия на Св. Кирилово, по К. Бител

на деб. 0,30 – 0,60 м. Вероятно той отговаря на един или два стр. х. Съобразно с паралелите на керамиката, този пласт може да бъде синхронизиран с XII – IX стр. х. на Езеро и трябва да бъде отнесен към етапа Езеро А. В такъв случай се повтаря в голяма степен дискутираната по-горе стратиграфска ситуация от Караново VII. Явно и във Веселиново II не е представен като цяло или в по-голямата си част етапът Михалич. Сред публикуваните материали няма такива, които да опровергават тази мисъл. Възможно е наличието на стратиграфски хиатус или на по-сложна топография на селищата – два теоретични варианта, предложени вече за Караново. За разлика от последния обект, във Веселиново не са разчистени укрепителни стени, не са отбелязани и селища спътници. Също както в Караново, пластът от БЕ във Веселиново е с приблизителна деб. 2 м и по същия начин е разрушен в горната си част.

1. 6. СЕЛИЩНА МОГИЛА КИРИЛОВО (СВ. КИРИЛОВО)

Селищната могила е в центъра на с. Кирилово (Св. Кирилово), Старозагорско ¹⁸⁸. Тя е имала височина около 12 м, но поради непрекъснатите нарушения на върха ѝ (например подравнявана е за хорище) сега е значително по-ниска. В началото на века е имала диам. на основата 100/80 м (обр. 30 а) ¹⁸⁹. В първата публикация за тази с. м. Г. Кацаров дава учудващо малки размери – 50/32 м, които са приети като верни по-късно и от Р. Катинчаров ¹⁹⁰. Поради прекарване на пътища от трите ѝ страни и поради изграждане на къщи, периферията на могилата е силно разрушена. Освен това културният пласт е засегнат и от иманярски изкопи. Върху могилата е имало и „антична и византийска крепостна стена“ ¹⁹¹, която е нанесла също своите поражения.

Върху могилата са заложени сондажи по различно време, които са достигнали до дълб. 4 м. Определени са следните пластове (табл. VII):

- пласт с останки от късната античност;
- пласт В – 1,00 – 2,80 м;
- опожарен слой I – 2,80 – 3,00 м;
- пласт С – 3,00 – 4,20 м;
- опожарен слой II – 4,20 – 4,50 м ¹⁹².

Г. Кацаров, 1914		К. Бител, 1943	
А	0 – 1,00 м (късна античност)	I	
В	1,00 – 2,80 м		
I, п	2,80 – 3,00 м	II – пласт от РБЕ	
С	3,00 – 4,20 м	III – пласт от по-стара култура	
II	4,20 – 4,50 м		

Таблица VI. Стратиграфия на пластовете в селищната могила Св. Кирилово, в централната частна източната половина и в терасовидния сондаж на К. Бител в южната периферия

През 1932 г. сондажи на могилата прави и П. Детев, но те не представляват принос в уточняване на стратиграфската ситуация ¹⁹³.

През 1941 г. разкопките са подновени под ръководството на К. Бител. През 1943 г. е публикуван и профил на културните пластове (обр. 30 б) ¹⁹⁴. Сондажът е стъпаловиден и отделните части са означени с римски цифри. В пласт I, отнесен към римската епоха, е разчистен зид от ломени камъни без спойка, който преди това Г. Кацаров определя като „подпорна стена“ ¹⁹⁵. Този пласт съответства на пласт А по Г. Кацаров (табл. VII).

Пласт II по К. Бител е отнесен към БЕ (от 18 до 13,5 м), при това към ранната ѝ фаза. По-ниско разположената част от напластяванията е датирана във времето на линеарната керамика и културата принадлежи според К. Бител към нейната южна група ¹⁹⁶.

Доколкото става ясно от публикуваните глинени съдове, в Св. Кирилово е представена освен халколитната и неолитната епоха ¹⁹⁷. В последно време разкопките на този обект са подновени. Те са със спасителен характер поради прекарването на път в източната периферия на могилата. По данни от П. Калчев (ИМ Стара Загора), пластът от БЕ в северната половина е почти напълно унищожен, а най-горният стр. х. може да се датира в късния халколит, култура Караново VI.

В центъра на източната половина на могилата пласт от РБЕ е бил с деб. 1,80–2,00 м ¹⁹⁸. В централната част на южната половина е измерена дебелина 1,50 – 1,70 м, с вис. 9 м от условната нула по плана (обр. 30 а – б). Според описанието на профила, дадено от К. Бител ¹⁹⁹, най-горният стр. х. в сондажа се локализира между М 24,9 и М 25, в основата на по-късна яма (I стр. х.). Долната граница на нивото е маркирана от пласт пепел, въглени и опожарена стенна мазилка (М 18 – М 17). Опожареният слой (К. Бител го нарича пласт II в общата стратиграфия на могилата) маркира II стр. х. от раннобронзовия пласт. Това свидетелства за цялостното опожаряване на съответното селище, тъй като е локализиран и в други части на Св. Кирилово. Под него следва дебела прослойка от пръст, без следи от опожаряване (М 18 – М 13,5). В нея не са разграничени вътрешни нива. Вероятно по това време южната периферия на централната част на могилата е била незастроена. При М 18 – 17 прослойката е с деб. 0,60 – 0,70 м. Следващият опожарен слой, III по сондажа, се отнася към халколита. Той е фиксиран при М 17, М 18 и при М 14,5 – М 12,8. Находките оттам са различни по своя характер, в сравнение с по-горния пласт. Между тях обаче не е отбелязано прекъсване на живота, стратиграфски уловимо като стерилен пласт (хумус). Това може да се дължи и на обстоятелството, че сондажът обхваща периферията на могилата, където често има приплъзване на пластове.

В сондажа на К. Бител са регистрирани със сигурност два стр. х., но това не отговаря на истинската стратиграфска ситуация. При използването на еднакви стро-

Обр. 31. Керамика от Св. Кирилово, по Г. Кацаров, К. Бител и П. Детева

ителни техники за изграждането на къщите в Езеро, Нова Загора и др., след загиване на съответното селище остана слой с деб. 0,35 – 0,40 м. Следователно напълно допустимо е предположението, че в Св. Кирилово пластът от БЕ съдържа около 5 – 6 строителни нива.

Керамиката от разкопките на К. Бител, на Г. Кацаров и на П. Детев е толкова характерна, а, от друга страна – толкова популярна, че Св. Кирилово се възприема от редица археолози като епоним на последния етап на РБЕ в Тракия²⁰⁰. Тъй като дотук отделни съдове и украси от Св. Кирилово бяха споменати по повод на коментарите на материалите от Езеро, Нова Загора, Веселиново и т. н., по-специално внимание заслужават онези, които са общи за всички обекти и дават облика на етапа Св. Кирилово.

Сред публикуваните глинени съдове няма такива, които да намират точни аналози сред керамиката от VIII – IV стр. х. на Езеро. Липсват онези елементи от керамичния стил, които биха позволили да се мисли, че в Св. Кирилово е представено развитието на културата от етапа Михалич. Не са публикувани и съдове, намиращи паралели в етапа Езеро А. Следователно в Св. Кирилово се наблюдава хомогенност, която значително улеснява характеристиката на керамичния репертоар. Паниците са представени от формите със силно завит ръб на устието и с полусферични, с право устие, които имат широки хоризонтални дръжки (обр. 31 а – в). Купите са с чучур. Или върху самия чучур, или в срещуположната част на съда са поставени малки вертикални дръжки (обр. 31 г, е, у).

Каните са със стриктно разграничени части – устие, шия и тяло, тези с плавлен профил са изключение (обр. 31 ж, й). Същото наблюдение е валидно и за чаши-те (обр. 31 к – н). Техните дръжки имат релефен израстък (плосък или конусовиден), от който надолу се спуска релефен ръб. Особено характерни са облодънните чаши със силно издигната дръжка и една или две пъпки (обр. 31 и). Публикуван е и един урновиден съд с точни паралели в с. м. до с. Дядово, Нова Загора и др. (обр. 31 ф).

Посочените дотук характерни съдове и тяхната украса са типични за III – Ia/ Ib стр. х. на Езеро, за V – II стр. х. на Нова Загора, за Караново VIIб (VI – IV? стр. х.) и за с. м. до с. Дядово, IV – II стр. х. Въпреки количествената разлика на материалите от Св. Кирилово и Езеро, може да се предположи, че първата с. м. е заселена след времето на IV стр. х. от Езеро. Вероятните 5 – 6 стр. х. определят продължителност на обитаване, сравнима с тази от Езеро и по-малка в сравнение с Нова Загора и със с. м. до с. Дядово.

1. 7. ПРОБЛЕМЪТ ЗА ПЕРИОДИЗАЦИЯТА НА РБЕ В ТРАКИЯ И МАТЕРИАЛИТЕ ОТ АСАРА (КОНСТАНЦИЯ) ДО СИМЕОНОВГРАД

В българската праистория отдавна съществува дискусия за периодизацията на РБЕ, съдържаща две основни позиции²⁰¹. С тази проблематика е свързан тясно въпросът за съществуването или отсъствието на сигурни данни за СБЕ²⁰². Докато

Г. Ил. Георгиев, Н. Я. Мерперт, Е. Н. Черных, И. Панайотов и авторът на тези редове отнасят етапа Св. Кирилово към РБЕ, в някои свои изследвания и публикации Р. Катинчаров го поставя в т. нар. „култура Нова Загора“ и го датира през СБЕ ²⁰³.

Не е възможно да се направи подробен коментар на доводите в полза на първата или втората теза без да бъде потърсена опора в периодизацията на РБЕ в Егейско-Анатолийската област. Ако Езеро А или поне по-голяма част от този етап е синхронен на РБЕ I в посочената област (за Трояда това е времето на Кум тепе IV) и ако етапът Михалич е съвременен на РБЕ II (Троя I и част от Троя II), тогава логически следва, че следващият етап на БЕ в Тракия – Св. Кирилово, трябва да е синхронен на РБЕ III (Троя II – V).

Тази схема обаче не намираше доскоро подкрепа в керамичния материал, тъй като от Тракия не бе известно нищо, което да е съпоставимо със СБЕ в Анатолия или в Континентална Гърция. Едва разкопките в последните две години дадоха основание да се мисли, че в Тракия съществуват обекти, които се датират в първата половина на II хил. пр. Хр. Проучванията на с. м. до с. Гълъбово извадиха на бял свят съдове, изработени на бързо гърнярско колело с точни паралели в области с историческа хронология ²⁰⁴. В с. м. Гълъбово е регистриран пласт от БЕ, който е сравним с този от Езеро и по такъв начин може да се предполага продължаване на стратиграфската колонка, но след достигане на необходимия етап на разкопките ²⁰⁵. В близост до тази с. м. се намират още няколко обекта с материали от етапите Михалич и Св. Кирилово–Деве Барган и Асара (Констанция), Симеоновградско. Те са отдалечени на не повече от 10 км един от друг и уточняването на стратиграфията им би позволило да се създаде втора колонка на нивата, равна по стойност на тази от могилите Езеро–Нова Загора–Дядово, и допълваща я в определени аспекти. Един от най-съществените измежду тях е наличието на вносна керамика от Гълъбово, III – I стр. х. ²⁰⁶ и от Асара, II – I стр. х. ²⁰⁷.

Селището от РБЕ Асара е разположено върху естествено плато на 1,5 км от Симеоновград, близо до р. Марица. Тъй като върху платото са открити останки от различни епохи, както и средновековна крепост ²⁰⁸, не е уточнено дали става дума

I	(A – I)	1,40 – 1,70 м
II	(A – II)	1,70 – 2,00 м
III	(A – III)	2,00 – 2,40 м
IV	(A – IV)	2,40 – 2,70 м
Пластът не е изчерпан		

Таблица VIII. Стратиграфия на пласта от БЕ на Асара (Констанция) до Симеоновград, горна част, разкопки на Пл. Георгиев

за селище или за селищна могила. Разкопките са започнали през 1967 г. и са продължили през 1977/79 г. от екип под ръководството на Д. Аладжов (ИМ Хасково) и Пл. Георгиев (НИМ София).

През 1967 г. е установено наличието на регулярен пласт от РБЕ, над който са открити материали от КБЕ, РЖЕ и КЖЕ ²⁰⁹. По време на подновените разкопки е установена стратиграфията на горната част от раннобронзовия пласт, но до стерилна почва не е достигнато (табл. VIII) ²¹⁰. На площ от 750 кв. м в северния сектор на разкопките (обр. 27 в) са регистрирани 4 стр. х. Горният е нарушен от ями и от крепостната стена. Отделни ями са достигнали и до нивото на II стр. х.

I стр. х. е условен, тъй като в него не са разчистени жилищни или стопански съоръжения. Той е определен от наличието на струпвания от керамични фрагменти и находки на дълб. 1,40 – 1,70 м НР. Според ръководителите на разкопките плаътът се е отличавал с хомогенност в кв. Г₁, С₇₉ и С₈₀. В кв. С₇₉ е разчистено голямо петно от опожарени мазилки – част от стените на жилище. Теренът в останалата част на сондажа не е бил застроен.

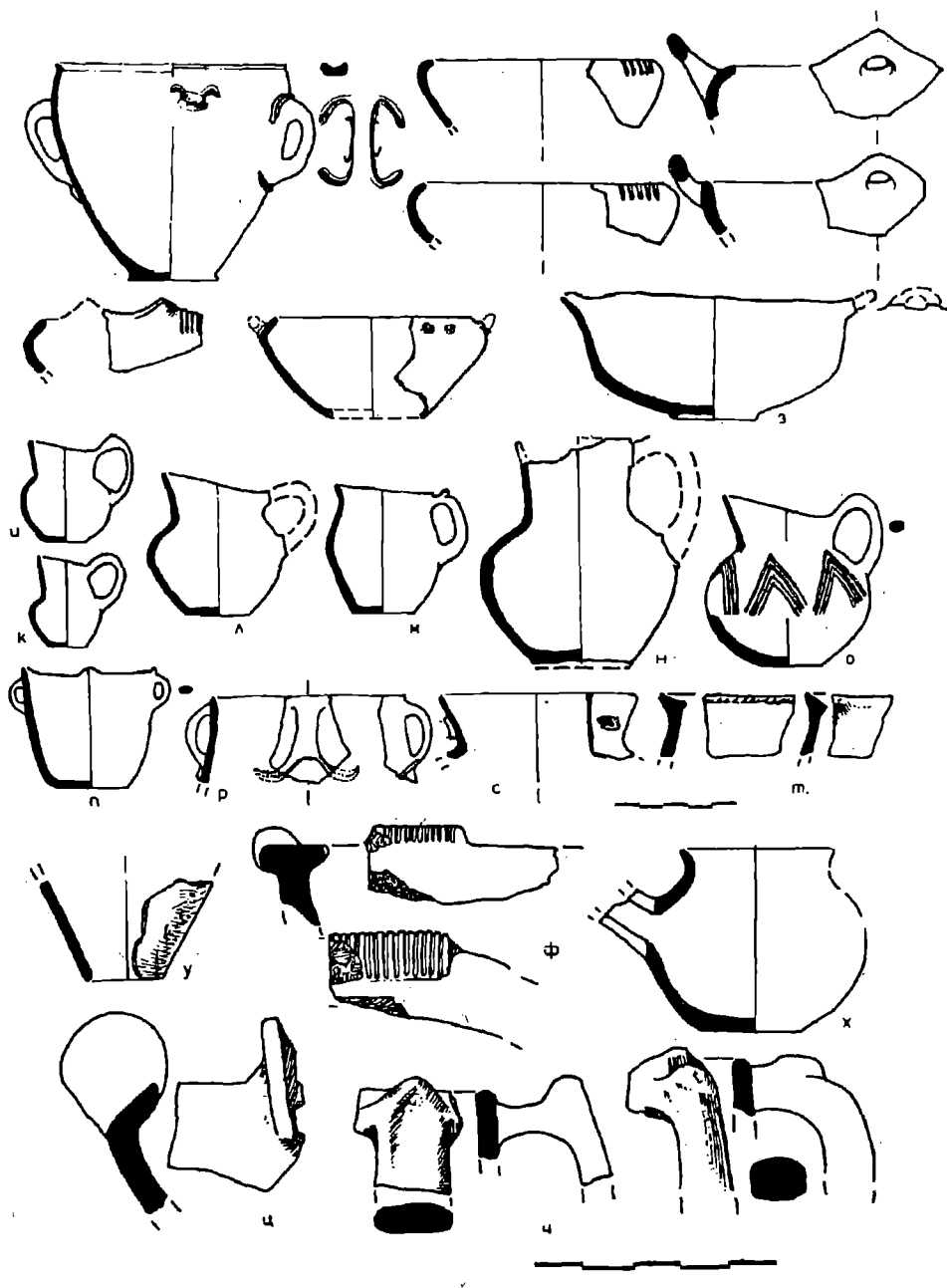
II стр. х. е регистриран във всички квадрати на дълб. 1,70 – 2,00 м. На долното ниво е разчистен под на жилище с дупки от колове. Това жилище, както и регистрираните в по-долните нива, е изградено по обичайния за Тракия начин – от колове и измазан с глина плет. Стените са били деб. около 0,15 м. Жилищата са имали познатата от други обекти уредба – хромел, пещ и огнище и т. н. Интерес представляват откритите *in situ* подставки за съдове или преносими огнища върху три крака с добри паралели както в Гълбово, така и в РБЕ на Анатолия (срв. бел. 21).

Следващото жилищно ниво е отбелязано на дълб. 2,00 – 2,40 м по основите на опожарено жилище. Под неговия под е открит детски гроб в елипсовидна яма – хокер наляво с глава на северозапад. Според Пл. Георгиев това е гроб на 5 – 6-годишно дете.

IV стр. х. е бил също опожарен. Само в един квадрат е достигната неговата основа – с дълб. 2,70 м НР.

Между трите отделни стр. х. са регистрирани нива за подравняване на терена, състоящи се от деб. до 0,10 м глинести прослойки. Данните от IV стр. х. са непълни, но за останалите селища ръководителите на разкопките твърдят, че при тежават еднаква култура, установима както по топографска приемственост, така и по еднородността на материалите, особено – керамичните ²¹¹. Това обстоятелство позволява сумарно разглеждане на откритите глинени съдове.

В I – III стр. х. на Асара са представени паниците със завит или силно завит навътре ръб на устието, паниците с S-виден и Z-виден профил, както и паниците с пречупване на профила (обр. 32 б – ж) ²¹². Някои от тях са снабдени с тунелести и псевдотунелести дръжки ²¹³. Намерени са и паници с широки хоризонтални дръжки, които са подобни на тези от Св. Кирилово (обр. 32 г – д) ²¹⁴. Във фонда на ИМ Хасково, се съхранява и една паница с улей за изливане и малка хоризонтална дръж-

Обр. 32. Керамика от Асара (Констанция)

ка, която обаче е с неуточнена дълбочина на откриване (обр. 32 з). От нивото на I – II стр. х. произхождат няколко фрагмента от чучури на паници и на купи, а от I стр. х. е малкото съдче с чучур (обр. 32 х) ²¹⁵. Към групата на купите се отнася и един съд с Т-образен профил и с необичайна за Тракия релефна украса (обр. 32 а), подобен на образци от Троя III – V ²¹⁶.

От каните са известни три цели екземпляра. Единият от тях има украса, напълно повтаряща тази от Св. Кирилово и от с. м. до с. Дядово (обр. 32 о) ²¹⁷. Открити са 5 цели чаши (обр. 32). Четири от тях са без сигурни стратиграфски данни, докато последната е от I стр. х. (обр. 32 м) ²¹⁸. Урновидните съдове, отбелязани в I – III стр. х. (обр. 32 т), предоставят малко информация за датировката на обекта, тъй като са от широко разпространени типове. Вниманието заслужава украсата около дръжките на гърне или на урновиден съд, подобна на тази върху цитираната вече купа (обр. 32 р).

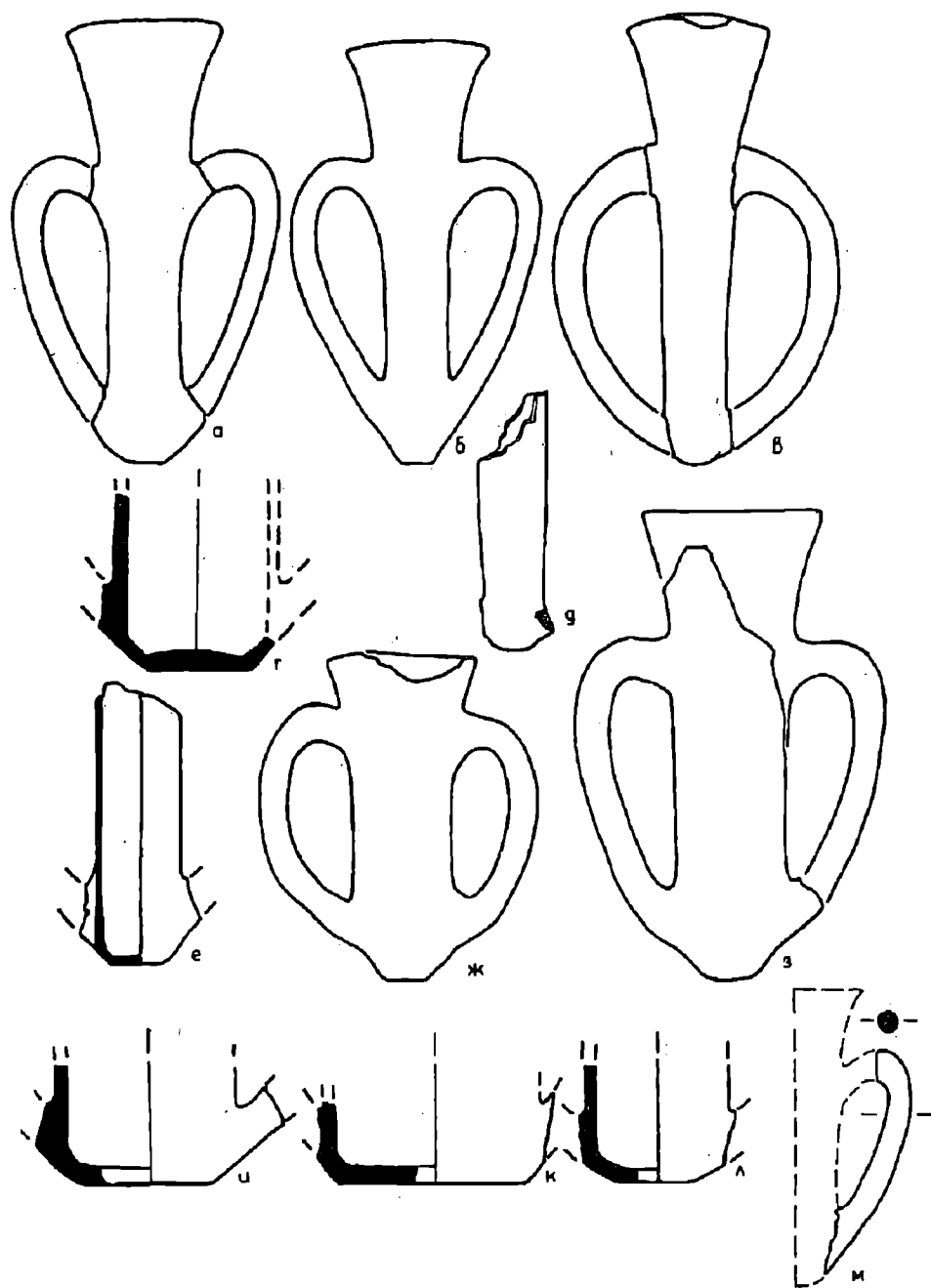
Сред масовия материал могат да се идентифицират части от устия на купи с Т-образен профил и с връзана украса (обр. 32 ф), части от амфори с хоризонтални дръжки (обр. 32 с), както и от гърнета от различни типове.

Върху паниците са поставени широки хоризонтални, тунелести и псевдотунелести дръжки. Върху купите и върху амфоровидните съдове са регистрирани вертикални дъговидни дръжки с плоско, кръгло или елипсовидно сечение. Вертикалните дръжки върху кани и върху чаши имат украса от релефни израстъци и от релефна лента, прекъсната с ямички или резки (обр. 32). Върху големите хранилища има широки вертикални дръжки. Като изключение са отбелязани езическите дръжки върху малки гърненца или върху някои плоски паници.

Украсата на глинестите съдове от I – III стр. х. на Асара е твърде пестелива. Доминира релефната, докато връзаната е представена ограничено (обр. 32 о). Срещат се и широките улеи и бразди (обр. 32 ф), но за шнурова украса не се съобщава. Такава не бе открита и при повторната обработка на материалите.

Публикуваните глинени съдове и масовият материал дават сигурно основание за отнасяне на I – III стр. х. на Асара след финала на етапа Михалич. От позициите на съществуващите паралели керамиката може да се синхронизира с II – I стр. х. на Езеро, с V – IV стр. х. на Нова Загора и с пласта преди IV стр. х. на с. м. до с. Дядово. Съпоставката с Караново VIIб, с Веселиново II и със Св. Кирилово е по-обща поради неясната стратиграфия на тези обекти. Така I – III стр. х. от Асара се вписват в етапа Св. Кирилово като явно не достигат до самия му финал. Както и другите могили, и тук пластът е с разрушена горна част.

В I – II стр. х. на Асара са открити 6 фрагмента и една напълно запазена „троянски тип“ чаша. Те могат да определят доста точно хронологическата позиция не само на този обект, но и на етапа Св. Кирилово, към който той спада. Значението на находките нараства и поради факта, че са от здрав пласт със сигурни стратиграфски данни.

Обр. 33. „Троянски тип“ чаши от Свиленградско и Асара. По Д. П. Димитров, В. Миков,
Д. Аладжов и Пл. Георгиев

Цялата „троянска чаша“ е открита в основата на I стр. х. на дълб. 1,70 м. Тя е от запазен културен пласт в кв. Г₁, но не е от затворен комплекс, тъй като тази част на селището е била незастроена (вж. по-горе). Чашата е изработена на ръка, повърхността ѝ е силно излъскана, а изпичането – на петна, допуска местната ѝ изработка. Керамичният вид на чашата се вписва напълно в особеностите на фината керамика както от Асара, така и от другите раннобронзови обекти в Тракия²¹⁹. Тези наблюдения на техниката на направа могат да се подкрепят и от особеностите на формата – сравнително скъсени пропорции, широко тяло и прибрани не напълно симетрични дръжки (обр. 33 ж). Според Пл. Георгиев, откривател на този съд, най-близките прародители могат да се намерят в Троя II²²⁰.

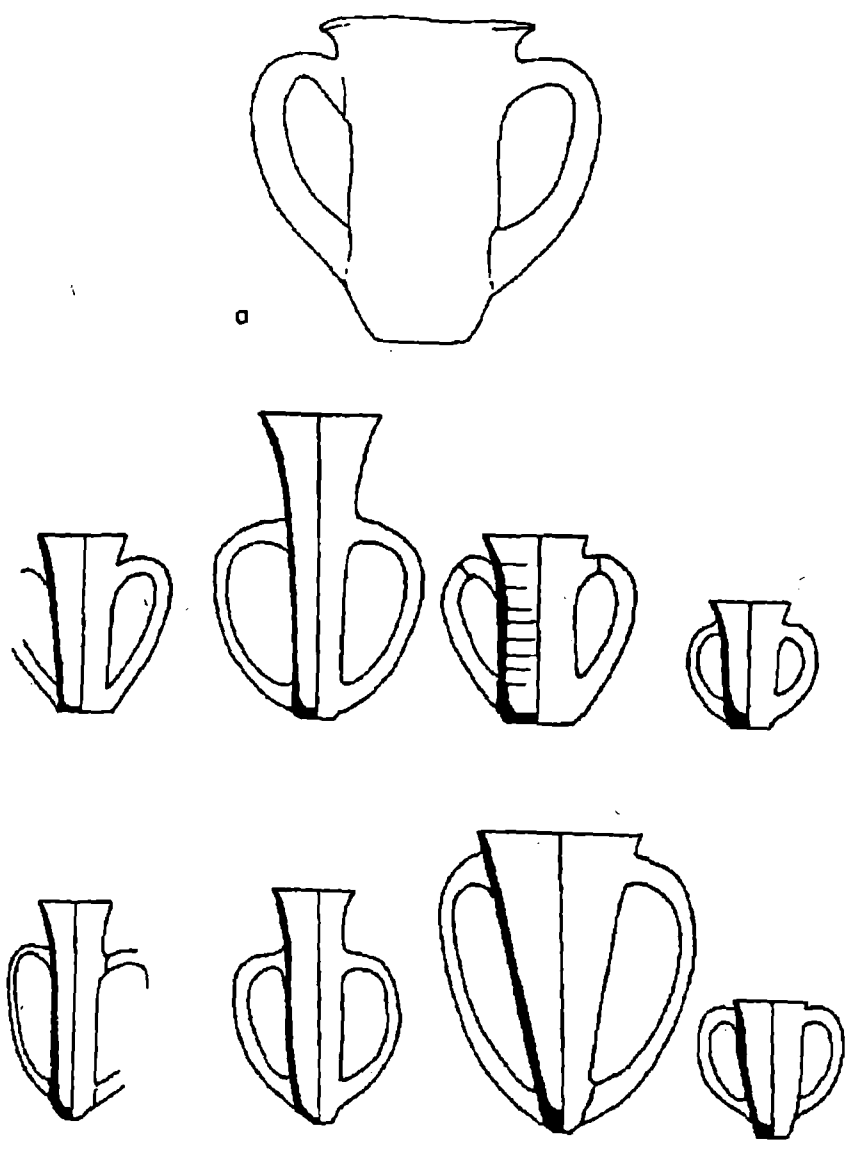
В Асара са открити и фрагментите от още 6 „троянски тип“ чаши (обр. 33 г, и – м)²²¹. Три от тях имат явни следи от работа на бързо грънчарско колело. Дъната са с голям диам., а едното от тях е конвексно отвътре (обр. 33 г). Два от останалите фрагменти се отличават по покритието на повърхността – определено от Пл. Георгиев като „червен лак“ (обр. 33 г, и)²²². По маниера на изработване и на изпичане другите фрагменти са твърде близки до цялата чаша (обр. 33 л, м). Фрагментите представляват части от дъна (4), част от стена с преход към дъното (една) и част от дръжка със запазено парче от стената, върху което ясно се виждат следите от въртене на грънчарски кръг.

В обобщение на съобщените дотук технологични данни за „троянските чаши“ може да се допусне, че цялата чаша и фрагментите от още две са вероятно местна продукция. Твърде интересно е наблюдението, че цялата чаша от Асара е много близка по формата си до един сребърен съд, открит в Троада и сега съхраняван в Британския музей (обр. 34 а)²²³. Това подобие поставя проблема за имитациите на метални съдове-образци в Тракия по същия начин, по който те са били възпроизвеждани в Анатолия или Егея²²⁴. Всъщност за изработката на метален прототип може да се мисли и когато се сравняват съдчетата с дръжки за окачване от Езеро, Нова Загора, с. м. до с. Дядово, от Терми IV – V и от други обекти в Източното Средиземноморие. Метален съд от същия тип е публикуван в колекцията на Шлиман, открит в Троя II²²⁵. Тези разсъждения не изключват възможността да са имитирани и глинени вносни съдове.

Останалите фрагменти, които са от съдове, изработени на бързо грънчарско колело, най-вероятно са вносни.

Ако сравним находките от Асара с публикуваните от Д. П. Димитров и от В. Миков „троянски тип“ чаши²²⁶, трябва да отбележим значителни типологически отлики. Дъната на чашите от Асара са доста широки и са трудно съпоставими със съдовете на Баадере, съотв. с Троя IV – V²²⁷. Те са значително по-близки до егейските находки, отнесени към етапа Керос – Сирос²²⁸. Подобна на този тип чаша с широко тяло и дъно е открита на о. Керос и според Дж. Каски се датира в късната РБЕ²²⁹.

В опита да се свържат находките от Асара със съдовете от Егея и Анатолия

Обр. 34. „Троянски тип“ чаши, сребърна чаша от Трояда и типология. По П. Спанос

Периоди	Тракия	Троада	Цикладите	Крит	Гърция	Тесалия	Дати (прибл.)
СБЕ	Гълъбово	Троя VI	Филадельфия II	СМЕ	СЕЕ	СТ	2000/2100
РБЕ III	Н. Загора Св. Кярилово	V IV Троя III II в/с	Филадельфия I	РМ III	Лерна IV IVC IVB IVA	РТ III	
РБЕ II	Михалич	Троя I	Керос – Сирос	РМ II	III IIIC IIIB IIIA	C РТ II A	2400 B 2750
РБЕ I	Езеро А	Кумтепе Iв	РМ I Грота-Пелос	РЕ I Евтресис		РТ I	3500
?	хиатус	Кумтепе Ia	Кефала	Суб-неолит	Евтресис	Рахмани	

Таблица IX. Синхронизация на Егея, Гърция и Троада, РБЕ.

СМЕ – средноминийска епоха

СЕЕ – средноеладска епоха

РМЕ – ранноминийска епоха

РЕЕ – ранноеладска епоха

РТ – раннотесалийска епоха

СТ – среднотесалийска епоха

основна опора може да се открие в обобщаващата монограма за „троянския тип“ чаши на П. Спанос²³⁰. Авторът разграничава 8 типа нерисувани чаши, в които са включени и находките от Баадере.

Според Хр. Подшувайт, който определя 6 типа „троянски чаши“, публикуваните от Д. П. Димитров и от В. Миков съдове са от тип Ia, от тип Ic и от тип II (обр. 33 а – б, з)²³¹. В последното публикувано изследване върху тези толкова дискутирани съдове екземплярите от България не са типологизирани²³². Те са споменати само в заключението на раздела, и при това неточно, като са определени като находки от два обекта – Баадере край с. Михалич и Свиленград²³³. В посочените произведения се проследява и неправилното асоцииране на чашите с материалите от разкопките на В. Миков в укрепеното селище Михалич.

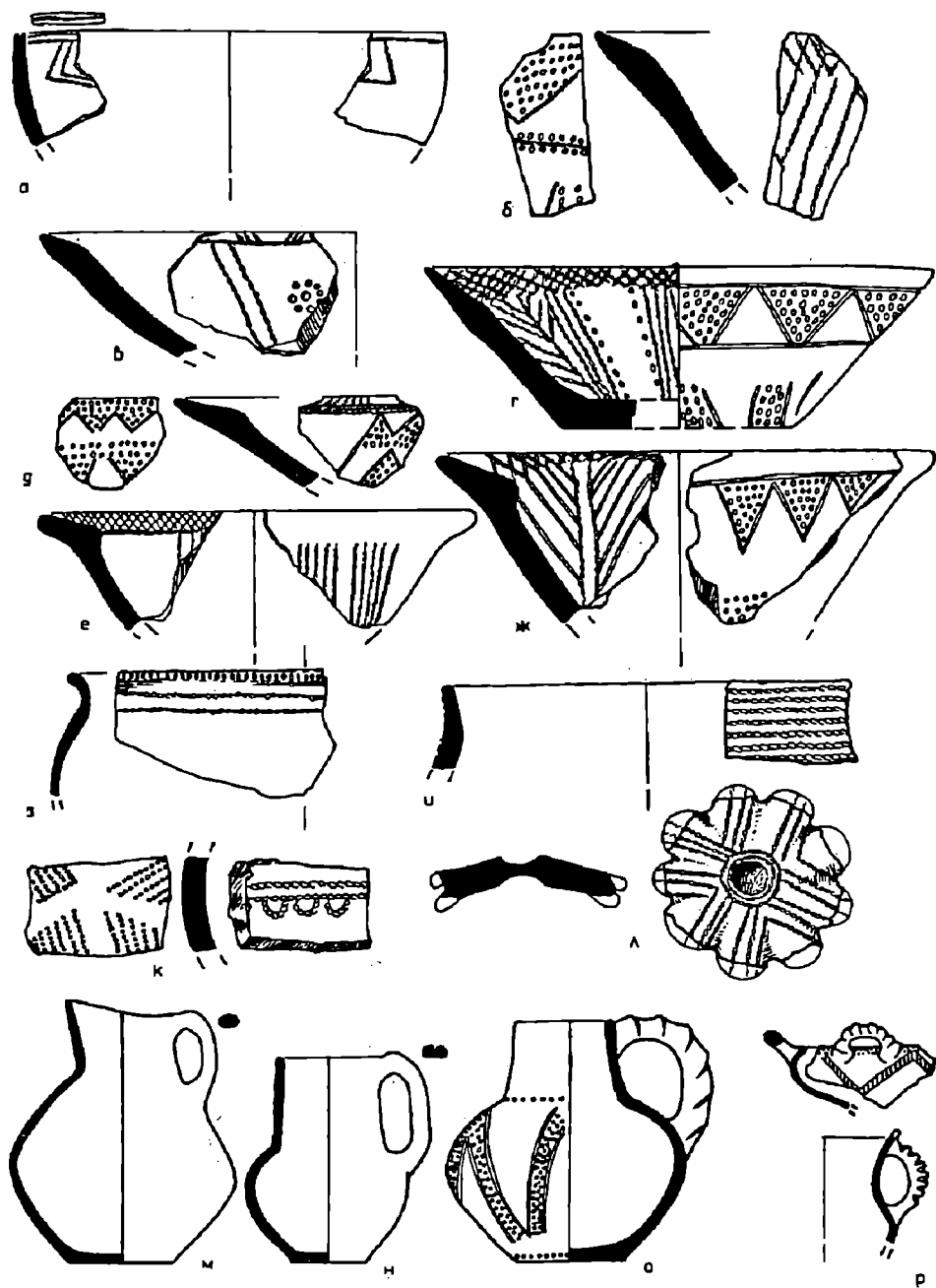
Смята се, че най-ранните „троянски чаши“ се появяват в Троя IIc. Следователно това би било възможно най-ранното време за датиране на материалите в България. Според синхронизацията на Троя с други основни обекти от вътреш-

ността на Анатолия, предложена в последно време, Троя Іс попада в ІІа (по хронологията на Тарс)²³⁴ или в Раннодинастичен ІІІб период от Северна Сирия и Месопотамия²³⁵. Спрямо хронологията на Цикладите Троя Іс попада в самия край на групата Керос – Сирос, която обаче продължава в Ранноцикладски ІІ и през Ранноцикладски ІІІ. Положението на културата Филакопи (РБЕ ІІІ) спрямо Троя има съществено значение в тази синхронизация, тъй като преходът Керос – Сирос/Филакопи І ще трябва да е съвременен на времето на Троя Іс – д (табл. ІХ)²³⁶.

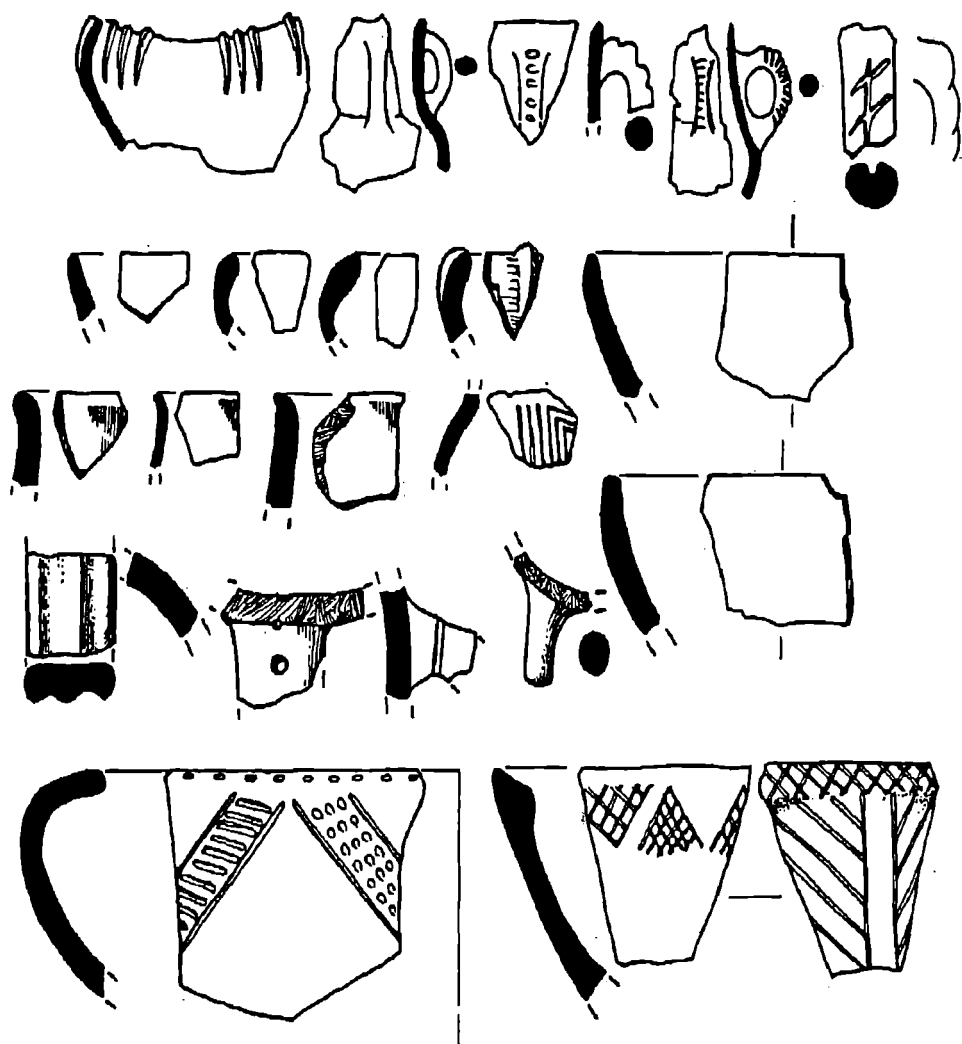
При условие, че информацията за налагане на нови керамични форми се е разпространявала сравнително бързо, а също, че съдовете са имали сравнително кратка употреба, може да се допусне синхронността на чашите с широки дъна от Асара със самото начало на РБЕ ІІІ (Троя Іс – е) в Анатолия и с края на етапа Керос – Сирос в Цикладите (също РБЕ ІІІ). Следователно е възможно синхронизирането на финала на етапа Михалич с края на РБЕ ІІ в посочените области. Хронологическото положение на чашите от Асара определя и относителната датировка на началото на етапа Св. Кирилово, РБЕ ІІІ в Тракия.

Темата за типологията на „троянските чаши“ от България заслужава специално внимание. За целта на настоящото изследване е достатъчна констатацията, че находките са от две хронологически групи – от началото на етапа Св. Кирилово (съдовете с високи тела и широки дъна от Асара) и от неговата развита фаза или от финала му (чашите от Свиленградско).

Уточняването на хронологията на по-ранната група съдове прави възможен опита за установяване на продължителността на етапа Св. Кирилово. Според последните изследвания на РБЕ ІІІ в използваните като опора области е продължила около 500 г. По отношение на точните дати съществува дискусия, но ако се приеме за началото на СБЕ 2100/2000 г. пр. Хр.²³⁷, преходът между РБЕ ІІ и РБЕ ІІІ трябва да се постави около 2500 г. пр. Хр. За Тарс е предложена по-ранна дата (корелирана) – 2800 г. пр. Хр., но това се базира на синхронизирането на РБЕ ІІв от Северозапада с РБЕ ІІа в Киликия²³⁸. Съществуващото хронологическо разминаване се дължи на въпроса, дали Кюлтепе ІІ (1900 г. пр. Хр. по исторически дати) маркира началото на СБЕ съобразно с Месопотамската хронология, или началото на СБЕ се определя от хронологията на Египет – 2050/1900 г. пр. Хр. за начало на *Средномийонския* период на о. Крит²³⁹. Тази дискусия дава пряко отражение и на датировката на отделните „градове“ на Троя. Основно значение има поставянето на Троя ІІв – с в РБЕ ІІ или РБЕ ІІІ. Според двете изключващи се тези този период трябва да бъде синхронизиран с РБЕ ІІа (=Кюлтепе І3) в Централна Анатолия или да попадне в един продължителен етап на РБЕ ІІв, който продължава до Троя ІV²⁴⁰. Тези две мнения могат да се проверят чрез съпоставяне с хронологията на Континентална Гърция, където преходът РБЕ ІІ/ІІІ е ясно уловим и дори драматичен (ако се съди по данните от Лерна). Тук не биха могли да се изложат всички доводи, но първата теза изглежда намира засега по-сигурна опора²⁴¹. Различните мнения за периодизацията на Троя и за синхронизацията с развитието на Анатолия,

Обр. 35. Керамика от Михалич, Свиленградско

Обр. 36. Керамика от Михалич. Фрагментите от първия ред са по В. Павукова

в Егея и Континентална Гърция са очевидни (табл. IX) ²⁴², но съпоставянето на началото на етапа Св. Кирилово с Троя IIc-е и края му – с края на РБЕ III, определят максимална продължителност около 750 години и минимална – около 550 години. Това е предположение, което може да бъде проверено и чрез търсене на паралели не само на „троянските чаши“, но и на други датиращи находки.

В заключение на развитата тук дискусия и на прегледа на керамиката от Асара трябва да се подчертае, че обектът попада в етапа Св. Кирилово, който се синхронизира с РБЕ III, а не със СБЕ от Егейско-Анатолийската област. Това мнение, изказано вече в литературата, може да бъде проверено по два основни пътя ²⁴³: като се потърсят опорните точки за съпоставяне на материалите от етапа Михалич с развитието на културата в областите на юг от Тракия, или като се направи опит да се характеризира керамиката от етапа Св. Кирилово с очертаните по-горе типични елементи на фона на Троя, Полиохни, Бейчесултан и др.

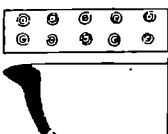
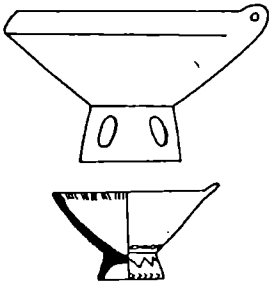
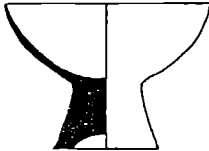
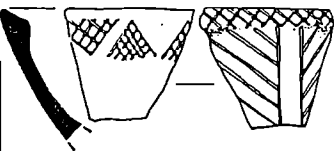
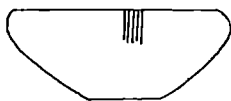
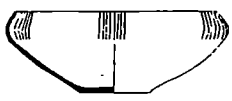
II. 1. МАТЕРИАЛИТЕ ОТ ЕТАПА МИХАЛИЧ И ТЯХНОТО МЯСТО В РБЕ НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ

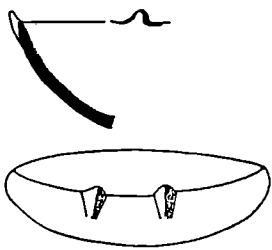
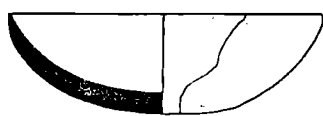
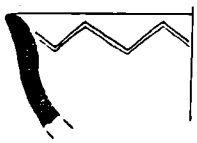
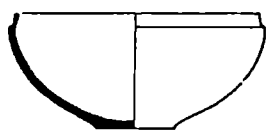
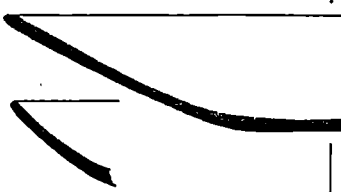
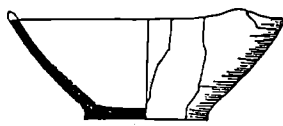
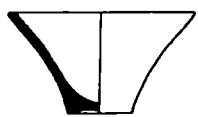
Материалите, обект на сравнителния анализ, произхождат както от самото селище Михалич (обр. 35, 36), така и от други синхронни обекти ²⁴⁴. В литературата съществуват достатъчно подробни позовавания на аналогии от Тракия, от Северозападна Анатолия, от Северна Гърция и др., което позволява изложението да бъде значително съкратено.

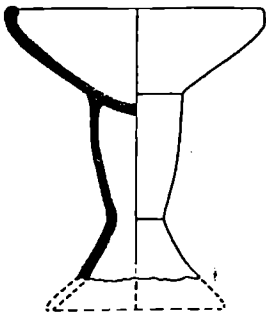
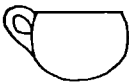
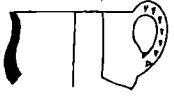
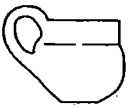
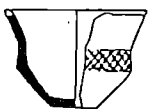
Г. Ил. Георгиев се занимава специално с културната общност на Тракия и на Северна Гърция, като концентрира доводите си главно в етапа Михалич ²⁴⁵. Върху въпроса се спира подробно и Н. Я. Мерперт, а Р. Катинчаров и В. Николов внасят нови доказателства във формулираните вече тези ²⁴⁶. Постулираната общност на развитието в сравняваните райони и най-вече между Тракия и Северозападна Анатолия се крепи върху доводи от времето на етапа Михалич и Троя I. Известна несигурност се поражда обаче от непълната съпоставимост на керамичните типологии на Троя и на Езеро, която сякаш се задълбочи след новото типологично деление на троянските материали, дело на Хр. Подцувайт. Проблемът е там, че типологията на Езеро е твърде обща, а на Троя – доста подробна и конкретна, което поражда несъпоставимост на основните таксономични категории в отделните изследвания.

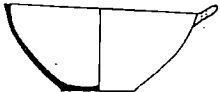
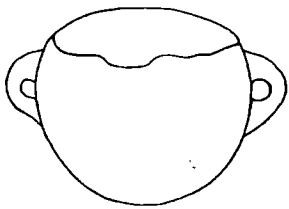
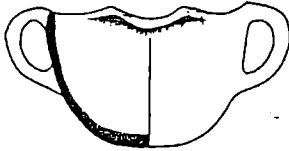
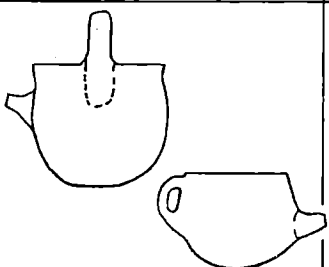
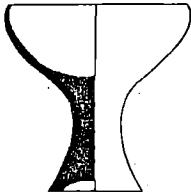
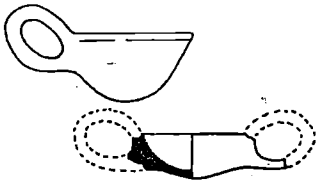
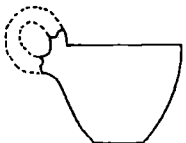
През 1986 г. бе предложено детайлно съпоставяне на керамиката от Северозападна Анатолия, островите и част от Северна Гърция с Тракия, което публикувам тук за първи път. То е основано на ново типологическо деление на тракийските материали и на типологията на Хр. Подцувайт (табл. X).

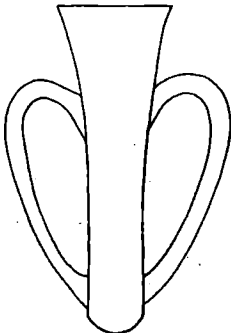
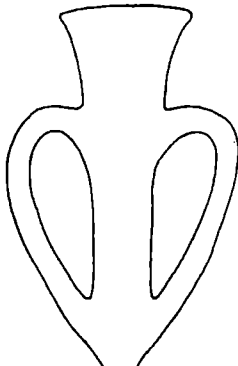
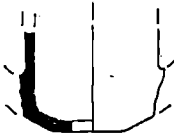
Табл. X. Сравнителна таблица между керамиката от Троада (по Chr. Podziweit 1979) и от Горнотракийската низина (по К. Лецаков, 1986) през ранната бронзова епоха. Със знак * са означени формите, характерни и за по-късните периоди на бронзовата епоха.

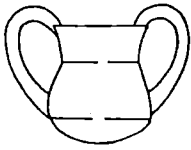
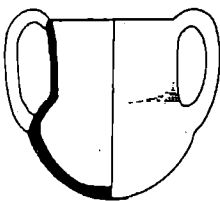
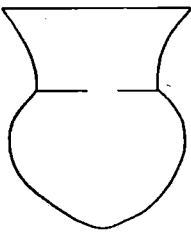
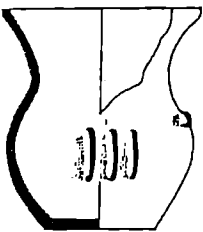
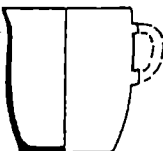
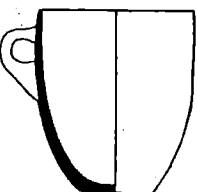
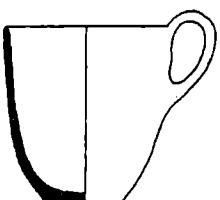
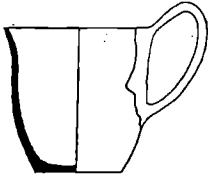
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
	1. SCHALEN und TELLER.	1. ПАНИЦИ и ЧИНИИ.
A. Schale mit abgeplattener Lippe. А. Паници със сплеснатото устие.		
B. Schale mit geflante Rand. В. Паници с „фланкирано устие“.		
C. Fussihale. С. Паници върху високо краче.		
D. Schale mit verdicktem Rand. Д. Паници с удебелен ръб на устието.		
E. Knickrandschale. Е. Паници с пречупване на профила.		
F. Schale mit eingezogenem Rand. Ф. Паници със завит ръб на устието.		

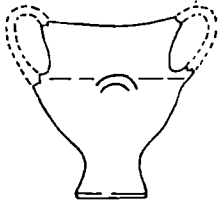
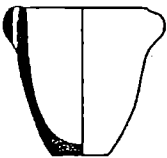
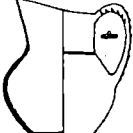
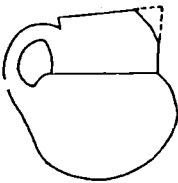
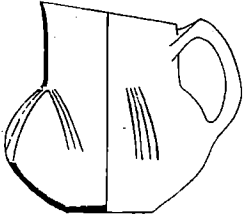
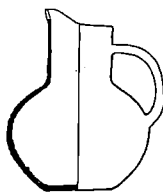
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
G. Kalottenförmige Schale. G. Паница с полусферична форма.		
H. Steilwandige Schale. H. Паница с прави стени.		
J. Schale mit abgesetzter, ausladender Lippe. J. Паница с отстъп при ръба на устието.		
K. Schale mit ausgespartem Rand. K. Паница с профилиран ръб на устието.		
L. Teller. L. Чинии.		
M. Schale mit trapezförmigem Querschnitt. M. Паница с трапецовидно сечение.		

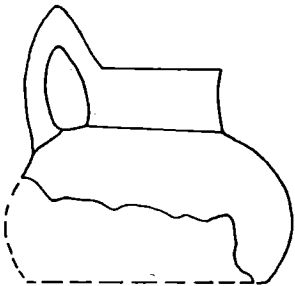
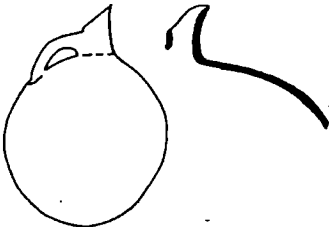
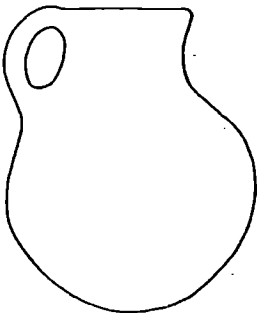
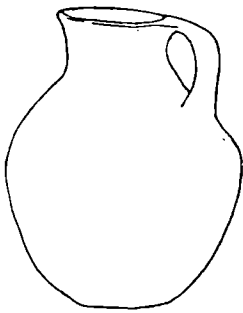
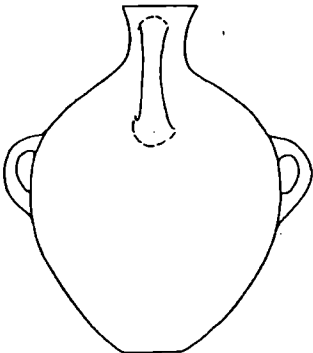
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
N Fruchtständer. N Фруктиери.		
O. Offene Schale mit verstärkter Lippe. O. Плитки паница с надебелен ръб на устието.		
F. Kleine Schale mit S-Profil. F. Малки паници със S-овиден профил.		
2. TASSEN.		2. ПЛИТКИ ЧАШИ.
A. Halbkugelige Tasse mit eingezogenem Rand. A. Полусферични чаши със завит ръб на устието.		
B. Tasse mit ausladendem Rand. B. Чаши с извит ръб на устието.		
C. Tasse mit abgesetztem, geradem Rand. C. Чаши с профилиран, прав ръб на устието.		
D. Tasse mit Bauchknik und ausladendem Rand. D. Чаши с пречупване на профила на тялото.		

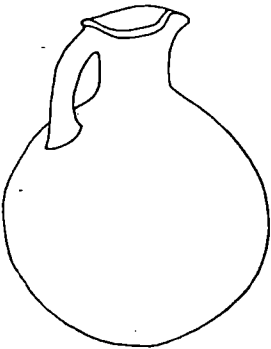
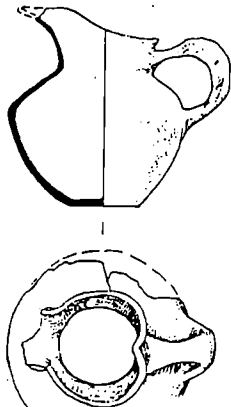
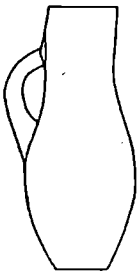
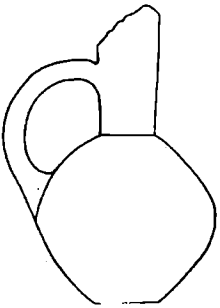
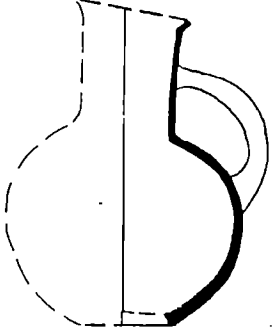
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
E. Tasse mit schränger Mündung. E. Чаши с косо устие.		
F. Tasse mit Ausguss. F. Чаши с улей.		
G. Tasse mit Ausgusstulle. G. Чаши с чучур.		
H. Tasse mit Fuss. H. Чаши върху високо краче.		
J. Flache Tasse mit kahlenförmigem Körper und ein bis zwei hochgezogenen Henkeln. J. Платки чаши с полу-сферично тяло и една или две високи дръжки.		
K. Tasse mit trapezförmigem Querschnitt. K. Чаши с трапецовиден профил.		

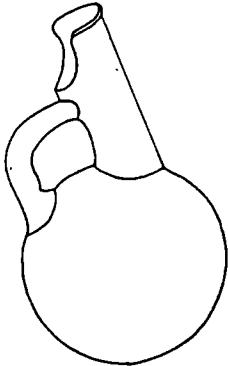
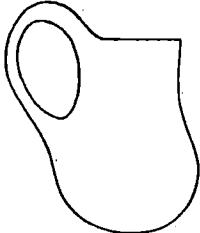
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
L. Tasse mit abgesetztem, schrägem Rand. L. Чаши с профилиран, косоотрязан ръб на устнего.		
3. BECHER.		ЗДЪЛБОКИ ЧАШИ.
A. Depas amphikurpillon. A. „Троянски чаши“.		
B. Fragmente. B. Фрагменти.		
C. Sanduhrförmiger Becher C. Чаши с форма на пясъчен часовник.		
D. Glockenförmiger Becher. D. Камбановидни чаши.		
E. Tonnchenförmiges Doppelhenkelgefäß E. Чаши с форма на бъчва и две дръжки.		

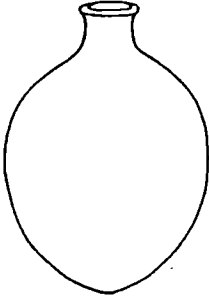
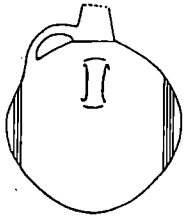
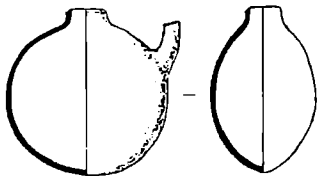
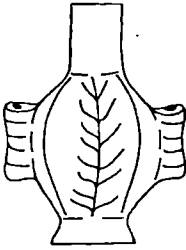
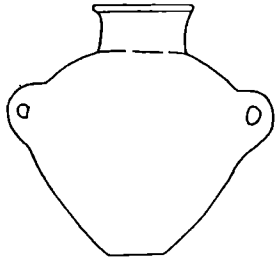
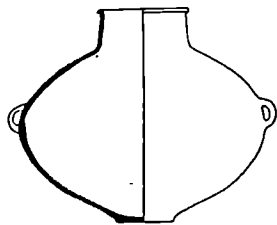
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
F. Doppelhenkelbecher. F. Дълбоки чаши с две дръжки.		
G. Henkelloser Becher mit abgesetztem Hals und kugeligem Körper. G. Чаши без дръжки, с профилирана шия и кълбовидно тяло.		
H. Hühnenklige Becher. H. Дълбоки чаши с една дръжка.		
J. Grosser steiwandiger Becher J. Големи чаши с прави стени.		
K. Kleiner konischer Becher. K. Малки конични чаши.		
L. Henkellose Fussbecher (pokale). L. Чаши без дръжки и "кряче" (бокали).		
M. Einhenkliger Becher ... M. Дълбоки чаши с една дръжка.		

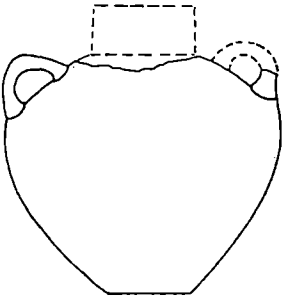
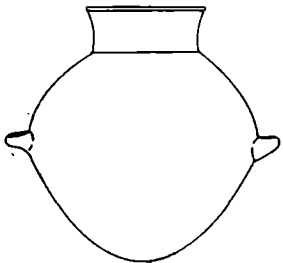
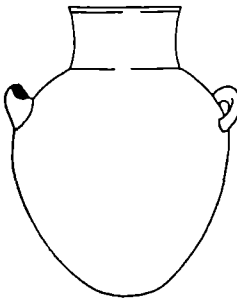
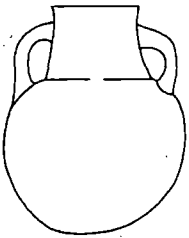
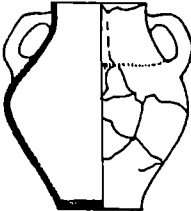
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
N. Zweihenkliger Fussbecher. N. Дълбоки чаши с две дръжки и „краче“.		
O. Tiefer Becher mit Standfläche ... O. Дълбоки чаши с плоско дъно.		
P. Schnurosenbecher. P. Чаши с дръжки за шнур (тунелести).		
4. KRÜGE.		4. КАНИ.
A. Krug mit Schragrand randansetzendem Henkel. A. Кани с косо устие и дръжка, излизаща от него.		
B. Krug mit schräger Mündung und tiefsitzendem Henkel. B. Кани с косо устие и ниска дръжка.		
C. Schnabelkannen. C. Кани с „клюн“.		

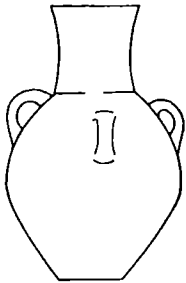
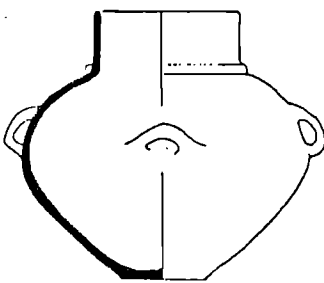
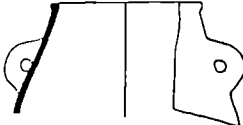
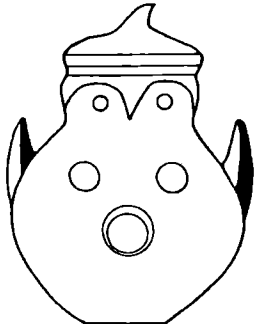
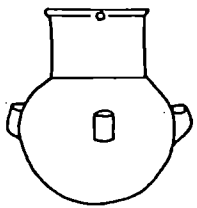
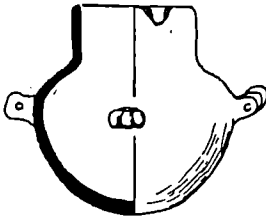
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
D. Bauchiger Krug mit Ellenbogenhenkel. D. Кани с обемно тяло и дръжка, подобна на лакът.		
E. Dickbauchiger Krug. E. Кани със сферично тяло.		
F. Grosser Krug mit engem, kurzem Hals und gerader Mündung. F. Големи кани с тясна, къса шия и право устие.		
G. Dreihenkliger Krug (Hydria). G. Кани с три дръжки.		

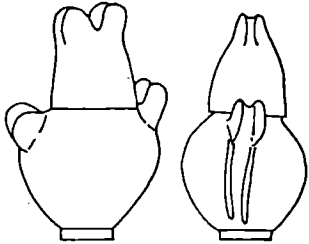
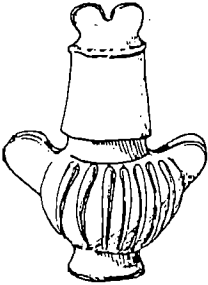
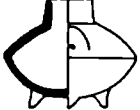
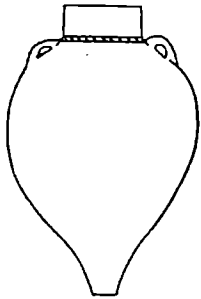
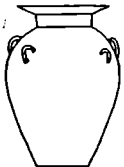
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
H. Krug mit Kleeblattmündung*. H. Кани с детелиновидно устие.		
J. Schlauchförmiger Krug. J. Кани с меховидна форма.		
K. Krug mit langem Hals. K. Кани с дълга шия.		

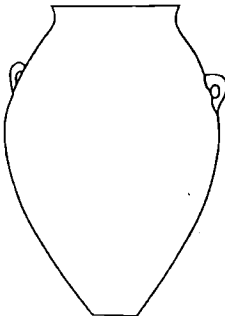
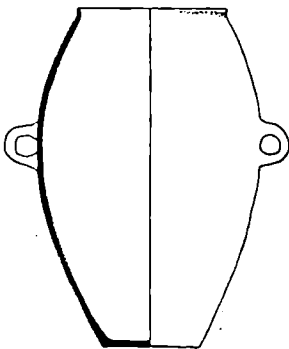
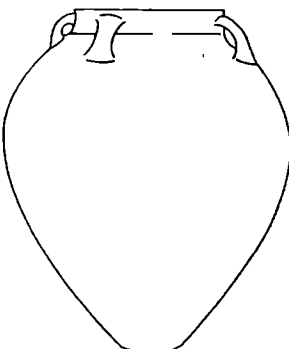
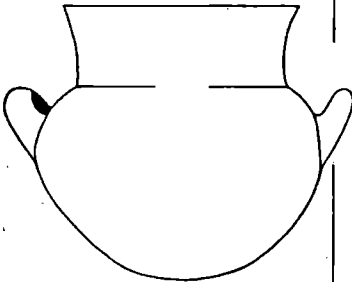
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
L. Krug mit flaschenhals und ausgeschnittener Mündung. L. Кани с шия като на шише и отрязано устие.		
M. Krug mit ausgusstulle. M. Кани с чучур.		
N. Krug mit doppelhals. N. Кани с двойна шия.		
O. Kleiner Krug mit gespaltenem Ausguss. O. Малки кани с притискане на улея.		
P. Becherpartiger Krug mit vom Rand hochgezogenem Henkel. P. Кани като дълбоките чаши с висока дръжка от ръба на устието.		

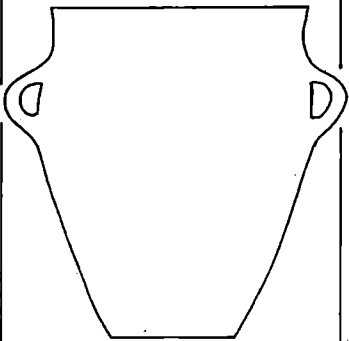
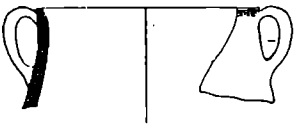
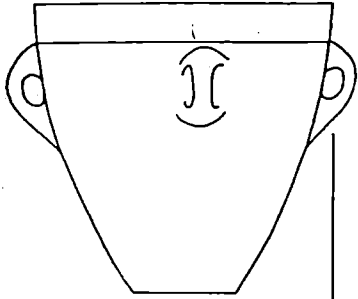
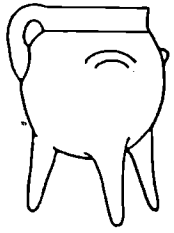
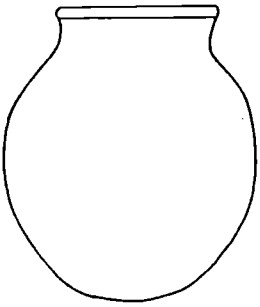
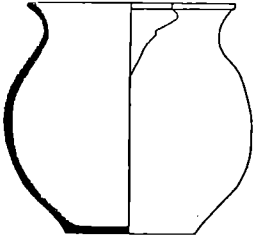
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
5. FLASCHEN.	5. ШИШЕТА.	
A. Sogenannte „syrische“ Flasche. A. Т. нар. „сирийски“ шишета.		
B. Sogenannte „Pilgerflasche“ *. B. Т. нар. поклоннически шишета *.		
C. Schmurosenflasche. C. Шишета с дръжки за връв.		
6. AMPHOREN.	6. АМФОРИ.	
A. Amphore mit engem, meist abgesetztem Hals sowie zwei runden Vertikalhenkeln. A. Амфори с тясна шия и две дръжки с обло сечение.		

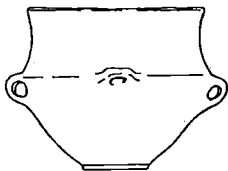
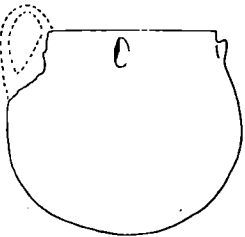
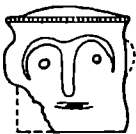
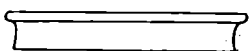
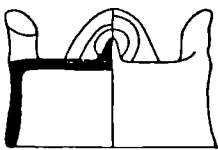
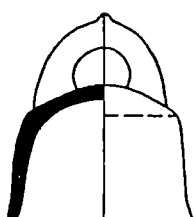
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
B. Amphore mit vertikalen Schulterhenkeln. В. Амфори с вертикални дръжки върху плещите.		
C. Amphore mit zwei Horizontalhenkeln auf dem Bauch. С. Амфори с две хоризонтални дръжки върху тялото.		
D. Amphore mit zwei Horizontalhenkeln auf der Schulter. D. Амфори с две хоризонтални дръжки върху плещите.		
E. Amfore mit Hals-Schulter- Henkeln. Е. Амфори с дръжки върху шията и плещите.		

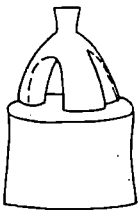
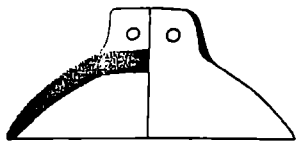
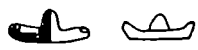
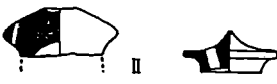
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
F. Amphore mit drei bis vier Vertikal-henkeln auf dem Körper. Г. Амфори с три до четири вертикални дръжки върху тялото.		
G. Amphore mit vier horizontalen Schülter-henkeln. Г. Амфори с четири хоризонтални дръжки върху плещите.		
H. Amphore ohne abgesetztem Hals. Н. Амфори без профилировка на шията.		
7. KLEINE VORRATGEFÄSSE.		7. МАЛКИ СЪДОВЕ.
A. Anthropomorphe Gefässe. А. Антропоморфни съдове.		
B. Gefässe mit abgesetztem Hals. В. Съдове с профилирана шия.		

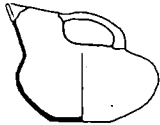
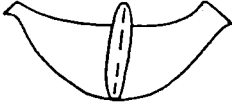
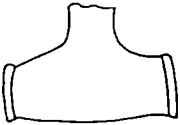
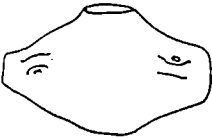
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
C. Gefäße ohne abgesetzten Hals. C. Съдове без профилирана шия.		
D. Napfartige Gefäße. D. Съдове, подобни на паници.		
E. Miniaturformen. E. Минзатюрни форми.		
8. ΠΙΘΟΙ.		8. ΠΙΤΟΣΙ.
A. Pithos mit abgesetztem Hals. A. Питоси с профилирана шия.		
B. Pithos mit abgesetztem Hals und ausladender Lippe. B. Питоси с профилирана шия, профилирано навън устие.		

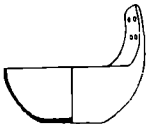
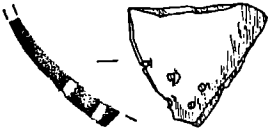
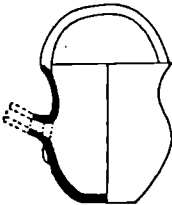
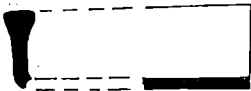
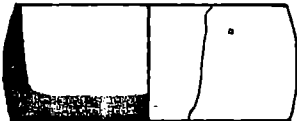
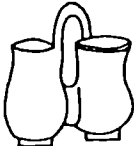
	ТРОЯ	ТРАКИЯ
C. Pithos ohne Hals, der Rand ladt aus. C. Питоси без шия и извит навън ръб на устието.		
D. Pithos mit abgesetztem, kurzem Hals und kleinen Henkeln zwischen Hals und Schultern. D. Питоси с профилирана къса шия и малки дръжки между шията и плещите.		
9. TOPFE UND EIMER.	9. ГЪРНЕТА И ВЕДРА.	
A. Topf mit ausladender Rand und horizontalen Schulterhenkeln. A. Гърнета с издаден ръб на устието и хоризонтални дръжки върху плещите.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
B. Eimer mit ausladendem Rand. В. Ведре с изляден ръб на устието.		
C. Weiter, offener Topf. С. Широки, отворени гърнета.		
D. Dreibeiniger Topf. Д. Гърнета върху три крака.		
E. Kugelförmiger Topf. Е. Гърнета със сферично тяло.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
F. Offener Topf mit Bauchknick. F. Гърнета с широко устие и пречуване на профила.		
G. Kugelbauchtiger Topf. G. Гърнета с почти сферично тяло.		
10. DECKEL. 10. ПОХЛУПАЦИ.		
A. Anthropomorphe Deckel. A. Антропоморфни похлупаци.		
B. Zylinderdeckel ohne Henkel. B. Цилиндрични похлупаци без дръжка.		
C. Mauerkrönendeckel. C. Похлупаци със „зъбери“.		
D. Zylinderdeckel mit Bugelhenkel. D. Цилиндрични похлупаци с дъговидна дръжка.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
Е. Kronendeckel. Е. Похлупаци - „корони“		
Ф. Schnurossendeckel. Ф. Похлупаци с дръжки за шнур.		
Г. Pilzdeckel. Г. „Гъбовидни“ похлупаци.		
Н. Kreisendeckel. Н. Похлупаци - „лумпаци“.		
Ј. Kallottenförmiger Deckel. Ј. Полусферични похлупаци.		
К. Runder Flachdeckel. К. Кръгли плоски похлупаци.		
Л. Quadratischer Flachdeckel. Л. Квадратни плоски похлупаци.		
М. Flacher Deckel mit abgebo- genem Rand. М. Плоски похлупаци с издигната периферия.		
Н. Hoher Zylindrischer Deckel. Н. Високи цилиндрични похлупаци.		
О. Stopseldeckel. О. Похлупаци - „тапи“.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
P. Ohrendeckel Р. Похлупаци с дупки за пшур.		
Q. Deckel mit zugespitztem Zentralknopf. Q. Похлупаци със заострена пъпка в центъра.		
R. Deckel mit kleinem Bugelhenkel. R. Похлупаци с малка дъговидна дръжка.		
11. SONDERFORMEN 11. ДРУГИ ФОРМИ.		
A. Pixiden. A. Пиксиди.		
B. Askoi. B. Аскоси.		
C. Ringvesen. C. Съдове с кръгло тяло.		
D. Sausieren. D. Сосиери.		
E. Tonchen. E. „Бъчвички“.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
F. Schopfer. F. Черпащи.		
G. Kelle. G. Големи лъжени.		
H. Siebtrichter. H. Цедачки.		
K. Miniaturgefäße. K. Миниатюрни съдове.		
L. Bugelhenkelgefäße. L. Съдове с дъговидни дръжки.		
M. Backteller. M. Подници.		
N. Ketoi. N. Керноси.		

	ТРОЯ	ТРАКИЯ
O. Menschen- u. Tiergefäße. O. Антропоморфни и зооморфни съдове.		
P. Untersatzl. P. Подставки.		
Q. Kleine Kubelformige Gefäße Q. Малки съдчета като ведре.		
R. Altarchen. R. Алтарчета.		

Дати	C14	Периоди	Троя	Полнохви	Бейчесултан	Тарс	Кюлтепе	Епигр. данни
1800							Iв 7	1800
1900		Преход С					II 8	1900
2000		РБЕ III В					III 9-10	
2100		A	V	VI	VIa	РБЕ III	IV 11	
2200	2150		IV		XII – VII		12	
2300			III	V	XIII		13	
2400						РБЕ III	14	
2500	2500	РБЕ IIВ				А/В		
2600			II					
2700				IV	XIV			
2800			I късен					
2900								
3000	2950	РБЕ IIIА		III		РБЕ II		
3100			I среден					
3200			I ранен	IIв				
3300		В		IIa	XIX			
3400		РБЕ I		I		РБЕ I		
3500								
3600		A			XL – XX			

Таблица XI. Хронология на РБЕ от Анатолия, по J.-H. Нюи

Хр. Подцувайт определя 116 керамични форми със своите типове в общо 11 категории. На ниво форми – оптималното според мен за обща синхронизация на отделните етапи в един период²⁴⁷, могат да бъдат посочени 68 пълни съвпадения. Една част от тях се отнася за времето след етапа Михалич и ще бъде коментирана по-нататък.

Общите керамични форми представляват повече от половината от керамичния репертоар на Троя I и началото на Троя II и почти 2/3 от репертоара на Михалич. Тази разлика е обяснима, тъй като сравняваните райони са неравностойни като територия – този на юг от Тракия е много по-обширен и добре проучен.

Освен на ниво форми и водещи типове, аналогите покриват и елементи на съдовете – типове устия, типове дръжки, дъна, „крачета“, специфични израстъци и т. н. Наблюденията могат да се допълнят от почти всички съвпадения на орнаментални схеми и техники върху съдовете, върху дръжките или върху техните имитации. Освен посочените по-горе изследвания върху проучени в по-ранно време обекти, сага аналогите могат да бъдат допълнени и с данни от Демирчихююк²⁴⁸.

Съществен е въпросът за постепенното намаляване на аналогите между Тракия и Троя. Според периодизацията на К. Блеген, допълнена съществено чрез анализ на керамичните фази от Хр. Подцувайт (табл. X), този период настъпва по времето на Троя IIb/c, т. е. приблизително по времето на прехода от РБЕ II към РБЕ III. Това намаляване на „близостта“ е вече отбелязано в литературата²⁴⁹, но е

тълкувано като общо „раздалечаване“ на линиите на културното развитие. Според тази теза са настъпили промени в развитието на културата в Тракия, вследствие на което контактите били ориентирани на запад – северозапад²⁵⁰. Според мен обяснението е сигурно по-просто: това е времето на въвеждането на бързото грънчарско колело в Анатолия и в Троя и неминуемо новата техника налага промени в керамичния стил. Изглежда Тракия се оказва по-консервативна и технологичните нововъведения тук проникват доста по-късно.

Освен с посоченото общо намаляване на аналозите (една негативна като довод констатация), краят на етапа Михалич може да бъде датиран и по пътя на положителните доводи. Предвид присъщите на всяка праисторическа синхронизация особености, този момент едва ли е точно установим. Все пак на базата на редица вносни или имитирани по вносни образци глинени съдове може да се направи опит за синхронизация с развитието на редица обекти еталони.

На първо място трябва да се посочат цитираните вече съдчета с дръжки за окачване и високи похлупаци. По аналогии с Троя, Терми и др. са също и т. нар. „бъчвовидни съдчета“ от III стр. х. на Езеро и от с. м. в гр. Казанлък (обр. 10 и, л)²⁵¹.

Първата група съдове са открити в Троя IIд, Троя II – без по-точно посочване, Терми IV и Терми V²⁵². Втората група съдове са известни от Троя Is, Терми IVc, Полиохни IV, Демирчихюйюк, Караташ, Лебена (о. Крит), от Агиос Космас, Атика²⁵³. Посочваните нееднократно в литературата предмети на бита, общи за сравняваните райони – лъжици от глина, „куки“ и „котви“, оръдия на труда и оръжия²⁵⁴, нямат подобна хронологическа стойност. Те могат само да подкрепят предложените в литературата съпоставки.

В литературата съществува мнение, според което краят на етапа Езеро А и началото на етапа Михалич са съпоставими с Кум Тепе IC 1 – 2, Троя I, Терми IV–V, Полиохни II (развита фаза) и III и с края на РБЕ I В Югозападна Анатолия. По-голямата част на етапа Михалич е сравнена с Троя II – IV, Полиохни IV – V, РБЕ III в Континентална Гърция (РЕ III) и РБЕ II и началото на РБЕ IIIa в Югозападна Анатолия. Краят на етапа Михалич е синхронен с Троя V, Полиохни VI, РБЕ IIIb в Югозападна Анатолия и вероятно с началото на СБЕ Ia на о. Крит (ММ Ia)²⁵⁵.

Според предложената идея продължителността на етапа Михалич би била около 1000 г. (срв. датировките от Троя I до РЕ III/ММ Ia по табл. IX). Ако краят на РБЕ в Егейско-Анатолийската област е около 2100/2000 или още по-зле – около 1900 г. пр. Хр. и Троя I/Кум Тепе IC се отнася към времето около 2900 г. пр. Хр. (табл. IX), стратиграфски установената продължителност на живота в Езеро (5 – 6 стр. х.) не подкрепя изложеното предположение.

От позицията на всички посочени дотук аналогии и принципни съображения много по-вероятна изглежда синхронизацията на VIII – IV стр. х. на Езеро, VIII – VII/VI стр. х. на Стара Загора и на пласта с деб. от около 1,80 м в укрепеното селище Михалич с времето на Троя I – II с – d, РБЕ II от Централна и Югозападна

Анатолия, групата Керос – Сирос на Цикладите (без по-късните фази Кастри на о. Сирос и Аморгос, отчасти синхронни на културата Филакопи I), РБЕ II на о. Крит (ЕМ II), Полиохни II – III, Лерна IV – V и РБЕ II в Континентална Гърция (Лерна III), съотв. Ситагри Va (табл. IX, XI–XII).

Краят на етапа Михалич може да бъде установен и чрез помощта на „троянския тип“ чаши и други импортни предмети в Тракия. Те се отнасят към етапа Св. Кирилово, но преди да премина към сравнителния анализ на керамиката от това време, е необходимо да бъдат коментирани доводите за вероятното синхронизиране на финала на Михалич с началото на ММ Ia от о. Крит. Според Р. Катинчаров откритите в руините на двореца на Кносос керамични фрагменти на паници с богата връзана украса и с бяла инкрустация трябва да се свържат с Тракия. Тези няколко фрагмента са от пласт, датиран в ММ Ia. Авторът точно е посочил мненията на А. Еванс и на Дж. Пендълбъри, че по това време там се наблюдават силни цикладски влияния. Като пример са посочени типичните пиксиди, които са украсени с връзана украса и бяла инкрустация. Р. Катинчаров обаче е предпочел да сравни фрагментите не с тези от близките острови, а с далечна Тракия. Той смята, че „фрагментите от глинени паници, открити в Кносос, украсени с връзани триъгълници и запълнени с точки, инкрустирани с бяла глина, са резултат от северни влияния, най-вероятно тракийски“²⁵⁶. Това предположение подлежи на критика, тъй като близо до о. Крит, в района на островната култура Филакопи I (=РБЕ III), са открити фрагменти с връзана украса и инкрустация, много подобни на тези от Кносос²⁵⁷. Това прави предложената по-горе синхронизация на финала на етапа Михалич твърде несигурна. От друга страна, дали е достатъчно наличието на няколко фрагмента за синхронизирането на две толкова отдалечени култури²⁵⁸?

II. 2. МАТЕРИАЛИТЕ ОТ ЕТАПА Св. КИРИЛОВО И ТЯХНОТО МЯСТО В РБЕ НА ИЗТОЧНОТО СРЕДИЗЕМНОМОРИЕ

В раздела на раннобронзовото селище Асара (Констанция) до Симеоновград бяха вече дискутирани ранните представители на „троянския тип“ чаши. Предложена бе датировка в началото на РБЕ III (към късните групи на Керос – Сирос и след първите „градове“ на Троя II).

Чашите, публикувани от Д. П. Димитров и В. Миков, имат също точни съответствия. Те са типове III и VII с аналогии от Троя III, Полиохни V, съотв. Троя IIg, Троя IVb и Полиохни V²⁵⁹. Следователно, от позициите на тези сравнения, те попадат в РБЕ III (срв. с табл. IX). Тези съдове не могат да бъдат решаващ довод за синхронизирането на РБЕ от Тракия, тъй като са случайни находки и техният стратиграфски контекст не е известен.

Синхронността на етапа Св. Кирилово може да се обоснове от следните керамични форми и типове, от типове дръжки и тяхната украса: паници и купи с чучур (обр. 4, 12 к, 16, 28), дълбоки чаши с две дръжки (обр. 17 е, 32 п), плитки чаши с две дръжки и улей за изливане (обр. 32 г), амфоровидни съдове (обр. 21 л – м),

Етапи	Езеро	Н. Загора	Дядово	Караново	Веселиново	Св. Кирилово	Асара
Св. Кирилово	Ia	II	I ↑	↑?	?	↑?	↑?
	Ib	III	II	VIIb	↑		I
	I	IV	III	↓			II
	II	V	IV	↓	↑		III
	III	VI	V	хиатус?	хиатус		↓?
Михалич	IV	VII					
	V	хиатус					
	VI						
Езеро А	VII						
	VIII						
	IX						
	X		XVI?	VIIa	↓?		
	XI		↓?	↓?			
?	XII						
	XIII						
?	хиатус		хиатус	хиатус	хиатус	?	?
	халколит		халколит	халколит	неолит		

Таблица XII. Сравнителна стратиграфия на РБЕ в Югоизточна България

големи съдове хранилища (обр. 8, 12, 18), паници и купи с Т-образен ръб на устието (обр. 32 р, т, ф), украса около вертикалните дръжки от пластични ленти (обр. 32 а, р), релефни пъпки върху дръжките на кани, на някои типове чаши и на съдовете хранилища (обр. 5, 12, 20), широки хоризонтални дръжки върху паници и др. (обр. 32 г – д).

Проследяването на хронологическото положение на всеки от посочените елементи на керамичния репертоар заслужава специално изследване. Обобщената информация (табл. X) обаче дава основание за поставянето на етапа Св. Кирилово в РБЕ III. Използвани са данни от разположени на юг от Тракия райони ²⁶⁰.

От позициите на съществуващите съответствия изглежда приемливо синхронизирането на III – Ia/Ib стр. х. на Езеро, VI – III(?) стр. х. на Нова Загора, IV – II стр. х. на с. м. до с. Дядово, на I – III стр. х. на Асара до Симеоновград, на Караново VIIb, на Веселиново II и на Св. Кирилово с Троя II – V, Ситагри Vb, Полиохни IV – V, Филакопи I (РБЕ III на Цикладите), Тиринт (РБ III в Континентална Гърция), Лерна IV, РБЕ III на о. Крит (ЕМ III) и РБЕ III в Централна и Югоизточна Анатолия (табл. XI).

Докато преходът от РБЕ II към РБЕ III (етап Михалич/ етап Св. Кирилово) в Тракия е добре документиран по стратиграфски данни, финалът на РБЕ III остава в голяма степен неясен. Горните стр. х. на всички разкопани досега паметници в Югозападна България са разрушени от по-късни и от съвременни вкопавания. Това

прави несигурно отчитането на керамиката по нива и комплекси и затруднява хронологията на отделните типове. Не е известна продължителността на производство и употреба на посочените типични елементи на етапа Св. Кирилово. Ето защо трябва да бъде направена негативната констатация, че краят на РБЕ и началото на СБЕ в изследвания район не могат да получат дори и обща характеристика.

Проследяването на етапа в Св. Кирилово РБЕ III до известна степен намалява контраста на късата стратиграфска последователност в Тракия на фона на Троя, Бейчесултан и други обекти в Егея и Анатолия.

Ако се приеме схващането, че РБЕ в Тракия се състои от два етапа и последният от тях е Михалич, а Св. Кирилово се поставя в СБЕ (култура Нова Загора), стратиграфската последователност ще обхваща не повече от 9 – 10 стр. х. Според мненията РБЕ е продължавала около 1200 години (табл. XI), т. е. един стр. х. в Тракия ще трябва да отговаря на селище, съществувало около 120 – 130 години. Това трудно защитимо по стратиграфски път следствие е направило впечатление на И. Панайотов, а едно компромисно решение предлага Дж. Мелърт²⁶¹. Според него е възможно тракийските раннобронзови конструкции от стълбове, от колове и от плет да са били значително по-дълготрайни от анатолийските, изградени от кирпич върху каменен цокъл. Всички изследователи на българската праистория смятат, че жилищата от РБЕ са имали по-лека, съответно по-нетрайна конструкция от тези, строени през неолита и халколита²⁶². Строителните материали са непроменени. Тези особености на строителството биха предполагали по-голяма стабилност и дълготрайност на жилищата от предходните две епохи – едно мнение, което не е дискутирано в специалната литература.

Ако се причисли към РБЕ и етапът Св. Кирилово, стратиграфската последователност в Тракия би нараснала на не по-малко от 16 стр. х. При продължителност на периода от около 1200 години, един стр. х. ще трябва да съответства на селище с живот от около 75 – 80 години. Вероятно изграждането на нов дом е ставало средно на две поколения. Заслужават внимание наблюденията от терена, че в много случаи са били изградени наново само отделни стени, укрепвани са съществуващите с допълнителни подпори, повдигано е подовото ниво с около 0,05 – 0,10 см и са подновявани основно пещите. Тези редовни ремонти не засягат цялото селище и не са свързани с изграждането на ново. Това означава, че, от една страна, е рисковано да се работи с усреднена продължителност на стр. х., а, от друга – че е възможна значително по-голяма продължителност на един стр. х. – може би два пъти повече в сравнение с Троя²⁶³.

Като примери могат да се дадат III – IV стр. х. на с. м. до с. Дядово. В IV стр. х. са разчистени основите на жилища, които са претърпели значителна реконструкция. Това предполага наличието на най-малко два подпериода в живота на селището. По-горният, III стр. х., е загинал от силен пожар, унищожил цялото селище. Въпреки че строителните работи по изграждане на цялото селище са били респектиращи – площта е била разширена значително след цялостно нивелиране на

терена, а в отделни части на могилата е натрупан дебел слой глина, това селище е съществувало значително по-кратко. Частите от жилища, които бяха разчистени, не дават основание да се мисли за наличие на подпериоди.

Не е изключена и възможността от кратковременно напускане на селището, без да останат категорични следи за стратиграфски хиатус. Подобни наблюдения са съобщени за разкопките на V – VI стр. х. на Езеро²⁶⁴, когато разкопаната площ не е била заселена. Пример за продължително напускане на селището предоставя хиатусът между VIII и VII стр. х. на Нова Загора. За известно прекъсване на живота или за наличието на сложна топографска ситуация, отразяваща незастроеност на проучената площ, може да се мисли при Караново VII и при Веселиново. Все пак приемствеността на културата е налице, което налага проучването на цялостната среда на могилата и най-вече на селищата спътници, което би помогнало за изясняване на поставените въпроси.

Като заключение на предложения в това изследване опит за синхронизиране на обектите с по-дълга стратиграфска последователност от Югоизточна България както един с друг, така и с развитието на културата в Егея в Анатолия, се оформя убеждението, че среднобронзовата култура Нова Загора в по-голямата си част попада в РБЕ. Направеният сравнителен анализ на керамичните форми, на типове и на тяхната украса подкрепя мнението на Г. Ил. Георгиев и на Н. Я. Меперт, че в Езеро развитието на културата остава в РБЕ III.

Стратиграфската картина на анализирания обект не дава основание за оптимизъм относно изясняването на прехода от РБЕ към СБЕ. Може би началото на новата епоха е било представено в най-горните строителни нива на Нова Загора (I – II стр. х.), на с. м. до с. Дядово (I – II стр. х. и по-нагоре) или на Св. Кирилово, но информацията оттам е фрагментарна или напълно загубена. Необходимо е проучването на паметник с достатъчно дълга стратиграфска последователност и запазеност на нивата, който да допълни съществуващата вече колонка. Подобни обекти са с. м. при с. Юнаците (в западната част на Горнотракийската низина) и Гълъбово (в Югоизточна България). Може би чрез сравняване на техните материали ще бъде изяснен ако не преходът между двете епохи, то поне характеристиката на СБЕ в Тракия..

Б Е Л Е Ж И

¹ Д е т е в, П. Стратиграфия на селищни могили в Южна България. – ГНАМП, 5, 1963, 523. В статията са дадени данни и за предходните епохи. За бронзовата епоха (БЕ) срв. 20–23.

² К а т и њ а р о в, R. Etat des recherches sur l'âge du bronze en Bulgarie du Sud-Est. – ИАИ, 36, 1981.

³ Г е о р г и е в, Г. Ил., Н. Я. М е п е р т, Р. В. К а т и њ а р о в и др. Езеро. Раннобронзовото селище. С., 1979, 222–316. (= Езеро, 1979.). За керамиката автор е Е. Н. Черних.

⁴ К а т и њ а р о в, Р. Проучвания на бронзовата епоха в България. – Археология, 1975.

- № 2; Проблеми на бронзовата епоха в България. – История и основи на комунизма, 1979, № 3; Тодорова, Х. Тридесет години праисторически проучвания. – Векове, 1974, № 4–5; Някои актуални проблеми на българската праистория. – ИПр., 1975, № 1; Бонев, А. Постигания на българската праисторическа наука на настоящия етап. – Векове, 1984, № 2.
- ⁵ Катинџагов, R. Etat des recherches..., 117–124.
- ⁶ Катинџагов, Р. Бронзовата епоха в Югоизточна България. Автореферат на кандидатската дисертация. С., 1978.
- ⁷ Leshakov, K. The Detachment of the Early Bronze Age Culture along the Bulgarian Black Sea Coast. I. Urdoviza Ceramics. – Thracia pontica, 5, 1992 (in print).
- ⁸ Катинџагов, Р. Селища и жилища от бронзовата епоха в Югоизточна България. – МПК, 1975, № 4, с. 7; Лещаков, К. Класификация, типология и развитие на керамиката от ранната бронзова епоха в Тракия. Автореферат на кандидатската дисертация. С., 1986. Следващите позовавания са по страниците на самата дисертация.
- ⁹ Катинџагов, R. Etat des recherches..., с лит.; Панайотов, И. За хронологията и периодизацията на бронзовата епоха в българските земи. – ИПр., 1975, № 6, 24–31; Zur Chronologie und Periodisierung der Bronzezeit in den heutigen bulgarischen Gebieten. – Thracia, 9, 1989, 74–103.
- ¹⁰ Миков, В. Праисторически селища и находки в България. С., 1933; Катинџагов, Р. Селища и жилища...; Les rites funeraires pendant l'âge du bronze en Bulgarie. – Thracia, 5, 1980; Езеро, 1979, 491–496; Панайотов, И. Ямната култура в българските земи. – РП, 21, 1989.
- ¹¹ Детева, П. Старините в рида Св. Илия. – ИНМБ, 1, 1950, 70–71; Катинџагов, Р., Я. Бест, В. Николов, В. Николова. Селищната могила до с. Дядово: сондажен изкоп (Археологически разкопки 1977/78 г.). – Expeditio Thracica, 1, 1980 (=Дядово 1977/78).
- ¹² Панайотов, И. Ранната и средната бронзова епоха в Горнотракийската низина. Нови проблеми. – В: Марица-изток. Археологически проучвания. Т. 1. С., 1991, с. 35 (=Марица-изток, 1).
- ¹³ Миков, В. Предисторическото селище до с. Михалич, Свиленградско. – РП, 1, 7–25.
- ¹⁴ Езеро, 1979, 491–497.
- ¹⁵ Катинџагов, R. Etat des recherches..., 168–169.
- ¹⁶ Кънчев, М. Некрополи от бронзовата епоха в района на Марица-изток. – В: Марица-изток, 1, 41–70.
- ¹⁷ Панайотов, И. Ямната култура..., с. 9, 37–39.
- ¹⁸ Панайотов, И. Ранната и средната..., 34–35.
- ¹⁹ Кънчев, М. Надгробна могила от ранната бронзова епоха до с. Голяма Детелина. – ИАИ (под печат).
- ²⁰ Езеро, 1979, 221–305; Катинџагов, Р. Основные результаты раскопок первобытного поселения в г. Нова Загора (Южная Болгария). – СА, 1972, № 1, с. 242 сл.
- ²¹ Fol, A., R. Katinzhev, J. Lichardus, Fr. Bertemes, I. Iliev. Bericht über die bulgarisch-deutschen Ausgrabungen in Drama (1983–1988). – BRGK, 70, 1989, 33–39; Leshakov, K. About the Origine of the Thracian Andirons. – In: Seria Archaeologica, 1, 1992 (in print).
- ²² Езеро, 1979, 7–9.

- ²³ Borisov, B. Djadovo. Vol. I. Mediaeval Settlement and Necropolis (11–12 Century). Tokyo, 1989, 13–14, 383.
- ²⁴ Езеро, 1979, с. 491 сл.
- ²⁵ Д е т е в, П. Старините в рида..., 70–71, обр. 21–22.
- ²⁶ Езеро, 1979, 7–8.
- ²⁷ Пак там, с. 22, бел. 14.
- ²⁸ Информацията за разкопките на В. Миков и на Н. Койчев на Дипсизката с. м. ми бе любезно предоставена от Г. Ил. Георгиев и от М. Кънчев. През 1984/85 г. бяха обработени всички материали от този обект, съхранявани в ИМ – Нова Загора.
- ²⁹ Езеро, 1979, с. 508.
- ³⁰ Пак там, 506–507.
- ³¹ Л е щ а к о в, К. Класификация..., с. 13.
- ³² Р а п а ј о т о в, I. Цит. съч., 91–93; Л е щ а к о в, К. Класификация..., с. 13.
- ³³ Част от съдовете, открити по време на разкопките на В. Миков и на Н. Койчев са публикувани; К ъ н ч е в, М. Праисторически и антични материали в музея град Нова Загора. С., 1973 (албумът е без страници, само с каталожни номера). кат. № 39 = инв. № 2256, кат. № 40 = инв. № 2368, кат. № 41 = инв. № 1406, кат. № 42 = инв. № 2295, кат. № 43 = инв. № 2294, кат. № 44 = инв. № 2230, кат. № 45 = инв. № 2353, кат. № 46 = инв. № 2292, кат. № 47 = инв. № 1395, кат. № 48 = инв. № 1906, кат. № 50 = инв. № 1397, кат. № 51 = инв. № 2262, кат. № 52 = инв. № 2266, кат. № 56 а–б = инв. № 2337, 1995. Освен това публикувани са и схематични рисунки без коментар: G e o r g i e v, G. II. Beitrag zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. – Archaeologia Austriaca, 42, 1967, 134–135, Abb. 32–33.
- ³⁴ Данните, които показват в какъв археологически контекст са открити съдовете, са извлечени от инвентарните книги на ГИМ Нова Загора, ползвани с разрешението на тогавашния директор М. Кънчев и от личните бележки на В. Миков.
- ³⁵ Езеро, 1979, с. 508 с лит.
- ³⁶ Пак там, с. 61, обр. 36 г; с. 387.
- ³⁷ Пак там, с. 387, обр. 189 е, ж.
- ³⁸ Пак там, с. 61, обр. 34 а, д–е, 36 б–в; с. 387, обр. 189 г, д–с доста голяма свобода реставрирани съдове.
- ³⁹ Пак там, 334–339, табл. 181–189.
- ⁴⁰ Пак там, 339–347, типове 3–5, 13.
- ⁴¹ Пак там, с. 310, табл. 154; с. 317, обр. 164 б.
- ⁴² Пак там, с. 62 обр. 35, е; с. 68 и кат. № 18.
- ⁴³ Пак там, с. 60, обр. 33 а.
- ⁴⁴ Пак там, с. 63, обр. 36 д.
- ⁴⁵ Пак там, с. 62, обр. 35д.
- ⁴⁶ Пак там, с. 65, обр. 38 а; с. 66, обр. 39, б.
- ⁴⁷ Пак там.
- ⁴⁸ Фунцията не е илюстрирана. Тя има малка езичеста дръжка върху по-широката си част.
- ⁴⁹ Езеро, 1979, с. 249.
- ⁵⁰ Пак там, с. 360, табл. 217_{3–4}.
- ⁵¹ Пак там, 245–249.
- ⁵² М е р п е р т, Н. Я., Г. Ил. Г е о р г и е в. Поселение езеро и его место среди памятников

раннего бронзового века Восточной Европы. – In: Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 238–240.

⁵³ Езеро, 1979, 502–505.

⁵⁴ Мнението за двете керамични фази не засяга „троянския тип“ чаши, които са с неуточнен произход.

⁵⁵ За вероятността да съществуват повече от 5 стр. х. от етепа Михалич в Езеро срв. Езеро, 1979, 56–57.

⁵⁶ Пак там, 241–249.

⁵⁷ Пак там, 498–499.

⁵⁸ Пак там, 230–241, табл. 42–86, обр. 134–148.

⁵⁹ Пак там, 317–319, 326, табл. 166.

⁶⁰ Наблюденията са на автора по време на разкопките на с. м. при с. Юнаците, Пазарджишко, както и на укрепеното селище Овчарица II, Радневско.

⁶¹ Пълната промяна на фазите в Езеро едва ли е възможна. Добилата популярност схема: Езеро A₁₋₂, Езеро A/B и Езеро B₁₋₂ може да бъде само допълнена, като Езеро A/B и Езеро B₁ се отнесат към етапа Михалич, а Езеро B₂ се увеличи с нивата Ia – Ib, разкопани от В. Миков.

⁶² Езеро, 1979, 132–171, 196–217, табл. 28–30.

⁶³ Пак там, 171–179; Черных, Е. Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. С., 1978, 135–167.

⁶⁴ Мерперт, Н. Я. Ритуальные модели топоров из Эзеро. – В: Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, 163–172; Езеро, 1979, 409–413.

⁶⁵ Пак там, с. 411, табл. 229; с. 167, табл. 22.

⁶⁶ Пак там, 174–175, обр. 108 в, 109 л–н; Черных, Е. Н., Цит. съч., 135–139, табл. 20–21.

⁶⁷ Езеро, 1979, 507–508.

⁶⁸ Пак там, с. 63, обр. 35 г; с. 68, кат. № 16.

⁶⁹ „Бъчвовидното съдче“ е публикувано на една доста неясна снимка, от която не може да се съди за неговата форма – Пак там, 63, обр. 36 б; с. 69, кат. № 20. Рисунка на същия съд у Мерперт, Н. Я., Г. Ил. Георгиев. Цит. съч., с. 245, рис. 23.

⁷⁰ Езеро, 1979, с. 508.

⁷¹ Пак там.

⁷² Пак там, с. 397, обр. 196 а.

⁷³ Пак там, с. 406, обр. 203 б, табл. 228₁₄.

⁷⁴ Пак там, с. 394, табл. 225, обр. 194 а–б.

⁷⁵ Георгиев, Г. Ил., Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Эзеро близ г. Нова Загора в 1963 году. – ИАИ, 28, 1963, с. 175.

⁷⁶ Предварителната информация за разкопките на с. м. Нова Загора – „Циганската могила“, у: Катяничаров, Р. Основные результаты раскопок..., 242–247; Habitation de l'âge du bronze moyen du tell Nova Zagora (Bulgarie du Sud). – Thracia, 1, 1972, 43–55; Trouvailles de l'âge du bronze moyen du tell Nova Zagora (Bulgarie du Sud). – In: Actes du VIIIe CISPP. Vol 3, Beograd, 1973, 66–75; Периодизация и характеристиката на културата през бронзовата епоха в България. – Археология, 1974, № 1, с. 5, обр. 3; с. 4, обр. 2; с. 7, обр. 6–7; с. 18, обр. 24 а, 25 а, 26 а; Проучвания..., с. 7, обр. 3; Traits caracteristiques de la civilization de l'âge du bronze ancien et moyen et Bulgarie.

– Acta Archaeologica Carpathica, 15, 1975. В разкопките вземат участие М. Кънчев и Т. Кънчева (ГИМ Нова Загора), както и авторът – за три археологически сезона. Ежегодните отчети са публикувани от името на Р. Катинчаров и двамата археолози от Нова Загора в Археологически открития и разкопки (=АОР).

⁷⁷ В периферията на с. м. освен ями от РЖЕ са открити и селища от КБЕ и от РЖЕ: Кънчев, М., Т. Кънчева в АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, 45–46; Катинчаров, Р., Т. Кънчева в АОР през 1978 г. С., 1979, с. 40; За по-ранното обитаване на това удобно за заселване място съобщават Кънчев, М., Т. Кънчева в АОР през 1985 г. Велико Търново, 1986 (строително ниво под VIII стр. х. на РБЕ, отнесено към ранния неолит, Караново II).

⁷⁸ Данните от стратиграфията на пласта от БЕ са обобщени по информацията от годишните отчети по разкопките. Те са предварителни и не са сравнени с тези от разкопаното ребро на централния стратиграфски профил. Основания за съществена промяна обаче едва ли ще има поради сравнително малката площ на селищата и липсата на значителна денивелация в отделните участъци на могилата.

⁷⁹ Кънчев, М., Т. Кънчева в АОР през 1985..., с. 45.

⁸⁰ Катинчаров, Р. М. Кънчев в АОР през 1976. С., 1977, с. 30.

⁸¹ Информацията е от лични наблюдения на автора по време на разкопките.

⁸² За сравнение деб. на хиатусите (стерилните пластове) между късния халколит и РБЕ в Караново, Езеро и с. м. до с. Дядово е между 0,30 и 0,50 м.

⁸³ K a t i n ĉ a g o v, R. Les tribus a l'âge du bronze en Bulgarie (d'après les donnees archeologiques). – Pulpudeva, 2, 1979, 278–279.

⁸⁴ Катинчаров, Р. Основные результаты..., с. 246; Катинчаров, Р., М. Кънчев, Т. Кънчева в. Цит. съч., с. 39; Кънчев, М., Т. Кънчева в. Цит. съч., с. 43; K a t i n ĉ a g o v, R. Les tribus..., р. 278.

⁸⁵ Катинчаров, Р. М. Кънчев, Т. Кънчева в АОР през 1979, С., 1980, с. 44.

⁸⁶ Катинчаров, Р., М. Кънчев, АОР през 1975 г. Смолян, 1976, с. 26.

⁸⁷ Кънчев, М., Т. Кънчева в АОР през 1985..., с. 43.

⁸⁸ Катинчаров, Р., М. Кънчев в АОР през 1977. С., 1978, с. 26.

⁸⁹ Вж. бел. 80.

⁹⁰ Катинчаров, Р., М. Кънчев, АОР през 1975..., с. 26.

⁹¹ Информация, любезно предоставена от М. Кънчев.

⁹² Вж. бел. 83.

⁹³ Дълбочините са спрямо централния репер (НР) и са усреднени. Те са много по-близки до действителните (отчетени спрямо нивото на повърхността) в сравнение с тези на Езеро или на с. м. до с. Дядово, където има силно изразена денивелация на терена.

⁹⁴ Катинчаров, Р., М. Кънчев, Т. Кънчева в АОР през 1980. С., 1981, с. 35.

⁹⁵ Пак там, с. 35.

⁹⁶ Кънчев, М., Цит. съч. кат. № 58–59, обр. 58–59. Информацията за наличието на паници и на купа с чучур, както и на фунията, дължа на М. Кънчев. Странно защо, в отчетите на разкопките съдовете с чучур са наречени „аскоси“. Тази грешка е повторена и при отчета за разкопките на Драма, Ямболско – вж. бел. 21.

⁹⁷ K a t i n ĉ a g o v, R. Trouvailles..., 70–71, fig. 4–5.

⁹⁸ Ibidem, 67–69, fig. 3.

- ⁹⁹ Кънчев, М., Цит. съч., кат. № 60–61, 63–64, обр. 60–61, 63–64; Катинчаров, Р. Периодизация и характеристика..., с. 18, обр. 24а, 25 а; Проучвания..., с. 7, обр. 3 а.
- ¹⁰⁰ Срв. с обр. 12 от настоящото изследване.
- ¹⁰¹ Катинчаров, Р. Основные результаты..., с. 246.
- ¹⁰² Пак там, с. 247.
- ¹⁰³ Пак там.
- ¹⁰⁴ За обстоятелствата, при които са открити находките от I – II стр. х. на Нова Загора, срв. Катинчаров, Р. Основные результаты..., с. 245; от I стр. х. е публикуван един меден (?) нож, а от II стр. х. – една паница: Кънчев, М. Цит. съч., кат. № 71, 67, обр. 67.
- ¹⁰⁵ Катинчаров, Р. Основные результаты..., рис. 2₅ (чаша, II стр. х.); рис. 2₄ (чаша, IV стр. х.).
- ¹⁰⁶ Пак там, с. 244, рис. 1; Езеро, 1979, с. 174, обр. 108; с. 175, обр. 109; Черных, Е. Н. Цит. съч., с. 161; K a z a g o w, G. Vorgeschichtliche Funde aus Sveti-Kirillovo (Südbulgarien). – PZ, 6, 1914, p. 87, Abb. 24 d.
- ¹⁰⁷ Катинчаров, Р. Основные результаты..., с. 245.
- ¹⁰⁸ Дядово, 1977/78, 9–10.
- ¹⁰⁹ Пак там; B o r i s o v, B. Op. cit., 1–3 с лит.
- ¹¹⁰ Дядово, 1977/78, 11–13.
- ¹¹¹ Разкопките на с. м. до с. Дядово – РЖЕ и КБЕ са под ръководството на Р. Катинчаров и Р. Георгиева. Участва и авторът.
- ¹¹² Дядово, 1977/78, с. 13, 16, табл. 1–3; с. 67, обр. 8.
- ¹¹³ Пак там, с. 28, 35–36.
- ¹¹⁴ Пак там, с. 67, обр. 8; с. 68, обр. 9.
- ¹¹⁵ Пак там, 53–56, табл. 4–5.
- ¹¹⁶ Пак там, с. 89, обр. 30_{1,3}; с. 90, обр. 31; с. 35, кат. № 1–4; с. 37, кат. № 2. По аналогия с Езеро последната находка може да се датира в първия етап на РБЕ:
- ¹¹⁷ Езеро, 1979, с. 317, 330–333.
- ¹¹⁸ Дядово, 1977/78, с. 29; срв. Езеро, 1979, с. 317.
- ¹¹⁹ Дядово, 1977/78, 26–28.
- ¹²⁰ Езеро, 1979, 334–338, табл. 189–198.
- ¹²¹ Пак там, с. 350, табл. 200₁₀; с. 334, табл. 202₅.
- ¹²² Пак там, с. 350, табл. 205.
- ¹²³ Дядово, 1977/78, с. 36, кат. № 6; с. 88, обр. 29.
- ¹²⁴ Пак там, с. 87, обр. 28₃.
- ¹²⁵ Пак там, с. 37, кат. № 1 (особени форми).
- ¹²⁶ Пак там, с. 37 (керамични предмети).
- ¹²⁷ Езеро, 1979, с. 410.
- ¹²⁸ Разкопките са проведени с участието на автора, под ръководството на Р. Катинчаров. Същият ми предостави правото на публикуване на първоначалните резултата, за което му изказвам благодарност.
- ¹²⁹ B o r i s o v, B. Op. cit., 23–24, 31–32, 34, fig. 16; p. 36, fig. 20; 385–390, fig. 396; Appendix – S h o j u, K., H. S u z u k i.
- ¹³⁰ Мнението за „култовата“ функция на рова (или рововете) е изказано и зачитавано от Д.

Гергова.

- ¹³¹ Съдовете от обр. 17 са с инв. № 211, 280, 281, 315, 352, 354, 239, 382, 402 и 506. Плитката чаша с две дръжки и улей за изливане на течности е открита в 1982 г. в кв. М₂₉ на дълб. 0,80 м. Фунцията произхожда от дълб. 0,75 м.
- ¹³² Посочените съдове са с инв. № 5, 104, 123, 124, 125, 141, 164, 165, 401 (яма кв. О₁₅), 412 (яма), 419, 420.
- ¹³³ Двете купи с чучур имат инв. № 341, 482.
- ¹³⁴ Съдове с инв. № 490, 514, 525, 520.
- ¹³⁵ Украсата на каната е запазена само в основата на дръжката.
- ¹³⁶ A Preliminary Report of the Excavations at Djadovo, Bulgaria, Research 1987. – In: Research Centre of Balkan and Asia Minor. Tokai University, 1987, 13–15, fig. 4. В отчета не са посочени авторите. Ръководителят на японския екип е Дз. Сузуки.
- ¹³⁷ К а т и г о, К. Stratigraphy of the Central Profile Wall. – In: A preliminary report of the 6th excavations at Djadovo, 1989. Tokai University. Thracian expedition, 1990, 69–72, fig. 9.
- ¹³⁸ К а т и н ч а р о в, Р., Д. Г е р г о в а, М. К ъ н ч е в, Т. К ъ н ч е в а, Д. Г е н о в, К. Л е щ а к о в и др. АОР през 1986 г. Разград, 1987, с. 63.
- ¹³⁹ Пак там.
- ¹⁴⁰ Езеро, 1979, с. 63, обр. 35 е; с. 68, кат № 18. Съвпаденията при двата сравнявани съда достигат до ниво украса – по 2 симетрични двойки релефни пъпки в основата на шията.
- ¹⁴¹ Срв. бел. 138.
- ¹⁴² Съдът е с инв. № 558.
- ¹⁴³ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха до с. Веселиново. – ИАИ, 13, 1939, 218–220, обр. 262 б; ИБГД, 5, 1938, с. 167, обр. 9.
- ¹⁴⁴ Съдът е с инв. № 552.
- ¹⁴⁵ Л е щ а к о в, К. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология, 1988, № 3, с. 4, обр. 5; с. 8, обр. 7.
- ¹⁴⁶ М и к о в, В. Селищната могила при с. Юнаците, Пазарджишко. – ГПлНБМ, 1937/39. С., 1940, 78–79, обр. 24.
- ¹⁴⁷ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 212, обр. 248.
- ¹⁴⁸ М и к о в, В. Селищната могила до с. Караново (Н. Загорска ок.). – ИБГД, 5, 1937, с. 57; Г е о р г и е в, Г. Ил. Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в България в светлината на най-новите археологически проучвания. – Swjatowit, 23, 1960, с. 310. В раздела за с. м. Караново са включени и непубликуваните обобщени бележки на В. Миков, подготвени за печат от Г. Ил. Георгиев. Те ми бяха любезно предоставени през 1985 г., но смъртта на проф. Георгиев попречи на тяхното обнародване. В ръкописа се съдържат данни и за глинени съдове, които по разбираеми съображения не използвам тук. През 1986/86 г. обработих и нарисувах, също с позволение на Г. Ил. Георгиев, съхраняваните в АИМ София съдове. Ръкописът на В. Миков е използван само за уточняване стратиграфията на обекта и се цитира по-долу като: М и к о в, В. Караново, ръкопис.

- ¹⁴⁹ Г е о р г и е в, Г. Ил. Главни периоди..., с. 331; Kulturgruppen der Ůngstein- und der Kupferzeit in den Ebene von Thracien (Sűdbulgarien). – In: L'Europa a la fin del l'age de la pierre. Praha, 1961, p. 50, fig. 2.
- ¹⁵⁰ H i l l e r, St., G. I l. G e r g i e v, Tell Karanovo 1984. Vorläufiger Bericht. – Sebriftenreihe des instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg. Heft 1, 1984, 5–6, 8–9, Abb. 1.
- ¹⁵¹ G e o r g i e v, G. I l. Kulturgruppen..., прил. А: М и к о в, V. The Prehistoric Mound of Karanovo. – Archaeology, 12, 1959, p. 89.
- ¹⁵² М и к о в, V. (The Prehistoric Mound...) отбелязва, че пластът от БЕ в Караново съдържа 4 стронтелини ява. По-късно са добавени още 2 (Караново, ръкопис, 20–21).
- ¹⁵³ М и к о в, В. Селищната могила до с. Караново..., 157–158; Караново, ръкопис, 23–24.
- ¹⁵⁴ Разкопките са под ръководството на Б. Борисов. Благодаря за любезното му съдействие при опита за локализиране на селището спътник.
- ¹⁵⁵ Размерите на жилищата, разчистени от В. М и к о в, са: дълж. 8–12 м и шир. 5–6 м, като не се отличават по нищо от известните от Езеро, Веселиново и др. The Prehistoric Mound..., 94–97.
- ¹⁵⁶ М и к о в, В. Култура неолита, енеолита и бронзы в Болгарии. – СА, 1958, № 1, с. 53 сл.; Г е о р г и е в, Г. Ил. Културата на Тракия и Северозападна Мала Азия през VI – III хил. пр. н. е. – В: България в света от древността до наши дни. Т. I. С., 1979, с. 82; Т о д о р о в а, Н. Das Chronologiessystem von Karanovo in Lichte der neuen Forschungsergebnisse in Bulgarien. – Slov. Arch., 29, 1981, № 1, p. 205, Abb. 2 – синхронизира Караново VII като цяло с етапа Езеро B₂.
- ¹⁵⁷ Г е о р г и е в, Г. Ил. Културата на Тракия..., 82–83.
- ¹⁵⁸ Информация у: М и к о в, В. Караново, ръкопис. Съхранява се в АИМ София.
- ¹⁵⁹ Вж. бел. 157; Езеро, 1979, с. 350, табл. 205 (тунелести дръжки върху гърнетата).
- ¹⁶⁰ М и к о в, V. The Prehistoric Mound..., p. 97 – фото.
- ¹⁶¹ К а т и н ч а р о в, R. Les rittes..., p. 168. Керамиката от некропола до Берекетската с. м. бе обработена с любезното разрешение на М. Димитров, комуто благодаря.
- ¹⁶² P o d z u w e i t, Chr. Throjanische Gerassformen der Frühbronzezeit in Anatolien, der Agais und agrenzenden Gebieten. Mainz am Rhein, 1979, p. 96.
- ¹⁶³ М и к о в, V. The Prehistoric Mound..., p. 97.
- ¹⁶⁴ Езеро, 1979, с. 341, табл. 192; М и к о в, V. The Prehistoric Mound..., p. 97.
- ¹⁶⁵ N ě m e j c o v á - P a v ů k o v a, V. Periodisierung der Badener Kultur und ihre Beziehungen in Sudeuropa. – In: Thracia Prehistorica (Suplementum Pulpudeva, 3). Sofia, 1982, p. 170, Abb. 9₆₋₇; срв. Slov. Arch. 29, 1981, № 2, Abb. 14₆₋₇.
- ¹⁶⁶ Разкопките са проведени с участието на автора. Материалите от Овчарица II ще бъдат публикувани от Т. Кънчев и автора. Информацията за канелираната керамика от Юнаците е събрана при обработката на материалите от XVII – VIII стр. х., което бе възможно вследствие на любезното разрешение на ръководителите на разкопките Р. Катинчаров и Н. Я. Мерперт, на които изказвам благодарност.
- ¹⁶⁷ М и к о в, В. Селищната могила до с. Караново..., с. 165, обр. 4; 167–168, обр. 9, 12. Амфората, както и двата съда от с. 168, обр. 12, са от едно жилище.
- ¹⁶⁸ Пак там, с. 163, обр. 5 в. Каните и останалите чаши се съхраняват в АИМ – София, и се

обнародват за първи път.

- ¹⁶⁹ М и к о в, В. Селищната могила до с. Азапкьой, Ямболска околия. – ГПНМ, 1928/29; Селищната могила от бронзовата епоха..., 195–227. В настоящата работа са използвани и материали, съхранявани в АИМ – София, и в ИМ – Ямбол. Изказвам благодарност на И. Илиев от ИМ – Ямбол, помогнал ми при определянето им.
- ¹⁷⁰ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 196, обр. 231.
- ¹⁷¹ Пак там, с. 196, обр. 232.
- ¹⁷² G e o r g i e v, G. Il. Die Gemeinsamkeit der Kulturen Südbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums und Frühbronzezeit. – In: Actes of II Coll. on Aegean Prehistory. Athens, 1972, p. 120, Г. Ил. Георгиев смята, че Веселиново е заселено по-рано от Караново III в самия епоним, т. е. по време на прехода от Караново II към Караново III.
- ¹⁷³ Критичен преглед на грешките относно датировката на Веселиново II и произтичащите от това синхронизации у: K a t i n č a g o v, R. Etat des recherches..., p. 120, 135–136, 138.
- ¹⁷⁴ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., 196–197.
- ¹⁷⁵ Пак там, 197–198.
- ¹⁷⁶ Пак там, с. 224, обр. 267. Срв. с Езеро, 1979, с. 370, обр. 174 в (кат. № 21).
- ¹⁷⁷ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 208, обр. 243 – последният фрагмент долу вдясно. Срв. с рисунките от XIII и X стр. х. на Езеро у: N ě m e j - s o v á - P a v ů k o ů a, V. Op. cit., p. 161, рис. 3₁₋₃.
- ¹⁷⁸ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 205, обр. 240, последният фрагмент долу вдясно. Срв. Езеро, 1979, с. 498.
- ¹⁷⁹ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 219, обр. 261; с. 218, обр. 259; с. 217, обр. 257 b–c.
- ¹⁸⁰ Пак там, с. 212, обр. 248; Селищната могила до с. Азапкьой..., с. 173, обр. 2.
- ¹⁸¹ Л е щ а к о в, К. Класификация..., с. 171, 176–177.
- ¹⁸² М и к о в, В. Селищната могила от Азапкьой..., с. 174, обр. 3.
- ¹⁸³ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 219, обр. 245.
- ¹⁸⁴ Пак там, с. 220, обр. 262 б.
- ¹⁸⁵ Срв. с керамиката от V стр. х. на с. м. до с. Дядово (по-горе).
- ¹⁸⁶ М и к о в, В. Селищната могила до с. Азапкьой..., с. 181, обр. 10; Езеро, 1979, 174–175; Ч е р н ы х, Е. Н. Цит. съч., 135–139, табл. 20.
- ¹⁸⁷ М и к о в, В. Селищната могила от бронзовата епоха..., с. 224, обр. 267 а.
- ¹⁸⁸ В литературата не е дадено името на тази могила. Поради това по-долу тя е с името на селото, в което се намира. Самото село е прекръщавано неведнъж – Св. Кирилово, Кирилметодиево и Кирилово.
- ¹⁸⁹ B i t t e l, K. Ausgrabungen in Sveti Kirilovo (Reg. Bez. Stara Zagora). – JdI (AA), 58q, 1953, p. 68, Abb. 2.
- ¹⁹⁰ К а ц а р о в, Г. Ил. Разкопки в Св. Кирилово. – ИБАИ, 3, 1913, с. 130; K a t i n č a g o v, R. Les rittes..., с. 189.
- ¹⁹¹ К а ц а р о в, Г. Ил. Разкопки в Св. Кирилово..., с. 310.
- ¹⁹² К а з а г о в, G. Vorgeschichtliche Funde..., 67–68.
- ¹⁹³ Д е т е в, П. Селищната могила в с. Св. Кирилово, Старозагорско. – ИНАМ, 7, 1942, 237–

238. Допълнителна информация у: Герасимов, Д. Т. Разкопки на могили при с. Свети Кирилово. – ИАН, 16, 1946, 180–181. Според автора разкопки на тази могила е правил В. Миков. Същото съобщава и К. Бител – вж. бел. 189.
- ¹⁹⁴ Bittel, K. Op. cit., 69–70, Abb. 310.
- ¹⁹⁵ Кацаров, Г. Ил. Разкопки в Св. Кирилово..., с. 310.
- ¹⁹⁶ Bittel, K. Op. cit., p. 92.
- ¹⁹⁷ Ibidem, 93–94. Проведените наскоро разкопки са спасителни и са под ръководството на П. Калчев (ИМ – Стара Загора) с научното консултантство на А. Радунчева (АИМ – София). Благодаря им за предоставената възможност да се запозная с разкопките и с придобитите материали.
- ¹⁹⁸ Kazarov, G. Vorgeschichtliche Funde..., 67–68.
- ¹⁹⁹ Bittel, K. Op. cit., 75–76, Abb. 3.
- ²⁰⁰ Georgiev, G. II. Beitrag..., p. 124; Panajotov, I. Zur Chronologie..., p. 75, 91–92.
- ²⁰¹ Panajotov, I. Zur Chronologie..., 91–96. С последния преглед на дискусиата за периодизацията на РБЕ в българските земи. Наскоро от същия автор бе лансирана нова идея в тази проблематика. Според тезисното ѝ съобщение РБЕ и СБЕ представляват само отделни етапи – 4 на брой: Езеро (I), Михалич (II), Кирилово (III) и Гълъбово (IV). Разкопаници VII/Асеновец (V) и Пловдив/Зимнич (VI) са към КБЕ. Panajotov, I. Problems of the Bronze Age Periodizations in Bulgarian Lands. – *Seria Archaeologica*, 1, 1992 (in print).
- ²⁰² Leshtakov, K. The End of the Early Bronze age in Thrace. – In: *Actes du XIIIe Congr. Intern. PP. Bratislava, 1991* (in print).
- ²⁰³ Panajotov, I. Zur Chronologie..., p. 91; Katinčarov, R. Relations culturels entre la Thrace, la Grece et l'Anatolie du Nord-ouest a l'âge du bronzе moyen et recent. – In: *Actes du IVe Congr. Intern. Thrac. Leiden, 1989, 68–85; Problems de l'âge du bronze en Europe du Sud-est.* – In: *Actes du III ClTh. Sofia, 1984, 171–181.*
- ²⁰⁴ Leshtakov, K. Op. cit., срв. бел. 201.
- ²⁰⁵ Марица-изток, I, 186–187, обр. 3–4.
- ²⁰⁶ Пак там, 158–166, кат. № 1–2, обр. 18 а–б, 19 а–б.
- ²⁰⁷ Георгиев, Пл. Констанция и Троя по данни от последните разкопки. – ИНИМ, 3, 1981, 334–335, табл. IV₁₋₂.
- ²⁰⁸ Аладжов, Д. Археологически проучвания на Констанция (1967–1977). – ИНИМ, 3, 1981, 253–254, 255: „...малка селищна могила от бронзовата и желязната епоха“. Този автор е заложил сондаж от 9 кв. м. Аладжов, Д., Пл. Георгиев и др. Констанция'77. – ИНИМ, 3, 1981, 266–269. За времето на прекъсване на живота през Средновековието вж. Гюзелев, В. Средновековната българска крепост Констанция. – ИНИМ, 3, 1981, с. 15. По-долу отчетите от разкопките се цитират: Констанция'77. Освежени със ползвал дневниците и инвентарните книги, любезно предоставени ми от Пл. Георгиев и Д. Аладжов, за което им благодаря.
- ²⁰⁹ Констанция'77, 269–272.
- ²¹⁰ Пак там, 266–267.
- ²¹¹ Пак там, 267–268.
- ²¹² Съхраняваните в ИМ – Хасково, съдове са обработени и нарисувани със съдействието на Д. Аладжов, ИМ – Хасково.

- ²¹³ Констанция'77, с. 268.
- ²¹⁴ Пак там.
- ²¹⁵ Пак там, с. 296, табл. VI₂ – хоризонт А – I.
- ²¹⁶ Съдът е от по-ранните разкопки на Д. Аладжов, от същия сектор. Открит е на дълб. I стр. х., инв. № 2224. За аналогията на формата и на украсата: B l e g e n, C. et alli. Troy. Vol. II, 2. Pl. 60, № 34.338; Pl. 254, 1; 253, 2.
- ²¹⁷ Каната е от нивото на стр. х. А – III, дълб. 2,05 м. Има инв. № 2236, открита е в жилището. Тук не са дадени технологичните данни за глинени съдове, тъй като на този въпрос е необходимо да се посвети специално изследване.
- ²¹⁸ Констанция'77, с. 296, табл. VI₁.
- ²¹⁹ Г е о р г и е в, П. л. Цит. съч. с. 334.
- ²²⁰ Пак там, с. 336.
- ²²¹ Пак там, с. 335.
- ²²² Пак там, 335–336; Констанция'77, с. 267.
- ²²³ S p a n o s, P. Untersuchung über den bei Hommer „depas amphikypellon“ genannten Gefässtypus. Tübingen, 1972 (Istanbuler Mitteilungen, 6), Titelblatt (Typ MD/01), bei B a r n e t Brit. Muz. Quot. 27, 1963/64, p. 79. За място на откриването на сребърната чаша от Троада няма сигурни данни. Тя се отличава от глинения съд от Асара по сравнително по-широкото си дъно. Много подобна на двата екземпляра по формата си е другата чаша от България, открита вероятно близо до с. Михалич: D i m i t r o v, D. P. Zweihenklische „trojanische“ Tonbecher aus Südbulgarien. – JdI (AA), 58, 1943, 13–14, Abb. 1 b. На тази основа може да се предложи синхронността на двата глинени съда.
- ²²⁴ За имитациите на металните съдове през БЕ, главно през РБЕ и през СБЕ в Анатолия в в E g e s c h a c h e r m e y e r, Fr. Die Ältesten Kulturen Griechenlands. Stuttgart, 1955, p. 132sq., Abb. 56₁₋₂; R e n f r e w, C. The Emergence of Civilization. London, 1972; The Burnt House of Sitagroi. – Antiquity, 44, 1970, p. 131sq., P 1. 19 a. Като прототип – срв. S c h a c h e r m e y e r, Fr. Op. cit., tabl. VII₁₋₂; Die Ägäische Frühzeit. Band 1, Wien, 1976, 195–196; B i t t e l, K. Beitrag zur Kenntnis Anatolischer Metallgefäße der zweiten Hälfte des dritten Jahrtausends v. Chr. – JdI, 74, 1959, p. 1sq., Abb. 7–8, 24, 27, 37; H a u p t m a n n, H. JdI (AA), 86, 1971, p. 356; P o d z u w e i t, Chr. Op. cit., p. 23 sq.; S h e r r a t, A. Cups that Cheered. – In: Bell Beaker of the Western Mediterranean. BAR (Intern. Series), 331. Oxford, 1987 (I), 86–87, 105, Fig. 2.
- ²²⁵ B i t t e l, K. Op. cit., p. 13, Abb. 27 – съдът е от сребро и произхожда от Троя, колекцията на Х. Шлиман. Има инв. № 5861; D ö r f e l d, W. Troja und Illion. Band 1. Athens, 1902, p. 350, Fig. 276; p. 351, Fig. 277. Тези два съда са много близки до съдовете от глина по оформянето на шните и похлунаците. Твърде е възможно метални прототипове да са имали и купите с чучур, известни в Източното Средиземноморие като tea-pots. Доводи могат да бъдат привлечени от B i t t e l, K. Op. cit., p. 26, Abb. 37.
- ²²⁶ D i m i t r o v, D. P. Op. cit., 13–16. Abb. 1 a–e; М и к о в, В. Предисторическото селище..., 20–21, обр. 12; А л а д ж о в, Д. Находки от бронзовата епоха в Хасковския музей. – Археология, 1964, № 4, с. 67, обр. 7 – чаша, последната от известната колекция, предадена през 40-те години. В ИМ – Хасково, се съхранява още един фрагмент от „троянски тип“ чаша. Изказвам благодарност на Д. Аладжов, предоставил ми го за

публикация. Чашата е изработена на бързо гъръчарско колело, повърхността е с бежова ангоба и отвън е излъскана. Глината е изключително фина. По особеностите на изработката и на формата съдът се отнася към вносната керамика.

- ²²⁷ Г е о р г и е в, Пл. Цит. съч., с. 336, бел. 11–12 с лит.
- ²²⁸ R e n f r e w, C. *The Emergence...*, p. 173. fig. 11.2₄ (по Bossert). Според анализа на автора между групите (наричани другите „култури“) Керос-Сирос и Филадельфия I има период на синхронно съществуване. Тези късни прояви на Керос-Сирос са отбелязани на островите Наксос, Сифнос, Керос, Аморгос и Кеа.
- ²²⁹ C a s s e y, J. Did the Early Bronze Age End? – In: *The End of the Early Bronze Age in the Aegean*. Leiden, 1986, p. 29, Pl. 3 g.
- ²³⁰ S p a n o s, P. Op. cit., p. 93.
- ²³¹ P o d z u w e i t, Chr. Op. cit., p. 95, 152–153.
- ²³² H u o t, J.-L. Les ceramiques monochromes lissees on Anatolie l'epoque du bronze Ancien. Vol. 1. Paris, 1983, 541–543.
- ²³³ Ibidem, p. 548; S p a n o s, P. Op. cit., p. 93, 151 sq., № 15, 8–9; P o d z u w e i t, Chr. Op. cit., 152–153; M e l l a r t, J. Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans. – StB, 5, 1971 напълно коректно поставя въпроса за синхронността на „троянския тип“ чаши от България и материалите от укрепеното селище Михалич, Свиленградско.
- ²³⁴ H u o t, J.-L. Op. cit., p. 1073; Срв. бел. 228 лит., финалът на групата Кастри-Сирос според посоченото съчинение попада в РБЕ III.
- ²³⁵ J a k a r, Y. Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology. – AST..., 29, 1979, 57–60, 62 (Lerna late III, 2450 B. C. – ED IIIa).
- ²³⁶ R e n f r e w, C. Op. cit., p. 221, Tabl. 13.VI.
- ²³⁷ H u o t, J.-L. Op. cit., p. 1073; Срв. J a k a r, Y. Op. cit., за началото на СБЕ в Егея и Анатолия; C a d o g a n, G. Dating the Aegean Bronze age without Radiocarbon. – *Archaeometry*, 28–2, 1978, p. 210, Tabl. 1 (за началото на СБЕ – 2050/1900 г. пр. Хр. по находката на скарабей от късната IX династия, в о. Крит); D i c k i n s o n, O. T. P. K. The Origine of Micenaeaeen Civilisation. Göteborg, 1977, (SIMA, 49), p. 18, fig. 1; W a r r e n, P., V r. H a n k e y. Aegean Bronze Age Chronology. Bristol, 1989, p. 11, Tabl. 2.1; 24–25, 39–40; p. 41, Tabl. 2, 3; 46–50.
- ²³⁸ По въпроса за приравняването на историческите дати по египетската и по месопотамската хронология съществува дискусия, която не би могла да се развие тук. Тя е започната от M e l l a r t, J. Egyptian and Near East Chronology: A Dilemma. – *Antiquity*, 33, 1979. Принос в това отношение внася и K u j l, Br. – PZ, 64, 1989, № 1; вж. H a c h m a n n, R. Die Königsliste von Chorsabad, die Assirischen Abstandsdaten und das Problem der absoluten Chronologie der Europäischen Bronzezeit. – In: Bericht über den VIInt. Congr. Vor- u. Frühgesch., Hamburg, 1958. Berlin, 1961, 366–373.
- ²³⁹ K u j l, Br. Op. cit.; Срв. също C a d o g a n, G. Op. cit., p. 211; H o m e r, L. Th. Near Eastern, Mediterranean and European Chronology. Lund, 1967 (SIMA VIII), p. 83 – началото на РБЕ III е поставено към 2300 г. пр. Хр. Същият автор датира, подобно на Кадоган, началото на ММ Ia по скарабей от Лебена – късна XII династия, и по цилиндричен печат от гробницата в Платананос (от времето на Хамурапи). Според него началото на ММ IB трябва да се отнесе към средата на XIX г. пр. Хр. (p. 83).

- ²⁴⁰ Y a k a r, J. The Later Prehistory of Anatolia. The Chalkolithic and Early Bronze Age. – BAR (Int. Series), 286, I, p. 119. Срв. бел. 237.
- ²⁴¹ R u t t e r, J. Ceramic Change in the Aegean Early Bronze Age. – Inst. of Arch., Occ. paper, № 13, L. A., 1979, 12–15, Tabl. 3. синхронизира края на РБЕ II с Троя III, но Н о т е r, L. Th. Op. cit., p. 82 смята за по-вероятна следната съпоставка: Раннохеладски период II (Лерна III, Зигурнес и др.) = Троя II и Бейчесултав XIII. Компромис представлява покриването на Филакопи I с културата Керос-Сирос в Цикладите, срв. бел. 228.
- ²⁴² Y a k a r, J. The Later Prehistory..., p. 141.
- ²⁴³ Обобщение на мненията относно синхронизацията вж. у P a n a j o t o v, I. Op. cit., 91–92.
- ²⁴⁴ За сравнителния анализ са използвани данни от Езеро, Овчарица – II, от откритото селище Голяма Детелина, от Габарево и др.
- ²⁴⁵ G e o r g i e v, G. II. Die Gemeinsamkeit..., 124–126; Културата на Тракия...
- ²⁴⁶ М е р п е р т, Н. Я. К вопросу о связях Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. – Zbornik Narodnino Muzeu v Praze, 20, 1966, № 1/2; К а т и н ч а р о в, Р. Културни връзки и взаимоотношения през бронзовата епоха между българските земи и съседните територии. – В: България в света от древността до наши дни. Т. 1. С., 1979, 86–88; Sur la synchronisation...; Н и к о л о в, В. Тракия и Тесалия през бронзовата епоха. – Векове, 1983, № 1.
- ²⁴⁷ Срв. предложената за Езеро типология от Е. Н. Черных в Езеро, 1979, 223–225 с тази от Троя, разработена от Хр. Подцувайт (Op. cit., 8–11). Определянето на нивото „Форма“ като оптимално се е наложило поради съществената географска отдалеченост на сравняваните райони и поради необходимостта да се синхронизират етапите на БЕ, а не отделни стр. х. В последния случай най-удачно е използването на аналогии на ниво тип или подтип, както и задължително включване на специфични мотиви от украсата.
- ²⁴⁸ К а т и н ч а р о в, R. Sur la synchronisation..., 137–138, fig. 1; 141–143, fig. 3–6; Л е щ а к о в, К. Класификация..., 238–243 с лит.
- ²⁴⁹ К а т и н ч а р о в, R. Relations culturels..., p. 68.
- ²⁵⁰ К а т и н ч а р о в, Р. Културни връзки..., с. 91.
- ²⁵¹ М е р п е р т, Н. Я., Г. Ил. Г е о р г и е в. Цит. съч., с. 245, рис. 23; Л е щ а к о в, К. Основни класификационни принципи..., с. 7, обр. 6.
- ²⁵² Обобщение у P o d z i w e i t, Chr., Op. cit., 198–199. Той датира съдовете към ранно-бронзовата фаза IIa (=Троя IIId–f), т. е. към РБЕ II в самото начало на периода или към финала на РБЕ II.
- ²⁵³ Ibidem, p. 231, Beilage 14, Blat 57 – Полиохни IV. Това време трябва да съвпада с Троя II според приложение № 26 на цит. труд.
- ²⁵⁴ К а т и н ч а р о в, Р. Културни връзки..., 86–88; M e l l a r t, J. Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age. – ASt., 7, 1957, p. 86 – синхронизира материалите от Михалич най-общо с Троя I.
- ²⁵⁵ К а т и н ч а р о в, R. Sur la synchronisation..., p. 49.
- ²⁵⁶ К а т и н ч а р о в, Р. Културни връзки и взаимоотношения на Тракия и Крит през ранната бронзова епоха. – Векове, 1979, № 1, с. 47.

- ²⁵⁷ Evans, A. The Palace of Minos at Knossos. Vol. I. London, 1921, 176–177, fig. 125_{1–4} (incised and punctuated ware with white filling); Renfrew, C. Op. cit., p. 188, fig. 122, Tabl. 10.
- ²⁵⁸ Формулировката „повлияни“ е доста неясна. Също така не задоволява „пренасянето“ им. Ако те са от паница, а не от похлупаци на пиксиди, те са принадлежали на широко разпространен в Тракия тип съдове, спадащ към кухненската керамика и едва ли са били сред ценните предмети за времето си. Това съображение не дава сигурна основа да се мисли за импортна керамика. Различно е положението на „троянския тип“ чаши, които са били съдове за пиење и вероятно са били престижна собственост. От друга страна, предполагаемите контакти между Тракия и Крит би трябвало да се материализират и в друг вид, но данни за това няма все още.
- ²⁵⁹ Spanos, P. Op. cit., p. 93, 98.
- ²⁶⁰ Срв. бел. 247. За Тесалия: Hanschmann, E., VI. Milojčić. Argissa. Band III. Bonn, 1976; Hanschmann, E. Die deutsche Ausgrabungen auf der Argissa-magula in Thessalien. Band IV. Bonn, 1981 (=Argissa, Band IV); за Пелопонес и други части на Южна Гърция: Cassey, J. L. Excavations at Lerna. – Hesperia, 23–28, 1954–1959; The Early Helladic Period in the Argolid. – Hesperia, 29, 1960; Renfrew, C. Op. cit.; за Анатолия: Blegen, C. et alii. Op. cit.; Podzuweit, Chr. Op. cit.; Spanos, P. Op. cit.; Huot, J.-L. Op. cit.
- ²⁶¹ Панаѝотов, И. За хронологията и периодизацията..., с. 44; Mellart, J. Prehistory of Anatolia..., p. 135 sq.
- ²⁶² Езеро, 1979, с. 103, 106–120.
- ²⁶³ За продължителността на един стр. х. в Северозападна Анатолия срв. Blegen et alii. Op. cit., p. 22, 36–37, 40–41; Sperling, J. W. Kumtepe in the Troad: Trial Excavations 1934. – Hesperia, 45, 1976, № 4, p. 355.
- ²⁶⁴ Sperling, J. W. Op. cit., p. 74.

ЧОВЕШКИТЕ ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ НА ЗАЛМОКСИС

ДИМИТЪР ПОПОВ

Институт по стара история, тракология и палеобалканистика

Димитър Попов. ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ ЗАЛМОКСИСУ

В студии анализируются человеческие жертвоприношения Залмоксису. В наиболее общем плане они передают атмосферу механизма реализации обрядной смерти и ее многоплановых смысловых значений. Не противостоя аргументам, защищаемых отдельными школами трактовок, изложение не следует абсолютизированной линии толкования обычно-обрядной практики. Интерпретация автора раскрывает ее различные идейные уровни сообразно эпохи и месту ее сосуществования. В комплекс первичных данных включены и все известные сведения о человеческих жертвоприношениях у фракийцев. Согласно анализу, они снова находятся в связи с Залмоксисом. Раскрывают ряд добавок к смысловым уровням внушения и восприятия этих церемоний. Вмещаются в обширный географический ареал не только Северо-Восточной, но и Юго-Восточной и Юго-Западной Фракии и в конечном счете совпадают и являются доказательством его локализации.

Dimitar Popov. THE HUMAN SACRIFICES TO ZALMOXIS

The study analyses the human sacrifices to Zalmoxis. As a whole these sacrifices give the atmosphere of the mechanism in realising of a ritual death and its many layers of senses. Not opposing the arguments of the these of he different treatments by the separated schools the expose does not follow one definite line of interpreting of the habitual ritual practices. The author interpretation reveals their different Ideological layers accord to the epochs and the places of their realization. The complex of sources includes all well-known data about the human sacrifices are in connection with Zalmoxis; they reveal additions to the senses of suggestibility and of receptibility in these ceremonies; they are mixed in the wide geographical area not only to Northeast but to Southeast and to Southwest Tracia and long with that coincide with and are evidence for Zalmoxis localization.

Темата за човешките жертвоприношения не е поставена пряко за изследване в българската историография по отношение на тракийската старина. Дори беглият преглед на свидетелствата на древните автори разкрива проблематика, която не

само отблъсква, но направо ужасява поради морално-етичните и естетичните критерии за обществено поведение. Такова бе моето лично, предварително мнение за избрания предмет на проучване и с него, разбира се, не ангажирам никого. Просто искам да заявя, че ако човешките жертвоприношения не присъстваха в данните за Залмоксис, едва ли някога щях да се заема с подобна интерпретация на сведенията за тях. Същевременно трябва да призная, че именно поради страховитостта на засвидетелстваните обредни практики, избраната проблематика прави изключително впечатление и поразява въображението. Ето защо тя се засяга и се анализира в редица съвременни проучвания от различни гледни точки, а настоящото изложение би било немислимо без постиженията в това направление¹. Необходимо е също да уточня, че едва ли и сега тематиката ще бъде изчерпана докрай. Изследването е посветено единствено на човешките жертвоприношения на Залмоксис, а всички останали допълнителни или косвени данни, които се привличат и се тълкуват в него, са само с оглед на тази проблематика. Следователно всички тези съвкупни известия или поне част от тях могат да бъдат предмет на бъдещи задълбочени занимания, които евентуално биха успели да коригират някои от хипотетичните предположения, споделени тук. Сегашното проучване не претендира за окончателно изчерпване и за решаване на повдигнатите в него въпроси, а само ги поставя и ги обяснява от гледната точка и от позицията на своя автор.

Единственото пряко свидетелство за човешките жертвоприношения на Залмоксис се среща в „Истории“ на Херодот. Древният автор предава, че: „Те (т.е. гетите – б. а., Д. П.) обезсмъртяват по следния начин. Те мислят, че не умират, но че починалият отива при бога Залмоксис. Някои от тях наричат него същия и Гебелезис. Всеки четири години те изпращат едно, избран помежду им по жребий, като вестител при Залмоксис и му поръчват това, от което всеки път се нуждаят. Пращат го по следния начин: едни от тях, отредени за това, държат три копия, а други улавят пратеника до Залмоксис за ръцете и за краката, размахват го във въздуха и го хвърлят върху копията; ако умре прободен от тях, смятат, че богът е благосклонен; ако не умре, обвиняват пратеника, като твърдят, че бил лош човек; след тези обвинения пращат другиго; поръчките му дават, докато е още жив...“²

Известието се отнася за края на VI в. пр.н.е., а хронологията е сигурна поради това, че разказът за гетите присъства в съчинението по повод на похода на Дарий I срещу скитите. Макар и с различни датировки (между 519 и 512 г. пр.н.е.) експедицията на персийския цар се осъществява именно тогава³, а в нейния ход единствените между траките, които му оказват съпротива, са гетите. В историографията е изяснено, че цитираният текст предава местната – тракийска версия на преданието за Залмоксис, за разлика от йонийския вариант за него, който се излага непосредствено в следващия пасаж⁴. Него Херодот (както сам споделя) научава от гръцките колонисти по Хелеспонта (Дарданелите) и по Понта (Черно море). Очевидно той е следствие на контактите на елините с тракийското обкръжение и едновременно с това отразява собствените им разбирания и обяснения за същия този

Залмоксис. За съжаление, древният автор не посочва нищо конкретно относно източниците си на информация по отношение на местната тракийска легенда ⁵.

След Херодот единственият текст в писмената литературна традиция, който припомня епизода с пратеника, се открива у Климент Александрийски ⁶. Съобщението на този християнски апологет и философ датира от II в. от н.е. и съвсем естествено разкрива някои разлики при съпоставка със сведението на бащата на историята. Така периодът от 4 години, през който се изпраща вестителят до Залмоксис, се заменя при този късен автор – пропагандатор на християнската вяра сред по-образованите среди, с човешко жертвоприношение, което се извършва всяка година. Ефектът на въздействието на този факт върху колебаещия се да приеме Христовото учение езичник не е трудно да се открие, за да се търси някакво по-дълбоко обяснение.

Това, което също е от значение в предаденото от Климент Александрийски е, че пратеникът до Залмоксис е личност, която се ползва с особен престиж. Той не се избира, както е положението при Херодот, по жребий, а избраникът, който трябва да отиде при бога, е винаги най-изпитаният и най-достойният. Същевременно тези, които претендират да бъдат удостоени със същата чест, но пропадат и губят шанса си при конкуренцията, жалят и скърбят за пропуснатата възможност да изпълнят подобно щастливо за тях задължение. Именно тези констатирани отлики в съобщенията на двамата автори са важни и съществени за следващото изложение.

Конкретният анализ на известието на Херодот и неговата съпоставка с текста на Климент Александрийски се сблъскват с редица трудности, които ще се преодоляват последователно чрез опита за изграждане на проблемни ситуации и на създаване на работни хипотези. На първо място прави впечатление, че целият разказ е един айтион, т.е. обяснение на причината за предадената религиозна практика при гетите. Този начин на писане се възприема и се налага от древния автор и е единственият възможен за него, защото той самият иска да разясни както на себе си, така и на сънародниците си – елини, чудото с обезсмъртяването. Следователно описаната религиозна практика се вписва в контекста на сложна и на битуваша тогава обичайно-обредна система. Нейната идейна кулминация се изразява не толкова във вярата в безсмъртието, колкото в учението за успеха да се стане безсмъртен, т.е. в постигането, в правенето, в ритуалите на безсмъртието ⁷.

Навярно не ще има противоречия, че като цяло разказът предава атмосферата и механизма на реализация на една обредна смърт и на нейните многопластови смислови значения ⁸. В тази обстановка е ясна единствено крайната цел – човек да стане безсмъртен или, с други думи, да се постигне ново раждане (възраждане). Това означава, от една страна, че човешкото жертвоприношение е пряко насочено към бъдещето. От друга страна обаче, то възпроизвежда и реактуализира началния митичен прецедент. По отношение на тракийската среда той се засвидетелства и се разкрива най-ясно в сведенията за Дионис-Загрей и за Орфей и се изразява в разкъсването им съответно от титаните и от вакханките – менадите.

В българската историография свидетелствата за тях са събрани и са интерпретирани детайлно, за да се повторят отново⁹. Най-вече поради данните за Орфей локализацията им насочва предимно към зоната на Югозападна Тракия, но се отнася и за тракийския югоизток. Отбелязано е също, че не може да се установи със сигурност дали разкъсването на Орфей предшества по време това на Дионис-Загрей, или обратното. Не това обаче е принципно важно. От значение за изложението е да се разбере, че именно разкъсването, разрязването, въобще унищожението са необходими условия за бъдещото възраждане. И колкото по-радикално, по-пълно и окончателно е предшествашкото унищожение, толкова по-триумфално и по-тържествено е новото раждане¹⁰. Всъщност смъртта или човешката жертва е естественият завършек на природния и на социалния цикъл, но едновременно с това тя възпроизвежда всевъзраждащата се мощ на природата и качествените достойнства, необходими за живота в обществото.

Това, което е сигурно е, че се разкъсва самото божествено тяло¹¹. В този ред на мисли митографските данни за Дионис – Загрей и за Орфей навеждат на предположението, че в случая става дума за изопачени спомени за принасяне в жертва на човешки същества – персонификации, които загиват в ролята на божеството¹². По отношение на тракийската действителност картината се обогатява чрез съвкупните свидетелства за Диомед – цар на бистоните, и за владетеля на едоните – Ликург¹³. Първият е прочут със знаменитите си кобили, на които хвърля за храна всички чужденци, преминавали през страната му. Вторият е известен с противопоставянето си на Дионис, когато той преминава от Азия в Европа, и с конфликта между тях. Независимо от интерпретациите, които могат да се дадат на отделните митове, стойността за изложението се съдържа в съдбата и на двамата, която е еднаква. Те загиват разкъсани от коне: Диомед от собствените си кобили, на които го оставя Херакъл след като го побеждава в сражение, а Ликург, защото едоните го завързват на планината Пангей и там той, по волята на Дионис, става жертва на диви коне.

Посочените примери са показателни с принципната равностойност на възстановката на митичния прецедент на разкъсването. Географската локализация на известията отвежда към областта на Югозападна Тракия, между долните течения на р. Струма, където са едоните, и на р. Места до Абдера, където са легендарните местожители на бистоните и където Херакъл извършва своя осми подвиг с помощта на приятеля си Абдер – епоним на града. И в двата случая с Диомед и с Ликург изворовите данни са красноречиви: ролята на божеството, което умира (което се разкъсва, което се унищожава), се поема и се изпълнява от легендарните тракийски царе. Този факт свидетелства за развитието на първоначалната идея, макар че не променя същността на митологичното ѝ ядро.

Ако се върнем към примерите с Дионис-Загрей, с Орфей и със сборния образ на самия Дионис в Тракия и към съвкупните сведения за тях, веднага ще се разбере, че положението и сега не е по-различно. Вече неведнъж наблягах в историографията на обстоятелството, че институцията на царете-богове се засвидетелст-

ва пряко за тракийската среда още от смътните времена на преданията за тези фигури, които датират най-общо към края на II хил. пр.н.е. поради това, че именно тогава се долавят и първите кълнове на държавно-политически живот, обособен в различните зони¹⁴. Тук е мястото да припомним, че в дългия списък на легендарните царе-богове намериха също място и Дионис, и Орфей, защото и двамата изпъкват и са отличени в античната писмена литературна традиция с всички атрибути, присъщи на едноличните суверени и притежават прерогативите на владетелската власт. Те имат войски, предвождат съплеменници, управляват области, предприемат инициативи, ръководят различни дела, предопределят съдбини. Следователно едва ли може да има съмнение, че именно тракийските царе, каквито са и изредените тук Орфей, Дионис, Диомед и Ликург, изпъкват като персонификации на божеството. Това е изключено и от гледна точка на системата на тракийския орфизъм, т.е. от позицията на идеологическото, доктринално-аристократично учение в древна Тракия, което е в основата на духовния ѝ живот¹⁵. В тази обстановка е ясно, че именно на споменатите тракийски владетели е отредено да загинат от смъртта на бога. Те умират вместо него, а обредният им край символично представя поради разкъсването спомена за митичния precedent.

Всичко казано дотук не е отклонение от целта на изложението. Напротив. Текстът на Херодот за човешките жертвоприношения на Залмоксис през VI в. пр.н.е. или дори малко преди това подкрепя идеята, че обичайно-обредната практика е жива сред гетите, макар и да претърпява известно развитие и да насочва и към други, допълнително и естествено добавени, вложени или пък наложени смислови значения. Въсъщност ритуалната смърт продължава да олицетворява най-висшия религиозен акт. Тя е пряко насочена към бъдещето, съдържа в себе си непоклатимото убеждение за безсмъртието и е призвана да осигури възраждането на живота в природата, в обществото, във вселената въобще през следващия цикъл. От друга страна, разказът на древния автор показва, че очевидно отдавна са отминали времената, когато самото божество или самото божие тяло се предоставя за жертва (саможертва). Надминато е също и равнището на божеските обредни субститути, тъй като не се казва изрично, нито пък се прави намек, че тракийският цар е този, който е жертвата или че сам се жертва, или още по-точно, че владетелят е този, който посма функциите на бога и изпълнява неговата роля, или в най-добрия случай намира достоен заместник за нея. Обстановката е различна и точно тя подлежи на анализ.

На първо място от Херодот се разбира, че човешките жертвоприношения се извършват на всеки 4 години. Този период затваря във времето необходимостта от подновяването на новия цикъл и ако се изразя по-свободно – от презареждането с енергия, която да гарантира и ново раждане, т.е. вечно възраждане. Точно фиксираната периодична реактуализация на мощ, на сили, на възможности е трудна за обяснение, защото през VI в. пр.н.е. се намира в зависимост от системата на тракийския орфизъм. С други думи, определеният цикъл има идеологическо основание и

оправдание. То може да се открие в степенното усъвършенстване на самия човек по пътя му към бога, което се изразява във възможността или всеки сам да стигне до него, или да го въведе в себе си ¹⁶ според народностното-социалното или според чисто идеологически-аристократичното равнище на разбиране на самото учение, т.е. на доктрината. При това положение е ясно, че четирите градиращи в качествено отношение степени, задължителни за извисяването до бога – за постигането на безсмъртие, отговарят на отрязъка от 4 години, на който се извършват човешките жертвоприношения. Предложената интерпретация има доказателствена сила поради оттеглянето на Залмоксис в подземното жилище или в пещерата, отразено в йонийската версия на преданието за него, и поради новата му поява оттам на четвъртата година, за да убеди гетите в истинността да се стане безсмъртен, да се постигне вечен живот ¹⁷. По този начин действащата идеологическа система всъщност определя периодичността за една обичайно-обредна практика и вероятно я превръща в догма чрез посредничеството на жреците и чрез жреческите колегии ¹⁸, в чиито среди се съхранява свещеното знание и там именно то може да претърпи конюнктурни модификации, породени от сложните превратности на момента.

Не ще и съмнение обаче, че докато се стигне до канонизирането на тази циклична система, е преминато огромно разстояние. Ако се основем на митичния прецедент на разкъсването, веднага ще се разбере, че той самият е характерен за обширната зона на Източното Средиземноморие. В нея освен фигурите на Орфей и на Дионис – Загрей в Тракия и на техните персонификации присъстват още Пентей в Беотия, Атис във Фригия, Озирис в Египет, Адонис в Библос ¹⁹. Те всички са сполетени от една и съща участ. Причините да я споделят и закономерната ѝ периодичност най-вероятно произлизат от проблема, как да се съгласуват лунното и слънчевото време ²⁰. Най-краткият период, в края на който двете светила се движат заедно, след като, образно казано, се застъпват и се гонят по небосвода през целия този интервал, е на всеки 8 години. Само веднъж, тогава, пълнолунието съвпада с най-дългия или с най-късия ден. Този миг бележи както края, така и началото на нов астрономически цикъл и същевременно и необходимостта от изпълване с нова божествена енергия, за да продължи успешно ходът на времето през следващия цикъл. При това положение именно 8-годишният период ще съвпада със задължителното обредно унищожение и следователно с човешките жертвоприношения и с ритуалната смърт, призвана да възроди спомена за митичния прецедент, но и да осигури вечния кръговрат в природата, в обществото, във вселената.

Най-красноречив в това отношение е примерът с Минос – легендарен владетел на остров Крит, който се оттегля при върховното божество на всеки 8 години в пещера на планината Ида. Успоредичите с преданието за Залмоксис не са пропуснати в историографията ²¹. Анализирани са подробно и миторитуалният сценарий на посвещението в тайните на вечната смяна на смъртта с живота и следователно за „инициационната“ смърт, която предшества конкретната, както и връзката между тях. Очевидно и при двамата (Залмоксис и Минос) тя цели възстановяване на све-

щените им способности, разкрива някакво отношение към движението на небесните тела или, още по-общо, има космически характер. Не тук е мястото да се разискват всички проблеми, които произтичат при съпоставките между двете легенди. За момента е важно, че точно царят загива символично в ролята на божество, макар че тази алюзия не може да се долови пряко от текста на Херодот. Разказът на древния автор не прави дори и намек в тази насока. Що се отнася до цикличността на обичайно-обредната практика, съм склонен да допусна, че във времето до VI в. пр.н.е., както и при Минос, ритуалната смърт при човешките жертвоприношения на Залмоксис изглежда се извършва по-скоро през период от 8 години, а не както този интервал се фиксира в пасажа на Херодот.

Четиригодишният отрязък се налага едва впоследствие. От една страна, той бележи средата (половината) на пътя и заедно със следващия цикъл постига хармонията и равновесието на първоначалния. От друга страна, както вече сѐ опитам да покажа, той е в зависимост от развитието и от усъвършенстването на системата на тракийския орфизъм, т.е. от необходимостта аристократичното учение (доктрината) да се сведе в социалната практика, за да може да осъществи идеологическото си предназначение²². В този пункт с най-голяма стойност е мястото на жречеството, защото към тази епоха, редом с върховния си предводител – царя жрец, то може би не само се обособява като отделна обществена прослойка, но и се консолидира в затворена корпорация със собствени намерения и претенции. В този смисъл ми се струва уместна предложената по-горе интерпретация на четиригодишния цикъл на човешките жертвоприношения на Залмоксис.

Промени в периодичността на обичайно-обредната практика не са изключени и впоследствие. Вече се разбра, че интервалът от 4 години, на който се изпраща пратеникът при Залмоксис, е пропуснат от Климент Александрийски и се заменя от него с ежегодно човешко жертвоприношение. Според някои съвременни изследователи²³ извършването на този обред всяка година има оправдание в трите лоши зимни месеца, които се превръща от Херодот в 3 години, за да може на четвъртата година (съответно на четвъртия месец) новата поява на Залмоксис да оповести пролетното възраждане и възстановяване на вечния природен възпроизводителен цикъл на постоянното умиране и на новото раждане. Конструкцията обаче е чисто умозрителна и кабинетна. По същата логика на разсъждения, но с много по-големи основания би могло да се говори за четирите годишни сезона и най-вече за пролетта и за оповестеното чрез нея възраждане. Промяната в цикличността при изпълнението на обряда и този път ще е в зависимост от развитието на системата на тракийския орфизъм.

При всички положения след VI в. пр.н.е., точно поради свеждането ѝ в социалната практика, доктрината постепенно започва да деградира. Чистотата на нейното свещено идеологическо знание продължава да се пази единствено в средите на затворените аристократични мъжки общества начело с владетеля и на жречеството, свързано с тях. Същевременно самото учение или поне формата, под която то се

разпространява, внедрява и внушава сред обществото, се профанира с течение на времето и дори опира до изпълнението на елементарни магически практики ²⁴. В такъв контекст не бива да се изключва естествената възможност срокът от време за периодичното провеждане на човешките жертвоприношения на Залмоксис да се сведе до една година. Този път обаче цикличността ще е обоснована и мотивирана от гледна точка на ежегодната смяна на четирите сезона (равнозначни смислово на четирите години), на техния вечен и постъпателен кръговрат, на необходимостта постоянно и често да се доказва за масата от населението или поне за по-голямата част от него истинността на способностите, които носи със себе си обредната смърт, а именно натовареността с гаранции за постоянно обновление на природата и на обществото.

Вторият интересен момент в известието на Херодот произтича от думите, че „те (гетите – б. а., Д. П.) обезсмъртяват по следния начин. Те мислят, че не умират, но че починалият отива при бога Залмоксис.“ Това положение е от особен интерес за анализа, защото означава, че докато всички отиват при Залмоксис по силата на това, че ги е настигнала смъртта, вестителят (пратеникът) трябва задължително да бъде убит, за да се яви при бога, да му предаде поръчките на онези, които го изпращат, и да сподели с него нуждите им. Двата момента се разграничават съвсем ясно. Първият опира до всеобщото убеждение за безсмъртието и следователно предполага някакво изначално свещено знание – хиерос логос, или поне въвеждане към същността на митичния прецедент, в който са посветени присъстващите. Вторият се свързва с обичайно-обредната практика и има задачата да докаже ритуално истинната истина, проповядвана чрез това свещено учение – истина, която кулминира в идеята за безсмъртието и във възможността то да се постигне. Тук въпросът за яйцето и за кокошката или кое е по-първо – митът или ритуалът, е излишен и безплоден, защото те присъстват едновременно и са в динамично взаимодействие според разказа на Херодот.

На свой ред текстът на Климент Александрийски, който по всяка вероятност заимства и следва и други извори освен Херодот, разкрива, че вестителят (пратеникът) при Залмоксис не се излъчва измежду всички гети, каквото изглежда е положението при Бащата на историята, а от средата на определена, отбрана група представители, които имат амбицията и се стремят да се домогнат до тази чест. Изборът и високият престиж са отредени за най-изпитания и за най-достойния между тях, а след селекцията останалите тъгуват и оплакват неуспеха си. Същото положение се отразява и от Еней от Газа. Той твърди, че „гетите убиват най-хубавите и най-добрите помежду си и ги правят безсмъртни по тяхно мнение“ ²⁵. Версията разкрива, че освен с Херодот, Еней разполага и с други извори на информация.

В тези пасажии със стойност за изложението са два момента. Първият показва, че при човешките жертвоприношения вече е надминато смисловото равнище точно царят или владетелят да персонифицира бога, защото кой друг ако не той има привилегиите да олицетворява свършечи с функционалните си способности

върховни качества. Вторият момент е важен, тъй като демонстрира промяната, която става със същата идея с течение на времето, когато висшите прерогативи на суверена се ограничават за сметка на аристократичното му обкръжение и на жрецеството. Както се вижда, сега дори не става дума за ритуален царски субститут – равнище, което едва ли е подминато при осъществяването на обичайно-обредната практика. Съвсем друг е въпросът, защо нито владетелят, нито неговите ритуални субститути не се засвидетелстват пряко от изворовите данни – те именно, като възплъщения на бога.

Известията на Климент Александрийски и на Еней от Газа обаче насочват директно към съществуването на затворена група от хора, без съмнение отличена от останалите поради обстоятелството, че единствено от нейните среди се избира пратеникът до Залмоксис. Най-вероятно съставът ѝ се попълва от представители на най-близкия до владетеля аристократичен кръг, а възможно е и на жрецеството. Логично е и предположението, че всички участници в нея са посветени в тайните на идеологическата доктрина за разлика от другите, които също присъстват, съпричастни са на ритуала и следователно изглежда имат своеобразно познание за крайната му цел.

Всъщност успоредният анализ на сведенията за човешките жертвоприношения на Залмоксис в писмената литературна традиция разкри всички степени, които могат да се преминат в развитието при възпроизвеждането и при реактуализирането на митичния прецедент, а именно: разкъсването (унищожението) на самото божие тяло (божеската саможертва), персонификациите на бога от царя или от владетелските субститути, възплъщенията на същия този бог чрез избора на най-изпитания и на най-достойния измежду аристократите и жреците, които оформят затвореното общество от посветени. Нещо повече, ако се следва стриктно Херодот, веднага става ясно, че всички изредени фази са вече надминати към края на VI в. пр.н.е. или малко преди това, а самите текстове не дават възможност за каквато и да е прецизна тяхна датировка.

Разказът на древния автор за обезсмъртяването на гетите може да се интерпретира в смисъл, че е твърде вероятна възможността да се приеме, че всеки измежду тях може да претендира за славата да бъде пратеник до Залмоксис. Тази хипотеза основателно е предложена в историографията²⁶, понеже и самото обобщено изложение на Херодот я предполага. От него излиза, че въпросът за вестителя е колективен проблем с голямо духовно значение, който интересува всички гети, т.е. цялото общество. Най-солидният аргумент в това отношение е, че в случай, че първият избраник не умре, при бога се изпраща друг, а възможно е – дори трети или четвърти човек. Изрично се съобщава също, че жертвата се излъчва по жребий, т. е. този път не е необходимо личността да има никакви особени качества или достойнства, които да я изтъкват пред всички останали. Освен това в тази първа част от споделеното за Залмоксис Херодот не прави и най-малка алюзия за никакви тайнства, посвещения или за мистерии. Той не дава и нищожен елемент, който да

позволи подобно тълкуване, макар и да е ясно, че пратеникът до Залмоксис, както и всички останали, на които може да се падне тази роля, са повече или по-малко инициирани или поне по някакъв начин се намират в атмосферата на свещеното. Цялото сведение предава, грубо казано, картината на една колективна „мистериалност“.

Както тук, така и в други публикации в историографията и при конкретни разработки за Залмоксис се опитам да постулирам положението, според което доктриналната идеология на тракийския орфизъм има и своето народностно-социално равнище, за да може да упражнява пряко въздействие и господство в обществото. Мога да си позволя да предложа работната хипотеза, че идеята за обредната смърт има отклик в живота на населението. И ако не изцяло, то поне голямата част от него е съпричастна към нея, понеже познава или най-малкото е adept на откритата, на екзотеричната страна на учението чрез посредничеството на жреци или на жречески колегии и съответно на „религиозните“ общества, които възникват на тази основа ²⁷. Всичко това подсказва, че обществото или поне повечето от хората също се ползват и изпитват въздействието на някакви инициации не в чистия смисъл на употребата на термина, а в неговата народностна, социална, най-общо профанна реализация. При това положение проблемът е какви смислови равнища се влагат и се съзират в изпращането на вестителя при Залмоксис от аристократичния елит начело с владетеля и от масата на обикновеното население, стига, разбира се, да се приеме, че случаят принадлежи към церемониална практика, която е обект на колективна „мистериалност“.

Този път изходните позиции на отношение имат корените си в засвидетелстваните и в описаните от Херодот и от други антични автори два метода да се постигне безсмъртие и в тяхното разграничение. Тази констатация разкри възможността подробно да обоснова най-малко две равнища на изповядване на учението и макар и условно да направя разлика между надеждата в безсмъртието и постигането на обезсмъртяването. При това положение стана ясно, че доколкото социалната адресираност на доктрината на тракийския орфизъм опира до разбирането за безсмъртието като валидно за масата от населението, дотолкова владетелят и може би неговият аристократичен елит ползват привилегиите на самото обезсмъртяване ²⁸.

Това, което прави впечатление и на едно първо равнище е равнозначно смислово за всички присъстващи на обредната смърт, е начинът, по който се извършва човешкото жертвоприношение. Очевидно пратеникът до Залмоксис се хвърля от скала (от висок камък) върху 3 копия, които се държат изправени под нея или в подножието от специално отредени за това хора (може би от жреци), след като изрично се казва, че други (изглежда също жреци) го улавят за ръцете и краката и го размахват във въздуха преди да го изпратят върху копията. Някои съвременни изследователи обозначават по принцип подобно жертвоприношение с термина „култов полет“ ²⁹, а основанията им са достатъчно аргументирани. За съжаление обаче те не отчитат спецификите му по отношение на тракийската среда, а направо кла-

сират описанието на Херодот в каталожната поредица от подобни древни форми на ритуала. Наистина обредното падане на жертвата от скалата (от камъка) може да се интерпретира в смисъл, че е намерен и дори че е поет пътят на превъплъщението към вечен живот, т.е. към безсмъртието. Но според двата метода за неговото постигане то има за траките различни измерения и не се изразява само в отиването в подземния свят, а е просто култов полет в отвъдния, в другия свят, чието местонахождение не е само преизподнята. Но нека не бързаме.

От текста на Херодот се узнава също, че цялото свещенодействие се извършва на открито, в досег с въздуха. Във въздуха обаче, точно между небето и земята, в блестящото взаимодействие на тези начала, умира и вестителят до Залмоксис. Този пръв космогоничен елемент влиза задължително в състава, който изгражда цялостната церемониална атмосфера. Вторият елемент е скалата, камъкът, самата земя, която според системата на тракийския орфизъм е персонификацията на Великата богиня майка³⁰. Третият космогоничен елемент е кръвта на жертвата, равнозначна на огъня, а четвъртият, който единствен не е обозначен, е водата. Несъмнено тя присъства в ритуала, защото има пречистващи функции и задължително трябва да отмие кръвта (огъня), за да може да се постави началото на новия цикъл чрез новата кръв, т.е. за да се осигури безсмъртието. Изредените елементи остават неизменни, неразривно и вечно взаимодействащи³¹ и те именно обвързват всички, които присъстват на обредната практика в един колектив.

Остава да се види какво всъщност означава самият ритуал? На едно първо равнище хвърлянето на пратеника до Залмоксис във въздуха и неговият „култов полет“, който приключва със смъртта върху трите изправени копия, е сигурен начин да се преодолеят противоречията и напрежението, както и да се постигне хармония по линия на вертикалното членение на космоса, т.е. да се обединят трите елемента (въздух, земя, вода) или трите сфери (небе, земя, океан=подземен свят) чрез посредничеството на огъня (на кръвта) на вестителя. Този е обаче и начинът, по който може да се постигне сливането или поне да се направи опит за доближаване до върховния бог. От гледна точка на владетеля, символиката не е трудна за разгадаване, защото като син на Слънцето и на Великата богиня майка, самият цар-слънце умира (залязва) в земните недра (в лоното на богинята), за да се роди от ново с изгрева на следващия ден³². Неговата кръв се поглъща от почвата и този акт олицетворява съединяването на самото Слънце със Земята и заложената чрез него надежда за ново раждане. Този метод за постигане на безсмъртие отговаря на чисто аристократичното, идеологическо равнище на доктрината на тракийския орфизъм. Като се изключи фигурата на тракийския династ, неговата достъпност за представителите на аристократичния елит би трябвало да се схваща по-скоро само като вероятност и като надежда за реализация на бленуваното от тях съвършенство, т.е. на възможността и те да се обезсмъртят – да се превърнат в богове³³.

В тази обстановка скокът, полетът към смъртта има всички основания да се тълкува като акт, който отвежда към пълното прераждане на собствената природа

и към безсмъртието ³⁴. Същата идея се долавя и в изворовите данни за Дионис, защото при конфликта му с едонския цар Ликург, той уплашен се хвърля в морето (извършва култов полет), намира убежище при Тетида (равнозначна на Великата богиня майка) и едва тогава побеждава и наказва тракийския династ. Както се вижда, всички принципи са спазени и са отразени в подробния разказ на Омир и в схолиите към него ³⁵.

Второто равнище на схващането за ритуалната смърт проличава отново чрез начина на нейното осъществяване. Най-важният въпрос този път е, какво става след падането на пратеника до Залмоксис върху трите копия. Мисля, че броят на обредните инструменти съвсем не е случаен и е точно определен, за да може тялото на жертвата, което смислово съвпада с тялото на митологичното първосъщество ³⁶, да се разчлени на четири. Символичното, а възможно е и действителното разделяне (разсичане, разкъсване) на четири части и следващото го вероятно тяхно разхвърляне означават постигането на пълна хармония в хоризонталната организация на космоса при обозначението на четирите посоки на света. Извършва се очевидно пълно приобщаване на жертвата (на човека) със земята (с Великата богиня майка) и с нейната утроба (с пещерата=подземния свят), именно където се намира Залмоксис за масата от населението, което изповядва учението на неговото народностно-социално равнище. Сакралната сила, която се вселява в човека чрез тази връзка, осигурява за всички, които умират, периодичното им завръщане от мрачното царство на тъмнината и на смъртта и им разкрива перспективата да преживеят собственото си възраждане и безсмъртие във видимия свят, окъпан от лъчите на слънцето ³⁷.

Едновременно и успоредно на тези идеи разсичането, разделянето, разкъсването, разчленението на части и алтернативното им разхвърляне се осмислят в различен план от аристократичния елит и на първо място от владетеля. Изглежда точно частите на династа-слънце, които се сливат с лоното на майката земя, символично оплождат богинята и по такъв начин поддържат вечния кръговрат във вселената, в природата, в обществото, тяхното постоянно обновление и репродуктивност. Идеологическото и моралното напрежение между соларните (ураничните) и земните (подземните) сили сега се преодолява по вертикала, за да може с изгрева всички да се възродят в урано-соларните селения, където се намира техния Залмоксис и където е онзи бленуван рай, сред който според Херодот те ще се ползват от всички добрини ³⁸. И след като целият сценарий е задължително неизбежен за владетеля, в същото положение е стимулт към съвършенството – безспорно постижим идеал за тесния, затворен кръг на посветените в учението аристократи. То открива за тях пътя към надеждата за въвеждането на бога в себе си, т.е. за самообожествяването и следователно за безсмъртието. Ето как човешките жертвоприношения на Залмоксис са достатъчни, за да докажат изказаната вече в историографията теза, че хтоничната (дионисова) вяра образува единството си със соларната (с орфическата) ³⁹. При това положение е естествено, че доктрината се оформя като

соларно-хтонично учение, чиято дуалност е вечен процес на сливане на двете начала и на баланс между основните стихии. Самото учение пък има различни равнища на възприемане в зависимост от различните по съдържание и по цел внушения, които излъчва.

Със стойност за изложението са и резултатите от археологическите разкопки. Наскоро край с. Дойренци, Ловешко, на левия бряг на р. Осъм, се установи наличието на голям могилен некропол от III – I в. пр.н.е.⁴⁰ Изследваната могила № 2, която датира от III в. пр.н.е. и е единствената незасегната от вторични вмешателства, разкри преднамерено разчленено на четири човешко тяло, чиито късове се намериха под погребалната клада. Освен това разкопките показаха наличието на предварително нарязани, начупени или просто смачкани сребърни и глинени съдове и сребърни фалери и украси, които след това са нахвърляни по кладата, а след изгарянето ѝ са събрани и са поставени на няколко пласта в централната яма. Върху тях има подредени много оръжия и принадлежности за конска амуниция.

Авторът на публикацията напълно основателно свързва разчленяването на тялото, раздробяването и ритуалното „убиване“ на погребалните дарове с орфическата традиция⁴¹. В историографията се направи и опит за по-детайлна интерпретация на съобщените факти във връзка с т.нар. „свещена игра“ на орфиците⁴². За мен не остава място за съмнение, че разсичането на мъртвеца на четири части е смислово равнозначно на разделянето (разкъсването) на пратеника до Залмоксис отново на четири – следствие на пробуждането му от трите копия. Ако се съди по богатия инвентар, погребението е чисто аристократично и следователно тракийският династ (?) олицетворява в момента на смъртта сливането си с четиристранната хоризонтална структура на света и едновременно собственото си безсмъртие поради оплождането на земята (на Великата богиня майка) чрез кръвта и чрез разхвърлянето на частите – гаранция за приобщение със свещената ѝ сила и за възраждане. Нещо повече, мисля, че поне в случая същата символика се дублира (може би на второ равнище) чрез ритуалното раздробяване и разхвърляне на повредения погребален инвентар, за да се затвърди вече вложената идея. Както се писа, самото заравяне на конската амуниция, а и подредбата на оръжията заместват „саможертвата на царя, който умира символично посечен, за да се възроди отново“⁴³.

Очертаната археологическа картина обаче пресъздава подтекстово и колоритно и цялостната церемониална процедура при реализацията на ритуалния обмен на дарове⁴⁴. Точно човекът и всичко, което го съпровожда в земния му път и се врича на върховното божество (на Великата богиня майка), е единственото достойно да осигури от негова страна така бленуваното безсмъртие. Изправени сме пред сключването на своеобразна форма на договор и на неговото спазване. Същото положение се засвидетелства и от Херодот, защото вестителят, който се жертва, е натоварен и носи поръчките на всички, които присъстват на обредната практика, и именно тях той има задължението да предаде на божеството. Това положение още веднъж потвърждава предложената хипотеза, че имаме работа с особена фор-

ма на колективна „мистериалност“. Идеята за безсмъртието, което божеството ще дари в отговор, тъй като самото то получава най-ценното – живота, се профанира донякъде, защото Херодот е категоричен, че на пратеника „му поръчват това, от което всеки път се нуждаят...“, „...поръчките му дават докато е още жив...“ Следователно, ако безсмъртието е висш идеал, постижим за владетеля и възможен за посветените в учението аристократи, на народностно-социално равнище то може да се подмени дори с елементарни битови и житейски нужди, макар и винаги да остава заложено като крайна цел.

Следващият важен момент за цялостния анализ на обредната смърт е същностната характеристика на самата жертва. Надявам се, че въпреки безразличния тон на разказа на Херодот и въпреки липсата на каквито и да е податки, тя съвсем не може да се смята за случайна. Най-напред жертвата е доброволна. Нещо повече, нейният модел на поведение изисква пълното ѝ съгласие за предстоящия край. Това означава, че, от една страна, тя натрупва в себе си, акумулира цялата отговорност за бъдещето на вселената, на природата, и на обществото, а, от друга страна, психологическата ѝ нагласа за близката смърт говори, че всъщност проблемът опира до истинска жертвоготовност, т.е. до саможертва⁴⁵. Самата доброволност предполага не липсата на безразличие, а на наличие на система от нравствени ценности и от религиозни упования, които подтикват, подбуждат сякаш готовността за евентуалния избор.

Споделените съображения говорят убедително, че във всички случаи жертвата се отличава с особени свойства и качества от останалите участници в обредната практика. В известен смисъл тя дори им противостои и е отделена по някакъв начин от тях – от обществото въобще. В изложението се загатна възможността субектът на ритуала да заема най-високото място в йерархичната социална подредба, т.е., че той е самият цар или царят жрец, или ако се отиде още по-напред – върховният жрец. Разбра се също, че жертвата може да се излъчи и от средата на аристократите, които поради инициациите и тайните на мистерииите оформят затворен кръг от посветени. При тези случаи изборът е отреден винаги за най-отличения и за най-достойния. Косвено се предложи и равнището на царските, на аристократичните субститути. То не се засвидетелства пряко в изворовите данни, но се долавя подтекстово поради двете степени на внушение на системата на тракийския орфизъм и поради дуалността в разбиранията и в осмислянето на самата жертва. Всички изказани предположения обаче нямат стабилна доказателствена сила. Те просто висят и биха продължавали да са обект на скептицизъм, ако не беше неочакваният разказ за култа към Кронос в Християнското житие на Св. Дазий. Вероятно то е съставено през VI в. от н. е. Ето и самият текст:

„Когато царували беззаконните светотатци Максимилиан и Диоклетиан, по това време имало обичай сред войнишките отреди всяка година да се чества славния празник на Кронос... Неговият ден се чества по-тържествено от другите дни (празници). Прочее, когато в деня му всеки един извършвал оброчно светотатство,

този, комуто се паднел жребият, бил пременен, явявал се по образ и по подобие на самия Кронос и получавал дръзка и безсрамна власт над целия народ. Той вървял с много войници, като имал възможност в продължение на тридесет дни да задоволява беззаконните си и срамни желания и да се наслаждава на дяволски удоволствия. Когато се изпълнели трийсетте дни, празникът на Кронос вземал вид като че ли на сам по себе си оброчен празник. Тогава този, който носел царските одежди, като извършвал според обичая безсрамните и беззаконни игри, веднага бил принасян в жертва на беззаконните и скверни идоли, като бил посичан с меч...“⁴⁶

Както се разбира от житието, Дазий е войник от XI клавдиев легион, който по времето на императорите Диоклетиан и Максимиан, между 284 и 305 г. от н.е. в края на III в., е разквартируван в Дуросторум (дн. гр. Силистра). Празникът на Кронос, който се чества от войниците всяка година, бе анализиран находчиво в историографията като наслоение върху по-стария култ към Залмоксис, почитан по тези краища⁴⁷. Нещо повече, едно от имената на същия този Залмоксис е Кронос, а подробните тълкувания на това положение предложих вече на друго място в научната книжнина⁴⁸. За настоящото изложение от значение е човешката жертва, която този път се посича с меч и вероятно също се разделя на части. Успоредниците с преданието у Херодот се налагат и поради жребия, чрез който тя се избира. Самата жертва (и това е съобщено пряко) е персонификация на царя – без съмнение тя е негов обреден субститут и носи тържествените владетелски одежди. Празнично-ритуалната церемония съвпада по време с януарските календи, т.е. с настъпването на Новата година и недвусмислено олицетворява вечния процес на обновление и на възраждане – гарантира безсмъртието⁴⁹. Този нов момент може би намества във времето точната дата на човешките жертвоприношения на Залмоксис.

От описанието се вижда още, че самият празник и тържествата продължават 30 дни. На първия от тях става тегленето на жребия и определянето на временния цар, а на последния – неговото жертвоприношение. Тази практика, с много варианти, е широко разпространена през древността⁵⁰. Мимолетният суверен е винаги въплъщение на умиращия бог и точно както е в житието на Дазий, той се явява „сред народа по образ и по подобие на самия Кронос“, т.е. на божеството. Понеже в случая ролята му не се изпълнява от действителния цар, а от неговата символична персонификация, заместникът поне външно подражава всичките му действия, носи божествените му атрибути и дрехи и упражнява неговата власт в цялата ѝ пълнота. На свой ред войниците, от чиито среди произхожда избраникът, създават с действията си впечатлението за съществуването на тайно общество и въобще за мистериен характер на самото празнуване, макар че то е достъпно за всички тях, както и за населението в околността.

През III в. от н.е. обаче учението на тракийския орфизъм очевидно вече се изповядва на чисто дионисовото си, народностно-социално равнище⁵¹, а авторът на житието е убедителен в това отношение. Това положение се потвърждава и от

самата контаминация на Залмоксис с Кронос, схванат не толкова като бог на мистериите, а като господар на мъртвите и на преизподнята⁵². Процесът на профаниране на доктрината, който според известието на Херодот започва още през VI в. пр. н. е., а изглежда и преди това, се аргументира чрез текста. В него се говори за „скверната традиция“, която достига до нас (до края на III в. от н. е.) и се съблюдава по твърде жалък начин от тези хора, които „напускат доброто, в което са преродени, и се връщат към злото, в което са се родили“. Няма нищо чудно тогава, че в житието името на Залмоксис не се споменава въобще и естествено се заменя (най-вече поради деградацията и поради обезценяването на самата доктрина) с името на Кронос.

Що се отнася до проблема за същностната характеристика на човешката жертва, мисля, че цитираният разказ категорично подкрепя изложените по-горе равнища на нейната качествена определеност. Поради самата система от ценности, която се съпреживява и се осмисля на различни нива, човешката жертва (саможертвата) може да се разглежда дори като средство за изцелението на цялото общество⁵³. В най-общ план именно тя е най-надеждното оръжие за борба със злото, за установяване на хармония в космоса и в природата и точно в това си качество притежава необходимите достойнства да преобразува (все)общата опасност във (все)общо спасение.

Логиката, към която се придържа изложението, намира подкрепа и във функционалната натовареност на човешката жертва, защото тя именно е призвана да преодолее разстоянието между света на хората и света на боговете⁵⁴. Тя е посредникът помежду им, а периодичното ѝ извършване непрестанно актуализира необходимостта от търсения контакт. По този начин човешките жертвоприношения на Залмоксис придобиват и съдържат до голяма степен извънвременен, универсален характер, чиято ефективност трябва да се търси не само по линия на прекратяване на злото, но и на достигане на много висока степен на доброто. Впрочем въпреки че интерпретациите на функциите на подробно разкритата обичайно-обредна практика са проблем, който и занапред не ще загуби актуалност, извършеният тук анализ показва различните им смислови равнища. Без да се противопоставям на аргументите на категорично защитаващите от отделните школи в историографията трактовки на жертвоприношенията⁵⁶, смея да твърдя, че поне в настоящия случай те не бива да се абсолютизират, т. е. да следват една-единствена линия на тълкуване.

Вече не мога да пренебрегна и въпроса с наименованието Томи (дн. гр. Констанца) – елинска колония на Евксинския понт (Черно море) до р. Истър (дн. р. Дунав) откъм VI в. пр. н. е. Колебанията в предположенията идват от близкото звучене на „стомион“ – устие, и на „томе“ – посичане; но и отрязване, отсичане, отделяне (отрязана част). Някои съвременни изследователи предлагат названието да се изведе от формата на неголям полуостров до града, чиито очертания приличат на острие на нож⁵⁷. Други са склонни да търсят някакво тракийско обозначение на хълм, на възвишение, на могила, което дава топоними от типа Томарос, Тумолос, Томайос⁵⁸. Първо трябва да кажа, че полисът отстон от устието на реката на

около 100 км и едва ли се нарича по този начин само заради сходството при произнасянето на думата. Самият глагол „темно“ – режа, но и нарязвам, разсичам, разделям, а оттук – заколвам, жертвам, и следователно още – сключвам договор (съюз, приятелство) със, изглежда подсказва на елините номинацията на реалното селище. Тя се предопределя от конкретното осмисляне на цялостната церемониална атмосфера, свързана с учението за безсмъртието и за обезсмъртяването, разпространена по тези места. И след като дори за Херодот остават толкова много неизвестни и бели петна относно всичко около Залмоксис, човешките жертвоприношения, които най-вече поразяват въображението, и възстановеният чрез тях митичен прецедент на разкъсването, съвсем спокойно могат да послужат като основа за даване на име на поселението. На гръцки език то включва донякъде и обяснението или поне насочва към характеристиката на обредната действителност.

Любопитно е, че според античната писмена традиция точно в тази зона се локализира и митът за убийството на Апсирт. Наскоро той бе анализиран в българската историография⁵⁹. Брат по баща на Медея, Апсирт е роден от кавказката нимфа Астеродейа. Според една от версиите за него (а те са противоречиви) при бягството на Язон от Колхида, сестра му – Медея, го взема на кораба „Арго“, но когато баща ѝ – Еет, догонва бегълците, тя го убива и разхвърля частите му, за да отвлече вниманието и за да забави преследването. Ритуалното убийство се локализира първоначално при черноморското устие на р. Истър и на това на Адриатическо море, съобразно с теорията за бифуркацията на реката, а едва по-късно и с разположеният по юг от устието град Томи. За Стефан Византийски например Томи е полис край Одесос, а името му идва от посичането на Апсирт⁶⁰ там.

За мен няма съмнение, че обяснението се търси и се намира логично поради превода-означение, който съдържа реалния топоним – Томи. Нещо повече, локализацията на мита за Апсирт (и то независимо от версиите, от датировките и от интерпретациите, които могат да се дадат за него) е умишлено разположена в този ареал вследствие на впечатляващата ритуална действителност, която по тези краища има пряко отношение към Залмоксис. Просто смъртта на Апсирт и неговото разчленение съвсем тенденциозно и умозрително се напластват върху обичайно-обредната практика, свързана с човешките жертвоприношения или още по-точно, именно те предизвикват изкуствено наложеното им местоположение. Нещата са съзнателно нагласени и историзирани в античната писмена традиция и едва от тази позиция, т. е. след въвеждането им, там започват да се търсят и техните етимологии.

Обстановката е красноречива от гледна точка и на археологическата действителност. Най-напред имам предвид картината, която може да се види в съседната колония Истрия⁶¹. Тя се намира точно на устието на р. Дунав. При разкопки на могилен некропол от архаичната епоха край нея навремето бяха открити много скелети на хора и на коне. Според изследователите на обекта те не са погребани там, т. е. некрополът не е надгробен, а в случая става дума за насилствена смърт, т. е.

за човешки жертвоприношения и за жертвоприношения на коне, още повече, че някои от намерените трупове са преднамерено разчленени. Вярно е също, че човекът и конят са обредно взаимнозаменяеми⁶² и след като първият е най-висшето жертвено същество, е естествено вторият да го следва. Целият ритуал се приписва от археолозите на трако-скитското смесено население от хинтерланда на колонията – нещо нормално, след като и скитите познават сходни обредни практики, засвидетелствани нееднократно по археологически път и чрез многобройни писмени известия⁶³. И все пак в случая съм по-склонен да свържа находките с тракийската реалност най-вече заради цялостната атмосфера, изстраваща около фигурата на Залмоксис – божеството, което има приоритет в тази област.

Следващото в хронологически ред сведение, което дава данни за човешките жертвоприношения при траките, се открива отново у Херодот. То се отнася точно за 479 г. пр. н. е., когато при преследването на персите атиняните обсаждат крепостта Сестос на Тракийския Херсонес (дн. Галиполски полуостров). По това време там се намира персийският пълководец Ойобаз. Той идва в града от Кардия и намира убежище при началника на гарнизона Артаит – довереник на Ксеркс. Когато елините обсаждат твърдината, Ойобаз се опитва да спаси хората си, но както пише древният автор, „траките апсинтии, залавяйки Ойобаз, който избягал в Тракия, го принесли в жертва на местния бог Плейстор по техните обичаи, а тези, които били с него, избили по друг начин“⁶⁴.

Наскоро се опитам да покажа, че Плейстор е едно от многото имена, които Залмоксис носи в Тракия⁶⁵. Тази хипотеза потърси подкрепа във вероятната тракийска глоса „плейстой“ – наименование на общество от посветени аскети при даките⁶⁶, т. е. от преките историографски наследници на гетите, които според Херодот са „най-смели и най-справедливи“ от траките⁶⁷. Макар и четенето да е спорно, важно за изложението е, че Йосиф Флавий сравнява плейстите с еврейските есени въз основа на принципа на общността в живота на двете секти⁶⁸. Мнението не е лишено от основания, защото и есените образуват затворена група, която живее по особени правила. За лингвистите самата дума „плейстой“ означава „най-голям“, „най-велик“⁶⁹. От културно-историческа гледна точка, директно от старогръцки, този превод означение отговаря добре на същностната характеристика на едно върховно божество. По същия начин както и Залмоксис, то изисква човешки жертвоприношения и е главният субект (носител) на обряда, защото всъщност е плейст в действие⁷⁰.

Възраженията срещу тази интерпретация могат да се групират естествено около проблема за локализацията на обичайно-обредната практика и около нейната смислова натовареност. Наистина, само споделените аргументи не стоят достатъчно стабилно и сами за себе си са слаби, за да отстоят предложената концепция. Трябва да се има предвид обаче, че локализацията на Залмоксис не се отнася единствено за североизточните тракийски предели – за гетските земи. Наскоро с много аргументи, базирани на изворовите данни от разнородно естество, направих опит

да покажа, че местоположението на Залмоксис трябва да се търси и в югоизточните, и в югозападните райони на древна Тракия ⁷¹ или, с други думи, то се разполага в зоната на защитения убедително в историографията хиперборейски диагонал, т. е. в областта на разпространението на тракийския орфизъм ⁷².

Не бива да се забравя и обстоятелството, че йонийската версия на преданието за Залмоксис се научава от Херодот от гръцките колонисти по Хелеспонта и по Понта, т. е. първо от онези, които обикчват бреговете на протоците и се локализируют най-общо в Югоизточна Тракия. Положението с Плейстор не е по-различно, защото древният автор не разполага за него с преки сведения от траките или от непосредствения тракийски хинтерланд, а ги узнава от елините, които се намират по крайбрежието и вече са го колонизирали. Любопитното в случая е, че ако Плейстор действително е едно от имената на Залмоксис в Тракия, разбраното и предаденото от Херодот за него ще отговаря на местния вариант на легендата за същия този Залмоксис, а това ще рече, че и тази версия е известна и е разпространена сред елините.

В тази обстановка остава да се види кои всъщност са апсинтите? Най-ранното им споменаване е у Херодот от средата на VI в. пр. н. е. и по-точно през 561/560 г. пр. н. е. по повод на нападенията им срещу съседното тракийско племе долонки ⁷³. То се разполага на юг от тях и обитава Тракийския Херсонес. Следователно те населяват земите на север от полуострова, а на изток се простират около т. нар. „Хиерон орос“ (Свещената планина) ⁷⁴. В този район тя се нарича още Ганос. В един запазен фрагмент от Страбон се твърди, че Енос се намира в по-раншната Аспинтида – сега (т. е. по негово време – I в. пр.н.е. – I в. от н.е.) Корпилика ⁷⁵. Известието разширява представите и показва, че областта стига до най-долното течение на р. Хеброс (дн. р. Марица), където на левия ѝ бряг, на самото ѝ устие, израства колонията Енос. От изворите се знае, че има още и река, и град със същото име – Апсинт ⁷⁶.

Каквито и тълкувания да се направят, според мен не може да има двоумение, че наименованието апсинтии не обозначава конкретно тракийско племе, а се използва и се дава от елините като отличителна характеристика на определено население, което покрива очертаната географска зона. Това положение е убедително защитено в историографията чрез много аргументи ⁷⁷. Всъщност номинацията идва от името на растението пелин – на старогръцки език „апсинтос“, „апсинтион“, и се употребява от елините като обозначение на необработена, неблагодарна, обрасла с бурени земя – метафора, която по-късно е типична за творчеството на Овидий ⁷⁸.

Още по-интересно е, че върху същите тези апсинтии на Херодот, малко време след това, се наслаждава наименованието на меландитите. Те се появяват само у Ксенофонт около края на V в. пр. н. е., а названието им се образува съвсем ясно от старогръцкия корен „мелас“ – черен ⁷⁹. От същата област се знаят още заливът Мелас и реката Мелас, която точно съответства на реката Апсинт (дн. р. Кавакчий). Очевидно локализацията на меландитите съвпада с тази на апсинтиите, а даденото

им от елините име – производно, отново не насочва към определено тракийско племе, а се пренася върху населението, което живее около залива Мелас и по течението на едноименната река. От посочените данни излиза, че апсинтиите на Херодот са меландитите на Ксенофонт ⁸⁰.

Нещо повече, ако се следва Страбон, може да се разбере, че от времето на устройството на Одриската държава на стратегии, същите тези номинации на обитателите на района се изтласкват от наименованието на корпилите. Те естествено приемат названието си от едноименната военноадминистративна област, чиято територия в никакъв случай не съвпада с племенната локализация ⁸¹. Корпилите са известни най-рано от II в. пр. н. е. и по-точно от 188 г. пр. н. е., защото Тит Ливий ги споменава тогава във връзка със завръщането на римския пълководец Гней Манлий Вулзон от Мала Азия (след битката при Магнезия през 190 г. пр. н. е. срещу елинистическата държава на Селевкидите) и с неговото преминаване през Тракия, когато той е принуден да се сражава с обединените сили на тракийските племена, едно от които е племето на корпилите ⁸². От други антични автори също личи, че корпилите са познати с местоположението си на изток от долното течение на р. Хеброс, че те се свързват с колонията Енос и с по-раншната Апсинтида, както и със залива Мелас и с Тракийския Херсонес. Всичко казано дотук е повече от достатъчно, за да потвърди наслагването на имената апсинтии, меландити и корпили през различните исторически периоди, както и да докаже, че те са едно и също население, чиято локализация съвпада със сравнително точно очертаната географска зона ⁸³.

Името на корпилите и на стратегията Корпилика се свързва и с названието на областта Кробиле. Тя се споменава от Демостен през IV в. пр. н. е. по повод на действията на атинския пълководец Диопейтес, който тогава нахлува в района и завладява там града Тиристазис ⁸⁴. Селището е познато още по данни на Скилак и на Плиний Стари, от които се разбира, че то се намира на северния бряг на Проπονтида (дн. Мраморно море), в съседство на запад с Тракийския Херсонес и по-точно между Левке Акте и Ганос ⁸⁵. С други думи, и областта Кробиле, и поселението Тиристазис попадат в географския обхват на апсинтиите = на меландитите = на корпилите. От езиковедска гледна точка няма никакви препятствия за връзката между номинациите Кробиле и Корпилика ⁸⁶. Тук трябва да се добави и фактът, че не само областта се нарича Кробиле, но това име-производно носи и населението, което я обитават и което по-късно се установява по тези места под трайното название корпили.

Всъщност в основата на образуването на името на областта стои коренът „кроб“. Същият корен се съзира и като съставка на племето на кробизите, известно още от времето на Херодот ⁸⁷. Според един фрагмент на Хеланик съседните на гетите – теризи и кробизи, почитат Залмоксис и също обезсмъртяват. Те вярват, че умрелите „пак ще се върнат“ и „винаги смятат, че това е истина“. Затова и „принасят жертви и устройват угощения, понеже покойникът щял да се върне“ ⁸⁸. Теризите

пък, които Херодот въобще не познава, се споменават още през VI в. пр. н. е. от Хекатей от южната страна на река Дунав, където бащата на историята локализира кробизите⁸⁹. Последните са известни и на Хекатей, а географското им местоположение съобразно с данните у по-късните автори обхваща зоната от р. Янтра докъм хинтерланда Одесос (дн. гр. Варна) – Калатис (дн. гр. Мангалия в Румъния) – при всички случаи в близост до Понта⁹⁰. Родствените севернотракийски племена по-късно очевидно влизат в състава на гетската етнокултурна общност, а етнонимът на гетите, който започва да се чува още при Хекатей, постепенно се налага над тях и ги поглъща по военнополитически причини⁹¹.

В землището на теризите се намира и нос Тиризис, който се локализира на мястото на днешния нос Калиакра. Неговото име удивително съвпада с названието на града Тиристасис в областта Кробиле, който Диопейтес успява да овладее по време на кампанията си там. Въобще етнонимичната и топонимичната действителност, засвидетелствана чрез имената кробизи, Кробиле, Корпилика, корпили, а също чрез теризи, Тиризис, Тиристасис, показва ясно принадлежността на Североизточна и Югоизточна Тракия, най-общо казано, към единна етнокултурна и политико-религиозна контактна общност.

Сега е времето да прибавя и някои допълнителни аргументи, които отново опират до областта на етнонимията и на топонимията. Към края на VI в. пр. н. е. при похода на персийския цар Дарий I срещу скитите Херодот например споменава тракийските племена скирмиади и нипсеи, които живеят в Салмидесос, т. е. на юг от Аполония (дн. гр. Созопол) и от днешния Бургаски залив и на север от т. нар. „Тракийска делта“⁹². При днешния град Мидия на Черно море е известно и едноименното селище – Салмидесос. Както вече показвах в историографията, заедно с областта, поселението включва в наименованието си съставката „салм“, която се съдържа в името на Залмоксис⁹³. Любопитното е, че според Ксенофонт в Салмидесос се разполагат траките мелинофаги – несъмнено чисто елинска характеристика на населението там, която се образува направо от старогръцката дума „мелине“ – просо, и от глагола „фаго“ – ям, т. е. просоядци⁹⁴. Както при случая с апсинтиите и с меландитите, мелинофагите на Ксенофонт означават скирмиадите и нипсеите на Херодот, т. е. едно бедно население, което се прехранва като приготвя хляба си от просо – растение, и сега отглеждано предимно в ниските области на планините Странджа, Сакар и Източните Родопи⁹⁵.

Интересна в това отношение е наскоро предложената хипотеза за извеждане на името на Месамбрия (дн. гр. Несебър) от етнонима на мелинофагите и на меландитите по същия начин, както от етнонима на тините произхожда селището Тиниада и едноименният нос, или пък от теризите – вече разглежданите топоними⁹⁶. При всички положения при работата с подобен материал трябва да се отчитат звуковата, описателно-образната и асоциативната натовареност и символното значение на което и да е название, защото то има предимно социокултурен или географски характер, предопределен от конкретното осмисляне от страна на елините

на основни стопанско-битови, социално-политически и културно-идеологически дадености, които се запечатват при преските контакти и при следващите взаимодействия ⁹⁷.

В подобен контекст трябва да се разглежда например едно известие на Стефан Византийски, който цитира четвъртата книга от „Землеописанието“ на Евдокс от Книдос – известен географ, математик и астроном от IV в. пр. н. е. ⁹⁸ Според този автор скирмиадите са етнос „сюн гетайс“ – заедно със, съвместно с гетите, и малко по-долу посочва скирмиади и гети. Изрично се отбелязва още, че в областта Далиопида при Кизик (в Мала Азия) се намира градът Скурмос. Евдокс е сигурен извор, а близостта между скирмиади и гети е логична и лесно обяснима за съвременните изследователи. Поселението Скурмос обаче отново потвърждава етнокултурната общност от двете страни на планината Хемус (дн. Стара планина) и единството на приобщението между Североизточна и Югоизточна Тракия ⁹⁹.

В тази обстановка на сходна етнотимична, топонимична и обичайно-обредна атмосфера в североизточните и в югоизточните тракийски предели, вече с по-голяма сигурност мога да си позволя да твърдя, че действително върховното божество на траките апсинтии – Плейстор, е смислово равнозначно на Залмоксис и е просто едно от неговите имена в този ареал. Сега е необходимо да отворя една скоба, защото, ако се следва Хеланик, става ясно, че и теризите, и кробизите извършват жертвоприношения, а строго спазваната от тях обичайно-обредна практика преследва целта да се осигури безсмъртие, тъй като в известието изрично се посочва, че покойникът отново (т. е. след посещението при Залмоксис) ще се завърне. В историографията е установено, че освен Херодот, когото следва, древният автор използва и други извори ¹⁰⁰. Наистина той не уточнява, че в случая думата е за човешки жертвоприношения. Това положение може само косвено да се предполага. Съобщението съдържа обаче една важна подробност, която дообогатява ритуалната картина. От текста се разбира, че (човешките) жертвоприношения се съпровождат винаги от сакрална трапеза, от обреден банкет. Тяхното многопластово съдържание се разкри подробно по отношение на тракийската среда ¹⁰¹. Тук може само да се добави, че дори и погребалният пир означава ново начало, както и самата смърт носи в себе си ново раждане, постоянно обновление и следователно възраждане. Ето защо свещената трапеза и въобще ритуалните угощения могат да се схванат не само като филтри към безсмъртието, но дори при определени случаи те могат да осигурят вечен живот поради посредническите функции, с които са натоварени ¹⁰².

Поради човешките жертвоприношения Плейстор се идентифицира най-често в историографията или с Дионис, или с Арес ¹⁰³. И в двата случая мисля, че отъждествяването е чисто умозрително и се предлага по логични презумпции, защото божеството се изважда от конкретния му контекст, за да се съпостави с външните (общии) характеристики, присъщи и на Дионис, и на Арес. При първия човешките жертви стимулират вегетацията, а при втория те са нормални за един бог на войната, който трябва да се умилюстивява чрез проливането на човешка кръв, още

повече, че жертвоприношението се прави именно в хода на бойни действия. Тълкуванията са обосновани, но позицията за тяхното отстояване не изхожда от конкретните изворови данни, а търси подкрепи в паралели от гръцката действителност.

В „Истории“ на Херодот заедно с Кибела, наречена Кубебе, и със Залмоксис, Плейстор е третото и последно чуждо божество, на което древният автор не дава гръцко съответствие¹⁰⁴ и не се опитва при търсенето на яснота за сънародниците си да го преведе с името на някое елинско божество. Освен това от текста се разбира, че Плейстор е местен бог – „спихориос теос“. Това обстоятелство показва първо, че той не трябва да се схваща като „богът“, т. е. единственият бог, а че редом с него населението вярва и в други божества. На второ място, определението „местния“ съвсем не доказва, че Плейстор се почита само от траките апсинтии, т. е. от твърде ограничен кръг хора, а от население, което обитава според направения анализ сравнително обширен географски ареал¹⁰⁵. Самият превод-означение чрез името Плейстор – „най-велик“, „най-голям“, насочва към многофункционалността на едно върховно божество, при което не е трудно да се съзре поливалентността на същността му, т. е. по желание да се различат в него и дионисови, и аресови характеристики.

В научната книжнина убедително се доказва, че образ на Арес от Тракия като тракийска персонификация няма и няма да има¹⁰⁶. Според някои съвременни изследователи „никой в тази страна не изпитва необходимост от вяра в такава идентификация. Всички там притежават войнственост и жестокост в излишък. В архаичния си вид орфическата доктрина изключва подобно божество, защото неговите черти се съдържат и без това в основната персонификация на сина на богинята майка в соларния или в хтоничния му образ. Тези персонификации са немислими без човешки жертвоприношения“¹⁰⁷. Ето защо всички изображения и писмени данни за Арес в Тракия са плод на гръцките представи. Те се въвеждат от елините и остават елински.

Такова например е положението и у Йордан, който в средата на VI в. от н. е. завършва на латински език съчинението си „Гетика“. В него той засяга между другото и историята, и географията на Балканския полуостров през времето на Великото преселение на народите. Поради съзвучието между имената авторът отъждествява тракийското племе гети с готите, които се стреми да прослави. При търсенето на сполучливи примери и на сравнения в тази насока той се позовава на Залмоксис и на Декеней – на тяхната мъдрост, която ги отличава „от всички варвари“ и ги прави „почти подобни на гърците“¹⁰⁸.

„И тъй дотолкова били прославени гетите – пише той, – та отдавна поетите твърдят, че у тях се бил родил Марс, когото измамливото им въображение назовава бог на войната. Оттам и Вергилий го нарича: „втурващият се бог-отец (баща), който властва над гетската земя“. И сетне продължава, че гетите почитат бога чрез най-жесток култ. Внегова чест те извършват човешки жертвоприношения, като за целта умъртвяват пленници, защото предполагат, че за предводителя на войните е пристойно умилюваването чрез проливането на човешка кръв. Именно на Марс те

посвещават първата плячка, в негова чест окачват по дърветата и бойните трофеи. Йордан е категоричен, че повече от всички други гетите са проникнати от религиозната вяра към него и изглежда себеотдаването и поклонението им се подхранват от убеждението, че точно Марс те смятат за свой първородител и следователно за първи човек и за първи цар едновременно, т. е. за родоначалник ¹⁰⁹.

Сведението е твърде показателно. Най-напред от текста става ясно, че не други, а откоleshните твърдения на поетите и измамливото им въображение (т. е. чуждите – гръцки и римски информатори) превръщат Марс (Арес) в божество на „прославените гети“ и дори поставят месторождението му в тяхна среда. Този механизъм на присаждане е в пряка зависимост от традиционната представа за Севера – една канонизирана формула в мисленето, етикет, и клише, и синоним едновременно за означение на грубостта, на дивацината и на жестокостта, която блика от тези отдалечени от цивилизования свят краища. Според същата логика е естествено върховното и исконно божество на населението, което ги обитава, да се идентифицира с идеята за елинския Арес или за римския Марс. Неслучайно например основното определение на Овидий за гетите е „марсолюбиви“, а поетът почти винаги ги описва страховити и въоръжени ¹¹⁰. Съвсем друг е въпросът, защо в писмената антична литературна традиция мъдростта също идва от север ¹¹¹, понеже този път механизмът на преобразуването се подчинява на търсенето на еталонни ценности и на добродетели, т. е. на нравствен подтекст.

Не бива да се забравя, че от времето на логографите и от Херодот нататък древните автори с лека ръка смесват траките със скитите, а скитският Арес, който според бащата на историята също изисква човешки жертвоприношения, действително се подвизава по тези места и е зловещото божество в Скития ¹¹². Гръцкото му име е просто превод-означение на неговата същност. При това положение не е трудно да се разбере как скитският Арес може да се пренесе и в тракийска среда, особено на североизток, където е контактната зона на взаимодействията между тракийската и скитската етнокултурни общности ¹¹³.

Това, което е важно и се узнава още от Йордан е, че Марс, комуто гетите отдават върховни почести, е техният прародител-родоначалник. По този начин древният автор набляга, както и Херодот в случая с Плейстор, на идеята за едно върховно божество. Тя се долавя и от Вергилий, за когото Марс е богът отец (баща), който господства над гетската земя. Войнствените атрибути, които му се приписват в „Гетика“, посвещенията на първата плячка и на бойните трофеи в негова чест, са очевидно вторично и третично насложени характеристики, наложени поради необходимостта да се изгради цялостна представа за едно божество на войната. В този ред на тълкувания вече съм длъжен да кажа, че този Марс на Йордан, с чиято религиозна вяра са проникнати „прославените гети“, не е нещо друго, а е преводът означение на Залмоксис у този автор. Именно той изисква човешки жертвоприношения, защото е субект на обряда – в негова прослава се умъртвяват пленници и се пролива човешка кръв.

Според данните на Херодот за Плейстор (= на Залмоксис) и на Йордан за Марс (= на Залмоксис) човешките жертвоприношения и на двете места разкриват някои допълнителни и важни моменти, а също и разлики при съпоставка с вече подробно анализираната обичайно-обредна практика. Разбира се, интерпретациите в това отношение са задължителни и те няма да се подминат в изложението. Преди да пристъпя към тях обаче смятам за уместно да приведа и останалите данни, които макар и от различно време, се вписват в цялостния ритуален комплекс. От една страна, това ще спести тълкуванията „на парче“ и следователно усложняването на текста чрез повторения, а, от друга страна, ще даде по-цялостна и порелефна картина за състоянието на нещата.

Аний Флор, известен ретор от Африка, който живее през втората половина на I докъм средата I в. от н. е., предава по повод на кампанията на Марк Лициний Крас през 29–28 г. пр. н. е. срещу траките буквално следното: „Страшно е да се каже, колко са били мизите свирепи и сурови, колко са били дори варварите между самите варвари. Един от вождовете им, като въдворил тишина, отправил към римската бойна редица тези думи: „Кои сте вие?“ Отговорено му било: „Римляни, господари на света.“ А той казал: „Така ще бъде, ако ни победите.“ Тези думи приел за щастливо предзнаменование Марк Крас. Веднага мизите заклали кон пред бойната редица и дали оброк да принесат в жертва и да вкусат вътрешностите на убитите вождове.“¹¹⁴

Известието се датира точно, но текстът е сложен за анализ поради появата в него на етнонима мизи. През I в. пр. н. е. те са засвидетелствани в централната част на днешната Дунавска равнина, но нямат нищо общо с древните си малоазийски предшественици – мизи, бойци отблизо, опитни в ръкопашния бой, които участват в битката за Троя. Според някои изследователи името се използва уместно от римляните и е подходящо по-късно за новообразуваната провинция, защото непобедимите легиони трябва да надделаят над известни противници¹¹⁵. По този начин славата на вечния град се пропагандира идеологически и политически. След обстойна интерпретация на всички сведения за мизите в античната литературна традиция в историографията се стигна до заключението, че етнонимът не може да се вмести в земите между р. Дунав и Стара планина¹¹⁶. При такова състояние на изворите данни е логично да се предположи, че в случая управителят на провинция Македония, Марк Лициний Крас, е пред стълкновение с гетите, както може да се отсъди и от крайните резултати на кампанията му през тези години. Без да вземам отношение към дискусиата мога да кажа само, че съобщението на Флор описва една обичайно-обредна практика, присъща на севернотракийските племена (след като изрично се говори за няколко техни вожда) и на сборното население от тази обширна географска зона, което се противопоставя на римляните, а древният автор най-общо го назовава мизи.

Поради суровия живот и поради свирепостта на мизите – „най-варвари между самите варвари“, свидетелството на античния ретор подсказва, макар и косвено,

свързването в неговите представи на целия ритуал с един бог на войната или поне с някаква идентификация на идеята за него. Та нали сцената се разиграва пред очите на двете армии, и то миг преди непосредственото стълкновение помежду им. На свой ред в битката вече всичко ще е в ръцете на воинстващото, жадно за победа божество, което трябва да се умилостави и да се спечели чрез жертва и чрез клетва, както сочи стриктното придържане до текста. Неслучайно от разговора, който предшества ритуалните действия, се разбира, че между предводителите на двете войски се дискутира впрочем властта и съдбата на света ¹¹⁷.

Очевидно представата се влияе от стереотипи, защото разказът на Флор по принцип не се отличава особено от тези на Херодот и на Йордан, съответно за Плейстор и за Марс (Арес), и следователно в случая по-скоро отново се опира до идеята за едно върховно божество. В текста обаче има и нови моменти. Първият е, че точно преди схватката мизите извършват жертвоприношение на кон. То не може да бъде и иначе, защото в момента те не разполагат, както например апсинтиите или както гетите, с военнопленници, за да ги принесат в жертва. В индоиранската жертвена практика, в която изцяло се вписва и тракийската, човекът е най-висшето жертвено същество. То се следва от низходяща градация от поредицата кон, бик, овен, козел – всички те, негови тъждествени субститути ¹¹⁸. Следователно в тракийските предели жертвоприношението на човек по правило се измества от жертвоприношението на кон – проблематика, подробно анализирана в историографията ¹¹⁹. Идентификацията, която се извършва, демонстративно обозначава една и съща реалност на вложеното значение. В това отношение думите на античния автор са двойно симптоматични, защото в случай на победа траките дават оброк, заклеват се, че ще принесат в жертва вождовете на противниците си, т. е. че те ще пристъпят не към символично, а към действително човешко жертвоприношение, тай като ще притежават вече и обекти за неговото осъществяване ¹²⁰.

Аналогично в смисловото си съдържание е известието на Плутарх от биографията на Крас, което се отнася непосредствено преди последното решително сражение за Спартак през 71 г. пр. н. е. Именно тогава тракиецът построява цялата си войска в боен ред, заповядва да му доведат коня и го посича с меча си ¹²¹. Идеята за заместването на човека от коня и за тяхната равнозначност се долавя, макар и косвено, чрез данните за легендарните тракийски царе Диомед – изяден от собствените си кобили-човешкоядки, и Ликург – разкъсан от коне на планината Пангей.

От съобщението на Флор се долавя и любопитната подробност, че при победа, клетвата на мизите включва освен човешките жертвоприношения на пълководците, и задължението им „да вкусат от вътрешностите на убитите вождове“. Този път обичайно-обредният сценарий се дообогатява, както това стана и чрез известието на Хеланик, с желанието да се поеме една изключително свещена храна. Нейното значение се разкри по отношение на тракийската среда ¹²². Ритуалният канибализъм обозначава стремежа да се придобият физическите и интелектуалните качества на жертвата, да се овладеят всичките ѝ способности и достойнства и тя самата да

бъде подвластна и в пълно подчинение на този, който я поглъща и пие от тялото. Непосредственият акт на ядене и на пиене символизира едновременно борбата и победата, която се печели.

В тази обстановка интерпретациите се усложняват и се затрудняват поради широко разпространената в древна Тракия практика на омофагията ¹²³. Ужасяващото общо ядене несъмнено притежава важно сакрално значение. От подробните интерпретации в историографията се знае, че по време на празненствата, обобщено казано в чест на тракийския Дионис, бясно се разкъсва диво животно, най-често бик, а във вдъхновението на неистовата религиозност участниците се нахвърлят върху месото и върху кръвта. Обладани и изпълнени с духа на бога, в еретичното си изстъпление, всички пристъпват към омофагията, понеже за тях тялото и кръвта съдържат същността на божеството. Сливането с него и приобщаването към качествата му е заложено във вярването, че жертвените животни са инкарнация на самия бог и именно единението с него изпълва с онази сила и с онази мощ, които носят неограничени и възраждащи способности и дори могат да дарят с безсмъртие.

Въздържам се от допълнителни тълкувания, въпреки сторени вече в научната книжнина ¹²⁴. За изложението е от значение, че съобщението на Флор за ритуалния канибализъм, който вероятно съпътства човешките жертвоприношения, или е просто спомен и реминисценция за тях, или дори е тяхна равнозначна смислова възстановка, разкрива как към края на I в. пр. н. е. чистотата в разбирането на учението (на доктрината) на тракийския орфизъм, чрез която се реактуализира същността на митичния прецедент на разкъсването на самото божие тяло, без съмнение е профанирана. Нещата опират до различни равнища на осмисляне, на функциониране и на реализиране на обичайната практика, при която обредната трапеза, недвусмислено засвидетелствана от Хеланик, и въобще ритуалният банкет дообогатяват съдържанието си чрез най-свещената храна и напитка – човешкото тяло на жертвата. Точно тя е призвана да осигури контакта между света на хората и света на боговете и в качеството си на идеална трансмисия между тях е изпълнена с божествена енергия – самата тя е персонификация на сакралното божие тяло, за да даде нужните гаранции за възраждането и за така бленуваното безсмъртие.

Косвена връзка и идентификация на Залмоксис с Арес се прави от някои съвременни изследователи и по повод на една случка, разказана от Ксенофонт от Ефес (гръцки писател от римската епоха, вероятно от II в. от н. е.) в любовно-авантюрният му роман „Хаброком и Антия“ или „Ефеска повест“. Ето и дословният текст: „А онази нощ шайката на разбойника Хипотоос прекарала в пируване. На следния ден се заели с жертвоприношението. Било приготвено всичко: и идоли (статуетки) на Арес, и дърва, и венци. Жертвоприношението трябвало да стане по обичайния (обикновения) начин: жертвата, която щяла да се принася – било човек, било животно, се окачвала на някое дърво, а принасящите я заставали на известно разстояние и я замеряли с копия. И които я улучвали, смятало се, че богът приема

благосклонно тяхната жертва. А които не я улучвали, го умилиостивявали с ново жертвоприношение, за да получат неговото благоволение. Ето че и Антия трябвало да послужи за такава жертва.¹²⁵

Анализът е сложен, защото за този литературен жанр ролята на клишето е много по-голяма, отколкото личното авторово присъствие. Тук се допускат всякакви формални композиционни усложнения, а дългите и мъчителни перипетии, които преодоляват героите в непрестанното си лутане, не са определени нито географски, нито исторически¹²⁶. Използват се просто безкрайни вариации върху една типова фабулна схема, която включва всякакви изпитания, за да потвърди в крайна сметка любовно-брачната вярност на основните действащи лица. В постоянното си скитане героинята Антия също налита от една опасност на друга. Тя например е продадена на киликийски търговци, сетне когато корабът им претърпява крушение, успява да се добере до брега и цяла нощ броди там из гъстата гора, „докато не била пленена от шайката на разбойника Хипотоос“¹²⁷. Всичко е стереотипно, абстрактно и формално едновременно, и не дава стабилна основа за сериозно тълкуване. Каквито и интерпретации да се правят и напред, според мен те винаги ще останат в сферата на хипотезите, а предпазливостта ще е задължителна.

И все пак въображението, колкото и ситуации да ражда, се опира на традиционното познание. В научната литература се предполага, че така както е разказан, ритуалът и съпътстващите го подготовка и действия нямат вид на измислица, а на нещо автентично, научено от античния автор по литературен път от някой предшестваш го древен извор и вмъкнато от него като колоритен и екзотичен момент в произведението¹²⁸. За разлика от съобщението на Херодот, в което не се казва по какъв начин става човешкото жертвоприношение на Плейстор, Ксенофонт от Ефес подробно описва обредната картина. Понеже главатарят на разбойниците Хипотоос сам твърди, че родът му е от Перинт на Пропонтида, някои учени са склонни да мислят, че той е тракиец и че самият ритуал се отнася до траките и се свързва с тях¹²⁹. Логиката изисква да се отиде още по-напред, защото Перинт се локализира в земите на апсинтиите и следователно не само Хипотоос ще е апсинтиец, но и върховното божество на тези траки ще отговоря на Арес и ще се почита от тях като божество на войната. Разбира се, предположението не е пропуснато да се направи в историографията¹³⁰. То се подкрепя и от обстоятелството, че точно в един надпис от Перинт се чете теофорното име Тактор Плейстор¹³¹ и следователно „тракийският Арес“ на апсинтиите, които обитават хинтерланда на този град, е техният жесток бог Плейстор, който се почита чрез човешки жертвоприношения.

Всичко обаче остава само в сферата на вероятностите. Така е, защото самият Хипотоос носи чисто гръцко име и нищо не подсказва, че той е тракиец (от апсинтиите) или пък, че древният автор го смята за такъв. Неговата разбойническа дружина действа в Киликия (в Мала Азия) и е естествено съмнението, че в случая по-скоро става дума за случайно съвпадение, че главатарят на тази банда и неговият род произхождат от Перинт, а някога в околностите на този град траките извърш-

ват човешки жертвоприношения ¹³² в чест на върховното си божество, което в този ареал носи името Плейстор.

От друга страна, атмосферата, която претворява Ксенофонт от Ефес, удивително прилича на обичайно-обредната практика, пресъздадена от Херодот по отношение на Залмоксис ¹³³. Тя предполага вероятни реминисценции, идващи по линия на въздействието на цялата, упорито повтаряна в литературата атмосфера, свързана с тайните на обезсмъртяването, което дарява това божество. Най-напред, както и при Залмоксис, а и при Плейстор, жертвоприношението се извършва по обичайния, т. е. по традиционния начин. После в ритуала отново присъстват копията – свещени инструменти, а и самата жертва умира във въздуха. На трето място, в случай, че не се улучи целта, се пристъпва към ново жертвоприношение, за да се омилюстива божеството и да се спечели неговото благоволение и покровителство.

Съвпаденията на обредните елементи съвсем не са малко. По тази причина ако все пак се приеме, че разказът на Ксенофонт от Ефес черпи колорита си от тракийската действителност, може да се допусне поне, че авторът използва името на бога на войната Арес като превод-означение на върховното тракийско божество от хинтерланда на Перинт. И след като траките апсинтии почитат Плейстор, а картината на цялостния ритуал отвежда към обичайно-обредната практика, свързана с човешките жертвоприношения на Залмоксис, логично следва, че е налице още едно доказателство. – Плейстор е едно от имената, под които се подвизава Залмоксис по тези краища. Нещо повече, въпреки че Херодот не съобщава абсолютно нищо относно извършването на човешкото жертвоприношение от апсинтиите, трябва да се предположи, че то става по същия начин, както той описва ритуала в тракийската си версия на легендата за Залмоксис.

Както казах, споделените наблюдения ще имат винаги хипотетичен характер. Вече е крайно време да премина и към конкретния опит за тълкуване на човешките жертвоприношения в посочения комплекс от изворови данни. Прави впечатление например, че траките апсинтии, които залавят персийския пълководец Ойобаз, го обричат на Плейстор по техния обичай, т. е. по особен и по специфичен, но същевременно и по консервативно-традиционен способ, докато останалите пленени заедно с него избиват по друг начин. Освен това обектът на жертвоприношението не се излъчва безразборно, а изборът пада само върху предводителя на врага ¹³⁴. Ако се върнем към съобщението на Флор за предстоящото сражение на северно-тракийските племена с римляните, също ще видим, че наречените от него мизи дават клетва в случай на победа да принесат в жертва не други, а само вождовете-предводители на своите противници. Тези уточнения липсват при Йордан и при Ксенофонт от Ефес. Там думата е единствено за пленници, чрез чиято кръв се омилюстива божеството. Тези елементи естествено отпадат при късните автори-компилатори, които по-скоро се стремят да предадат една обща характеристика на нещата, отколкото да ги прецизират.

Във всички свидетелства, които цитирах, никъде не се посочва, че тези жер-

жертвоприношения се извършват на определен отрязък от време, т. е. че те се подчиняват на периодично фиксирана цикличност, нито пък се казва, че обектите на обряда са преднамерено поставени заместници – субститути, които се идентифицират със слово с действителната жертва, излъчена измежду гетите според разказите за обичайно-обредната практика у Херодот и при следващите го древни автори. Това обстоятелство не е случайно и подсказва, че двата ритуала до голяма степен трябва да се разграничат, макар че като идейна натовареност съдържанието им включва несъмнено и редица общи моменти. Очевиден е например фактът, че човешкото жертвоприношение е достъпно за всички, без разлика в йерархичното подреждане в социалната стълбца или в степента на религиозно-идеологическото посвещение на който и да е от присъстващите. По този начин постъпват по своя обичай апсинтиите с Ойобаз. Така и мизите принасят в жертва кон пред бойната редица и дават оброк да посветят на върховното си божество восначалниците на римляните, а гетите на Йордан просто го почитат чрез смъртта на пленниците си. Следователно тези човешки жертвоприношения имат място в тракийската среда, но не са в зависимост от периодичността на основния обред и от многозначността на внушенията, които се влагат в него.

Картината се усложнява, защото обектът на ритуала е нормално да се възприема и като изкупителна жертва. Именно върху нея се струпват всички беди и нашествия, които се отнасят със смъртта и се заличават завинаги. В най-общ план отново се достига до идеята за откриването на разковничето за изцелението на цялото общество, за надделяването над злото и за достигане на най-висока изява на доброто ¹³⁵. Това смислово съдържание е прозрачно по време на ожесточението на бойните действия, към чийто ужас и безумие насочват конкретните известия на древните автори.

Съществува и възможността човешките жертвоприношения, за които става дума в тези извори, да дообогатят символиката си и по линия на ретрибутивната теория аз тях ¹³⁶. Основното в нея е идеята за възмездието, което ще сполети хората, ако нарушат дадената клетва (договора си), защото точно те, както и жертвата, ще бъдат застигнати и ще загинат от насилствена смърт. В историографията се доказва обаче, че ретрибутивната теория върви заедно и е слята със сакраменталната ¹³⁷. Поливалентността на обредното значение сега се увеличава чрез внушението за пречистване и за предпазване (за защита) едновременно от всякакви враждебни попълзновения от страна на победените врагове. Кръвта на жертвата, а и самата тя, ако се има предвид символиката на ритуалния канибализъм, са гаранция за връзката, за своеобразната форма на договор и за неговото косвено функциониране между двете страни.

Заедно с това не може да се пренебрегне и възможността за реализация на всички онези равнища на възприемане, които подробно анализирах в предходното изложение. Така например е ясно, че човешките жертвоприношения във въпросния комплекс от изворови данни са призвани да осигурят победата. Що се отнася кон-

кретно до тракийските владетели, те имат задачата да обновят прерогативите на тяхната власт и да потвърдят свещените им права над народ и над държава¹³⁸. Традиционната картина на умиране и на ново раждане (възраждане) е принципно равностойна и една ли ще предизвика възражения. При всички положения нищо определено не може да се каже в повече. Целта е да се овековечи божествената енергия в цялото ѝ могъщество, а човешките жертвоприношения, които са най-подходящото средство за това, са натоварени с убеждението за безсмъртието и трябва да се възприемат като грядущо възраждане.

Следващото известие, което съдържа данни за човешки жертвоприношения при траките, принадлежи на Диодор и се отнася на II в пр. н. е. С малки съкращения текстът на древния автор е следният: „Тракийският цар Диегилис, като получил царската власт и работите му неочаквано се нареждали щастливо, не управлявал поданиците си като приятели и съюзници, но властвал над тях жестоко като над купени роби или пленени неприятели. Той убил по позорен начин голям брой отлични траки, а немалък брой изтезавал и подлагал на издевателства... и цялата си държава изпълвал с безчинства. Той ограбвал и съседните гръцки гладове и от пленените едни изтезавал, а други наказвал със страшни и необикновени мъчения. Когато завладял града Лизимахия, който бил подвластен на Атал, той го опожарил, а от пленниците избрал най-знатните и приложил спрямо тях особени и необикновени наказания. На децата отсичал ръцете, краката и главите и ги окачвал на вратовете на родителите им, за да ги носят... На някои (мъже и жени – б. а., Д. П.) отрязвал ръцете и разсичал тялото откъм гърба, а понякога карал да носят отсечените части, натъкнати на копия...

... Като се оставят настрана другите му убийства, само от един случай би могло да се заключи за прекомерната му жестокост. Когато празнувал сватба по някакъв стар тракийски обичай, уловил както пътували двама млади гърци от Аталовото царство. Те били братя, които се отличавали с хубостта си. На единия братата била набола, а другият току-що догонвал тази възраст. Диегилис увенчал двамата братя по обичая на жертвените животни и ги въвел в двореца си. Той проснал надлъж по-младия, за да го разреже по средата с помощта на прислужниците си, и извикал, че не трябва да си служат частните лица и царете с еднакви жертвени животни. А когато по-възрастният брат плачел и проявявал братската си обич, като подлагал себе си на меча, Диегилис заповядал на прислужниците си и него също да проснат надлъж. Удвоявайки жестокостта си, улучил е един удар и двамата, докато зрителите възхвалявали с песен похватността му. Той извършил и много други безчинства.“¹³⁹

Ужасяващата обстановка продължава да кондензира страховитите си отсеченьци и в следващия пасаж¹⁴⁰. И за да е още по-убедителен, Диодор продължава в същия дух и по отношение на наследника на този владетел: „Зибелмий, синът на Диегилис, следвайки усърдно бащината си кръвожадност и хранейки омраза към траките поради това, което те били сторили на баща му, достигнал до такава степен

на жестокост и безчинство, че избивал с цялото семейство тези, на които бил разгневен. За обикновени провинения едни разсичал на части, други разпъвал на кръст, а трети живи изгарял. Той посичал децата пред очите на родителите им и дори в техните обятия и насечените им части поднасял на близките им, като подновявал онези стари угощения на Терей или Тиест. Най-сетне траките уловили Зимбелмий.¹⁴¹

Нека читателите не ми се сърдят за прекалено дългите пасажии. Вече въведемни в материята, те и сами могат непредубедено да ги интерпретират. Диегилис, когото Диодор нарича тракийски цар, според Страбон е владетел на кените¹⁴². При Валерий Максим формата на изписването на името му е Диогорид¹⁴³. Единственото по-точно сведение за географското положение на кените принадлежи на Солин¹⁴⁴. Веднага трябва да сигнализирам обаче, че то е объркано, защото областта им се локализира недалеч от Флавиопол, където се намира градът Бизия. При всички положения Бизия е извън Кеника, тъй като тази „столица на тракийските царе“ винаги остава в Астика, принадлежи на астите и следователно може да се приеме, че кените се разполагат на изток от р. Хеброс докъм Перинт на Пропонтида, на юг граничат със Сароския залив до шийката на Тракийския Херсонес, а на север достигат до средното и до долното течение на реката Агрианес (дн. р. Ергене в Европейска Турция) и до територията на поселението Апри¹⁴⁵.

Династическият дом е в непосредствено съседство на корпилите и се налага в периода на социална и на политическа криза на Балканите и в Тракия след средата и след края на III в. пр. н. е., когато изявените сепаратистични тенденции се подклаждат от усилващия се натиск на римляните, а големите тракийски държавни обединения се разпадат за сметка на местните политически организации. В бурята на разгорялото се съперничество, Диегилис успява да увеличи географския обхват на царството и да укрепи властта си за сметка на корпилите и на владенията от тях земи. Някои съвременни изследователи са дори на мнение, че убитите от династа по позорен начин „отлични траки“, за които говори Диодор, предполагат не толкова вътрешни антидинастически борби срещу него, колкото наблягат върху разширяването на територията на държавата¹⁴⁶.

Събитията се разиграват най-вече между 148–146 г. пр. н. е., когато римляните трябва да се справят с предизвиканите в Македония смутове от въстанието на Андриск (известен и като Псевдофилип) и с Ахейския съюз. Именно тогава Диегилис успява да завладее града Лизимахия (по-рано Кардия) точно на шийката на Тракийския Херсонес. При всички положения землището на кените, местоположението на областта, локализацията на стратегията Кеника, самото ядро на династическия дом – всичко говори, че географският ареал се вписва в зоната, за която човешките жертвоприношения са засвидетелствани обреди. В този район на Юго-източна Тракия се намират вече дискутираните апсинтии=на меландитите = на корпилите, при които почитането на Залмоксис под едно или под друго прозвище едва ли ще се смята за проблем.

Подробностите са още по-любопитни, ако се разгледат имената на царете на жените. Така според Дион Касий пратеникът на дакийския цар Децебал – негов брат, при император Домициан през I в от н. е. се нарича Диегис¹⁴⁷. Паралелизмът между антропонимите е повече от безспорен. Още по-интересно е името на сина на Диегилис – Зибелмий. Според Валерий Максим формата на изписването му е Зиселмис, още по-правилно Зиселмис¹⁴⁸, което ще рече, че предводителят на кените направо включва при назоваването си коренната съставка от името на Залмоксис, а именно „салм“, „селм“ – обичайна практика за тракийските династи¹⁴⁹. Известна е и монета на напълно неизвестния от писмени извори Дизателмиос, очевидно Дизаселмис, върху която освен името има изображения на глава на Аполон и на амфора – явни заемки от монетосеченето на град Сестос¹⁵⁰. Този цар на кените изглежда управлява към края на II в. пр. н. е, защото те са окончателно покорени от Рим през 101–100 г. пр. н. е., когато македонският претор Т. (М?) Дидий подчинява Кенийския Херсонес, т. е. вътрешните земи на полуострова¹⁵¹.

Успоредниците в областта на антропонимията не могат да се смятат за случайни. Този път те потвърждават констатацията, че като най-висш религиозен акт човешките жертвоприношения са характерни за обширен ареал от тракийския свят, в който влизат Североизточна и Югоизточна Тракия с областта на Пропонтида¹⁵² и в който се подвизава Залмоксис.

Знае се още, че Диегилис е зет на витинския цар Прусий и използва помощта му, за да проведе агресията си срещу градовете на Тракийския Херсонес. По това време те са подвластни на пергамския цар Атал II (159–138 г. пр. н. е.) – съюзник на Рим. Между 144–141 г. пр. н. е. войната се затяга, но е неуспешна за тракийския владетел, защото Аталовият стратег успява да го разбие, отнема му Лизимахия, а с това и ключа към полуострова¹⁵³. Не е известно кога точно Диегилис слиза от историческата сцена и кога синът му Зибелмий се възкачва на престола. Според проучванията в историографията смъртта на последния обаче съвпада с мандата на управителя на Македония Марк Косконий през 139–133 г. пр. н. е. Затова е приемливо и допускането, че траките, срещу които той воюва, въстават точно поради убийството на Зибелмий без действително да са го извършили, както ги обвинява рязко настроеният срещу тях Диодор¹⁵⁴.

Негативните характеристики, целият ужас на изстъпленията, страховитите безчинства, които човешкото въображение едва ли може да възприеме, са мотивирани от антитракийските позиции на древния автор. Както и при други случаи с този писател, текстът му има и силно нравоучителен характер и преследва морален ефект. Въпреки това мисля, че под множеството думи за прекомерната жестокост и за издевателствата пасажите са достатъчни, за да разкрият същността на обичайно-обредната практика на човешките жертвоприношения, при това във всички анализирани досега нюанси, а и да внесат някои нови моменти при цялостното ѝ тълкуване или поне да я детайлизират за точно определени случаи.

От една страна, разказът дава ясна представа за цикличността на човешките

жертвоприношения при траките от този район и за необходимостта те да се извършват периодически, като жертвата се излъчва от собствената им среда, точно както е положението и при Херодот. Диодор постоянно държи на факта, че и Диетилис, и Зибелмий избиват съплеменници, т. е. че те пристъпват според логиката на моя анализ към жертвоприношенията им. На свой ред обстоятелството, че това е просто ежедневие, има за цел да наблегне на ужаса и на отвращението, които внушават тези ритуали. Те така и остават неразбрани и се обясняват опростено чрез отвратителните, но ясни подробности. Освен това се вижда, че жертвата не е случайна. Тя се избира измежду „отличните траки“ – нещо, което е напълно допустимо и едва ли в напомнянето на древния автор трябва да се търси изложеният по-горе политически подтекст, или поне най-малко двата момента е необходимо да се обединят.

От друга страна, човешките жертвоприношения са нещо естествено и по време на бойни действия и на военни кампании. Този път за обект на обредите служат пленените противници. Те също не се използват безразборно, а Диодор изрично сочи, че се излъчват от „най-знатните“, каквото е положението и в случаите с Плейстор или пък с оброка на мизите преди сражението им с римляните. Предводителите, първенците, въобще най-знатните са единствено достойни за омилостивяване и за спечелване на върховното божество. В текстовете присъстват на няколко места и копията, но те едва ли могат да се приемат за свещените инструменти от разказа на Херодот. Копията се намират там, според преследваната от изложението задача, за да увеличават всеки миг у читателите тръпките на страха.

С висока стойност за интерпретацията са свидетелствата на Диодор за разсичането, за разделянето, за разкъсването на телата на жертвите и за тяхното разхвърляне. Този момент не е засвидетелстван пряко в досега анализирания изворови данни от времето на писаната история и се долавя само косвено. Разчленението въобще и разсейването по земята на отделните части несъмнено приобщават със сакралната сила, стимулират плодородието, вечния възпроизводителен цикъл на постоянното умиране и на новото раждане (възраждане) и са източник на бъдещия живот. Символиката е взаимнозаменяема по линия на ритуалния канибализъм, който не закъснява да се появи в разказа на древния автор. Неслучайно се описва как Зибелмий поднася за храна на близките „насечените части“ и „подновява онези стари угощения на Терей“. Според Валерий Максим той „заставя родителите да ядат от телата на своите деца“¹⁵⁵. Този път метафората е още по-сложна, защото децата се отъждествяват мито-ритуално с родителите си като част от цялото, като тяхна плът и кръв и следователно убийството на собствените деца е равнозначно смислово на самоубийство, т. е. на саможертва¹⁵⁶. Тук е мястото да кажа, че в тази посока изглежда може да се върви при тълкуването и на други подобни случаи, характерни за тракийската среда, какъвто е например този с Терей.

Най-колоритна у Диодор е историята с човешкото жертвоприношение на двамата млади гърци от Аталовото царство, които преминават през страната. По

това време Диегилис празнува сватба „по някакъв стар тракийски обичай“, т. е. тържествената церемония и допълнителните обредни действия на този тракийски владетел следват една традиционна, исконна практика. Царят е типичен жрец, защото увенчава двамата младежи „по обичая на жертвените животни“, сетне ги въвежда в „двореца“ си и там извършва обредните церемонии, като с един удар разсича и двамата. Същевременно присъстващите възхваляват свещеноедействията му като петя тържествен химн. По това време военните действия между траките кени и съюзното на Рим Пергамско царство са факт и изборът на жертвата отново пада върху „пленници“. Този път те се отличават с хубостта и с младостта си, т. е. достойни са за предназначението си. Диодор обаче е категоричен, че Диегилис казва: „не трябва да си служат частните лица и царете с еднакви жертвени животни“. По този начин древният автор явно ограничава възможността друг освен династа да извърши обряда.

Владетелската привилегия е достатъчна, за да потвърди убедително социално-класовото разграничение, което се прави, а и различните равнища на внушение, които са налице. Нещо повече, кръгът от присъстващите на ритуалното свещеноедействие най-вероятно е ограничен. То се прави в „двореца“ и на него не могат да бъдат всички, а само най-близките довереници на царя, излъчени от средите на аристокрацията. Те оформят затвореното общество около личността му и за тях само са предназначени тайните на съкровено знание и чистата изповед в учението на тракийския орфизъм. Сега не бива да се забравя, че след разполовяването на жертвите и може би след обредното преминаване между частите им, се осигурява и защита от всякаква враждебност от страна на враговете и едновременно всички, които са там, се пречистват чрез кръвта им, защото косвено влизат в договор с тях.

Анализът в настоящото изложение може да се усложни с обреден подтекст, ако се има предвид известието на Херодот от V в. пр. н. е., че при траките, които живеят над крестоните, заедно с починалия се погребва и най-обичаната от мъжа жена ¹⁵⁷ – особен вид човешко жертвоприношение, което обаче не се потвърждава по археологически път. Изглежда съобщението намира място в „Истории“ поради засвидетелстваните от древния автор разлики в религиозните вярвания на различните тракийски племена и особено на тези на гетите, на травсите и на траките над крестоните, които са отличени от него от останалите чрез идеята за постигане на безсмъртие ¹⁵⁸. Целта е прозрачна, а локализацията на обичайно-обредната практика този път отвежда най-общо към зоната на Югозападна Тракия. Споменатите от Херодот племенни състави и тяхното местоположение обаче очертават според последните проучвания в историографията големия диагонал от крайния североизток – басейна на реките Прут–Днестър, към и до крайния югозапад – басейна на реките Струма–Вардар. Към и след VI в. пр. н. е. в този географски ареал се намира територията на разпространението на орфическото учение. Тук са местата на неговите прояви и на неговата жизненост. Крайните точки на разположението на споменатите племена бележат и върховете изяви в съзряването на самото учение ¹⁵⁹ – една от

персонализацията на което е Залмоксис.

Като се изключат легендарните данни за тракийските царе Диомед, Ликург, Орфей, за сборния образ на Дионис, сведенията от епохата на писаната история за човешки жертвоприношения от района на Югозападна Тракия почти липсват. Изключение прави едно известие на Флор, което не може да се датира съвсем точно. То най-вероятно се отнася към края на II в. пр. н. е., защото главата, наречена от него „Тракийска война“, се разполага между бойните действия на римляните срещу кимври, тевтони и тигурини и Първата митридатова война от 89 г. пр. н. е.¹⁶⁰ Ето какво предава древният автор: „След македоните по божия воля въстават траките, които някога са плащали данък на македоните. Те не се задоволили да нахлуят само в най-близките провинции Тесалия и Далмация, но стигнали чак до Адриатическо море. Възпрени от него, като че ли самата природа се намесвала срещу тях, те хвърлили стрели срещу самите морски вълни. През всичкото това време, в своята свирепост те не оставили нито една жестокост неизпитана спрямо пленниците: умилостивявали боговете с човешка кръв, пиели от човешките черепи и с всякакъв вид подигравки сквернели смъртта, като си служели както с огън, тъй и с дим; дори изтръгвали с мъчения рожбите от бременните жени.“¹⁶¹

Отново всичко е толкова общо предадено, че разграничението на отделните моменти е трудно да се направи. Най-напред сраженията срещу римляните в тази област се водят от траки (общо казано) и от скордиски – най-вероятно келтско племе, както ги наричат повечето антични автори, макар че Апиан ги причислява към илирите¹⁶². По отношение на настоящото изложение, най-любопитното е свидетелството на Амиан Марцелин, който през IV в. от н. е. пише, че „те били някога, както свидетелства древната им история, сурово и диво племе, принасяли пленниците в жертва на Белона и на Марс и жадно пиели човешка кръв от човешки черепи“¹⁶³.

Успоредниците между изворовите данни са очевидни, а човешките жертвоприношения се правят в чест на ясно обозначените божества на войната при келтите. За самия Флор обаче скордиските са траки и в такъв случай Белона и Марс за него ще са несъмнени преводи-означения на Великата богиня майка и на върховното божество на траките. Те също изискват човешки жертвоприношения, а по тази линия контаминациите в една смесена среда съвсем не е трудно да се направят. Поразителен в съобщението е обредът с хвърлянето на стрели срещу морските вълни, който удивително прилича на стрелбата на гетите с лък към небето, засвидетелствана от Херодот пък във връзка със Залмоксис¹⁶⁴. Той обаче се нуждае от детайлна интерпретация и не тук е мястото да се разискват подробностите.

От значение е, че разказът на Флор, макар и донякъде косвено, има доказателствена стойност за локализирането на човешки жертвоприношения и в зоната на Югозападна Тракия, и то отново, най-вероятно пак във връзка със Залмоксис или още по-добре с някое от неговите прозвища или от идентификациите му там. Картината е грубо нахвърляна, влияе се от стереотипи и от традиции и не е необходимо

чрез нея да избистрям отделните нюанси, разяснени подробно в студията. Важно е обаче, че свидетелството не е изолирано. Тит Ливий например съобщава, че по време на Третата македонска война (171–168 г. пр. н. е.) траките, които участват на страната на Персей, се връщат радостни от победата си в лагера и като пеели песни, „носели на копията си неприятелските глави“¹⁶⁵. В писмената антична литературна традиция има и редица други известия за направата на чаши от черепите на неприятелите, за пиенето от тях, за траките сарапарии, които „одират кожата... или отрязват главата“, за ловците на черепи въобще, но всички тях подробно анализирах в едно предходно изследване¹⁶⁶.

В заключение трябва да кажа, че човешките жертвоприношения на Залмоксис се вменят в обширен географски ареал, който включва не само североизточните тракийски предели, но и Югоизточна и Югозападна Тракия. Същностната характеристика на свързаната с тях обичайно-обредна практика, засвидетелствана чрез различни древни автори през различни периоди, разкри редица успоредности, но и добавки към смисловите равнища на внушение и на възприемане при реализацията ѝ. Макар и сравнително оскъдни, изворовите данни се оказаха достатъчни, за да пресъздадат цялостната атмосфера и символната натовареност на тържествените церемониални свещенодействия. На свой ред тяхното осъществяване в посочените краища е още едно доказателство за локализацията на Залмоксис.

Б Е Л Е Ж К И

¹ М а р а з о в, Ив. Следи от ашвамедха и пурушамедха в култовите ритуали и в царската идеология на траките. – Изкуство, 1980, №8, 7–17; Ф о л, Ал. Тракийският орфизъм. С., 1986; Тракийският Дионис. Книга първа. Загрей. С., 1991.

² Н д т. 4, 94.

³ Й о р д а н о в, К. Thraco-Scythica: политическите отношения до средината IV в. до н. е. – ЕВ, 1988, № 2, 64–65 с. лит.

⁴ Н д т. 4, 95; Ф о л, Ал. Политическа история на траките. С., 1972, 50–52; Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, 41–43.

⁵ П о п о в, Д. Залмоксис (нови наблюдения). – История и обществознание, 1989, № 1, 3–16; № 2, 3–17 с. лит.

⁶ С l e m. A l e x. Stromat. 4, 8, 57, 2; 58, 1–2; 59, 1–3.

⁷ П о п о в, Д. Залмоксис. Религия и общество на траките. С., 1989, 177–193.

⁸ E l i a d e, M. Histoire des croyances et des idées religieuses. Vol. I. Paris, 1978, 384–385.

⁹ Ф о л, Ал. Дионис...

¹⁰ Ц и в ъ в я н, Т. В. Образ и смисъл жертви в античната традиция (в контексте основного мифа). – В: Палеобалканистика и античност. М., 1989, 119–131.

¹¹ R e i n a c h, S. Cultes, mythes et religions. Vol. 2, Paris, 1906, p. 98.

¹² Ф р е й з ъ р, Дж. Златната клонка. С., 1984, 473–474.

¹³ П о п о в, Д. Тракия на царете жреци, царете богове. – В: Тракийски легенди. С., 1981, с. 76 сл.

¹⁴ Пак там; проучвания върху тракийската религия. IV. Царят и царската власт. – ГСУ ИФ, 78, 1985, 36–91 с. лит.

¹⁵ Ф о л, Ал. Орфизъм...

¹⁶ Пак там, с. 147.

- ¹⁷ Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2.
- ¹⁸ Попов, Д. Залмоксис..., с. 104 сл. По тези проблеми и специално за жреците на Залмоксис подготвям публикация.
- ¹⁹ Reipach, S. Op. cit., p. 88, 103; Фол, Ал. Дювис..., с. 67.
- ²⁰ Фрейзър, Дж. Цит. съч., с. 353.
- ²¹ Кацаров, Г. Нови изследвания върху религията на старите траки. – Сп БАН, 70, кл. ист. фил., 1945, № 33, с. 173 с лит.
- ²² Попов, Д. Залмоксис..., с. 30, 88, 118–119.
- ²³ Tomaschek, W. Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung. Wien, 1980, II, 1, 63.
- ²⁴ Попов, Д. Залмоксис..., 118–119.
- ²⁵ Aineios Gazaios, PG, 85, 940; Вану, I. Zalmoxis et le phénomène de sectes. – In: Actes du IIe congrès international de Thracologie. Vol. 2. București, 1980, p. 123.
- ²⁶ Coman, J. L'immortalité chez les thraco-géto-daces. – In: Actes du IIe congrès international de Thracologie. Vol. 3. București, 1980, 241–269.
- ²⁷ Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2, 90–110.
- ²⁸ Пак там, № 2, с. 15, 177–193.
- ²⁹ Нубаух, J. Le plongeon rituel. – Musé Belge. Bruxelles, 1933, 1–81; Керену, К. Labyrinth – Studien. Amsterdam – Leipzig, p. 53; Андреев, Ю. В. Миннойский Дедал. – ВДИ, 1989, № 3, 41–42.
- ³⁰ Фол, Ал. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990, с. 129.
- ³¹ Пак там.
- ³² Теодосиев, Н. Свещената игра на орфиците. – Култура, 1990, № 2, с. 65.
- ³³ Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2.
- ³⁴ Нубаух, J. Op. cit.
- ³⁵ Нот., II.VI, 130–140.
- ³⁶ Eliade, M. Traité d'histoire des religions. Paris, 1949, p. 297.
- ³⁷ Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2.
- ³⁸ Пак там.
- ³⁹ Фол, Ал. Политика..., с. 130.
- ⁴⁰ Китов, Г. Тракийски могили от III – I в. край село Дойренци, Ловешки окръг. – Във: Втори конгрес по българистика. Т. 6. Българските земи в древността и България през Средновековието, 37–40.
- ⁴¹ Пак там.
- ⁴² Теодосиев, Н. Цит. съч., 64–78.
- ⁴³ Фол, Ал. Политика..., с. 164.
- ⁴⁴ Попов, Д. Залмоксис..., 141–151 с лит.
- ⁴⁵ Burkert, W. History of Greek Mythology and Ritual. Berkeley – Los Angeles – London, 1979, 69–70.
- ⁴⁶ Pillingerg, R. Das Martyrium des Heiligen Dasius (Text, Übersetzung und Kommentar). Wien, 1988.
- ⁴⁷ Венедиков, Ив. Нов аспект на култа към Залмоксис. – Изкуство, 1983, № 4, 43–45; Симеонова, Л. Деянията на Св. Дазий като извор на духовната култура на Дурострум през късната античност. – В: Северноизточна България – древност и съвремие. С., 1985, 288–295.
- ⁴⁸ Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2.
- ⁴⁹ Венедиков, Ив. Цит. съч. За други и интерпретации: Pillingerg, R. Op. cit., p. 37, бел. 60.
- ⁵⁰ Фрейзър, Дж. Цит. съч., 334–339, 353–368.
- ⁵¹ Фол, Ал. Политика..., с. 184.
- ⁵² Попов, Д. Залмоксис № 1 и 2. Противоречиво мнение се защитава от Eliade, M. De Zalmoxis a Gengis – Khan. Paris, 1976, 31–80.
- ⁵³ Girard, R. La violence et le sacré. Paris, 1972.
- ⁵⁴ Цивьян, Т. В. Цит. съч., с. 120 с лит.
- ⁵⁵ Girard, R. Op. cit.
- ⁵⁶ Detienne, M. J.-P. Vernant. La cuisine du sacrifice en pays grec. Paris, 1979, 24–35 avec lit.; Cassabona, J. Recherches sur la vocabulaire des sacrifices en grec l'origine à la fin de l'époque classique. Aix-en-Provence, 1966.
- ⁵⁷ Сярова, З. Митът за убийството на Апсирт и някои топоними в лексикона на Стефан Византий.

- ски. – В: *Terra Antiqua Balcanica*, 4, 1990, 29–31.
- ⁵⁸ D e t s c h e w, D. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1976, 510–511.
- ⁵⁹ С я р о в а, Р. Цит. съч.
- ⁶⁰ П о д о с н о в, А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. М., 1985, бел. 70 с лит. и извори.
- ⁶¹ A l e x a n d r e s c u, P., V. E f t i m e. Tombes thraces d'époque archaïque dans le nécropole tumulaire d'Histria. – *Dacia*, 3, 1959, 143–164.
- ⁶² М а р а з о в, Ив. Цит. съч.
- ⁶³ Г о ч е в а, Эл. Боги фракийцев и скифов по сведения Геродота. – *Studia thracica*, 1, 144–146; Кузьмьяна, Е. Е. Конь в религия и искусстве саков и скифов. – В: *Скифы и сарматы*. Киев, 1977, 96–119; Р а е в с к и, Д. Митология на скитите. С., 1988, с.76 сл.
- ⁶⁴ H d t. 9, 119.
- ⁶⁵ Р о р о в, D. Le dieu aux différents noms (Nouvelles observations sur Zalmoxis). – *EB*, 1990, № 3, p. 73.
- ⁶⁶ L o z o v a n, E. Les pleistoi daces, moins abstinents. – *Orpheus*, 11, 1964, 141–147; *Dacia Sacra*. – *History of Religions*, 7, 1967–1968, 219–228; D e t s c h e w, D. Op. cit., p. 372.
- ⁶⁷ H d t. 4, 93.
- ⁶⁸ I o s. Fl., *Ant. Iud.*, 18,1,5; *Bel. Iud.*, 2, 120.
- ⁶⁹ B r e d o w, I. von. Der trakische Gott Pleistoros. – *Terra Antiqua Balcanica*, 2, 1985, 72–76.
- ⁷⁰ Ф о л, Ал. Политика..., с. 160, 214.
- ⁷¹ П о п о в, Д. Опыт за локализация на Залмоксис. – *Terra Antiqua Balcanica*, 4, 1990, 7–12.
- ⁷² Ф о л, Ал. Орфизъм..., 137–149.
- ⁷³ H d t. 6, 34.
- ⁷⁴ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската топонимия в движение. Населението на Югоизточна Тракия. – В: *Тракийски паметници*. Т. 3. С., 1982, с. 42.
- ⁷⁵ S t r a b o. 7, fr. 58.
- ⁷⁶ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., с. 47 с извори.
- ⁷⁷ Пак там.
- ⁷⁸ П о п о в, Д. Овидий, Октавиан Август и Залмоксис (към проблематиката на тракийското изворознание). – *Thracia*, 10, 1992 (под печат).
- ⁷⁹ Х е п., *Anab.*, 7, 2.
- ⁸⁰ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., с. 48 с извори.
- ⁸¹ Ф о л, Ал. Тракия..., 60–92.
- ⁸² T i t. L i v. 33, 40, 8–9.
- ⁸³ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., 57–58.
- ⁸⁴ D e m o s t h., *Er. Phil.*, 12,3.
- ⁸⁵ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., 57–58, 86–87.
- ⁸⁶ Пак там.
- ⁸⁷ H d t. 4,49.
- ⁸⁸ H e l l a n, fr. 73.
- ⁸⁹ H e s a t. fr. 171.
- ⁹⁰ H e s a t. fr. 170.
- ⁹¹ Ф о л, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. I. Тракия периегезата на Хекатей. – *ГСУ ИФ*, 66, 1972–1973, с.26.
- ⁹² H d t. 4, 93; В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., с. 41, 45–47.
- ⁹³ П о п о в, Д. Залмоксис № 1 и 2.
- ⁹⁴ Х е п. *Anab.*, 7,5.
- ⁹⁵ В е н е д и к о в, Ив. Тракийската..., 45–47 с извори.
- ⁹⁶ M a r i n o v a, L. Une hypothèse sur le nom de Mésambria. – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 156–157.
- ⁹⁷ О р а ч е в, А. „Каря“ в Черноморието? I. Писмените сведения за каря по Добруджанското крайбрежие. – In: *Studia in honorem Borisi Gerov*. Sofia, 1990, 169–170.
- ⁹⁸ S t. V u z 579, 12, 14; D e t s c h e w, D. Op. cit., p. 463.
- ⁹⁹ Й о р д а н о в, К. Добруджа през I хилядолетие пр. н. е. Гетя. – В: *История на Добруджа*. Т. I. С.,

1984, с. 103.

- ¹⁰⁰ Ф о л, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. V. Генеалогисти и митографи от V – IV в. пр. н. е. – ГСУ ИФ, 70, 1976, 15–17.
- ¹⁰¹ П о п о в, Д. Залмоксис..., 152–168 с лит.
- ¹⁰² Dumézil, G. Le festin d'immortalité. – Etudes de mythologie comparée indoeuropéenne. Paris, 1924; Bieck er, C. J. The Sacred Bridge. Researches into the Nature and Structure of Religion. Leiden, 1963, 225–235.
- ¹⁰³ Bredow, I. von, Op. cit.
- ¹⁰⁴ Hdt. 4, 93–96; 5, 102; 9, 119; Linforth, I. M. Greek and Foreign Gods in Herodots. – University of California. Publications in Classical Philology, 9, 1928, p. 1 sq.
- ¹⁰⁵ Bredow, I. von, Op. cit., p. 72 sq.
- ¹⁰⁶ Ф о л, Ал. Политика..., 158–159.
- ¹⁰⁷ Ф о л, Ал. Дионис..., с. 241.
- ¹⁰⁸ С к р ж и н с к а я, Е. Ч. Йордан и его „Getica“. – В: Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, 11–61; Л а з о в а, Цв. Тракийски реалии в античната литературна традиция: „Getica“ на Йордан. – Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 33–40.
- ¹⁰⁹ Iord. Get., 39–41.
- ¹¹⁰ Р у с е в а, М. Гетите в римската поезия от Августовата епоха. Terra Antiqua Balcanica, 4, 1990, 50–53.
- ¹¹¹ Ф о л, Ал. Политика..., с. 153 сл.
- ¹¹² Hdt. 4, 62–64.
- ¹¹³ Й о р д а н о в, К. Thraco-Scythica: етнокултурни взаимодействия. – ЕВ, 1987, № 3, 70–89.
- ¹¹⁴ F10t. 2, 26.
- ¹¹⁵ Ф о л, Ал. Проучвания върху гръцките извори за древна Тракия. II. Тракийският логос на Херодот. – ГСУ ИФФ, 67, 1973–1974, 14–15; История на българските земи в древността. Т. 1. С., 1981, с. 69.
- ¹¹⁶ Т а ч е в а, М. Още едно становище по античната дискусия за европейските мизии (срещу Страбон VII, 3, 2). – Tracia Antiqua, 9, 1982, 31–48; История на българските земи в древността. Т. 2. С., 1987, с. 150 сл., 160–161.
- ¹¹⁷ М а р а з о в, Ив. Опит за реконструкция на хипомита в древна Тракия. – Изкуство, 1985, № 3, 20–30.
- ¹¹⁸ Ф о л, Ал. Политика..., с. 127, 158; Дионис..., с. 88.
- ¹¹⁹ М а р а з о в, Ив. Следя..., Опит...
- ¹²⁰ П о п о в, Д. Залмоксис..., 63–67 с лит.
- ¹²¹ Priut. Cras., 11; Са р о з з а, М. Spartaco e il sacrificio del cavallo. – Critica storia. 2. Firenze, 1963.
- ¹²² П о п о в, Д. Залмоксис..., 152–168 с лит.
- ¹²³ П а к т а м, с. 165 с лит.
- ¹²⁴ Ф о л, Ал. Дионис...
- ¹²⁵ Х е п. Ер h. Abroc., 2, 13.
- ¹²⁶ Б о г д а н о в, Б. Античният любовно-авантюрен роман. – В: Три антични романа. С., 1987, 5–13.
- ¹²⁷ Х е п. Ер h. Abroc., 2, 11.
- ¹²⁸ М н х а й л о в, Г. Траките. С., 1972, 218–221.
- ¹²⁹ Х е п. Ер h. Abroc., 3, 2–3; 5, 9; Dalme y d a, G. Xenophon d'Ephèse. Les ephésiaques. Paris, 1926, p. 32.
- ¹³⁰ Ка ц а р о в, Г. Цит. съч. 176–177 с лит.
- ¹³¹ П а к т а м.
- ¹³² М н х а й л о в, Г. Цит. съч., с. 219.
- ¹³³ П а к т а м, 218–221.
- ¹³⁴ Bredow, I. von. Op. cit., p. 72 sq.
- ¹³⁵ Ц н в ъ я н, Т. В. Цит. съч., с. 119 сл. с лит.
- ¹³⁶ Ф р е й з ъ р, Дж. Фолклорт в стария завет. С., 1989, 176–189.
- ¹³⁷ П а к т а м.
- ¹³⁸ П о п о в, Д. Залмоксис..., 63–67 с лит.
- ¹³⁹ Dio d. 33, fr. 14.

- ¹⁴⁰ Ibidem, fr. 15.
- ¹⁴¹ D i o d. 34–35, fr. 12.
- ¹⁴² S t r a b o. 13, 4, 2.
- ¹⁴³ V a l. M a x. 9, 1, 4.
- ¹⁴⁴ S o l i n. 10, 18, 20.
- ¹⁴⁵ Ф о л, Ал. Тракия..., с. 86; В е н е д н к о в, Ив. Тракийската..., 58–59.
- ¹⁴⁶ Т а ч е в а, М. История..., с. 60.
- ¹⁴⁷ D i o. C a s s. 67, 7.
- ¹⁴⁸ V a l. M a x. 9, 1, 4.
- ¹⁴⁹ П о п о в, Д. Проучвания..., с. 36 сл. с лит.
- ¹⁵⁰ М у ш м о в, Н. Монетите на тракийските царе. – В: Сб. Б. Дякович. С., 1927, с. 224.
- ¹⁵¹ Т а ч е в а, М. История..., 63–65.
- ¹⁵² Й о р д а н о в, К. Добруджа..., с. 85.
- ¹⁵³ Т а ч е в а, М. История..., с. 61.
- ¹⁵⁴ П а к т а м.
- ¹⁵⁵ V a l. M a x. 9, 1, 4.
- ¹⁵⁶ Ц и в ъ я в, Т. В. Цит. съч., 127–128 с лит.
- ¹⁵⁷ H d t. 5, 5.
- ¹⁵⁸ H d t. 5, 3.
- ¹⁵⁹ Ф о л, Ал. Орфизъм..., 137–149; Хиперборейският диагонал. – Векове, 1984, № 6, 78–79.
- ¹⁶⁰ S a l m o n e G a g g e r o, E. Florus Epitome: A Source for the History of the Thracians and Moesians. – Pulpudeva, 4, 1983, 107–121.
- ¹⁶¹ F l o r. 1, 39.
- ¹⁶² Д о м а р а д с к и, М. Келтите на Балканския полуостров. С., 1984, с. 91 сл.
- ¹⁶³ A m. M a g s e l. 27, 4, 4.
- ¹⁶⁴ H d t. 4, 94.
- ¹⁶⁵ T i t. L i v. 42, 60.
- ¹⁶⁶ П о п о в, Д. Залмоксис..., с. 162 сл. с извори и лит..

ЗА ДАТИРАНЕТО НА СЛАВЯНСКАТА ГРУПА „ПОПИНА— ГАРВАН“ В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ И СЕВЕРНА ДОБРУДЖА

РУМЯНА КОЛЕВА

Катедра по археология

*Румяна Колева. К ВОПРОСУ О ДАТЕ СЛАВЯНСКОЙ ГРУППЫ „ПОПИНА—ГАРВАН“ В
СЕВЕРО-ВОСТОЧНОЙ БОЛГАРИИ И СЕВЕРНОЙ ДОБРУДЖЕ*

В статъе ставится въпрос о дате раннеславянскихъ памятниковъ типа Попина—Гарван. Отсутствие датированныхъ предметовъ на объектахъ этого типа определяетъ особую, датирующую роль керамики. Какъ целые сосуды, такъ и фрагменты находятъ ближайшiе параллели въ материалахъ изъ Молдавии, которые не могутъ быть датированы раньше, чѣмъ середина VII в. В Попине и Гарване отсутствуетъ керамика какъ Пражского, такъ и Пеньковского типовъ. Морфологический анализъ керамики показываетъ, что начальную дату памятниковъ типа Попина—Гарван нельзя поставить ранее середины VII в. Разпространение памятниковъ в Северо-Восточную часть страны показываетъ, что она была освоена определенной группой славянского населения изъ Молдовы.

*Rumyana Koleva. ABOUT THE DATE OF THE SLAVIC GROUP „POPINA—GARVAN“ IN
NORTHEAST BULGARIA AND NORTH DOBROUDJA*

In the submitted work the date of the early Slavic sites of Popina—Garvan type is put again for discussion. The lack of dating finds necessitates it to be based on pottery. Whole vessels and fragments have closest parallels in material from Moldova, which can't be put before the middle of the 7 th c. A.D. There is no early Slavic pottery Praga or Penkovka type in Popina and Garvan. Pottery morphological analysis confirms that the Popina—Garvan group is not to be dated before the middle of the 7 th c. The sites are concentrated in North-East Bulgaria and North Dobroudja and represent a local settlement of a separate group of Slavic population.

Сред археологическите обекти, който се свързват с присъствието на раннославянско население на територията на България, селищата до с. Попина, м. Деджови лозя, и с. Гарван, м. Стареца, заемат особено важно място. Резултатите от тяхното проучване са добре известни от публи-

кациите на Ж. Въжарова¹. Селищата са многослойни и съдържат ранно-славянски материал и материали от Първото българско царство. Според Ж. Въжарова става въпрос за два ясно разграничими пласта и един не толкова ясно отделен междинен пласт². За историята на славянското заселване са интересни преди всичко долният и междинният пластове. Определени са от Ж. Въжарова като оставени от славянско население и са датирани от края на VI до средата на VIII в.³

Още в рецензията на първата монография С. Плетньова и И. Русанова изтъкват, че датировката на ръчно изработената керамика, а с това и на отделената от Ж. Въжарова култура I, е по-късна и би трябвало да се датира не по-рано от края на VII – VIII в.⁴

Ръчната керамика от Попина и Гарван според И. Русанова е най-близка до паметниците от тип Лука Райковецкая⁵. С. Ангелова и Л. Дончева-Петкова определят паметниците от тип Попина-Гарван като местно развитие на раннославянската култура в молдовските ѝ варианти и ги датират най-рано към втората половина на VII в.⁶ Групата Попина – Гарван е най-близката до Хлинча I и е по-късна от масовото славянско заселване на юг от Дунав⁷. Въз основа на западането на последните останали византийски селища в Добруджа през първите години от управлението на Ираклий, Ч. Бонев датира началото на славянското заселване и долната граница на селищата при с. Попина и с. Гарван между 610 – 630 г.⁸ М. Комша отнася тези селища към групата Хлинча I в Молдова, която свързва с придвижващите се на юг и югозапад славяни след средата на VII в.⁹

Въпросът за началната дата на паметниците от групата Попина-Гарван е пряко свързан с проблема за пътищата, времето и етапите на славянското заселване на територията на България. Липсата на датиращи находки от т. нар. „долен“ и „междинен“ пласт налагат датирането да се базира върху анализа на керамиката. Тъй като разборът на ръчната керамика в публикациите на Ж. Въжарова е доста кратък и материалът е недостатъчно илюстриран, необходимо бе да се използва съхраняваният в АИМ – София, материал¹⁰.

Намерените в долния и междинния пласт на селищата при с. Попина, м. Деджови лозя, и с. Гарван, м. Стареца, цели съдове са само 4:3 от първото (в жилища 1,2 и 17) и един от второто (в жилище 6) селище. По-голям е броят на ръчно изработените съдове, открити при проучването на принадлежащите на двете селища некрополи – Попина-2 и Гарван-1¹¹. Според Ж. Въжарова 6 урни от първия и 52 урни от втория некропол отговарят хронологически на долния и на междинния пласт на съответните селища и могат да се датират в края на VI–VIII в.¹² Голяма част от тях са намерени силно фрагментирани и не са запазени. В АИМ – София, се съхраняват 13 цели и реставрирани гърнета, изработени на ръка или дооформя-

ни на примитивно колело. Някои от ръчно изработените съдове, публикувани от Ж. Въжарова, останаха недостъпни. Поради това по-удачна бе да се характеризират целите съдове въз основа на типологията на Л. Дончева-Петкова¹³ и на И. Русанова¹⁴.

Известните и достъпни гърнета от Попина и Гарван са с конична форма на тялото, разширено в горната половина. По класификацията на Л. Дончева-Петкова попадат сред гърнетата от тип I, варианти A_1 , A_2 , B_1 , B_2 . По-рядко се срещат гърнета от тип II, варианти A_1 и A_2 . Изработените на ръка гърнета са датирани от Л. Дончева-Петкова в VII в., а направените на примитивно колело – в VIII в.¹⁵ По класификацията на И. Русанова същите съдове принадлежат на първи тип, за който са характерни следните пропорции: $H_1:H = 0,60 - 0,80$ и $D_3:D_2 = 1,10 - 1,40$. За съдовете от Попина и Гарван те са $H_1:H = 0,60 - 0,70$, само при едно гърне е $0,56$ и $D_3:D_2 = 1,13 - 1,32$, в един случай – $1,43$. Нашите съдове принадлежат към видове Г и Д¹⁶, т.е. застъпени са по-ниски гърнета с по-широки устия.

Изработените на ръка гърнета са с ниски устия, средно извити навън под ъгъл $22-40^\circ$ ¹⁷. Устията могат да бъдат включени към варианти 6–8 по класификацията на Русанова¹⁸. Сред дооформените на колело съдове се срещат и такива с по-изправено устие – ъгъл $10 - 13^\circ$.

Целите и реставрираните съдове от Попина и Гарван са изработени от грубо омесена глина с едри примеси. Ръчно изработените са най-често без украса, но се срещат и украсени с ноктовидни ямички по устийния ръб. Дооформените на примитивно колело гърнета са почти винаги украсени с неумело врязани върху тялото вълнисти, прави или комбинация от вълнисти и прави хоризонтални линии.

Анализът на фрагментирания материал бе затруднен, тъй като този от с. Попина не е достъпен. В АИМ – София, се съхранява фрагментираният материал от с. Гарван, за съжаление редица фрагменти, които според монографията на Ж. Въжарова са открити в жилища от т.нар. „долен“ и „междинен“ културен пласт, останаха неизвестни. Като се има предвид, че не е запазен целият материал от отделните жилища, не е възможно да се използват статистически данни, което би дало по-точни резултати. Друг проблем е точното определяне на обектите от т.нар. „долен“ и „междинен“ пласт. Ж. Въжарова отбелязва, че 20 полуземлянки принадлежат на долния пласт, но от тях изброява само № 6, 13, 30, 56, 65, 66, 111¹⁹. Ако към долния пласт включим всички полуземлянки с керамика, датирани от Ж. Въжарова в VI – VII в., възниква въпросът, къде да бъдат включени № 26 и № 89 с материал от VI – VIII в.²⁰. В същото време би трябвало да отнесем към т.нар. „долен“ пласт и полуземлянка 53, за която е отбелязана керамика от VI – VIII в., но пък е сред посочените от т.нар. „междинен“ пласт. Ако обаче отделим всички полуземлянки с керамика от VI – VIII в., заедно с

№ 67 с керамика от VI в., № 26 и 89 с материал от VIII в. и изключим № 53, броят им ще съвпадне с посочените 20. От тях в АИМ – София, не са запазени фрагменти от полуземлянки № 12, 21, 48, 56, 76 и 111. Според илюстрациите и характеристиката в текста материалът не се различава от този на останалите полуземлянки.

Към т.нар. „междинен“ пласт принадлежат полуземлянки № 28, 37, 53, 59, 97, 101, и 112²¹. Самата авторка подчертава, че пластът не се различава ясно стратиграфски. Между полуземлянки от т. нар. „долен“ и „междинен“ пласт има само един случай на вертикална стратиграфия – суперпозиция на № 112 над № 111, която при това не е много ясна²². Очевидно разграничаването на жилищата от долния и междинния пласт е направено главно въз основа на керамичния материал. Като имаме предвид, че пластът не се разграничава ясно стратиграфски, остава под съмнение съществуването на отделен междинен пласт. С оглед на посочените затруднения при обработката на материала разборът му е даден общо за т. нар. „долен“ и „междинен“ пласт.

Преобладават фрагментите от гърнета. По-рядко се срещат и части от тавички. Съдовете са изработени на ръка. Някои са дооформени на примитивно гърнчарско колело. Материалът е хомогенен за различните фрагменти и тяхното групиране се основава на техническите им характеристики.

Фрагменти от гърнета. Фрагментите от горната част с устието на съда са най-разнообразни и могат да се групират както следва:

A : Фрагменти от ръчно изработени гърнета (T II–IV : 1 – 3)

AI : Фрагменти от неукрасени гърнета (T II, III : 1 – 7)

AI₁ : Фрагменти от гърнета с полегати рамене (T II, III : 1)

AI₂ : Фрагменти от гърнета с издадени рамене (T III : 2 – 7)

AII : Фрагменти от украсени гърнета (T III : 8 – 12, IV : 1 – 3)

AII₁ : Фрагменти от гърнета с полегати рамене (T III : 8 – 12, IV : 2, 3)

AII₂ : Фрагменти от гърнета с издадени рамене (T IV : 1)

B : Фрагменти от гърнета, дооформени на примитивно гърнчарско колело (T IV : 4 – 11)

BI : Фрагменти от гърнета, неумело дооформени на примитивно колело (T IV : 4,5,7,9,11)

BI₁ : Фрагменти от гърнета с полегати рамене (T IV : 4,5,7,11)

BI₂ : Фрагменти от гърнета с издадени рамене (T IV : 9)

BII : Фрагменти от гърнета, умело дооформени на примитивно гърнчарско колело (T IV : 6,8,10)

BII₁ : Фрагменти от гърнета с полегати рамене (T IV : 6)

BII₂ : Фрагменти от гърнета с издадени рамене (T IV : 8,10)

Фрагментите от групата AI са със средно извити навън устия – ъгъл 24–45⁰, единични са по изправените – ъгъл 18–20⁰. Устийният ръб е изтънен, удебелен или с непроменена дебелина; заоблен или косо срязан.

Фрагментите от група AII са подобни по форма на предходните. Устията са извити под ъгъл 27–40⁰, два фрагмента – 23⁰. Устийните им ръбове са предимно заоблени и украсени с ноктовидни ямички или коси насечки. Един фрагмент е с косо срязан устийен ръб, украсен с ноктовидни ямички (TIII : 12). Друг фрагмент има украса от почти обезличен пояс вълнисти линии, врязани с гребенчатостри (TIV : 2).

Сред обработения материал се срещат фрагменти, които носят белези от дооформяне чрез въртене – водоравни следи, оставени от пръстите на гърнчаря в горната част на съда. В предложената по-горе класификация са отделени в група В. Според Ж. Въжарова е използвана поставка – „дъсчица“, която улеснявала завъртането на гърнето при работа²³. Л. Дончева-Петкова също изказва мнение, че при изработването на керамичните съдове с дебели и груби стени, покрити отвън в повечето случаи с грубо нанесен орнамент, е имало въртене – използван е примитивен, с непостоянни бавни обороти гърнчарски кръг или т. нар. „въртяща се на ос подставка“²⁴. С такова неумело въртене се характеризират първите два етапа от използването на гърнчарското колело, определени от А. А. Бобринский като РФК-1 и РФК-2²⁵. Кръгът служи като въртяща се подставка само за заглаждане и украса на външната повърхност, докато формуването остава изцяло ръчно. Известен напредък при използването на кръга се забелязва на някои фрагменти, където външната повърхност е украсена с ритмични вълнисти линии, макар че на вътрешната повърхност се забелязват вертикалните следи от ръчното формуване. По тази повече или по-малко груба обработка на повърхността могат да се различат двете подгрупи – В I и В II.

Фрагментите от група В I се характеризират с небрежно обработена външна повърхност: загладена или с неравномерна, грубо врязана украса от вълнисти и прави хоризонтални линии. Устията са повити под ъгъл 23–51⁰, като преобладават тези с ъгъл 36–45⁰. Устийният ръб е изтънен, удебелен или с непроменена дебелина; заоблен или косо срязан. Украсата е предимно върху плещите: пояси вълнисти и прави линии, врязани с гребенчатостри.

В сравнение с предходните фрагментите от група В II имат по-добре изпълнена украса, вълните са равномерни и свидетелстват за по-умела работа с гърнчарското колело. Дебелината в горната част на съда е равномерна и може да се допусне дооформянето на устията на бавно гърнчарско колело. Формата на устийния ръб и плещите е също като при вече опи-

саните. Устията са извити под ъгъл 27–47°, само едно – 20°. Украсата е от вълнисти и прави линии, връзани с гребенчато острие. Два фрагмента са с украса върху вътрешната страна на устието.

Фрагменти от тела на гърнета. Запазените части от стени са с малки размери и не дават информация за формата на тялото. Необходимо е да се отбележи, че липсват фрагменти от биконични съдове с ребро в най-широката част на тялото, които са характерни за съдове от тип Пенковка.

Фрагментите от дъна на съдове са само ръчно изработени. Количеството им не е голямо. Повечето са с малки размери. Дъната са дебели и най-често са със заоблен преход към вертикалната стена.

Тавички. Изработени са на ръка от глина с примеси от едър пясък, шамот и органични материали. Размерите им са неголеми: височина 2,5 – 3 см, диаметър 16 – 22 см, дебелина на дъното около 2 см. Обикновено са с леко скосени стени, само в един случай стената е права. В единични случаи ръбът е украсен с коси насечки или ноктовидни ямички.

Материал. Наблюденията са без използването на по-съвършени методи. Структурата на отделните фрагменти е подобна. Глината съдържа различни едрозърнести примеси. При визуално наблюдение не може да се определи дали като примес са използвани едрозърнест пясък или ситно счукани камъчета. Като примес е употребяван и шамот. Слюдата по-скоро се е съдържала естествено в глинения източник, а не е добавяна специално. На повърхността на някои фрагменти се забелязват и малки ямички. Възможно е да са се получили при изгарянето на малки варовикови частици, които са били смесени с глината. Следствие от грубото тесто е, че дори и загладена, повърхността остава грапава и неравна. Съдовете са изпечени неравномерно, вероятно в ями или в домашните пещи. От селището до с. Гарван са известни и две двуделни гърнчарски пещи (№ 101 и 112), в които е изпичана ръчно изработена и дооформяна на примитивно колело керамика²⁶. Ломът е триделен – от външните страни цветът на съда обикновено е по-светъл: сив, охровокафяв, червеникав, в средата е тъмносив до черен. Подобна характеристика на материала на ръчната керамика от селището до с. Попина дава и Л. Дончева-Петкова²⁷. Нито един от разгледаните цели съдове и фрагменти не е подготвен от глина без примеси. Не са известни и такива, които да са изработени на ръка от глина с примеси от ситен пясък.

Може да се стигне до заключението, че разгледаният керамичен материал е разнороден. Гърнетата са със средно извити навън устия и полегати или издадени рамене; тавичките са със средно високи коси стени. Керамиката е изработена предимно на ръка, по-рядко някои гърнета са допълнително обработвани чрез въртене. Глината, от която са направени, е с едри примеси без оглед на начина на направата. Съдовете са изпечени неравномерно. Повечето ръчно изработени гърнета са без украса. Някои

имат само ноктовидни ямички или коси насечки по устийния ръб. Дооформяните на колело гърнета са украсени с вълнисти и прави линии, понякога нанасяни с гребенчато острие.

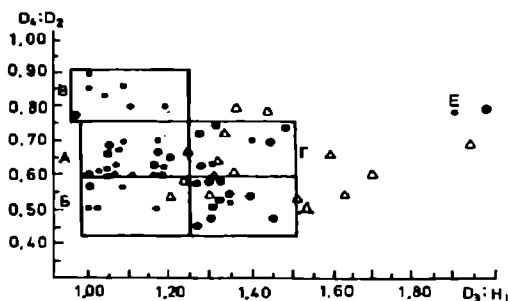
В полуземлянките от т.нар. „долен“ пласт обикновено се намират ръчно изработени съдове, главно от група А I и по-рядко от А II. Някъде заедно с тях се срещат и небрежно дооформяни на колело от група В – в полуземлянки 26, 31, 50, 80²⁸. За жилищата от т. нар. „междинен“ пласт са характерни изработени на ръка и дооформяни на колело гърнета. Заедно с тях продължават да се срещат фрагменти от ръчно изработени гърнета, аналогични на тези от т. нар. „долен“ пласт. Процентното съотношение на двете групи гърнета в отделните жилища не може да се определи в настоящия момент. Тъй като фрагменти от дооформяната на примитивно колело керамика се срещат и в т. нар. „долен“ пласт, а ръчната керамика от жилищата на междинния пласт е идентична с тази от долния пласт, е трудно е да бъдат разграничени два пласта въз основа на керамичния материал. По-вероятно е различното количество керамика, дооформяна на колело, да отразява хронологическа разлика между жилища от един пласт. Върху него лежи културен пласт, в който преобладава керамика, изработена на бавни колела.

Сред разглеждания материал липсва аналогичен на керамиката от Пражки тип Пенковка. Ръчната керамика от Попина и Гарван не би могла да се свърже с ранните варианти на Пражкия тип. Според профила на устието можем да я отнесем към варианти 6 – 8 по класификацията на И. Русанова²⁹. За тези варианти авторката отбелязва, че е характерна глина с едри примеси, което обуславя дебелината и грапавостта на стените. По тези си характеристики нашият материал също е по-близък до посочените варианти. Вариантите 6 – 8 са характерни за паметниците от тип Лука Райковецкая и се датират не по-рано от края на VII – началото на VIII в.³⁰ Керамиката от тип Лука Райковецкая е генетически свързана с Пражкия тип керамика и гърнетата от двата типа не могат да се разграничат по основните си пропорции. Съпоставяйки целите съдове от Попина и Гарван въз основа на техните пропорции с керамиката от тип Прага – Корчак и Лука Райковецкая (обр. 1 и 2), се забелязва характерната за Лука Райковецкая тенденция съдовете да са по-ниски, с по-широки гърла и по-извити устия. По своите характеристики ръчната керамика от Попина и Гарван е много по-близка до паметниците от тип Лука Райковецкая, отколкото до Пражкия тип.

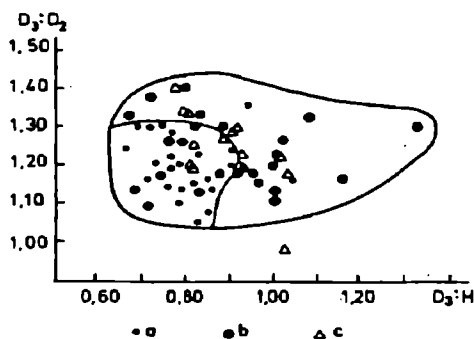
Подобен на нашия материал можем да намерим сред находките от територията на Молдова³¹, която е и географски по-близо.

В румънската археологическа литература те са известни като тип Хлинча I³². В публикациите, които засягат територията между Прут и Днес-

гър, те са определени като паметници, подобни на тип Лука Райковецкая или на паметници от VII – VIII в. И. Рафалович говори за паметници от II хронологична група³³. Керамиката от Попина и Гарван е аналогична на тази от тип Хлинча I³⁴ и от II хронологична група на И. Рафалович³⁵. Повечето от целите съдове от Попина и Гарван се доближават по форма до гърнетата

Обр. 1. Пропорции на съдовете от тип Корчак и Лука Райковецкая (по И. Русанова), сравнени с групата Попина-Гарван

Обр. 2. Профилираност и относителна височина на съдовете от тип Корчак и Лука Райковецкая (по И. Русанова), сравнени с групата Попина-Гарван

H – височина на съда; H_1 – височина на максималния диаметър; D_2 – диаметър на устието; D_3 – максимален диаметър; D_4 – диаметър на дъното; а – съдове тип Корчак; б – съдове тип Лука Райковецкая; с – съдове от групата Попина-Гарван

от II тип по класификацията на И. Рафалович³⁶, но са с малко по-свито гърло – $D_1:H=2:3$, а не 1:1. Украсата върху съдовете от Попина и Гарван е по-еднообразна.

Някъде, заедно с грубата славянска керамика, се открива и изработена на бавно грънчарско колело от пречистена глина с излъскана укра-

са. В румънската литература е определена общо като Салтово-Маяцки тип и неоснователно се смята за попаднала от по-горен пласт от IX – X в.³⁷ Някои фрагменти³⁸ са аналогични на пастирския тип, а останалите имат паралели сред прабългарската керамика на юг от Дунав от VIII – X в. Фрагменти пастirsка керамика често се срещат заедно със славянска керамика от VI – VIII в. в южната част на лесостепна Молдова³⁹. Макар и порядко, срещат се и в комплекси с определената от И. Рафалович II хронологична група – например в полуземлянка 20 на селището Ханска II⁴⁰. Подобна ситуация е известна и от територията на България. Фрагменти от пастирски тип гърнета са открити в жилища до с. Нова Черна заедно с керамика, идентична с тази от Попина и Гарван⁴¹. От полуземлянка 84 на селището до с. Гарван от т.нар. „долен“ пласт произхожда един нехарактерен фрагмент от такава неславянска керамика. Можем да приемем, че това съчетание допълнително подчертава приликите на комплексите Попина–Гарван с Хлинча I и II хронологична група на И. Рафалович.

Ако искаме да отговорим на въпроса, откъде и кога се е преселило южно от Дунав населението, което е оставило паметниците Попина–Гарван, необходимо е да разгледаме появата и датировката на Хлинча I и II хронологична група на И. Рафалович. Поради силната прилика между Хлинча I и II хронологична група на И. Рафалович може да се допусне, че става дума за една археологическа култура на обща територия. С оглед на състоянието на публикациите, произходът и датировката им е по-подходящо да се разгледат отделно.

В по-старите публикации Хлинча I е датирана въз основа на приликите ѝ с Лука Райковецкая в VIII – IX в. Предполага се, че е донесена от нови славянски заселници⁴². С натрупването на нови данни датировката е уточнена в края на VII – VIII в., като не се изключва долната граница да е от средата на VII в.⁴³ Променя се и мнението за масово славянско преселване от север и се приема повече идеята за местно развитие на територията на Молдова. В последно време такова е становището на повечето румънски изследователи, но влиянието на местното население изглежда надценено⁴⁴. Следователно можем да приемем, че култура Хлинча I има местен произход и датира не по-рано от средата на VII – VIII в.

Въпросът за корените и хронологията на II хронологична група на И. Рафалович засега не е така категорично решен. Първоначално И. Рафалович изтъква, че характерни за I и II хронологична група фрагменти не се срещат заедно⁴⁵. Година след отпечатването на монографията му, на селището до с. Селиште е проучена полуземлянка, чийто материал е интересен точно със съчетанието от керамика тип Пенковка с такава, която по форма и украса се доближава до типа Лука Райковецкая⁴⁶. Допуска се, че гъстотата на населението в този район нараства вследствие на непрекъснатото при-

иждащи групи с керамика Пражки тип. С това се обяснява и генетическата връзка на керамиката от VIII – IX в. именно с Пражкия тип керамика. Разпространението на гърнета с широко гърло и заоблено тяло показва, че развитието на керамиката от II хронологична група е станало с участието на керамиката тип Пенковка⁴⁷. Няма данни керамиката от II хронологична група да е донесена в готов вид. По всичко изглежда, че се е формирала постепенно от местната раннославянска култура.

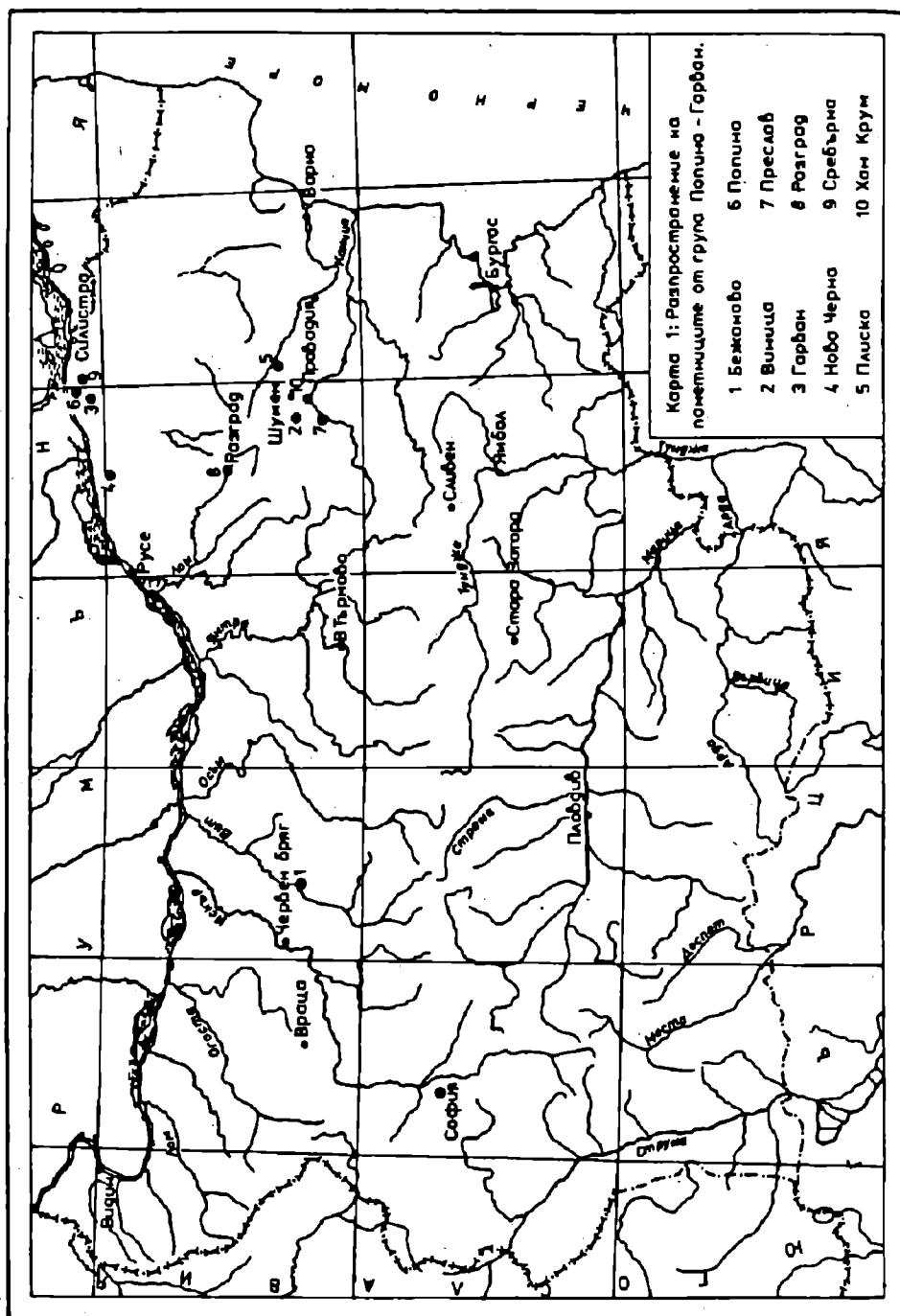
Рафалович датира II хронологична група в VII – IX в., като подкрепя мнението си и с находки на византийски монети⁴⁸. Изглежда обаче, че находките на монети от Одая и Лопатна, съответно фолис на Юстин и София (565 – 578) и фолис на Юстиниан I от 539/540 г., не би трябвало да се свързват с керамиката от II хронологична група. В първоначалните публикации на тези комплекси керамиката е определена цялостно като изработена на ръка от VI – VIII в.⁴⁹ На селището Лопатна Фьодоров разграничава керамиката, която по описание съвпада с тази от II хронологична група на И. Рафалович, от останалата раннославянска керамика. Монетата на Ираклий (610 – 641), намерена заедно с раннославянска керамика в слоя непосредствено под укреплението на селището Алчедар I показва, че към средата на VII в. процесът на формирането на керамиката от II хронологична група вероятно е бил в ход. В полуземлянка 20 на селищата Ханска II заедно с керамика тип Лука Райковецкая и фрагменти пастирска керамика е открит и чифт бронзови двуплочни антропоморфни фибули⁵⁰. Фибулите се датират във втората половина на VII в.⁵¹ Най-приемливо изглежда, че т. нар. „II хронологична група“ има местен произход, като във втората половина на VII или най-късно към края на VII в. е цялостно формирана и разграничима от по-старата раннославянска култура.

Местното развитие на археологическата култура от втората половина на VII – VIII в. в Молдова показва, че би било неправилно да я приемаме за идентична на Лука Райковецкая. Явно това са две подобни, но самостоятелни култури, близки хронологически и териториално граничещи. Приликата на паметниците от тип Попина–Гарван главно с тези от Молдова показва, че население от областта на култура Хлинча I и II хронологична група на И. Рафалович се преселва на юг от Дунав. Липсата на отделен пласт, в който да преобладава раннославянска керамика тип Прага или Пенковка, показва, че преселването се е извършило във време, когато керамиката от тип Хлинча I и II хронологична група вече е била формирана. Ето защо не е възможно началната дата на групата Попина–Гарван да бъде поставена преди средата на VII в. Такава датировка се доказва и от разкритите вкопани юрти до с. Нова Черна⁵². В тях заедно с пастирския тип гърнета са намерени и идентични на тези от Попина и Гарван фрагменти ръчна и дооформяна на колело груба керамика. Комплексът е датиран в

края на VII – първата половина на VIII в. и няма връзка с раннославянския материал от края на VI – началото на VII в., открит в късноантичния слой на същото селище.

Керамика, която е подобна на тази от Попина–Гарван, е известна и от други обекти от територията на България (обр. 3). Според Ж. Въжарова керамиката от Преслав, м. Кръглата църква, е близка на Пражкия тип и се датира в VI в.⁵³ Съдейки по запазените в АИМ–София, фрагменти, тя е идентична с тази от Попина и Гарван. Можем да приемем, че към групата Попина–Гарван трябва да се причислят и обектите с материал, определен от Ж. Въжарова като култура I⁵⁴: Гарван, м. Момчила; Попина, м. Дренчето; Сребърна, м. Опашката. Описанието на керамиката, приложените илюстрации и изтъкваната от последователите прилика с керамиката от Попина и Гарван ни дават възможност да предположим, че към нея принадлежат и селищата до с. Бежаново, м. Стублата⁵⁵, Хан Крум⁵⁶, Плиска, м. Първомайска чешма⁵⁷, Виница⁵⁸, както вероятно и селището над руините на Абритус⁵⁹. Керамика, аналогична на тази от групата Попина–Гарван или Хлинча I, е известна и от биритуалния некропол до Налбант⁶⁰ и от укрепителния вал до Никулицел⁶¹.

Заслужава внимание фактът, че обектите се локализируют предимно в Североизточна България и Северна Добруджа. Заселването на тази група славяни на територията на България, където от времето на Първото българско царство са известни най-голям брой прабългарски паметници, може да се свърже с причините, довели до идването на славяните тук. Находките на раннославянска и неславянска керамика в Молдова категорично показват контакти на славяни и прабългари преди преселването им на юг от Дунав. Подобно положение е известно от Нова Черна и Гарван. Ситуацията на откриването показва, че в тези случаи става въпрос за началото от присъствието на групата Попина–Гарван южно от Дунав. В Нова Черна керамиката е открита в жилища, които могат да се определят като стабилна юрта. За контакти между славяни от групата Попина–Гарван и прабългари свидетелства и биритуалният некропол до с. Налбант. Дали става въпрос за съвместно преселване на юг от Дунав или славянското нашествие е извършено непосредствено преди нашествието на прабългарите, е трудно да се определи. Във всеки случай не може да се отрече връзката между тях. Подобно е и мнението на М. Комша⁶². Според нея хазарската експанзия е причина за движението на нови степни народи, между които и прабългарите. Тясно свързана с тези размествания е и експанзията на славяни от територията на днешна Молдова на юг и югозапад до североизточните части на Балкана. Да се определят връзките между славяни и прабългари при настоящия етап на изследване е невъзможно. Контактите между двата стноса северно от Дунав явно предопределят и по-близките им връзки на

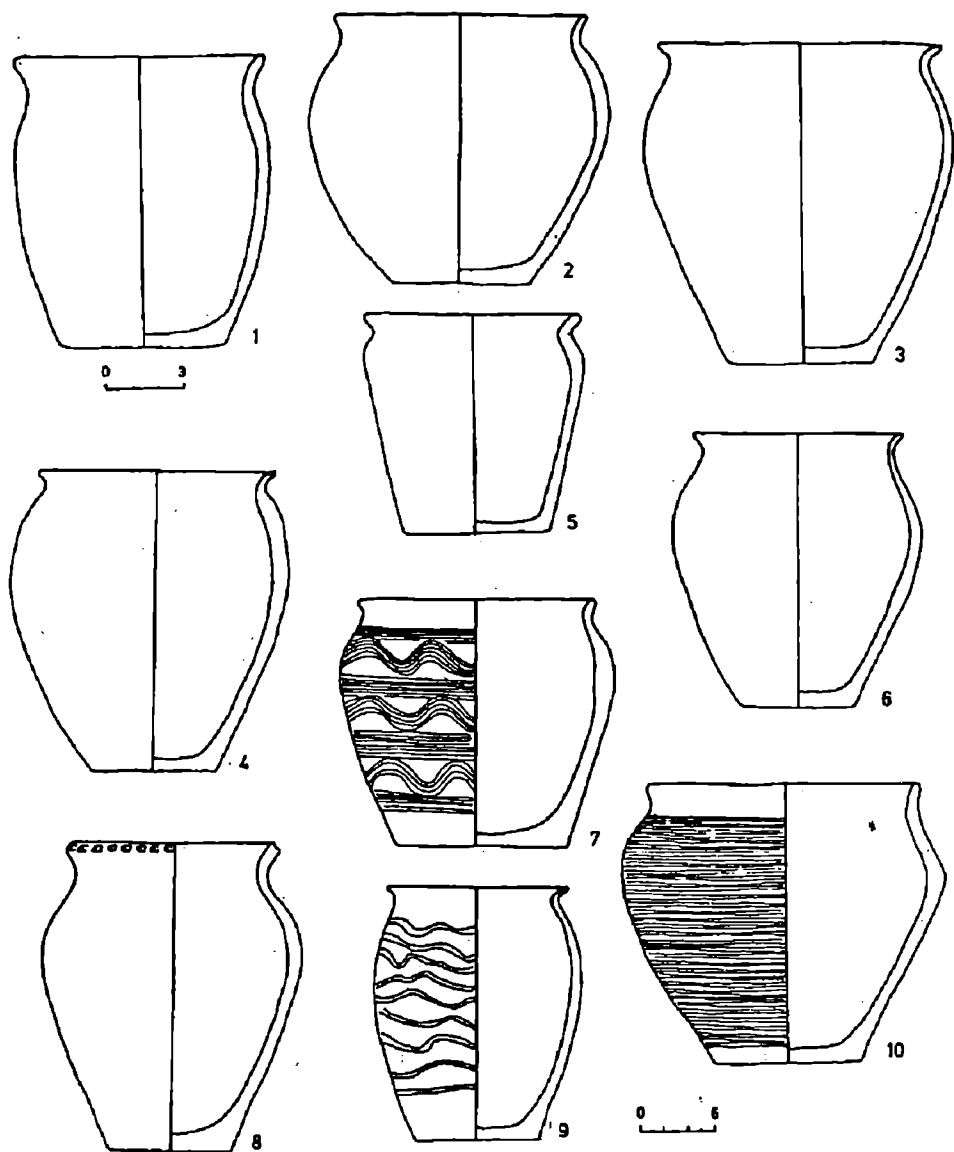
Обр. 3. Карта на разпространението на паметниците от групата Попина-Гарван

новата територия.

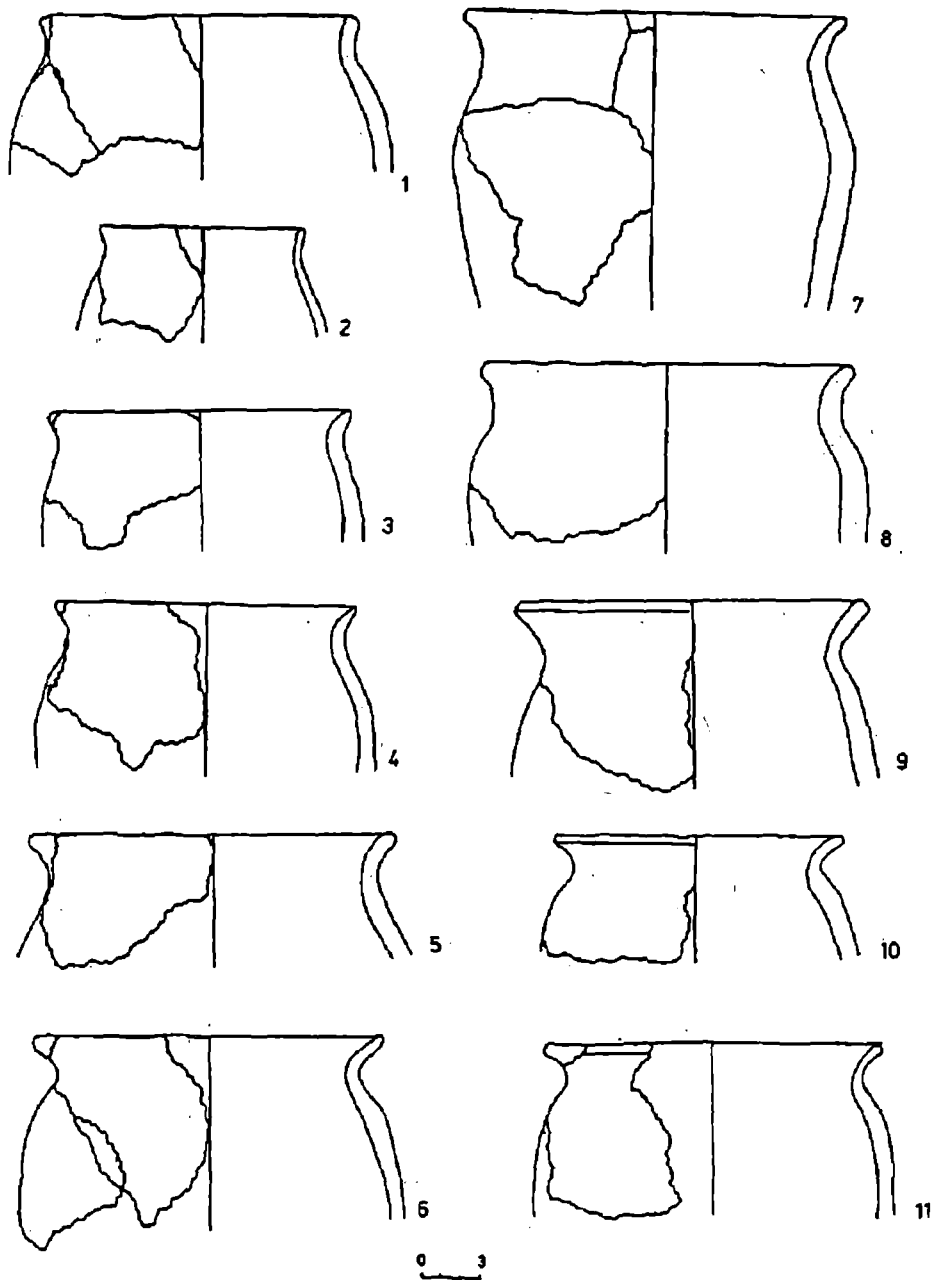
Не е ясно засега и дали друга група славяни, носители на култура тип Хлинча I, се разпространява по-далеч на запад, както предполага М. Комша⁶³, нито доколко е било интензивно това разселване. Комплекси с такъв материал са проучени в с. Ботра във Войводина⁶⁴. Отговор на въпроса, по какъв път това население е достигнало до Войводина, ще дадат единствено бъдещите проучвания.

Паметниците от тип Попина-Гарван в България представляват проникване на славянско население от днешна Молдова във втората половина на VII в. на юг от Дунав. Археологически е документирана една по-късна, локална вълна славянски заселници, чиято експанзия е в тясна връзка с вълната на прабългарите и със създаването на Българската държава.

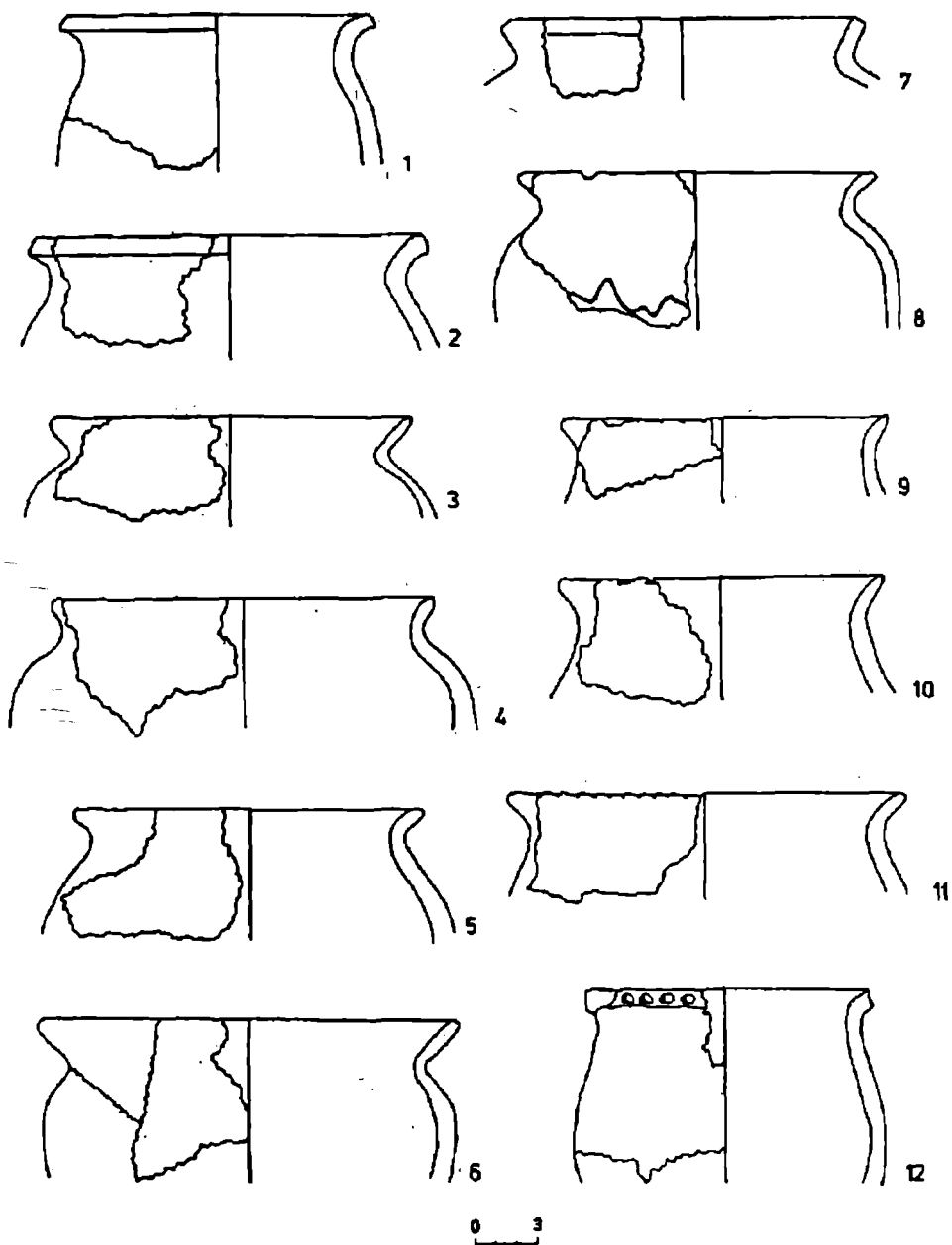
ПРИЛОЖЕНИЕ

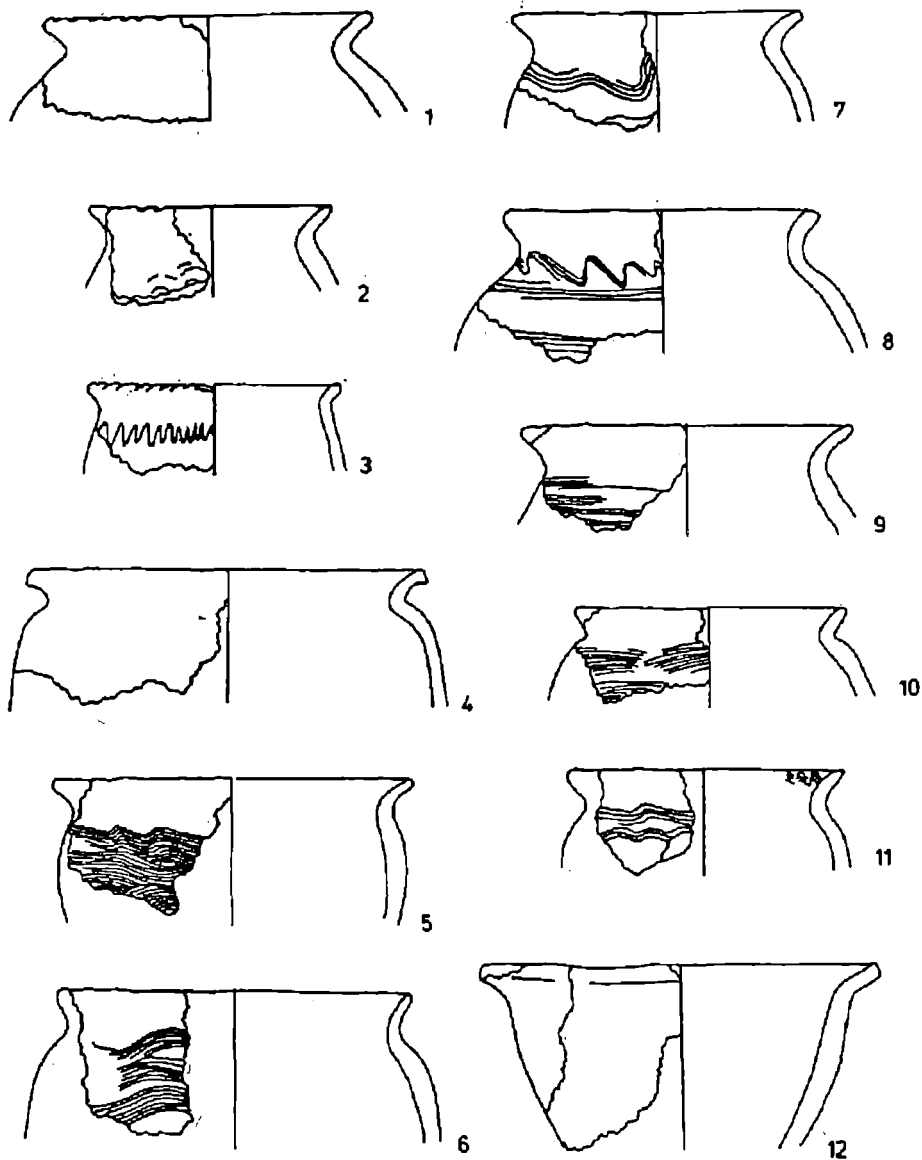
Табло I. 1, 2, 4, 7, 8, 10 – с. Гарван, м. Стареца – некропол; 5 – с. Гарван, м. Стареца – селище; 6 – с. Попина, м. Джеджови лозя – некропол; 3, 9 – с. Попина, м. Джеджови лозя – селище

Табло II. С. Гарван, м. Стареца – селище

Табло III. С. Гарван, м. Стареца – селище

Табло IV. С. Гарван, м. Стареца – селище

- ¹ В ъ ж а р о в а, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI в. С., 1965; Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг. С., 1986; Раннославянско и славянобългарско селище в м. Стареца край с. Гарван, Силистренско. – Археология, 1966, № 2, 21–32; Славяни и прабългари (тюркобългари) в светлината на археологическите данни. – Археология, 1971, № 1, 1–23.
- ² В ъ ж а р о в а, Ж. Славянски и славянобългарски..., 112–113; Средновековното селище с. Гарван..., с. 8.
- ³ В ъ ж а р о в а, Ж. Славянски и славянобългарски..., с. 158; Средновековното селище с. Гарван..., 70–71.
- ⁴ П л е т н е в а, С., И. Р у с а н о в а. Живка Н. Вържарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI – XI в. – СА, 1966, № 3, 276–279.
- ⁵ Р у с а н о в а, И. Славянски древности VI – VII вв. М., 1976, с. 194.
- ⁶ Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л., С. А н г е л о в а. Проблеми на ранносредновековната култура в Южна Добруджа. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум: Славяни и прабългари. С., 1982, 167–168.
- ⁷ А н г е л о в а, С. По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI – VII в. – Археология, 1980, № 4, 1–12.
- ⁸ Б о н е в, Ч. За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа. – Археология, 1981, № 3, с. 16.
- ⁹ S o m ş a, M. Die Slawen im Karpatisch-donauländischen Raum im 6.–7. Jh. – ZFA, 1973, p. 219.
- ¹⁰ Изказвам искрената си благодарност на проф. Ж. Вържарова за нейната отзивчивост и колегиялност при предоставянето на посочения материал.
- ¹¹ В ъ ж а р о в а, Ж. Славянски и славянобългарски..., 108–110; Славяни и прабългари по данни на средновековните некрополи от края на VI – XI в. С., 1976, 9–14.
- ¹² Пак там, 416–417.
- ¹³ Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на XI в.). С., 1977, 33–68.
- ¹⁴ Р у с а н о в а, И. Цит. съч., 16–20.
- ¹⁵ Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л. Цит. съч., 39–40.
- ¹⁶ Р у с а н о в а, И. Цит. съч., обр. 4.
- ¹⁷ Ъгълът е измерен по метода на М. Парчевски (Projekt kwestionariusza cech naczyń ceramicznych z okresu wczesnego średniowiecza. – Sprawozdania Archeologiczne, 29, 1977, p. 235, obr. 2, 4). Резултатите от измерванията не бива да се надценяват, но известни тенденции в развитието на ранносредновековната керамика се забелязват с използването на този метод: F u s e k, G. Včasnoslovanské sídlisko v Nitre na Mikovom dvore. – SIA, 1991, p. 305, obr. 9.
- ¹⁸ Р у с а н о в а, И. Цит. съч., с. 19.
- ¹⁹ В ъ ж а р о в а, Ж. Средновековното селище с. Гарван..., 8–11.

- ²⁰ Посочената датировка е по Ж. Въжарова.
- ²¹ Пак там, с. 15.
- ²² Пак там, с. 69, обр. 196.
- ²³ Пак там, с. 65.
- ²⁴ Дончева - Петкова, Л. Цит. съч., с. 20.
- ²⁵ Бобринский, А.А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, 27-30.
- ²⁶ Въжарова, Ж. Средновековното селище Гарван, с. 171, 182.
- ²⁷ Дончева - Петкова, Л. Цит. съч., 16-17.
- ²⁸ Данните за фрагментите се основават на полевата им сигнатура.
- ²⁹ Русанова, И. Цит. съч., с. 19.
- ³⁰ Пак там, табл. II, III.
- ³¹ Исторически определената ѝ територия между реките Серет и Днестър.
- ³² Матей, М. Славянските поселения в Сучаве. - *Dacia*, n.s. IV, 1960, p. 394.
- ³³ Рафалович, И. Славяне VI - IX вв. в Молдавия. Кишинев, 1972, 157-179.
- ³⁴ Теодор, D., E. Zaharia. Sondajele de la Spinoasa și Erbiceni. - *MCA*, 8, 1962, 35-45; Теодор, D. The East Carpathian Area of Romania V - XI c. A.D. - *BAR*, International series 81, 1980, обр. 48_{1-4, 8}, 49_{1, 3, 5, 8}; Continuitatea populatiei autohtone la Est de Carpati. Așezările din sec. VI - XI e.n. de la Dodești - Vaslui. Iași, 1984, обр. 16₆, 39₁₋₃, 40₂, 44.
- ³⁵ Рафалович, И. Цит. съч., 157-179 с цит. лит.; Тельнов, Н. Раннеславянские поселения Гординешты I и Корпач. - В: Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев, 1985, обр. 4, 6, 7.
- ³⁶ Рафалович, И. Цит. съч., с. 162.
- ³⁷ Теодор, D., E. Zaharia. Op. cit., p. 44, обр. 3_{4, 3}; Теодор, D. The East..., p. 71, обр. 59.
- ³⁸ Теодор, D. The East..., p. 71, обр. 59₃.
- ³⁹ Рафалович, И. Цит. съч., с. 153.
- ⁴⁰ Пак там, с. 154, 174.
- ⁴¹ Милчев, А., С. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренски окр. през 1967-1969 г. - ГСУ ФИФ, 63, 1971, № 3, История, 26-28.
- ⁴² Cîșvasă - Comsa, M. Unele concluzii pe baza ceramici din secolele VI - XII. - *SCIV*, 8, 1957, 267-295.
- ⁴³ Матей, М. Цит. съч., с. 394; Теодор, D., I. Mitrea. Cercetări arheologice în așezarea prefeudală de la Lozna - Dorohoi. - *Arheologia Moldovei*, 4, 1966, p. 289; Coman, G. Cercetări arheologice cu privire la secolele V - XI în sudul Moldovei (steapa colinară Horincea - Elan - Prut). - *Arheologia Moldovei*, 6, 1969, 277-315; Теодор, D. The East..., p. 71.
- ⁴⁴ Пак там, 71-74.
- ⁴⁵ Рафалович, И. Цит. съч., с. 39.

- ⁴⁶ Рафалович, И. Работы Реутской экспедиции. – В: Археологические открытия в 1973 г. М., 1974, с. 443.
- ⁴⁷ Рафалович, И. Могилиники и раннеславянское городище у с. Селиште. В: Археологические исследования в Молдавии в 1973 г. Кишинев 1974, с. 136
- ⁴⁸ Рафалович, И. Славяне..., с. 39, 174.
- ⁴⁹ Федоров, Г.Б. Работы Прутско – Днестровской экспедиции в 1960, 1961 г. КСИА, 99, 1964, с. 78; Население Прутско – Днестровского междуречья в I тысячелетии в.л. МИА, 89, 1960, с. 287.
- ⁵⁰ Рафалович, И. Славяне..., с. 39, 54, 174.
- ⁵¹ Айбабин, А. И. Хронология палчатых и зооморфных фибул днепровского типа из Крыма. В: Труды V МКАС. Т., 4, Киев, 1988, 5–9.
- ⁵² Милчев, А., С. Ангелова. Цит. съч., 26–28.
- ⁵³ Вължарова, Ж. Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI – XI в. В: Плиска – Преслав. Т. 3. С., 1981, с. 21.
- ⁵⁴ Вължарова, Ж. Славянски и славянобългарски..., 115–120.
- ⁵⁵ Вължарова, Ж. Славянското селище в м. Стублата край с. Бежаново, Ловешко, ИБАИ, 24, 1961, 317–326.
- ⁵⁶ Антонова, В. Славянско селище в аула на хан Омуртаг при Чаталар от VII – VIII в. В: Сборник в памет на проф. Ст. Ваклинов. С., 1984, 106–114.
- ⁵⁷ Василев, Р. Первые раннеславянские поселения в районе Плиске. В: Труды V МКАС, Т.2. Киев, 1988, 211–215.
- ⁵⁸ Антонова, В. Средновековното селище в чашата на язовир „Витница“, Шуменско. ИНМШ, 4, 1967, 3–33.
- ⁵⁹ Георгиева, С. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. ИАИ, 24, 1961, 9–36.
- ⁶⁰ Simon, G. Necropola feudal-timpurile de la Nalbant. Peuce, 2, 1971, 221–248.
- ⁶¹ Diaconu, P. Despre datarea „circumvalatiei si a beisericii treflate“ de la Niculitel. SCIV, 23, 1972, 2, 307–319.
- ⁶² Comşa, M. Die Slaven..., p. 219.
- ⁶³ Пак там.
- ⁶⁴ Станојевич, Н. Населба VIII – IX века у Војводине. РВМ, 30, 1987, 119–146.
- ⁶⁵ Паметниците от територията на Добруджа са картирани от М. Комша (цит. съч.).

АГРАРИЗМЪТ КАТО ИДЕОЛОГИЯ НА СЕЛСКИТЕ ДВИЖЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ И ПОЛША ДО ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

ИСКРА БАЕВА

Сектор по обща история

Искра Баева. АГРАРИЗМ КАК ИДЕОЛОГИЯ КРЕСТЬЯНСКИХ ДВИЖЕНИЙ В
БОЛГАРИИ И ПОЛЬШЕ ДО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В настоящей работе исследуются вопросы формирования и становления аграризма в Восточной Европе (на примере Болгарии и Польши) как идеология крестьянских движений. В начале XX века оказалось, что крестьяне были вынуждены найти свою особую идеологию, которая защищала бы их особые интересы в отсталых восточноевропейских обществах. Такой идеологией явился аграризм.

Эволюция концепций аграризма (в болгарском варианте он назывался сословной теорией) привела крестьянское движение к идее о необходимости завоевания политической власти. В Болгарии Болгарский земледельческий народный союз пришел к власти и сделал попытку осуществить аграризм в период 1919 – 1923 г. Эта попытка показала, что „третий путь“ между капитализмом и сталинским социализмом в тогдашних условиях невозможен. Несмотря на это идеи аграризма остались живыми в болгарском обществе, а в польском, хотя и были приняты крестьянским движением позже (после 1931 г.), они сохранились как альтернатива развития. Эта альтернатива и в Болгарии, и в Польше демократическая, однако она рассчитывает на возможность сохранить общество таким, каким оно есть в докапиталистическом периоде, что предопределяет ее утопичность.

Iskra Baeva. AGRARIANISM AS AN IDEOLOGY OF PEASANT MOVEMENTS IN
BULGARIA AND POLAND UNTIL WORLD WAR II

This study deals with the problems of formation and adoption of agrarianism in Eastern Europe (on the basis of Bulgarian and Polish example) as an ideology of peasant movement. At the beginning of 20th century it turned out that the peasants were pushed to find an ideology of their own, which would defend their specific interests in the backward East European societies. Agrarianism became such an ideology.

The evolution of the ideas of agrarianism (the Bulgarian term for it is „estate theory“) led the peasant movement to the idea of the necessity of taking political power. In Bulgaria

Bulgarian agrarian people's union came to power and tried to realise the ideas of agrarianism during the period 1919 – 1923. This attempt proved that „the third way“ between capitalism and stalinist socialism was not possible in the existing conditions. Nevertheless the ideas of agrarianism survived in Bulgarian society, in Polish society they remained as an alternative for development, in spite of their later adoption (after 1931). In Bulgaria, as well as in Poland, this alternative is democratic, but it is based on the possibility of preserving the existing society of pre-capitalist period, which is the basic reason for its utopian character.

В заглавието на настоящата работа липсват естествените за историка хронологични рамки и това, както и някои моменти, свързани с избора и обхвата на темата, изискват допълнително разяснение. Липсата на хронологични рамки е продиктувана от две обстоятелства. Първото е, че периодът, през който аграризмът се утвърждава като селска идеология в двете страни, е твърде широк и различен за всяка. Второто е, че е направен по-скоро опит аграризмът да се разгледа като господстваща идеология в селското движение, а не толкова да се проследи пътят на налагането му, а впоследствие и на отказ от него.

И тук е мястото на първото уточнение. Официално аграризмът е отхвърлен като идеология на селското движение и в България, и в Полша в хода на политическата борба през първите години на „народната демокрация“. Изложението обаче няма да достигне до този период. В годините преди, по време и непосредствено след Втората световна война на преден план в политическия живот излизат общонационални проблеми. Налага се такова преустройство на политическите сили, че споровете около аграризма остават ако не на заден план, то поне встрани от основния фронт на политическото противопоставяне. Ако трябва конкретно да се проследи процесът на отказ на селското движение от аграристичната идеология, това трябва да се извърши в отделно изследване, в което по нов начин да се видят условията и предпоставките за този отказ. В настоящата работа е потърсен образът на възхода и апогея на аграризма в специфичните условия на двете страни, а не на заника му.

С оглед на поставената задача се налагат и някои допълнителни уточнения за кръга от използвани извори и литература. Въпреки че идейните и политическите възгледи на Ал. Стамболийски не са единствените в Българския земеделски народен съюз (БЗНС) както преди самостоятелното му управление, така и когато става управляваща партия, а и в последвалото Деветоюнския преврат от 1923 г. развитие на неговите организации, приемам, че това, което може да се нарече български аграризъм, в най-голяма степен отговаря на идеите на този селски водач. Именно затова изследването на особеностите на българския аграризъм и сравнението му с полския е опряно върху произведенията преди всичко на Ал. Стамболийски. Потърсени са най-ярко изразените черти, а не нюансите във вижданията на мно-

гобройните дейци от БЗНС. Това е причината да бъдат оставени настрана произведенията на Д. Драгисев, Й. Пекарев, М. Турлаков, както и обсъжданията на въпросите за политиката и практиката на Съюза в земеделската преса, и в Народното събрание или на конгресите на БЗНС.

Следващата уговорка се отнася до организационното развитие на селското движение, което също е почти напълно пренебрегнато, защото е встрани от поставената цел. Не е проследена и идейната еволюция, която изживяват многобройните земеделски партии и групи след 1923 г. Причината е, че са търсени общите контури на аграризма като единна идеология на селското движение, а това на практика означава ограничаване до 1923 г., когато БЗНС има пълна увереност в силите си и реална перспектива да осъществи на практика аграристичния строй според идеологията на Стамболийски.

Използвани са изследвания от българската и полската историография, които проследяват възникването и развитието на идеологията на селското движение. От този кръг са изключени всички разработки, засягащи само организационното развитие на селските партии или конкретната история на отделните селски партии или групировки. Основно място е отделено на произведенията на Ал. Стамболийски¹, в много по-малка степен на Р. Даскалов² за БЗНС, а що се отнася до полското селско движение – на програмите и другите документи, очертаващи идеологическите виждания на селските движения³.

Българските изследвания, поставили в центъра на вниманието си съсловната теория на Ал. Стамболийски, са правени предимно не от историци, а от политически дейци на земеделското движение, философи и юристи⁴. Това има своите добри страни, защото позволява да се видят основните идеи на земеделския водач от различни страни, но не може да запълни липсата на изследване, извършено с методите на историческата наука, което да разположи идеята на Стамболийски във времето и пространството, за да даде по-прецизна оценка на тази теория. Засега преценките са предимно компаративни в сравнение с марксизма, без да се разглежда съсловната теория на собствената ѝ основа. Посоките, които са избрали досегашните изследователи, са две: те или се опитват да докажат голямата близост на идеите на Стамболийски до марксизма, за да му дадат положителна оценка, или наблягат на различията, с които обясняват грешките и неуспеха му⁵.

Постиженията на полската историография в областта на изследването на аграризма дават по-пълна и точна картина на това обществено-историческо явление. Те позволяват да се даде оценка за мястото и ролята на селското движение и на неговата идеология в междувоенния период от развитието на страната. Първоначалното чисто политическо увлечение да се

отричат всички положителни страни на аграризма⁶ е преодоляно още в началото на 60-те години. Я. Жембински го разглежда като исторически обусловена селска идеология⁷. Този подход помага да се отговори и на въпроса за мястото и ролята на аграризма в ожесточената борба на идеи през бурното полско междувоенно двадесетилетие.

Когато се изследват еднотипни обществени явления в различни страни, е необходимо да се обоснове изходната позиция – доколко сравнението предполага общност в условията, при които то се проявява и развива. С оглед на поставения проблем – да се разгледа аграризмът като селска идеология, трябва да се потърси общото и различното както в историческото развитие, така и в положението на селото в двете страни, да се открият корените на тази особена, съсловна идеология.

България и Полша принадлежат на Европейския Изток. Не само защото двете страни са разположени на изток от центъра на Европа, а и защото в общественно-икономическото им развитие има много сходни черти. Самостоятелното развитие и на двете е прекъснато от чуждестранно нашествие, но за България то продължава три пъти по-дълго. Ако добавим и факта, че завоевателят на България е Османската империя, а Полша е поделена все пак между три европейски империи (Руската, Пруската и Австрийската), можем да обясним и значително по-голямото изоставане на България. Безспорно е обаче изоставането и на двете държави от страните в Западна Европа, макар че това изоставане се проявява по различен начин и в различна степен.

Ясно видими са различията в политическото развитие на двете страни. Полската държава в края на XVII в. постепенно губи независимостта си, но през целия период до Първата световна война не прекратява опитите си по различни пътища и с различни средства да си я върне. Националното самосъзнание не се губи нито за момент, а неуспешните кръвопролитни въстания (1830, 1863) издигат национализма до позицията на най-висша проява в обществения живот. Борбата на българското националноосвободително движение, макар и с чужда помощ, се увенчава с успех и българската държава печели преднина от 40 години пред полската. Неразрешеният български национален въпрос продължава да вълнува българското общество и след Освобождението (1878); и след Съединението (1885), и особено след националните катастрофи, донесли Балканските и Първата световна война, но все пак българинът не живее като поляка със съзнанието за „Христос на Европа“, разпнат между три чужди в езиково, културно и религиозно отношение империи. Разликите в степента, мястото и ролята на национализма на двата славянски народа дават отражение и върху идеологията на селското движение.

Третият момент за сравнение са степента на икономическото разви-

тие и структурата на селото. Общото и за двете страни изоставане в икономическото развитие и особено недостатъчното развитие на промишлеността косвено предопределят и ограничените възможности за развитие на селското стопанство, а оттам и пътищата, които търси организираното селско движение.

Социалната структура на полското село от края на XIX и началото на XX в., когато се заражда селското движение (наречено людовско от думата „люд“ – народ), се характеризира със значителни остатъци от феодалните отношения (макар и в различна степен в руската, австрийската и пруската част на полските земи). Феодален произход имат огромните латифундии, обработвани по характерен за феодализма, а не за капитализма начин, такива са и остатъците от феодални права на аристокрацията по отношение на селските общини, горите, лова и т.н. Извън едрите стопанства господства дребната поземлена собственост; земята е разпокъсана на множество малки парчета, а резултатът от тази поземлена структура е: остър глад за земя, излишни работни ръце и пренаселеност⁸.

Селяните представляват огромното мнозинство от населението – между 64 и 75%⁹, и тъй като при съществуващите условия не всички могат да намерят работа на село, а такава не може да им предложи и полската промишленост, емиграцията – сезонна или дълготрайна, става постоянно явление¹⁰. По организация и начин на селскостопанско производство полските земи се делят на две части – пруската част в края на XIX в. се изравнява по добиви със западноевропейските страни, докато руската и австрийската продължават традиционното екстензивно производство, което по добиви си остава по-близо до изостаналата източна част на континента¹¹.

Картината на българското село е доста по-различна. След Освобождението и съпроводения го аграрен преврат, в селскостопанската структура преобладават бедните и средните стопанства¹². Едрата поземлена собственост на практика почти липсва, липсват и остатъци от феодални отношения. Българските селяни, за разлика от полските, са получили земя още през XIX в., но като методи и култура на обработка, както и по добиви, българското село изостава значително от полското. Едва в края на 30-те години на XX в. плугът измества дървеното рало в нашето село и то само в половината от стопанствата. По използване на машини България изостава 15 – 20 пъти от западноевропейските страни, а по добиви – почти два пъти¹³. Като добавим и това, че почти 90% от българското население се препитава от земята и свързаното с нея производство, ще се очертае и основното различие. Полското село е с много неблагоприятна структура на собственическите отношения върху земята, но е по-развито като организация и производителност, докато българското е с много по-равномерна структура на собственост върху земята, но е изключително изостанало – в

опашката на Европа.

Интересно е, че при тези големи различия селското движение възниква и в двете страни по твърде сходен начин и почти едновременно. Това става в края на XIX в. в хода на икономическата борба на селяните. Селските дейци-просветители са първите, които поставят основите на селската взаимопомощ, създават кооперативното движение като форма на икономическа борба на селяните за подобряване на материалното им положение. Скоро обаче селските просветители се убеждават, че единственият път за икономическо издигане на селяните минава през политическата им еманципация, ако не искат интересите им да останат на заден план в политиката на „градските“ политически партии. Тогава се създават първите политически организации на селското население¹⁴.

В Полша възникват многобройни селски партии и групи с различна степен на политизация. Големият им брой се дължи на два основни фактора: първо, защото полските земи са разделени от три държавни граници и второ, защото още в първите организации се отразяват по-значителното социално разслоение в селото и различната насока, която приемат селските ръководители по най-важния въпрос – националната независимост. В България земеделската организация се оформя като единен съюз, представител на всички социални групи в селото, които са разочаровани или останали вън от влиянието на оформените вече буржоазни политически партии¹⁵. Единството се дължи на по-голямата социална еднородност на българското село и на ясно изразеното противоречие между града и селото.

Въпреки създаването на много селски партии в полските земи, а в България – само на една, формите и методите на действие на селското движение в първата му фаза са еднакви. Отговорът на въпроса, защо при всички изброени по-горе разлики в положението на селото в двете страни има такова подобие на първите стъпки, трябва да се потърси в особеностите на закъснялото капиталистическо развитие на двете страни и на проблемите, които то поставя пред селото и селското стопанство. Неразвитата промишленост не може да създаде достатъчно работни места за селското население, което се е превърнало в „излишно“ поради високия естествен прираст в селото и продължаващото раздробяване на земята. Селското „свръхнаселение“ обрича на неуспех и опитите за интензификация на селскостопанското производство. Резултатът е превръщането на селската преенаселеност в постоянен фактор, който спъва преустройството на селското стопанство на капиталистически основи. Невъзможността на промишлеността не само да погълне излишъка от работна ръка, но и да осигури машини и промишлени средства за селското стопанство, както и недостатъчната урбанизация правят неприемливо за селото като цяло прилагането на ефективни методи за производство и произтичащата от тях концентрация

на капитали и на земята. В крайна сметка селското движение е принудено да търси разрешението на проблемите си в рамките на традиционната си структура – разпокъсано земевладение и пренаселеност.

Оказва се, че въпреки разликите в равнището на техниката на производство, и в двете страни съществуват пречки за свободното капиталистическо развитие на селото. Спецификата на тези пречки се състои в това, че за Полша основно остава противоречието между едрите земевладелци и селяните, докато за България това са изостаналата техника, разпокъсаността на земята и ниската пазарна конкурентноспособност на селскостопанското производство¹⁶.

Обществено-икономическите условия, при които се заражда самостоятелната селска обществена мисъл, неминуемо оказват влияние върху основните ѝ идеи. Определящи моменти в това отношение са : първо, невъзможността по естествен път да бъде намалено селското население като се запази хармоничното развитие на националната икономика, и, второ, рязкото противопоставяне на интересите на селото като цяло на интересите на града като цяло. Първият поражда трайното самочувствие на водачите на политически организирани селяни, че представят интересите на огромната част от нацията и съзнанието, че трябва да търсят идеала си за развитие на селото в рамките на запазването на тази структура. Вторият момент присъства като траен елемент в постфеодалното развитие на обществото, но за идеолозите на селското движение противоречието село–град изглежда основно, а остротата му замъглява вътрешноселските противоречия и предопределя селския солидаризъм.

В първите организационни стъпки на селското движение все още не може да се забележи някаква негова принципна отлика от други обществени движения – например работническите взаимоспомагателни дружества. С политизирането на движението, след като са формулирани първите програмни искания, се откроява селският му характер, но само дотолкова, доколкото е характерно за всяка партия да защитава интересите на групата хора, които представя.

Едва в по-нататъшното развитие на селското движение, след като то натрупва практически и политически опит, започват и първите търсения при формулирането на самостоятелната идеология, която да обясни позицията на селото и неговите жители в обществото, да изгради модел на свят, по-справедлив от гледна точка на селяните и да посочи пътищата за постигането му.

Аграризмът като идеология (или доктрина)¹⁷ се оформя в края на XIX и началото на XX в. сред мислителите от Средна Европа, за да намери най-пълно развитие сред аграрните партии от страните в Централна и Югоизточна Европа в междувоенния период. Фактът, че аграризмът не е ориги-

нално полско или българско явление не означава, че трябва само да се търсят пътищата за адаптацията му при местните условия. Много от идеите на тази идеология в България и Полша са оригинални, което дава физиономията на аграризма в тези страни. Привнесена е основната идея за значението на селското стопанство като основа на националната икономика¹⁸, но при обосновката ѝ и по-нататъшната ѝ разработка се върви по различен път.

В подкрепа на тезата за самобитността на значителна част от идеите на аграризма в България и Полша говори възникването му. Значителна част от положенията му се раждат още в първите години на селското движение, и то на основата на непосредствените селски искания. Едва значително по-късно тези искания са подредени в цялостна система под влияние на международния аграризъм, но докрай се запазват и националните особености. Философската основа на аграризма безспорно е привнесена, но политическата му система и практика си остават самобитни.

Основните положения на българския и полския аграризъм ще разгледам последователно, а не едновременно. Този подход се определя от разликите във времето на възникването на аграризма в двете страни и съответно от значителните отлики в условията, при които се развива. Затова и сравнението не бива да се свежда само до разлики във формалните програмни положения, а трябва да се потърсят причините за различните виждания на селските идеолози за изграждане на ново, аграристично общество.

Произведението, в което са разработени основните положения на българския аграризъм (защото така трябва да се нарече съсловната теория на Ал. Стамболийски), е написано от общопризнатия водач на БЗНС през 1909 г. Едва десетина години след създаването на съюза той получава и идеологията си – най-важното оръжие на селяните в политическата им борба. Отдавна вече са разкрити идейните и философските предпоставки, върху които гради теорията си Стамболийски – на първо място между тях е социалдарвинизмът с известно, значително по-слабо влияние на неокантианството и марксизма, макар че могат да се търсят и изброяват и други модни за онова време идеи¹⁹. Безспорно Ал. Стамболийски не е оригинален философ. На основата на постиженията на философията, социологията и другите обществени науки (преди всичко на немските учени, с които се е запознал по време на следването си в Германия) той се опитва да обясни историческото развитие, да анализира недостатъците на съвременното си общество и да намери път за изграждане на ново общество, изградено на принципите на народовластието и на икономическата демокрация²⁰. В целия ход на разсъжденията му неотстъпно стои аксиомата, че основната съставка на българския народ са селяните²¹ и затова справедливият нов ред трябва да създаде най-благоприятни условия за тяхната дейност.

Теорията на Ал. Стамболийски за обществения прогрес е изградена върху виждането, че законите на развитието, които действат в природата, могат механично да се пренесат и приложат и за обществото. Според селския водач двигател на развитието са инстинктите за „самосъхранение, самозапазване и саморазплодяване“²². От това чисто материалистично виждане Стамболийски развива тезата, че политическите позиции на обществените групи зависят преди всичко от материалните им интереси, а те от своя страна се определят от поминъка им. По този признак той разграничава 6 групи в българското общество: земеделско, занаятчийско, наемно-работническо, индустриално, търговско и бюрократично съсловие²³. След като поставя в основата на разделянето на обществото принципа за участие в производството и разпределението, Стамболийски стига до извода, че политическата система на държавата, състояща се от политически партии, е остаряла и че тя трябва да бъде заменена от друга, тази на съсловните организации, които пряко защитават икономическите интереси. В новата политическа система селяните ще заемат мястото на основната съсловна група поради броя си и дела, който имат в българското стопанство²⁴.

Общата оценка на Стамболийски за съвременния му обществен ред е негативна. Той е несправедлив преди всичко за селското и за наемно-работническото съсловие. Изводът е, че съществуващият обществен строй трябва да бъде заменен с нов, народовластнически. Пътят към него според Стамболийски е борчески. Селяните като единно съсловие, обхващащо огромното мнозинство от българския народ, са призвани чрез съсловната си организация да спечелят политическата власт. Това е необходимото предварително условие за преустройството, а след спечелването на властта по законодателен път, чрез реформи, те могат да изградят и основите на народната държава. Борбата трябва да се води с политически средства, а формите и методите ѝ да се вметват в рамките на съществуващата парламентарна политическа система – те се свеждат до постигане на изборна победа и парламентарно мнозинство за селската организация²⁵.

Най-важните изводи от накратко представената съсловна теория на Ал. Стамболийски са: че обществото се дели на групи според мястото на индивида в общественото производство; че до победата на капиталистическите производствени отношения при разделянето на обществото на групи основна роля са играли неикономически критерии, което е довело до оформяне на политически партии, необходими в борбата срещу феодалните привилегии, но че при новото, модерно (капиталистическо) общество икономическите отношения трябва да намерят чистата си проява и затова партиите ще отстъпят мястото си на съсловните организации; че свободната борба между съсловните организации трябва да определи участието им в управлението; че функционирането на властта в новите условия има чисто

икономически характер с цел създаване на най-благоприятни възможности за развитие на най-значимите съсловия (има се предвид преди всичко селското). На базата на тези изводи се очертава крайната цел на аграризма. В политическата област това е народовластието – управление на мнозинството от българския народ (отново селяните), а в стопанската – икономическата демокрация, която се осъществява чрез участие в разпределението на националния доход според количеството вложен труд. Стопанството на справедливия икономически строй на България според съсловната теория ще се опира на дребната и средната собственост, чрез които най-пълно може да се използва материалната заинтересованост на участника в производството, като едновременно с това не се допуска експлоатация на дребните стопани от страна на промишления и търговския капитал. За целта трябва да се ликвидира едрата собственост чрез замяната ѝ с кооперативна.

Съсловният модел е едновременно и широко демократичен, и анти-градски. За основно противоречие в обществото е прието това между селото и селскостопанското производство, от една страна, и града и свързаните с него промишленост и търговия – от друга. Премахването на това противоречие е и крайната цел на аграризма. В разделянето на обществото по този принцип държавната администрация (бюрокрация) и градската интелигенция са на страната на града, който олицетворява властта, а следователно са срещу селото и селяните. Това е гледната точка, която определя отношението на БЗНС и към интелигенцията.

Отношението на Ал. Стамболийски към интелигенцията е нееднозначно, често пъти то, къде с право, къде без право, е било използвано от различни среди и от различни страни в борбата срещу БЗНС. В произведенията на Стамболийски, както и в програмните документи на БЗНС, могат да се намерят достатъчно антиинтелигентски изказвания и конкретни обвинения срещу интелигенцията. Според вижданията на българския аграризъм за преустройство на обществото интелигенцията трябва да бъде лишена от възможността да експлоатира и потиска селото²⁶. Точно тази постановка показва какво всъщност разбира Стамболийски под понятието интелигенция. Внимателният прочит на пасажите, засягащи интелигенцията показва, че под това понятие селяните разбират тази част от представителите на управляващата класа, от контактите с която винаги излизат оцетени и ограбени. В съзнанието на селянина интелигенцията неминуемо се свързва с господстващата позиция на града и неговите жители над селото и селяните. Това са главно чиновниците, но и адвокатите, лекарите, инженерите²⁷. И все пак не бива да пропускаме безспорния факт, че в програмата и дейността на БЗНС са широко застъпени проблемите на образованието, на здравеопазването, че се иска демократизация на съдопроизводството, съз-

даване на народна интелигенция²⁸. Като имаме предвид и двете позиции, ни е по-лесно да преценим за какво „антиинтелигентство“ става дума. А именно – за замяна на свързаната с управлението антиселска интелигенция с истински народна (което в аграристичното разбиране вероятно означава произлизаща от селото).

Спечелването на властта – това е политическата цел, поставена пред селското движение и то още през 1909 г., когато БЗНС има много малки шансове за реализирането ѝ, но която става реална задача на движението през бурните следвоенни години.

В съсловната теория на Ал. Стамболийски, станала официална идеология на селското движение в България, съществува поредица от вътрешни противоречия и слабости, които пречат на опитите за практическо реализиране на народовластието. Основният недостатък на аграризма се крие в погрешната предпоставка на теорията. А тя е, че основа на икономиката на страната са били и си остават земята и свързаното с нея производство. Това твърдение е било вярно за един продължителен период от развитието на човечеството, но с края на феодализма и зараждането на капитализма то губи общозначимостта си. Просто не е съобразено с новите тенденции в развитието на европейската цивилизация от XVII в. насетне и затова насочва всички теории, в чиято основа е поставено, към миналото. Именно поради тази си базисна постановка аграризмът намира развитие и разпространение преди всичко в такива страни, където капиталистическото развитие е забавено или се развива в странни, често пъти уродливи форми.

Друг момент в съсловната теория, който буди възмущение, е извеждането на преден план на противоречието между града и селото. При това са пренебрегнати имуществените различия вътре в селото²⁹. Не издържа критика и теоретичното отричане на партиите, искането те да бъдат заменени с чисто икономически съсловни организации и в същото време практическото изграждане на БЗНС като истинска политическа партия³⁰. Противоречиво и изпълнено с политически опасности е отношението към интелигенцията. Ал. Стамболийски споделя илюзията на повечето селски дейци (не само от България), че мнозинството на селското население в държавата автоматично може да доведе до преобладаване на селяните в политическия живот и дори, че парламентарното мнозинство е сигурна гаранция за народовластието.

Въпреки изброените, а и други недостатъци на съсловната теория на Ал. Стамболийски, важното е, че още преди световната война българското селско движение получава теория, която става оръжие в борбата му за власт. Националните катастрофи, до които довежда участието на България в Балканските и в Първата световна война, променят изцяло разположението на политическите сили. Компрометирането на традиционните буржо-

азни партии и на монархическия институт дават на БЗНС реална възможност да спечели властта. В резултат на успехите на земеделския съюз в следвоенните избори (от 17.VIII. 1919, 28.III. 1920 и 21.IV. 1923 г.) той оглавява през 1919 коалиционно, а през 1920 г. и самостоятелно правителство. Ал. Стамболийски, вече като министър-председател, получава правото да реализира на практика съсловната си теория.

Общата концепция на съсловната теория след-войната е конкретизирана в брошурата на Стамболийски „Принципите на БЗНС“ и в програмата, приета на XV конгрес на Съюза през юни 1919 г.³¹ Реалностите на политическата борба показват, че не всички концепции на аграризма могат да бъдат реализирани. По въпроса за политическите съюзници, от които има нужда БЗНС, тактиката варира от търсене на единодействие с буржоазните и работническите партии до опит да управлява самостоятелно, без чужда подкрепа.

Практическата реализация на българския аграризъм се изразява преди всичко в реформената дейност на правителствата на БЗНС. Тя има няколко основни насоки. Първата и може би най-важната е опитът за преустройство на отношенията на собственост. Според аграрната реформа земеделската структура на България трябва да се опре на трудовата поземлена собственост. Идеята и характеристиката на понятието „трудова поземлена собственост“ са разработени от един от най-близките съратници на Ал. Стамболийски – д-р Райко Даскалов. Тя означава право на собственост само върху толкова земя, колкото може да обработи селянинът заедно със семейството си без експлоатация на чужд труд³². Реализирането на тази идея е започнато, но до 31.XII.1922 г. е още в начална фаза³³. Незавършеността на реформата не позволява да се прецени по какъв начин преустройството на отношенията на собственост върху земята би се отразило върху материалното положение на селското население и върху цялостното икономическо развитие на България. Стремех към ликвидиране на експлоатацията може да се види и в други закони, приети по инициатива на земеделците: за отнемане на незаконно придобитите имоти в полза на държавата, за данък върху акционерните дружества и върху общия доход, за отчуждаване на здания за държавни, окръжни и общински нужди, за държавен монопол върху търговията със захарни храни и произведенията им (т.нар. „Консорциум“) ³⁴.

Втората насока е демократизацията на обществения живот и управление. В тази област са законите за: трудовата повинност, за съдене на министрите и виновниците за националните катастрофи, направеното в областта на кооперативното дело, за демократизация на правораздаването чрез създаване на мирови съдилища³⁵.

Третата област, към която е насочена законодателната акция на пра-

вителиствата на БЗНС, са културата и образователното дело. По време на земеделското управление е приет закон за задължително и безплатно образование за децата от 7 до 14-годишна възраст, разширена е мрежата на професионалните училища, в т.ч. и на селскостопанските, създадени са нови факултети на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, извършена е демократична правописна реформа, приет е Закон за детската литература и поощряване на родната литература и изкуство, разширява се библиотечното дело и т.н.³⁶

Чрез широката си реформена дейност правителството на БЗНС се опитва да извърши еволюционна промяна на капиталистическото общество в дух на народовластие и демокрация. Реформите са насочени към защита на интересите преди всичко на бедните и средните селяни. Това довежда и до промяна в социалната база на управлението на БЗНС. В изборите за Земеделския съюз дават гласовете си все повече бедни селяни, а богатите се преориентират към други политически сили³⁷.

Въпреки огромното мнозинство, получавано при изборите и отразено в разположението на силите в Народното събрание, опитът на БЗНС да реформира обществото по законодателен път претърпява неуспех. Някои реформи са отменени с помощта на съюзническата контролна комисия (например трудовата повинност и Консорциумът), други не дават желаните резултат (аграрната реформа). Изобщо нереализирани остават такива програмни задачи като обобществяването на монополите, поемането на търговията в селото само от кооперациите и пр. Свалянето на земеделското правителство чрез преврат на 9. VI. 1923 г. показва и ефимерността на усещането за сила и могъщество, както и нереалността на опита за еволюционно преустройство на обществото в интерес на селото при съществуващото разположение на политическите и икономическите сили³⁸.

Твърде различен е пътят, който трябва да измине полският аграризъм, за да стане идеология на людовското движение. В първите програми на селските партии в Полша на преден план са изведени националните задачи. При изграждането на основите на Втората полска република, възстановяваща суверенитета на Полша след Първата световна война, активно участва и людовското движение³⁹.

Всички селски партии в Полша отъждествяват интереса на държавата с интереса на народа, който те, най-общо казано, представляват. Исторически сложилите се обстоятелства поставят държавния интерес на централно място в йерархията на ценностите, целите и задачите на селското движение⁴⁰.

За разлика от единния БЗНС, людовското движение представлява пъстра политическа картина. Освен по естествения регионален признак, селските партии се делят и според различните си виждания за териториални-

те и политическите контури на новата държава. Вниманието им, отразено в програмите и в парламентарната им дейност, е съсредоточено по-скоро върху общополитическите въпроси, отколкото върху непосредствено селските. За реализация на политическите задачи, а и на чисто селските искания людовските партии търсят съюзници, но не в собствения си лагер (людовското движение), а сред останалите буржоазни и дребнобуржоазни партии. Те участват в различни политически комбинации и затова обединението на Полша не обединява и селското движение, а задълбочава разделянето му⁴¹.

Програмите на людовските партии от 20-те години отделят по-голямо място на селските искания. Централен спорен въпрос е въпросът за обема, приемането и реализацията на аграрната реформа, целяща ликвидацията на диспропорциите в селскостопанската структура⁴². Дребните селски стопанства представляват 99% от общия брой на стопанствата (3,5 млн. селски семейства), а притежават едва 52% от обработваемата площ, докато 30-те хиляди едри стопанства са едва 1% от общия брой стопанства, но притежават 30% от земята⁴³.

Спорът около аграрната реформа заема значително място в политическия живот на независима Полша. Според отношението към него могат ясно и точно да се подредят отляво надясно всички селски партии. Той заема основна място и в програмните им документи от 20-те години, а те са многобройни (1920 г. – на Полския людовски съюз „Одроджение“ и на Полската селска партия (ПСП) „Пяст“; 1921 г. – на ПСП „Визволение“ и на ПСП „Пяст“; 1922 г. – на Селската радикална партия; 1924 г. – на Селския съюз; 1925 г. – на ПСП „Визволение“, на Независимата селска партия; 1926 г. – на ПСП „Пяст“; 1927 г. – на Селската партия; 1928 г. – на политическото Обединение на селската левица „Самопомощ“). Във всички програми се подчертава значението на полския народ – понятие, което езиково не е ясно ограничено от понятието селско население (неслучайно движението се нарича „людовско“ от „люд“ – народ). Но това, че на преден план е изведено значението на народа, още не е достатъчно те да бъдат наречени аграристични, тъй като не присъства основната предпоставка – земята и свързаното с нея производство да бъдат поставени в основата на развитието на обществото.

В периода до 1926 г. селските партии участват в политическия живот на Полша наравно с другите политически партии и по нищо не се отличават от тях – нито по тактика, нито по програми. Те стават членове на различните партийно правителствени групировки. Един от най-популярните селски водачи и председател на ПСП „Пяст“ Винценти Витос дори три пъти заема поста министър-председател, което създава видимост за участие на селското движение във властта. Действително за периода от 28.X.1918

до 14.V.1926 г. в 11 правителства вземат участие 42 министри-людовци от 4 партии, но с изключение на първите 3 правителства, просъществували по-малко от 3 месеца (28.X.1918 – 16.I.1919), в които людовците са по 7 – 10 души, в останалите участието им е спорадично и не оказва почти никакво влияние върху правителствената политика⁴⁴.

Положението съществено се променя след Майския преврат на Ю. Пилсудски от 1926 г. (насочен именно срещу центристкото правителство на В. Витос), който слага край на либерално-демократичното развитие на Полша и я насочва към авторитарна система на управление – т. нар. „санация“. От този момент всички людовски партии губят каквато и да било възможност да споделят дори и формално отговорността за развитието на страната.

1926 година се оказва повратна и за развитието на селското движение. Едва в новите исторически условия, когато антидемократичното и антипарламентарното управление на Ю. Пилсудски показва, че никоя селска партия няма шансове не само да участва в правителството, но и да контролира дейността му посредством парламента, започва търсенето на нови идейни ориентири. Годици след възникването на чешкия аграризъм и основаването на Международното аграрно бюро през 1921 г. (т. нар. Зелен интернационал) като международен център на аграризма, той започна да си пробива път сред представителите на младежкото движение в Полша⁴⁵. Аграризмът прониква едновременно с осъзнаването на необходимостта от обединение на людовското движение. Обективни предпоставки, които съдействат и на двата процеса, освен антиселската политика на санацията, са последиците от икономическата криза от началото на 30-те години, която засяга особено силно селото. Селяните и селскостопанското производство са тези, които изнасят основната тежест от кризата на свръхпроизводство, обхванала целия свят. Това създава допълнителни условия за засилване на селския сепаратизъм и доказва на практика необходимостта от селски солидаризъм⁴⁶.

Естествено следствие от загубената възможност на людовските партии да участват в правителствата и от новия, вече икономически обоснован селски сепаратизъм са започналите интеграционни процеси в селското движение. Поради негативните наслоения от политическите борби между селските партии в миналото, за традиционните им ръководители се оказва трудно да стъпят на пътя на сближението. Но предубежденията не са засегнали младите людовци, които схващат новите повели на времето и между които не са натрупани обиди от миналото. Те първи осъзнават необходимостта от нова платформа за обединение, при която никоя от групировките в людовското движение да не се чувства ошетена или пренебрегната. Такава нова и едновременно с това приемлива за всички людовци идеология се

оказва аграрната.

Младата селска интелигенция от Младежкия съюз „Вичи“ и по-специално университетските учени са тези, които първи развиват и пропагандират идеите на аграризма на страниците на младежки и на специализирани икономически издания. Те обосновават необходимостта от обединение на селското движение на основата на чисто селската идеология, която отглежда на селяните като на най-многобройната обществена група мястото на водачи в демократичното преустройство на обществото⁴⁷.

Научно-теоретичният път на проникване на аграризма в Полша говори по-скоро в подкрепа на тезата за привнесения му характер, но политическото и икономическото положение на полското село толкова много се отличава от това на чешкото и дори на словашкото, че при прилагането на основната идея на аграризма в полските условия тя добива съвсем различни измерения. Заслугата в това отношение отново е на младите людовски мислители.

Обединението на селското движение и проникването на аграризма са процеси, които не само съвпадат във времето, но и взаимно се обуславят. Първите им резултати се проявяват през 1931 г., когато за пръв път в историята на людовското движение основните му политически представители се обединяват в единна организация, наречена Селска партия. Обединителният конгрес приема и новата програма, нова не само защото е програма на почти цялото селско движение (като изключим крайно левите, прокомунистически селски групи), но и защото носи ясно изразен аграристичен характер. Основно място в нея заема твърдението, че „най-важната част от производството в Полша е селското стопанство“ и че главният акцент в промишлеността трябва да бъде преработката на селскостопанската продукция⁴⁸. Другите искания в тази програма са за промяна на конституцията в демократичен парламентарен дух, за създаване на мирови съдилища, за по-големи права на местното самоуправление, за създаване на най-добри условия за възпитаване и обучение на младото поколение.

Най-пълнен израз идеите на полския аграризъм намират в идейната декларация на младите людовци и в програмата на СП от 1935 г. Те се отличават съществено от всички селски програми от 20-те години и чертаят контурите на бъдещия строй на обществена справедливост и широка демокрация, така както той изглежда от гледната точка на селото. Този строй трябва да бъде извоюван в борбата на селото със санацията. В програмата на СП категорично е отречен капиталистическият строй, чисто място трябва да бъде заето от аграристичния. Принципите на новия строй, определени в програмните документи, са следните: само умственият или физическият труд дават право за участие в разпределението на обществения доход; правото на собственост трябва да бъде съобразено с обществено-

ните интереси и не може да бъде основа за експлоатация; парите трябва да бъдат средство за размяна и определяне на стойността на стоките, но не могат да бъдат използвани за спекулация и лихварство; икономиката трябва да бъде планова и да осигурява работа на всички на основата на обществената справедливост; професионалното самоуправление трябва да бъде съществен елемент при определяне на икономическата политика⁴⁹.

Когато към тези принципи се добави и това, че за основа на стопанството е определена дребната и средната частна селскостопанска собственост (макар и не така ясно конкретизирана, както това е направено в България) и кооперативната собственост в промишлеността и търговията⁵⁰, се оформят всички основни положения на аграризма. Ясно изразен е стремежът да се консервира собствеността на селяните като се защити и от едрата поземлена собственост, и от търговския капитал (като посредник между града и селото), и от промишления капитал. Пътят за постигането на новия строй според програмата е парламентарен – народовластие чрез изборна бюлетина.

В идеологията на полския аграризъм има няколко момента, които заслужават специално внимание. На първо място това са въпросите на възпитанието и образованието. Полските аграристи взимат от епохата на Просвещението идеята за по-високите морални качества на хората, свързани със земята и произвеждащи продукция в хармонично единение с природата и нейните закони. Високите морални качества и добродетели на селото са противопоставени на моралното разложение, което господства в града, откъдето идват и експлоатацията, и корупцията, и всички злини на съвременния свят. Затова изводът им е, че достигането на парламентарното мнозинство и като следствие – управлението на страната, не е достатъчна гаранция за преустройство на обществото. Справедливото общество трябва да бъде постигнато на първо място посредством възпитание на хората в дух на високи морални добродетели, защото справедливостта трябва да се наложи първо в съзнанието на хората и едва след това могат да се създават предпоставки за реализирането ѝ в обществото. Този момент е много силно застъпен в полския аграризъм. Той показва и изключително голямото влияние на идеите на полския хуманист Е. Абрамовски. Според него механичното събаряне на стария строй не гарантира реализирането на новия без морално възраждане и нова етика, тъй като без тях лесно се създават нови форми на експлоатация и ново класово деление⁵¹. Това обяснява и голямото място, отделено на възпитанието и образованието в програмата и другите документи на СП и „Вичи“. Обособено е и искане за автономност на образователната система в пълния ѝ обем – от началната до висшата степен, в която са включени и народните университети. Контролът над тази система би трябвало да се повери на демократичните органи на местно-

то самоуправление⁵².

Втори специфичен за полския аграризъм момент е ролята на местното самоуправление с основа общината. Според програмата селското (но също и градското) самоуправление трябва да притежава почти пълни права за решаване на широк кръг от въпроси от местно значение. Такива са: образованието, благоустройството, редът и организацията на местната власт, спорните въпроси, значителна част от икономическите проблеми⁵³. Причината, която кара людовците да искат толкова широки права на местното самоуправление, е стремежът да се реализира, макар и на такова равнище, участието на селското движение в управлението. Да се възпита у селското население умение да управлява самостоятелно, селяните „да участват в съдбата на нацията и държавата „⁵⁴.

И третата специфична черта на полския аграризъм е виждането за ролята на кооперативното движение като икономически лост за преустройство на обществото. Кооперативните организации в селото винаги са били елемент от борбата на людовското движение за подобряване на икономическото положение на селяните, но до началото на 30-те години на тях се гледа само като на организации за самозащита⁵⁵. Едва след като приемат идеите на аграризма, людовците започват да виждат в кооперативното движение активен участник в бъдещото реформиране на обществото. То е институцията, която може да замени едрия частен капитал в промишлеността, търговията и кредита. Според теорията на аграризма кооперативната собственост наред с дребната и средната частна собственост трябва да стане основна, заместваща останалите форми на собственост. Тя е пътят за обобществяване на частния капитал⁵⁶.

От казаното за полския аграризъм като обща характеристика и специфични особености личи, че той си остава по-скоро в теоретичен план, повечето от положенията му представляват искания, насочени към бъдещето. За разлика от съсловната теория на Ал. Стамболийски, която БЗНС се опитва да реализира по време на управлението си, полският аграризъм не получава никаква възможност да окаже влияние върху развитието на политическия живот през последните 4 години от съществуването на Втората полска република – по време на хъсната санация. Липсата на практически опит, който да покаже възможностите за реализация на основните положения, залегнали в програмата, и доколко те могат да се запазят в този си вид, обяснява и силната доза идеализъм, който лъха от програмата и от голямата част от публикациите на полските аграристи.

След представянето в най-общи линии на основните контури на българския и полския аграризъм, може да се направи опит за сравнителен анализ. Обща е основата, върху която се градят – идеята за изключителната роля на земята и на селското население за развитието на обществото в по-

сока на социалната справедливост за мнозинството – селяните. Възприемането на тази идея се обуславя от общото и за двете страни забавяне в икономическото развитие, което не позволява да се открият значението и ролята на промишлеността, а и от количественото преобладаване на селското население без реална перспектива за промяна на това съотношение в полза на града.

Общо за полския и българския аграризъм е, че бъдещият аграрен строй, който очертават, означава отрицание на съвременния им капитализъм. Това противопоставяне на съществуващия ред предопределя радикализма на българските и полските селски дейци – радикализъм, който рязко ги отличава от по-голямата част от останалите аграрни движения в тази част на Европа (например нищо подобно не може да се каже за чешкия аграризъм). Обща е и постановката, че в основата на аграрния строй трябва да стои трудовата поземлена собственост, ролята, която се отрежда на кооперативното движение – освен да ликвидира посредничеството на търговския капитал, и да създаде най-благоприятни условия за навлизане на прогреса в селскостопанското производство (машини, просвета, популяризиране на нови методи за обработка и т.н.)⁵⁷.

Все пак, когато се говори за антикапиталистическата насоченост на аграризма, тя не бива да се преувеличава. Трябва да се има предвид, че и самите аграристи нямат ясна представа за понятието капитализъм. Когато говорят против капитализма, те разбират експлоататорската същност на строя, в който живеят и в който селото и селяните са поставени в подчинена позиция. Така разбран, антикапитализмът може да се открие и у такива людовски дейци като В. Витос, който трудно може да бъде обвинен в социален радикализъм. В началото на 30-те години той пише: „Капитализмът е изживян и приключен и който не вижда това, е слепец, на когото и силните розови очила не могат да помогнат. Целият свят се преустроива и който не иска да се примири с това, ще бъде смазан като под воденичен камък.“⁵⁸

В теорията на полските аграристи антикапитализмът е налице, но той е ограничен. Отричат се едрата собственост и експлоатацията, но се предлага замяната им с дребна и кооперативна собственост с пряко трудово участие на всички членове на обществото при създаването, а и при разпределението на националния доход. Това виждане на полските аграристи показва нов момент на близост до българите.

Българският и полският аграризъм имат много близки черти. И двата са много радикални, в лявото крило на световното аграристично движение (могат да се нарекат дори бедняшки), но въпреки че отричат капитализма като несправедлив и експлоататорски строй, те не могат да предложат в замяна друга алтернатива освен широката селска демокрация с оглед интересите на по-слабите в обществено отношение социални групи – един

модел, който е насочен по-скоро към миналото отколкото към бъдещето.

При тази оценка не бива да се забравя и за това, пред какви обективни възможности за намиране на алтернативно решение са изправени идеолозите на аграризма. Те са ограничени преди всичко от съществуващата социална структура на обществото. Това, което предлага аграризмът, е единственият път за защита на интересите на мнозинството от народа в рамките на съществуващите условия (тъй като аграристите категорично се обявяват против насилствената революционна промяна на обществото). Те сами виждат недостатъците на своя модел и предлагат да ги преодолеят с палиативни средства, каквито са кооперативното движение, обобществяването на някои клонове от промишлеността, плановото развитие на икономиката, ролята на просветата и възпитаването на високи морални добродетели.

Не са малко и разликите между българския и полския аграризъм. В България той възниква още в първото десетилетие на XX в., а непосредствено след Първата световна война БЗНС се опитва и да го реализира, докато в Полша тези идеи си пробиват път едва в края на 20-те години. Обяснението на тази разлика във времето се крие в историческото развитие на Полша, в която и след създаването на независима държава все още на преден план остават общонационалните въпроси и едва след сериозните политически и икономически сътресения се налага селският солидаризъм.

Различия има и в идеологията. Съсловната теория е много по-конкретна и оформена като програма за действие, за преустройство на обществото, реализирането ѝ дори е започнато. Полският аграризъм се налага сред учените икономисти и докрая си остава по-скоро с теоретичен характер. Ударението му е поставено върху идеалистическото виждане за значението на морала и етиката, на образованието и възпитанието на младото поколение в дух на солидаризъм и демократизъм. Теоретично-идеалистичният характер на полския аграризъм се дължи и на липсата на реални перспективи за осъществяването му. Властта, осъществявана от санацията, е враждебна на интересите на селото и това е едно от обясненията на борбата за широка местна автономия и самоуправление. Те трябва да дадат възможност на селското движение да се противопостави на централната власт и да извоюва свобода за изява и за реализиране на идеите на аграризма, макар и само по места.

Въпреки недостатъците в идеологията на аграризма, тя позволява на селските движения да се превърнат в най-масови в междувоенния период. В тяхната демократичност и в широката им социална база се крие и необходимостта те да определят взаимоотношенията си с другото масово движение на низините – работническото. На пръв поглед изглежда, че има доста близки точки във вижданията на селското и работническото движение, осо-

бено що се отнася до противопоставянето на силните на деня – буржоазните партии. Но идейните постановки и целите, които си поставят двете масови движения и в Полша, и в България, са коренно различни – едните се борят за господство на селяните в държавното управление, а другите – на пролетариата, едните предлагат еволюционни политически средства за борба, а другите – революционни.

Различията в целите и тактиката предопределят липсата на единодействие, дори и когато изглежда, че то може да се постигне. Редки са случаите, при които крайно левите групировки провеждат политика на съюз с работническата класа. Но в тези случаи те изпълняват повелите на Международния селски съюз (Крестинтерна)⁵⁹, който е „братска организация на Коминтерна“ (по-скоро негово подразделение)⁶⁰, и не приема идеологията на аграризма. Другата международна, но вече аграристична организация (Международното аграрно бюро, създадено през 1921 г., със седалище Прага) обединява истинските селски партии от Източна Европа и е създадена не без активното участие на българските земеделци⁶¹. Затова не може да става дума за сближение между същинските аграристични селски организации и работническите партии (комунистически и социалистически), а за сътрудничество между комунистическите партии и техните селски подразделения.

Причината за липсата на единодействие между селското и комунистическото движение непосредствено след Октомврийската революция в Русия трябва да се търси във вижданията на младите комунистически партии по основните въпроси на стратегията и тактиката. На преден план е поставена задачата за пролетарска революция, а аграрният и националният въпроси са разглеждани като второстепенни, които ще се решат от само себе си след успеха на революцията. Това обяснява пасивността на комунистическите партии и в двете страни, когато се решават тези най-важни за момента въпроси – в България по време на Войнишкото въстание и Радомирската република, а в Полша при обсъждането на аграрната реформа⁶². Революционната тактика осъжда комунистите на изолация от най-многобройната прослойка и в двете страни – селяните, а работническата класа, макар и многобройна в някои от полските промишлени центрове, като цяло е незначителна. Социалистическите и социалдемократическите партии доста непоследователно се опитват да постигнат политическо единодействие с аграрните партии – също без значим обществен резултат⁶³. Едва след отшумяването на следвоенните революционни събития по нов начин се поставя въпросът за отношението на работническата класа и нейните партии към селяните. Начало на поврат в Полската комунистическа партия, макар и със закъснение, слагат „Земеделските тези“, разработени от М. Кошутска-Костшева, А. Варски-Варшавски и Ф. Фидлер, в които се издига лозун-

гът: „Земя за селяните!“⁶⁴ Политиката на комунистическото движение за съобразяване с исканията на селяните, подкрепена от Комунистическия интернационал (например в доклада на Н. Бухарин на пленума на Изпълнителния комитет на КИ от 2.IV.1925 г.), продължава до 1928 – 1929 г.⁶⁵ Резултатите ѝ за преодоляване на разрива със селското движение са под очакванията⁶⁶. Причините са многобройни: създаденото в предишния период недоверие у селските ръководители към политиката на комунистите, страхът им от революция, непоследователността при прилагането на новата тактика на комунистите, антикомунистическите настроения сред значителна част от селяните.

Ако погледнем на отношенията между селското и работническото движение от другата страна, от гледна точка на ръководството на селските партии, ще видим същото неразбиране на необходимостта от единодействие. В програмните документи и на БЗНС, и на полските селски партии се приема, че най-голяма близост и общност на интересите селяните имат с работническата класа и че трябва да се подкрепят борбите на работниците⁶⁷. Но при всяка такава подкрепа се подчертава, че борбите на работническата класа могат да помогнат само „в стремежа към демократизиране на държавния и обществения живот“ и че селското движение се солидаризира само „с правилните искания на работническите маси“⁶⁸. И българските, и полските аграристи смятат, че на работническата класа като по-малобройна и заемаща второстепенно място в общественото производство може да се отреди роля само на помощник на селяните в справедливото переустройство на обществото⁶⁹. Подобно е виждането и при взаимоотношенията със социалистическото движение.

Различните гледни точки по въпроса, коя да бъде ръководната сила при реализирането на работническо-селския съюз, на практика го правят невъзможен. Тук е мястото да се постави въпросът, доколко общата социална база и близостта на интересите създават обективни предпоставки за постигане на единство. Такава позиция застъпват Л. Беров⁷⁰ и Х. Чимек⁷¹. Те твърдят, че пренасочването на комунистическите партии към селото създава обща социална основа на двете движения, а оттам и предпоставки за единодействие. Според мен изводът от уеднаквяването на социалната база на двете движения трябва да върви в обратна посока. Това, че и двете движения обръщат поглед към средните и бедните селяни, усилва съперничеството и борбата за надмощие помежду им. А тази борба и в двата случая (полския и българския) води до отслабване и на двете движения – доказателства са Юнският преврат, неуспехът на двете въстания (юнско и септемврийско) от 1923 г., Майският преврат от 1926 г. и безпомощността на комунисти, социалисти и людовци пред санацията.

Взаимоотношенията между работническото и селското движения е

може би най-подробно проученият проблем от историята на селските движения и в двете страни. Интересът към него се определя от търсенето на корените на работническо-селския съюз и датира от утвърждаването на „народната демокрация“ в страните от Централна и Югоизточна Европа след Втората световна война. Погледът върху взаимоотношенията е в посока – усилия на комунистите за осъществяване на работническо-селския съюз или още по-точно – поредицата от грешки и единични успехи в това отношение⁷². Това създава едностранчивост в изследването на взаимоотношенията и в търсенето на причините за липсата на единодействие. Всъщност неудачите в отношенията се дължат на погрешната тактика на ръководителите и на двете движения.

И накрая – какви са били перспективите за прилагане на аграристичния модел? Опитът за реализирането му в България е прекъснат драстично от Деветоюнския преврат. Възниква въпросът, доколко трагичният край на земеделското управление се дължи на противоречивостта на съсловната теория и доколко на грешки в политическата практика, която в редица случаи се разминава с теорията. Струва ми се, че роля изиграват и двете. Широката демокрация, залегнала в аграризма, няма шанс за реализация в българските условия. Историческото развитие показва, че когато партиите, противопоставящи се на аграризма запазват основните си позиции – влияние във войската и полицията, господство в икономиката, те не се затрудняват при ликвидирането на правителството на БЗНС, което външно изглежда толкова стабилно след поредната си изборна победа от април 1923 г. Въпреки някои антикапиталистически елементи в съсловната теория и в политиката на правителството на БЗНС, аграризмът си остава движение за реформиране на съществуващото общество, реформиране, насочено не напред към идеите за социален прогрес, а назад към взаимоотношенията в обществото, останали в миналото. Селското движение действа като реформаторско, но не намира общ език и не обединява усилията си с други обществени сили, защото разчита само на собствените си. Към казаното по-горе трябва да се прибавят и някои тактически грешки на селското движение – преди всичко антиинтелигентските и антиградските му акценти.

Следващият въпрос доколко е възможна икономическата демокрация, предлагана от аграризма. И полските, и българските аграристи успяват да докажат по-голямата ефективност на дребното селско стопанство от тази на едрото в условията на източноевропейското село⁷³. Действително в междувоенния период в полското селско стопанство процесите на деконцентрация преобладават над концентрацията, а производителността на труда от 1 ха в дребните стопанства е по-висока, отколкото в едрите⁷⁴. Високата ефективност на дребното и средното земеделие в този случай се дължи на пренаселеността на селото и на евтината работна ръка. Тогава е по-

важно количеството на произведената продукция, отколкото количеството на вложения труд или с други думи – неговата ефективност. Пътят, предлаган от аграризма, не създава условия за интензификация и модернизация на селското стопанство, а и на промишлеността. Този път се оказва отклонение от прогресивното развитие.

Развитието на аграризма като селска идеология в България и Полша показва едновременно и широкия му демократизъм, и историческата му ограниченост. За съжаление, в оценките на марксистката историография второто взима превес над първото⁷⁵. Отричането на аграризма и борбата с него като идеология имат политически характер и са продиктувани от острата политическа борба на комунистическите партии и техните съюзници с опозицията по време на следвоенните преобразования. Но в по-късния период те водят и до отричане на опита на селските маси в борбата им за демокрация, в борбата им срещу капитализма – опит, който би могъл да бъде използван в следвоенното развитие на България и Полша.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Стамболийски, А. Избр. произв. в 4 т. Принципи на БЗНС. С., 1945.

² Даскалов, Р. Избр. произв. в 2 т. С., 1936.

³ Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego. T. 2, 1918–1931. Warszawa, 1967; Lato, S., W. Siłkiewicz, Programy stronnictw ludowych. Warszawa, 1969.

⁴ Кожухаров, К. Философско-обществените възгледи на Александър Стамболийски. С., 1947; Андриев, К. Философско-социологическите възгледи на Ал. Стамболийски. – В: Александър Стамболийски – живот, дело, завети. С., 1980; Тячев, Е. Държавно-правните възгледи на Александър Стамболийски. С., 1984 и др.

⁵ Това, за съжаление, се отнася и до излезлите през последните година-две разработки, посветени на моменти от идеологията на БЗНС и на Ал. Стамболийски, въпреки че авторите им са историци. Единствено Л. Беров се опитва да погледне на аграризма като на самостоятелна идеология, насочена към цялостното уреждане на света (Взгледи на левията на БЗНС относно облика на бъдещото човешко общество (1920–1939 г.). И Пр., 1990, № 3; Стойчев, П. Съсловната идеология на БЗНС и участието на Ал. Стамболийски в нейното формиране. И Пр., 1991, № 7.

⁶ I g n a r, S. Agraryzm. Warszawa, 1956.

⁷ Ziembicki, J. Z zagadnień genezy i podstawowych założeń ideowo-politycznych agraryzmu w Polsce. – In: Roczniki dziejów Ruchu Ludowego, № 2, 1960.

⁸ Hemmerling, Z. Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji. Warszawa, 1987, 13–20.

⁹ Rocznik Statystyki RP 1924. Warszawa 1925; Ziembicki, H. Historia Polski 1914–1939, Ossolineum, 1983, p. 112.

- ¹⁰ K i e n i e w i c z, S. Historia Polski 1795–1918. Warszawa, 1975, 389–392.
- ¹¹ Polska XIX wieku Państwo-społeczeństwo – kultura. Warszawa, 1984, 54–55.
- ¹² В 98,9% от стопанствата със земя от 0 до 30 дка се намират 85,8% от земята. Статистически годишник на Българското царство 1913–1922. С., 1924.
- ¹³ Б е р о в, Л. Икономическо развитие на България през вековете. С., 1974, 116–117.
- ¹⁴ О г н я н о в, Л. Български земеделски народен съюз 1899–1912. С., 1990, 15–34; Н е т - т е r l i n g, Z. Op. cit., 52–68.
- ¹⁵ История на България. Т. 2 С., 1962, 148–152; Кратка история на България. С., 1983, 277–279.
- ¹⁶ С о к а ч, К. Селското движение в Средна и Източна Европа и БЗНС. – В: Александър Стамболийски – живот ..., с. 510.
- ¹⁷ Полският историк Ян Жембински (op. cit.) смята, че аграризмът е по-скоро доктрина, но пълната мирогледна картина на миналото, настоящето и бъдещето и ролята, която той изиграва в нашите две страни, определено говорят за идеологическата му същност.
- ¹⁸ Такава е същността на енциклопедическото понятие аграризъм.
- ¹⁹ К о ж у х а р о в, К. Цит. съч.; Т а н ч е в, Е. Цит. съч.; А н д р е е в, К. Цит. съч.; М а т - в е е в, Г. О некоторых источниках идеологической концепции А. Стамболийского. – В: ИБИБД, 39, 1987, 229–256; С т о й ч е в, П. Цит. съч.
- ²⁰ С т а м б о л и й с к и, А. Политически партии или съсловни организации. Ч. 2. С., 1947, с. 243, 282–283.
- ²¹ Пак там, с. 277.
- ²² Пак там, с. 81.
- ²³ Пак там, с. 164.
- ²⁴ Пак там, с. 166.
- ²⁵ Пак там, с. 175, 230, 282, 300.
- ²⁶ Пак там, с. 175; С т а м б о л и й с к и, А. Принципи на БЗНС, II принцип.
- ²⁷ Пак там.
- ²⁸ Пак там, VII, XI, XII, XIII принципи; К о ж у х а р о в, К. Реформаторското дело на Ал. Стамболийски. С., 1948, 32–34; В е л е в, А. Ал. Стамболийски и реформите на управлението на БЗНС – В: Ал. Стамболийски – живот ..., 281–288; П е т р о в, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, 100–139.
- ²⁹ С т а м б о л и й с к и, Ал. Политически партии или ..., 205 – 206.
- ³⁰ Т о д о р о в, Цв. Политическите партии, властта и държавата в идеологията на Ал. Стамболийски. – В: Александър Стамболийски – живот ..., 114–115.
- ³¹ За програмата на БЗНС вж. П е т р о в, Д. Делото на Ал. Стамболийски и прогресивните традиции на БЗНС 1923–1944 г. – В: Александър Стамболийски – живот..., 211–212.
- ³² Д а с к а л о в, Р. Трудовото стопанство. Борба за земя. – В: Избр. произв. С., 1986, 292–303, 304–306.
- ³³ Д а с к а л о в, Р. Борба за земя Т. 2., с. 306; П е т р о в, Д. Самостоятелното управление ..., 212–227.

- ³⁴ В е л е в, А. Цит.сч., 275–279.
- ³⁵ Пак там, 273–281; П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление ..., 130–139.
- ³⁶ В е л е в, А. Цит.сч., 281–288.
- ³⁷ Това е доказано на основата на резултатите от изборите от Б е р о в, Л. Социалната основа на режима на БЗНС през 1919–1923 г. – И Пр., 1972, № 4, с. 46, 53.
- ³⁸ Най-пълно и цялостно са представени реформената и политическата дейност на БЗНС по време на управлението му, както и крахът на съюза в: П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988.
- ³⁹ За това говори участието на селските партии в първите правителства на И. Дашински и Й. Морачевски. Historia Polski. T. 4, Cz. 1, 115–120, 139–148.
- ⁴⁰ Z a k r z e w s k i, A. Państwo w programach i działalności stronnictw ludowych w II Rzeczypospolitej. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1979–1980, № 20, p. 32.
- ⁴¹ Селските партии водят политическа борба помежду си, което се проявява и по време на първите избори за парламент. В u s z k o, J. Historia Polski 1864–1948. Warszawa, 1973, 256–257, 276–280.
- ⁴² Многобройните програми на людовските партии показват голямо разнообразие във вижданията им за развитие на обществото в демократичен дух, но само в някои от тях могат да се намерят известни елементи на аграристично виждане за особената роля на селячеството. Като цяло те си остават в рамките на програми на обикновени политически партии, представителки на селото. Materiały źródłowe do historii ..., 9–16, 19–29, 49–80, 111–134, 216–241, 310–317.
- ⁴³ Z i e l i Ń s k i, H. Op. cit., p. 81.
- ⁴⁴ H e m m e r l i n g, Z. Op. cit., 225–229.
- ⁴⁵ Z i e m b i ń s k i, J. Problem władzy i ziemi w koncepcjach społeczno-politycznych ruchu ludowego – In: 70 lat ruchu ludowego. Warszawa, 1967, p. 181; B o r k o w s k i, J. Wizje społeczne i zmagania Wiciarzy. Warszawa, 1966.
- ⁴⁶ D u s z a, J. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1960, № 2, p. 113.
- ⁴⁷ K o w a l, J. Wpływ Związku Młodzieży Wiejskiej RP na radykalizacji ruchu ludowego – In: 70 lat ruchu ludowego, 491–492.
- ⁴⁸ R e k, T. Drogi ruchu ludowego do Polski Ludowej – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1962, № 4, p. 47.
- ⁴⁹ Program Stronnictwa Ludowego, 8. II. 1935 r. – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy stronnictw ..., p. 315.
- ⁵⁰ Пак там, 315–316.
- ⁵¹ W i ę z i k o w a, A. Uwagi do genezy agraryzmu w polskim ruchu ludowym – In: 70 lat..., p. 516.
- ⁵² Program Stronnictwa Ludowego – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy..., p. 316.
- ⁵³ Пак там, 316–317.
- ⁵⁴ Z a k r z e w s k i, A. Op. cit., p. 33.
- ⁵⁵ T r o c k a, H. Ruch Ludowy wobec spółdzielczości w latach 1918–1939 – In: 70 lat..., 451–452.
- ⁵⁶ Program Stronnictwa Ludowego – In: L a t o, S., N. S t a n k i e w i c z. Programy..., 315–316.

- ⁵⁷ По отношение на българския аграризъм интересна е тезата на Л. Беров (Взгледи на левията на БЗНС), че на практика в последният период от управлението на БЗНС неговият лидер А. Стамболийски, Р. Даскалов и представителите на левията са формирали виждане за бъдещия „аграрен строй“, който да бъде различен от капитализма и от сталиновия социализъм.
- ⁵⁸ Z a k r z e w s k i, A. Op. cit., p. 44.
- ⁵⁹ А н г е л о в а, Т. Селският интернационал и единодействието на БКП и БЗНС (1923–1931 г.). С., 1987, 36–125.
- ⁶⁰ Пак там, с. 93.
- ⁶¹ Идеята за създаване на Зелен, аграрен интернационал е обсъждана по време на голямата европейска обиколка на Ал. Стамболийски от 5. X. 1920 до 14. I. 1921 г. По-специално разговори в такъв дух той води с чешките и полските аграристи. П е т р о в а, Д. Самостоятелното управление на БЗНС 1920–1923. С., 1988, с. 161; Н е м т е г л i n g, Z. Op. cit., 414–427.
- ⁶² C i m e k, H. KPP wobec politycznego ruchu chłopskiego 1918–1926. – In: Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego, 1979–1980, № 20, p. 52; S l a b e k, H. Polityka agrarna PPR. Warszawa, 1967, p. 28, 72–74..
- ⁶³ Т о м i c k i, J. Polska Partia Socjalistyczna 1892–1948. Warszawa, 1983, 348–362. Още повече, че социалистическите и социалдемократическите партии си остават през този период сравнително слаби и най-вече градски организации, които трудно намират общ език с аграрните партии. О к е у, R. Eastern Europe 1740–1985. London, 1989, p. 176.
- ⁶⁴ Archiwum Ruchu Robotniczego. Т. 8. Warszawa, 1982, 268–286.
- ⁶⁵ S l a b e k, H. Op. cit., p. 167.
- ⁶⁶ Това показват и опитите на БКП за формиране на единен фронт, които въпреки смяната на постановката за противопоставяне на БЗНС, не успяват да доведат до реални резултати. Г р и г о р о в, Б. Лозунгът на БКП за работническо-селско правителство и тактиката за единен фронт в контекста на коминтерновските постановки 1925–1929 г. – В: Коминтернът, ВКП(б), БКП. С., 1990, с. 268.
- ⁶⁷ С т а м б о л и й с к и, А. Политически партии или ..., с. 167; Materiały Źródłowe..., p. 11, 25, 55, 61, 77, 114, 121.
- ⁶⁸ Materiały Źródłowe..., p. 61. Това е чл. 13 от програмата на ПСП „Пяст“, приета на 20. XI. 1921 г.
- ⁶⁹ Пак там.
- ⁷⁰ Б е р о в, Л. Социалната основа на режима на БЗНС, с. 58.
- ⁷¹ C i m e k, H. Op. cit., p. 74.
- ⁷² Сб. Георги Димитров, работническо-селският съюз и БЗНС. С., 1982; П е т р о в а, Д. Георги Димитров и БЗНС 1923–1949. С., 1971; Септемврийското въстание и работническо-селското единство. С., 1974; Т и ш е в, Д. За съюза между работниците и селяните 1917–1923. С., 1964; Септемврийското въстание 1923 г. и комунистическо-земеделското единство. С., 1973; Начало на историческия прелом. БЗНС – юни–септември 1923. С., 1981; Т у р л а к о в а, Т. Ленинизацията на БКП и форми-

рането на ново, марксистко-ленинско отношение на партията по селския въпрос 1917–1923. – В: ИИИ БКП, 35, 1976; Б о е в, П. БКП и политиката на единен фронт и работническо-селско правителство 1921–1924. – В: ИИИ на БКП, 35, 1976 и др. S i a b e k, H. Op. cit.; C i m e k, H. Op. cit., etc.

⁷³ Д а с к а л о в, Р. Трудовото стопанство. Избр. произв. Т. 2, с. 302; С т а м б о л и й-с к и, А. Принципи на БЗНС, XVI, XVIII принципи; Z i e m b i á s k i, J. Problem władzy i ziemi..., p. 185, 190; R e k, T. Op. cit., p. 302.

⁷⁴ M i e s z c z a k o w s k i, N. Struktura agrarna Polski międzywojennej. Warszawa, 1960, p. 430. Съвременните изследвания върху развитието на селскостопанското производство показват, че това явление продължава и до ден днешен. T e r i c h t. Doświadczenia a perspektywę rolnice. Warszawa, 1961, p. 161.

⁷⁵ I g n a t, S. Op. cit., p. 44; К о с е с к и, А. Социалистическите революции в Полша, България – звена от революциите в Централна и Югоизточна Европа (1944–1948 г.). – И Пр., 1986, № 8, с. 9.

РУСКАТА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 20-ТЕ ГОДИНИ

АЛЕКСАНДЪР ЛУНИН

Катедра по история на Русия

Александър Лунин. РУССКАЯ ЭМИГРАЦИЯ В БОЛГАРИИ В 20-Е ГОДЫ

Статья посвящена общим проблемам русской эмиграции в Болгарии в 20-е годы, период первоначального устройства в стране. В статье не затрагиваются политические разногласия внутри самой эмиграции. Главное внимание обращено на проблемы взаимоотношений русских эмигрантов и болгарских властей, правовое положение эмигрантов, вопросы трудоустройства и образования. Как отдельный вопрос затронута проблема Врангелистского заговора 1922 г. и вопросы, вытекающие из того конфликта. Положение русских эмигрантов в Болгарии дается в сравнении с положением в Югославии и Чехословакии, специально подчеркивая, что эти три страны сделали для русской эмиграции максимально возможное. И на фоне этого сравнения забота болгарского государства, отношение властей и болгарского народа к русским эмигрантам показывают подлинно братское отношение.

Alexander Lunin. RUSSIAN EMIGRATION IN BULGARIA 1920S

The study discusses the general problems of the Russian emigrants in Bulgaria during 1920s – period of their early settling up in the country. The political disagreements between the different trends inside the emigration are not aim of this study. The main attention is given to the following questions: relations between the Russian emigrants and the Bulgarian authorities, their civil rights and conditions, the possibilities of professional realisation. Another problem discussed is the Vrangelist conspiracy in 1922. The conditions of living and adaptation is given in brief comparison with those in Yugoslavia and Czechoslovakia. It is specially pointed that these three countries arranged the most convenient conditions they could afford. Such a comparison clarifies that the concern of the authorities and people of Bulgaria were an example of real brotherhood.

Бурята, преминала над Русия след октомври 1917 г. и особено кървата гражданска война изхвърлиха от страната многобройна емиграция, настанила се в съседни и не само съседни на Русия държави. Така започва драмата на повече от два милиона души ¹.

Традиционното определяне на руската емиграция като бяла еднозначно очертава нейния класов състав и характер и опростява подхода към анализа ѝ. Наистина, в емигрантската маса са попаднали и представители на дворянството и буржоазията, военнослужещи от разгромени бели армии и техните семейства, с една дума – хора от „белите“ сили, борили се активно срещу „червените“. Но заедно с тях в емиграция отиват и представители на дребното чиновничество, служещи, интелегенти, членове на дребнобуржоазните, леви преди Октомври партии на есери и меншевики, оказали се в опозиция на социалистическата революция. Съществува и трета част от емиграцията – най-обикновени бежанци, напуснали Русия, спасявайки се от глада, гражданската война, от „червения“ или „белия“ терор. Това е крайно разнородна маса от хора, обхванати от вълните на съдбоносния конфликт и изхвърлени извън пределите на Русия. Всяка съставна част от емиграцията напуска Русия със собствени представи за бъдещето си и за бъдещето на Русия.

Съвременното положение в страните от Източна Европа и разпадналия се Съветски съюз ни кара да отхвърлим остарели епитети и подходи към тази емиграция, наблягайки преди всичко на чисто човешките аспекти на проблема – политическото и материалното положение на емигрантите, правния им статут, отношенията с държавните органи и местното население. Дори въпросите на адаптацията в чужда, макар и близка славянска държава, каквато е България, са сложни за тези хора. По-лесно се устройват специалистите, много млади хора създават смесени семейства, учат език и занаяти и все повече свикват с българските условия. Не трябва да забравяме обаче за онзи многоброен кръг от емигрантите, които така и не съумяват да се приспособят – незнанието на езика, ниската квалификация, много често напредналата им възраст не им позволяват да присмат България или да бъдат приети от българите. Нека да не забравяме и това, че доста хора от руската емиграция гледат на българското общество като на прекалено „просто“ за тях, като на „неблагодарно“ към „освободителите“. Въпреки, че живеят с десетилетия тук, те мислят за скорошно завръщане в Русия, или мечтаят да се преместят в някаква „по-цивилизована“ държава. Трагедията на тези хора в исторически аспект е много по-важна, отколкото чисто „бялото“ или „розовото“ им минало.

Крайно разнородната по състава си емиграция се различава и в зависимост от мястото на настаняването ѝ, където стихийно се формират „монархическите“ или „демократическите“ центрове. Тя се различава и по времето на напускане на Русия. Различни вълни на емиграцията по различен начин започват живота си в чужбина. И тук са заложили корените на разделяне на емиграцията на „военна“ и „бежанска“. Първата се стреми да се запази като някаква военна сила, а втората изцяло е заета с проблемите за

чисто физическото си оцеляване и много често изобщо не се интересува от нищо друго.

Бягството от Съветска Русия започва още в първите дни след Октомврийската революция. Ясно е, че първите, напуснали страната, са хора от управляващата класа и най-често хора с пари в чужди банки. След това емиграцията се определя от резултатите на гражданската война, когато всеки успех на Червената армия изхвърля от страната все нови и нови вълни. Най-големият поток се оформя през 1920 г., когато разгромът на А. Деникин довежда до масово бягство през Одеса и Новоросийск, а също и когато разгромените войски на А. Колчак първо отстъпват в Далечния изток, а към 1922 г. постепенно се изтеглят в Китай. Във веригата на бягството от Русия през 1920 г. най-голяма и най-организирана е евакуацията от Крим на разгромената армия на барон П. Врангел и на масата бежанци, обхванала близо 136 000 души². Всички тези хора, напуснали Русия до края на гражданската война, съставят „първата емигрантска вълна“. Във втората вълна попадат хора, изхвърлени от Съветската държава през 1922 – 1924 г. Тази втора вълна се състои предимно от старата руска интелигенция, неприела новия строй и опозиционно настроена към него. Обаче и първата, и втората вълни обединяват в емиграция хора, свързани от общо минало.

През периода 20-те – 30-те години се оформи и трета вълна, рязко отличаваща се от първите две. Тази вълна, засилваща се от края на 20-те години, включва хора, участвали в гражданската война на страната на Съветите и дори често заемали отговорни постове в съветската държава. Бягат членове на различни партийни опозиции след 1927 г., когато с опозиционерите се заема апаратът на ОГПУ, включен от Сталин във вътрешнопартийните дискусии. По-късно започва бягство на хора, спасили се от сталиновия терор. Тази трета вълна в основната маса не се смесва с първите две, много рядко проявява някаква политическа активност и най-често мисли само как да се спаси от постоянното преследване на ОГПУ, което продължава дори и в чужбина.

Оформилата се руска емиграция дава и един не много голям, обаче неспиращ насрещен поток от хора, които се връщат в Съветска Русия било вследствие на промяната на политическите им възгледи, било поради тежко материално положение или гонени от носталгия. Те не се спират дори пред заплахата от засилващия се в Съветска Русия терор. С една дума емиграцията никога не е била единна и сплотена от някаква обединяваща идея или платформа. Тя представлява едно подобие на „цяла Русия“, Русия стара и нова, с всичките ѝ противоречия, особености и трагизъм.

Много е сложно да се говори за някаква цялостна историография по проблемите на руската следоктомврийска емиграция. Специалните исторически изследвания, посветени на съдбата на емиграцията, са малоб-

ройни. Много рядко историята на емиграцията става обект на внимание както от страна на самите емигранти (между които има и редица изтъкнати историци), така и от страна на съветските изследователи. Причините са няколко.

В първите години на емиграция самите емигранти анализират преди всичко причините, които са ги накарали да напуснат Русия, и състоянието на нещата в Съветска Русия. За историците от емигрантските среди е естествено да разглеждат собственото си положение като житейски, а не като исторически проблем. Но макар и рядко, те се спират и на някои въпроси от историята на емиграцията³. Към тези работи могат да се причислят многобройните спомени, които тогава пишат всички – от командващите до низшите офицери на белите армии, от министрите на царското и временното правителства до скромните чиновници в някакъв отдел на местното самоуправление⁴.

От друга страна, в Съветска Русия вниманието към емиграцията е изцяло ограничено от приоритета на проблемите на класовата борба, на окончателния разгром на емиграцията като сила, заплашваща построяването на социализма в СССР. В първите мирни години в Съветска Русия доста активно се издават спомени на белогвардейци, участвали в гражданската война⁵. Дори и в съкратен обем и съпроводени с коментар, те дават някаква представа за възгледите на противниковата страна и служат като пример за неотслабващата враждебност на „бившите“ срещу съветската власт. В Съветска Русия излизат и книги, които показват тежкия живот на емиграцията, разцепването ѝ, но пак нейната враждебност към новия строй в Русия⁶.

През 30-те години развойт на събитията в СССР довежда до намаляване на интереса към емиграцията, която тогава вече не е сила, заплашваща СССР. От този период практически до 60-те години по проблемите на емиграцията в Съветския съюз не се издава нищо значително. Излизат отделни спомени на хора, завърнали се в родината си след Втората световна война, които поради частния им характер не представляват интерес при изследване на съдбите на емигрантската маса⁷. Доста оскъдна е и историческата литература, посветена на емиграцията. Най-често историята на руската емиграция се разглежда в общия контекст на историята на гражданската война, където основно внимание се обръща върху политическото състояние, целите и плановете на емигрантските организации. Може би най-характерният пример за този подход дават работите на Л.М. Спирина, К.Л. Шкаренков и Г.Ф. Барихновский⁸. Специално трябва да се отбележат изследванията на Д. Даскалов и Г. Чернявски, посветени на врангеловата емиграция в България⁹. Двамата автори изследват главно проблема за участието на врангеловите части в заговора срещу правителството на БЗНС

през пролетта на 1922 г., но едновременно с това дават широка картина на емигрантския живот в България. Те показват политическия състав на емиграцията, движението за връщане в Съветска Русия през 1922 – 1923 г., материалното положение на руските емигранти, участието на белия генералитет в борбата срещу правителството на БЗНС. И макар че в оценките на тези събития има доста спорни моменти, необходимо е да се отбележи, че тези двама автори са едни от първите, заели се с проблемите на руската емиграция в България.

В различна степен въпросът за руската емиграция в България се разглежда в книгите на П. Панайотов и Л. Ревякина, обаче основните акценти и в двете произведения отново са върху въпросите за заговора, без да се прави анализ на вътрешните проблеми на емиграцията, на нейния статут, социалното ѝ разслояване, условията на живот и т.н.¹⁰ Разбира се, посочените работи съвсем не изчерпват кръга от изследвания, обаче разширяването му означава само увеличаване на броя на имената и названията, но не и на проблемите и идеите. Освен това обемът на тази работа не позволява един изчерпателен историографски анализ. От друга страна, едва през последните години промените, станали в бившия СССР, започват да се отразяват на отношението към цялостната история на следоктомврийския период и специално към емиграцията. В бившето съветско общество вече се оформи дълбок интерес към културата на руското „зарубежие“, разбиране за неразривността на развитието на двата клона на руската култура – съветския и емигрантския, израснали и продължили най-добрите традиции на великата руска култура от XIX в.

Що се отнася до емигрантската историография, трябва да се отбележи, че тъкмо през 30-те години ясно проличава интересът към изследването на историята на емиграцията, на нейните политически възгледи и тяхната трансформация, на икономическите и битовите проблеми на емигрантите в чужбина. Периодът на 30-те години се характеризира с издаването не само на отделни, понякога случайни статии за положението на емигрантите, а с целенасочено изучаване на всички страни на техния живот. Още през 1928 г. в Прага излиза книгата на С. П. Постников, която разглежда цялостно положението на руските емигранти в Чехословашката република от 1918 до 1928 г. В нея се изследва помощта, която ЧСР оказва на емигрантите, различните емигрантски организации (политически и научни) и тяхното развитие¹¹. През 1933 г. в Париж излиза една от най-интересните книги, посветена изцяло на политическата еволюция на емиграцията. Нейният автор А. Изгоев (псевдоним на А. С. фон Ланде) анализира политическите възгледи на всички течения в руската емиграция, тяхната еволюция или консервация, анализира състоянието на различни политически течения вътре в емиграцията, отделяйки особено внимание на появили се още през

20-те години течения на „евразийците“ и „младорусите“. Изгоев не засяга обаче икономическото положение на емиграцията, нейното социално разслояване и условията на живот в различните европейски държави¹². Тези въпроси стават предмет на изследване на редица автори на книги и статии с напълно научен характер¹³.

Към края на 30-те години емигрантската литература, твърде обилна през 20-те години, започва да намалява. Новата политическа ситуация в Европа измества емигрантските проблеми на заден план, все повече си отива старото поколение емигранти, а младите вече не се интересуват от „древната“ история на бащите си. На преден план излизат нови проблеми, които и досега остават в центъра на вниманието на руската задгранична емиграция: Русия през 30-те, 50-те години, Втората световна война, „размразяването“ в СССР през 50-те години и др. Историята на емиграцията през 20-те, 30-те години се изследва предимно чрез описване живота на отделни представители на руската култура или политика в чужбина.

В края на този максимално кратък историографски обзор е необходимо да се подчертаят няколко момента. Първо, историографията – както съветска, така и емигрантска, съсредоточава основното си внимание върху политическите проблеми. Отношението към съветската власт, прогнозите за бъдещето на Русия, политическите борби вътре в емиграцията – това са основните въпроси, върху които са работили и сега работят повечето изследователи. Второ, практически остава неизследван крайно важен кръг от проблеми, без който историята на емиграцията остава непълна. Става дума за икономическото положение на емигрантите, отношението към тях от страна на властите и местното население, поминъка на емигрантите, адаптацията им към условията на живот на емиграцията като цяло и различните ѝ поколения в различните държави. Дори и политическите възгледи на емиграцията след А. Изгоев не са изследвани. Никой не се занимава с идеологията на емиграцията, а когато някой стига до нея, се ограничава само с двуцветно разделяне на „бяло – червено“, като смята, че тази палитра изцяло изчерпва анализа. Това може и да е така, ако гледаме на емиграцията само от една позиция – нейното отношение към Съветската власт, и ако смятаме, че идейното творчество на значителните интелектуални сили на емигрантската интелигенция е нищо в сравнение с идейното развитие на болшевиизма.

За историка на руската емиграция в Европа и специално в България най-остър проблем са изворите. Архивите на руската емиграция в основната си част се пазят в САЩ, Париж, Лондон, Бон. Дори Руският задграничен архив, който емиграцията събира в Прага от 1923 до 1939 г. и който от 1945 г. е пренесен в Москва, стана достъпен едва от 1988 г. А този архив още през 1938 г. в документалния си отдел е натрупал повече от 3 милиона

архивни листа¹⁴. Българските архиви, преди всичко на Министерството на вътрешните работи (АМВР), на Външните работи и Вероизповеданията, Централният държавен исторически архив (ЦДИА) и др. съдържат доста оскъдна информация за руската емиграция в България. Може да се предположи, че и оттук основната маса от документи (дори и от полицейския архив) са били изнесени в Москва веднага след Втората световна война. При тези условия важен извор остават периодическите издания на емиграцията, излизали през 20-те, 30-те години, а тук става дума за стотици издания през периода на 20-те години и десетки през 30-те. Що се отнася до България, ще започнем от списанието на П. Струве „Русская мысль“, излизало в София през 1921 – 1922 г., до „Вестник общества галлиполийцев“, който с прекъсване излиза пак в София до края на 30-те години. Голям принос дава и „Российско-болгарское книгоиздательство“, редовно издавало книги по проблемите на Съветска Русия и по-рядко по проблемите на емиграцията. Трябва да отбележим опита за издаване на периодическите „Русские сборники“ под редакцията на професорите Е. Грим и К. Соколов. Но от тях излизат само два броя през 1921 г. През 1923 г. вече като издание на обществото „Русско-болгарская дружба“ излиза научно-литературен сборник „Русские в Болгарии“, в който са включени произведения на руски и български автори. Могат да се споменат и двата опита за статистическо изследване на състава на руската емиграция в България, макар че веднага трябва да се отбележи доста непълният им характер¹⁵. Освен това в България постоянно се издават различни емигрантски вестници, чиято съдба изцяло зависи от наличните средства, а руската емиграция в България не принадлежи към богатите емигрантски групи.

И накрая – руската емиграция в България не живее откъснато от емиграцията в другите страни. Затова при написването на този материал авторът бе принуден, за да направи картината по-ясна, да се обърне към политиката на Сърбия и Чехословакия. Изборът на тези държави не е случаен. Тези три славянски страни с традиционно русофилски елементи правят за руската следоктомврийска емиграция много повече, отколкото всички други европейски държави. Между трите България понякога изглежда с по-скромнен принос ако сравняваме сумите, отпуснати от държавните органи за подпомагане на емигрантите. Но нека не забравяме, че от тези три държави само България трябва да приеме стотици хиляди български бежанци, да изплаща репарации, да изживее стопанска и жилищна криза и т.н. При крайно тежкото положение на самата България, стореното от българската държава и народа ѝ е пример за братско отношение – нека да са „бели“, но все пак руснаци; дори и „бивши богаташи“ (а такива не се задържат в България), но все пак „братушки“, дошли на Балканите гладни и дрипави, лишени от родината си. Може да бъде вдигнат народът срещу „заговора на

генералите“, но този народ не може да не отдели и от последния си залък за гладния, може би син или внук на освободители, а понякога сам участвал в Освободителната война. Тази страница от историята не може да бъде задраскана, тя е пример не толкова за отношенията между „белите“ и българите, колкото е епизод от сложната история на отношенията между руския и българския народ.

Руските емигранти започват да пристигат в България още през 1918 г., но тогава емиграцията има все още случаен и единичен характер. Едва след края на Първата световна война, когато Съглашението започва да използва българските пристанища за снабдяване на войските си в Русия (предимно през Одеса), което означава установяване на редовни транспортни връзки, тръгва един, макар и все още слаб поток на бежанци от Русия. Този поток се засилва в края на 1919 – началото на 1920 г., когато поражението на Доброволческата армия на Деникин довежда до масово бягство през Одеса и Новоросийск както на разгромени военни поделения, така и на граждански лица. И макар че голямата част от бежанците се насочва към Турция и Югославия, на българска земя се озовават близо 5000 души, повечето от които са жени и деца. Още тогава Министерският съвет съобщава на представителите на Антантата, че България не може да поеме повече от 8 000 руски бежанци поради тежкото положение на държавата¹⁶. Тази цифра обхваща само официално регистрираните бежанци, а освен тях в България пристигат хиляди без регистрация и разрешение. Общият брой на нелегално влезлите в България възлиза на 10 000 – 15 000 души (цивилни и военни)¹⁷. Пристигащите в България бежанци търсят подслон в големите градове, но основната маса се задържа във Варна, изчаквайки развоя на гражданската война в Русия. Правителството на България се сблъсква с големи трудности при приемането на такъв голям брой бежанци. За тяхното настаняване с решение на правителството градските власти на Варна предоставят няколко училищни сгради. За подпомагане на най-бедните бежанци на Славянското дружество са отпуснати 250 000 лв. Освен това с постановление на МС от 3. I. 1920 г. БНБ е задължена да обменя на бежанците по 1000 – 2000 рубли по курса 0, 8 лв. за рубли и по 1 млн. рубли на „обществени деятели, официални лица, на руската телеграфна агенция, военни мисии, дипломати и др.“¹⁸ При тази операция, в която БНБ получава купища обезценени царски и белогвардейски пари, държавата претърпява сериозни загуби.

От пролетта на 1920 г. с оказване на помощ на руските бежанци се заема и Общоруският земски съюз в чужбина. Той получава пари от Съвещанието на руските посланици в Париж, действащо при Парижката мирна конференция. Представителството на Съюза започва дейността си в София през май 1920 г.¹⁹ Помощ на бежанците оказва и Руско-българският кул-

турно-благотворителен комитет, който (освен с парична помощ) се заема и с търсенето на работни места за бежанците. Още на 15. III. 1920 г. във Варна се открива първото бюро на труда, на 22. IV. 1920 г. второ подобно бюро се открива в София, а на 17. I. 1921 г. – в Бургас. С помощта на тези бюра (от юни 1920 г. те преминават под контрол на Общоруския заемски съюз) до 1. I. 1922 г. са настанени на работа: в София от 3330 регистрирани безработни – 1727, във Варна от 2505 – 2375, в Бургас от 1383 – 1328²⁰.

Пристигането на голям брой руски бежанци в България освен чисто материални проблеми поставя и въпроса за осигуряване на духовните нужди на тези хора, за запазване на езика, информацията и др. Първа крачка в тази насока е учредяването през ноември 1920 г. на „Российско-болгарское книгоиздателство“ в София с участието на Общоруския земски съюз и с частен капитал от двете страни²¹.

Дотук става дума предимно за бежанците, които продължават да пристигат и след евакуацията на остатъците на руската армия от Крим в Турция. Специално запазваме това название на последната бяла армия, защото зад него се крият и амбициите на барон Врангел за запазване на титлата „върховен управител и главнокомандващ“ и стремежите за обединяване около армията на офицерите, напуснали Русия. Освен амбициите барон Врангел има и напълно реални основания. Независимо от малката численост на подчинените му войски, Врангел е последният легитимен главнокомандващ на последната организирана и воюваща докрай бяла армия. Тази армия напуска Русия дисциплинирано, с организирана евакуация, а не с бягство. Вторият момент, който започва да тежи по-късно, са декларациите за неполитическия характер на армията: тя щяла да служи на бъдеща Русия, да защитава оная политическа система, която ще дойде на мястото на Съветите, а каква ще бъде тя – монархия или република, ще решава руският народ, но не и армията. Това прави впечатление на голямата част от офицерството, озлобено срещу политиките от всички партии.

Армията на Врангел напуска Крим на 31. X. – 3. XI. 1920 г. Тогава, натоварени на 126 кораба, тръгват около 136 000 души (от тях само 36 000 са военнослужещи)²². Заедно с други поделения, пристигнали в Турция по-рано, общият брой на войските става 57 276 души²³.

Още на едно от първите съвещания през ноември 1920 г. в Цариград е взето решение за запазване структурата на армията и нейната дисциплина²⁴. Оттук започва дългата и мъчителна трагедия на хората, които не искат да приемат статута на бежанци. За тях запазването на армията е гаранция за бъдещо победоносно завръщане в Русия и център за обединяване на емигрантите. За повечето хора от състава на армията, хора без пари, често незнаещи чужди езици, армията става нещо като символ на старата Русия, на запазването на бойното братство. Армията ги освобождава поне за крат-

ко време от грижите за уреждане на нов живот в чужбина. От друга страна, за представителите на „демократичната“ руска емиграция запазването на армията означава реализиране на генералските амбиции, заплахата за продължаване на гражданската война. Исканията за разпускане на армията произлизат от две основни сили: от левокадетския блок начело с П. Милюков и от есерите – емигранти от Прага²⁵.

Обаче в края на 1920–началото на 1921 г. печелят ония, които са за запазването на армията. Със съгласието на съюзническото командване в Цариград части от армията са настанени в Галиполи, на о. Лемнос и в Чаталджа. Войските живеят при много лоши условия, с оскъдна храна. Всичко това заедно с откритото пренебрежение от страна на бившите съюзници – французите и англичаните. Унижението прераства в омраза – съюзниците стават вече „виновни“ за поражението в гражданската война. От тези временни лагери се заражда бъдещият Руски общовойсков съюз (РОВС) и преди всичко Обществото на галиполийците.

Щабът на Врангел незабавно започва да търси възможности за настаняване на части от армията на територията на Сърбия и България. В хода на преговорите с правителствата на Сърбия и България в края на април 1921 г. е постигнато споразумение Сърбия да приеме 7000 души, а България – до 9 000 „за устройване на работа“²⁶.

Практически в България са настанени повече войски. До края на 1921 г. в различни градове на България пристигат части от Първи корпус, които наброяват над 26 000 души. Щабът на корпуса начело с генерал Кутепов се настанява във В. Търново. Средствата за издръжка на войските са предоставени от бившия посланик на Временното правителство в САЩ Б. Бахметиев²⁷.

Историята на врангеловите части в България е пълна с много неизяснени въпроси. Първият въпрос, който придобива голямо значение още през пролетта на 1922 г., е за условията на споразумението или договора, сключен между Врангел и правителството на БЗНС. Известно е, че влизайки в България, врангелистите запазват структурата си, командването, дисциплината и известно количество оръжие и муниции. Основното въоръжение е предадено на представителите на съюзническата контролна комисия. Настанени по гарнизони и казарми, предоставени от съкратената българска армия, белогвардейците от самото начало започват строеви учения, патрулират по гарнизоните, организират военнополови съдилища за нарушителите на дисциплината, за самоволно напускане на армията и изявяване на желание за връщане в Съветска Русия. По-обстойно описание на този период и развоя на взаимоотношенията между врангелистите и правителството на БЗНС, стигнали до обвинения в заговор и за санкциите срещу белогвардейците дава съвместният труд на Г. Чернявски и Д. Даскалов (не навсякъ-

де убедителен)²⁸.

Кампанията срещу присъствието на врангеловите части на българска земя се ръководи от комунистическата партия. Още през октомври 1921 г. ЦК на БКП във „Възвание до работниците и малоимотните в България“ окачествява прехвърлянето на белите войски като „окупация на България с чужда армия и враждебен акт против Съветска Русия“²⁹. Г. Чернявски и Д. Даскалов вярно преценяват, че протестната кампания, разгърнатата от комунистите в началото на март 1922 г., цели разложението на белите войски, отслабване на позициите на антикомунизма и антисъветизма, премахване на заплахата от нова интервенция срещу Съветска Русия³⁰. Из цяла България се организират митинги, изпращат се протестни писма до вестниците с обвинения, че щабът на Врангел нарушава условията на споразумението, че незаконно притежава оръжие и съдилища и накрая, че врангелистите са влезли в заговор с десните партии за сваляне на земеделското правителство. Всичко това довежда през май 1922 г. до изгонване от България на 58 генерали и висши офицери, изземване на цялото оръжие и запор върху парите на армията в българските банки³¹.

Засега оставяме настрана въпроса за заговора и ще се спрем на въпроса, кои от условията на споразумението са нарушени от врангелистите? Проблемът е в това, че текстът на споразумението не е публикуван нито през 1922 г., нито по-късно. На третата извънредна сесия на XIX обикновено народно събрание на заседанията от 8, 9. VI. 1922 г., отговаряйки на запитванията на фракцията на БКП и народния представител Ц. Бръшлянов за врангелисткия заговор, министърът на вътрешните работи и народното здраве Р. Даскалов първо признава, че белогвардейците са приети като „организирано общество“ (значи не като бежанци, а с някакви структури и вътрешен ред – б.а., А.Л.), а след това заявява, че текстът на споразумението с Врангел не е намерен³². Г. Чернявски и Д. Даскалов също не са намерили този текст в архивите³³.

Едно от може би най-важните свидетелства за това, че врангелистите пристигат в страната като организирана армейска сила, дават полицейските архиви. „Въпросникът за установяване на самоличността“, който попълва всеки чужденец за издаване на карта за самоличност или по-късно за „нансенов паспорт“, съдържа т. 26: „С какви книжа е дошъл в България“. В много от отговорите на тази точка е записано: „С поделението си“, „С документи на полка“, „С части на генерал Врангел“ и т. н.³⁴ Освен това ще цитираме един откъс от традиционния доклад за дейността на политическата полиция, който се прави в Дирекция на полицията всяка година. В съответния доклад за 1929 г. изведнъж се споменава: „...помощник градоначалник на София през периода 1919 – 1923 г. Станчо Трифонов, който уреди навремето хвърлянето на оръжието на Руската царска легация и в

съгласие с Райко Даскалов екстернира около 80 души руски генерали и полковници във връзка с това оръжие³⁵.

Дори да е нямало реален заговор, „заговор“ е трябвало да има. Врангелистите са трън в очите на много от силите в страната. Първо, БКП трябва да иска разтурването на тази антисъветска сила, дори само по логиката на пролетарската солидарност със Съветска Русия. БЗНС и Ал. Стамболийски след конференцията в Генуа търсят подкрепа за България навсякъде. Евентуалното подобряване на отношенията със Съветска Русия изисква такъв жест спрямо белогвардейците. Българското офицерство също не забравя, че тези хора са воювали срещу тях по време на Първата световна война. А вече тук, в България, те започват да търсят укритото българско оръжие, да съставят топографски планове, за да могат да тръгнат в „нов поход“ срещу Съветска Русия. Така че без такъв „заговор“ политическият живот в България през 1922 г. не би бил пълен, а в крайна сметка известна полза получават и самите врангелисти, за които най-после гражданската война приключва. Вече на 15. VI. 1922 г. с Окръжно на МВР и Народното здраве до всички околийски началници се предписва да се започне веднага разпращането на руснаци по селата на групи от 10 до 50 души. И макар че при тази операция се допуска използване на жандармерия и войска, целта е да накарат тези хора да започнат „да се грижат сами за прехраната си чрез собствен труд“³⁶.

Ударът, нанесен на белогвардейците, до голяма степен намалява контрола на висшия команден състав върху младшите офицери и войниците, засилва процеса на разложение на белите части и дава на хората по-голяма свобода за избор на по-нататъшен път – връщане в Съветска Русия, цивилен живот в България или емиграция някъде в Европа. Този удар намалява влиянието върху емиграцията на ония сили, които живеят с идеята за реванш и нова интервенция срещу Съветска Русия.

Любопитно е, че още през март 1922 г. опит за самостоятелно разрешаване на проблемите си в България предприема Донското правителство в изгнание. На 31. III. 1922 г. то се обръща към Министерския съвет с молба за предоставяне на казаците земя от държавния фонд³⁷. С тази си идея Донското правителство иска да осигури по-независимо съществуване на казаците (поставяйки ги в по-голяма зависимост от себе си!) и с това да стане независимо от ръководството на армията.

След удара по врангелисткото ръководство се засилва движението на руските бежанци (цивилни и редови войници) за връщане в Съветска Русия. С пряката подкрепа на БКП на 6.V. 1922 г. в София е обявено създаване на „Съюз возвращения на Родину“, който към края на юни 1922 г. вече е открил 49 отделения, обединяващи над 4000 души. Само по линия на този съюз от май 1922 г. до началото на лятото 1923 г. в Съветска Русия се

вършат над 10 300 души, а през целия период 1921 – 1923 г. по различни начини се връщат общо 12 000 бежанци³⁸. Но цел на нашето изследване е съдбата на тези, които са останали в България.

Като първи косвени данни за руската колония в България може да се използва информацията за състава на бежанците в Цариград, откъдето те отиват преди всичко в България. В Цариградското бюро на труда от 15. III. 1920 до 1. I. 1922 г. са регистрирани 9877 души – една малка, но активна част от бежанците, търсеща работа. Данните са следните³⁹:

Таблица 1

Специалност	Брой и дял	Трудоустроени
чиновници, счетоводители, подобни...	1574 – 15,9%	56 – 3,6%
педагози, възпитатели, бавачки...	794 – 8,0%	149 – 18,8%
медици	322 – 8,0%	19 – 5,9%
дейци на изкуството	475 – 4,8%	292 – 61,5%
инженери и техници	884 – 8,9%	71 – 8,0%

Таблица 2

II група – квалифицирани работници 1628 – 16,4%		
металообработка	634 – 6,4%	66 – 10,4%
дървообработка	391 – 3,9%	211 – 53,9%
стронтели	185 – 1,9%	272 – 147%
шивачи	285 – 2,9%	164 – 57,5%
обущари	133 – 1,3%	35 – 26,3%

Таблица 3

III група – неквалифициран физически труд 3318 – 33,5%		
селскостопански работници	763 – 7,7%	165 – 21,6%
обща работници	1090 – 11,0%	636 – 58,4%
слуги	1465 – 14,8%	1135 – 77,4%

Таблица 4

Образование					
	неграмотни	средно общо I спец.	I университ.	висше технич.	изкуст.
мъже	42	2255 1714	679	496	40
жени	85	2057 131	186	16	84

Таблица 5

	Възраст				
	до 18 г.	18 – 20	21 – 30	31 – 40	над 40 години
мъже	136	257	3354	1878	850
жени	72	242	1726	552	410
дъл	2,1%	7%	53,4%	24,6%	12,7%

Тази статистика ясно показва абсолютно разнородния състав на бежанците. Ако тези цифри се приемат за валидни за цялата емиграция, може да се каже, че това са били хора в добра творческа възраст, подготвени за всякаква работа. Ако обърнем внимание на табл. 1, личи, че липсата на работа за най-квалифицираната част от бежанците в турската столица ги тласка извън Цариград. Специално за България и Югославия тези подготвени специалисти се оказват добре дошли.

В Югославия към лятото на 1922 г. се събират над 50 000 руски бежанци. Това са цивилни, пристигали през цялото време на гражданската война, хора от пролетната евакуация на Деникин през 1920 г. и поделения на Врангел, настанявани в Югославия след 1921 г. Това са предимно кавалеристки части, юнкерски училища и кадетски корпус. Правителството на Югославия активно използва войсковите поделения на Врангел като гранична и митническа стража, за железопътно строителство. Компактни групи от руски войници са настанени из цялата страна и (както и в България) много често организират работни артели, които взимат всякаква работа, за да осигурят прехрана за себе си и семействата си. Макар че Югославия още през 1920 г. организира систематично подпомагане на руските бежанци чрез специално създадена Държавна комисия, обемът на финансовата помощ, т. нар. „размен“, е недостатъчен – само 300 динара на месец⁴⁰. Руските специалисти лесно си намират работа в държавни организации, в органите на местното самоуправление и частния бизнес. Обаче в Югославия има и едно условие, донякъде възпиращо активното използване на руските емигранти – при постъпване на държавна служба, а именно тя е най-търсената, защото гарантира стабилен статут и пенсия, непременно условие за приемане на югославско поданство⁴¹. А точно това условие за мнозина от емигрантите, които вярват в близкото завръщане в Русия, е неприемливо. В България ситуацията за руските специалисти е по-благоприятна. За тях не е задължително приемане на българското поданство, което дава възможност за свободен избор. До началото на 30-те години, когато молбите за предоставяне на българско поданство стават масови както поради загубената вяра в близкото връщане в Русия, така и поради вече по-уредения живот в страната и улесненията, руските емигранти приемат българ-

ско поданство и през целия период на 20-те години. Преди всичко това правят бившите руски военнопленници, останали в България, създали семейства и придобили право на поданство. След това молби за поданство подават хора с добро положение в обществото – лекари, инженери, техници, чиновници. По години те се разпределят така: 1921 г. са подадени 16 молби; 1922 г. – 55, 1923 г. – 138, 1924 г. – 95, 1925 г. – 41, 1926 г. – 88, 1927 г. – 123 и през 1928 г. – 123 молби⁴². Освен това в България при приемане на държавна служба задължително условие е всеки чужденец да бъде утвърден от Народното събрание, а това гарантира стабилен статут за специалистите. Това условие улеснява и историка – стенографските дневници на Народното събрание само за периода 1920 – 1925 г. ни дават стотици имена на руски инженери, техници, лекари и други специалисти, приети на държавна служба.

Особено голям принос имат руските емигранти за укрепване на преподавателския състав на Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Само през 1920 – 1921 г., с приемане на редица изтъкнати учени, са укрепени медицинският и други факултети на университета. На състоялата се на 22. V. 1920 г. дискусия в Народното събрание по въпроса за приемане на руски преподаватели в СУ против са само представителите на БКП, които се аргументират с това, че става дума за руски контрареволуционери, а не просто преподаватели. В изказванията си народният представител Л. Кандев изрично подчертава, че „със своята идеология и разбиранията на контрареволуционери... те се явяват тук в България да служат на същите интереси, на които са служили и там“⁴³. За да докаже нуждата от руските професори, народният представител С. Бобчев, набляга на това, че „нашият факултет (медицинският – б.а., А.Л.) без тия сили, които дойдоха, без тия професори... почти не беше възможно да съществува. Ние трябваше да го закрием. Тези, които се явиха помежду нас, са славата на медицината в Русия, някои от тях и в Европа“⁴⁴. Може да се отбележи, че въпросът за приемане на руските професори в СУ е разрешен доста лесно, с общо разбиране за ползата от тези хора. Зад това стои не само прагматизъм, но и нещо по-важно. Като илюстрация ще цитираме диалога между народния представител А. Люцканов и Ал. Стамболийски:

„А. Л. – Нещастieto на Русия сега ни дава някои учени хора с разни специалности, които могат да ни услужат... Съдено било и нам от великото нещастие на Русия да почерпим научна помощ.

Ал. Стл. – Ние винаги печелим от нещастieto на Русия.

А. Л. – Именно... Тия хора са изгнаници между нас. Те ни носят наука. Бидейки изгнаници, те са в същото време и наши братя.

Ал. Ст. – ...И за болшевиките, и за тия против болшевиките народът има едно добро мнение: руси, братушки.“⁴⁵

Значителна част от руските професори обаче не се задържат дълго в България. Причините са от обективен и субективен характер: тежкото положение на държавата осигурява на специалистите по-ниско заплащане, отколкото в Югославия или Чехословакия, разтурването на врангелистките щабове през пролетта на 1922 г. с активното участие на БКП плаши хората, избягали от комунистическия режим в Русия. Ако добавим и събитията през 1923 г., виждаме доколко е логичен стремежът на тези хора да намерят по-добри условия в по-спокойна държава.

Особена роля в преместването на редица руски професори от България играе Чехословакия. В обширната програма за подпомагане на руските бежанци още през септември 1921 г. е планирана и специална помощ за руските професори. Тогава е организиран Съвет на руските професори, който получава от външното министерство на ЧСР право да избира между руските емигранти в Европа учени и професори и да ги кани в Чехословакия с държавно материално осигуряване. Дори и при липса на работа, правителството на ЧСР осигурява на емигрантската професура високо равнище на паричните помощи, равни на заплатите на държавни служители. През 1921 г. Съветът е подпомогнал 50 професори и учени, през 1922 г. – 67, през 1923 г. – 94, през 1924 г. – 147, през 1925 г. – 142, през 1926 г. – 130⁴⁶. Между тях е и академик Н. Кондаков, приет на работа в СУ още през 1920 г. Тази политика на правителството на ЧСР осигурява на републиката приток от високо квалифицирани кадри за нуждите ѝ, но лишава от тези кадри други държави, между които и България.

Не искаме да създаваме впечатление, че едва ли не цялата руска професура е напуснала България и се е преместила в Чехословакия. Дори и след пролетта на 1922 г., когато голямата част от емигрантите възприема дейността на правителството на БЗНС като русофобия, основната част от руските преподаватели остават в България. След септември 1923 г. отношението на властите към руската колония става доста благосклонно. Съмнителна е информацията за участието на врангеловите части в потушаването на Септемврийското въстание в Нова и Стара Загора⁴⁷. Руските емигранти обаче много често изразяват открито антикомунистически настроения, което е отразено в полицейските документи⁴⁸. Новата ситуация в България след 1923 г. улеснява живота на руската интелигенция, но условията за научна работа в София си остават по-лоши от Прага или Белград. Така в информацията за руската академическа група в България, през 1925 г. наброявала 228 души, голямата част, от които са преподаватели в СУ и други учебни заведения, се отбелязва, че учените не държат на България поради политическата нестабилност, слабата материална база на младия университет, недостига на библиотеките⁴⁹.

Положението на висококвалифицираните специалисти в следвоенна

Европа не е тежко, поне на Балканите има работа за тях. По-сложно е положението на хората без специалност или с незавършено образование. Да започнем от първите. Тук в най-тежко положение се оказват хората от състава на армията. Низшият офицерски състав в най-добрия случай има завършено офицерско образование или незавършено специално образование. Зад гърба на тези хора стоят седемте години от Първата световна и гражданската война. Това се отнася и до редниците, при които равнището на образование е още ниско. Затова въпросът за използването на тези кадри в България е доста сложен.

През 1922 г. пристигащите в България врангелови части започват да формират трудови команди за работа преди всичко в каменновъглищните мини, на първо място в Перник, който поема най-много руски работници. Така през 1922 – 1923 г. в Перник работят повече от 5000 души⁵⁰. През първите две години те работят за заплата, по-ниска от тази на българските миньори, те струват на държавата по-евтино и защото живеят в казармите, за да се запазят духът на армията, дисциплината, дежурствата по казармите, общите молитви и други елементи от живота на старата руска армия. След събитията от 1922 – 1923 г. сред руската колония в България се засилва стремежът към заминаване за Франция и частично за Чехословакия, където отиват преди всичко студентите. Така само от членовете от Обществото на галиполийците (I корпус) от края на юли до 8. XI. 1924 г. от София заминават за Франция 700 души⁵¹. Движението към другите държави се отразява и на Пернишките мини. Към края на 1925 г. там работят близо 1500 души, които вече печелят по 1500 лв. като обикновени работници и по 5000 – 6000 лв. като специалисти⁵². Като резултат от всичко това през 1933 г. на мините в Перник остават само 225 души⁵³.

Освен в мините руските емигранти работят в различни индустриални предприятия и в селското стопанство. В повечето случаи опитите на руските емигранти за създаване на собствени предприятия не са сполучливи.

Един от най-острите въпроси за емиграцията е този за образованието. През 1923 г. според данни на Обединението на руските емигрантски студентски организации в емиграция се оказват близо 16 000 души, завършили висше образование и 4000 абитуриенти, желаещи да започнат следване⁵⁴. Най-добри условия за руски студенти има в Чехословакия, където от 1921 г. действа Комитет за подпомагане на руските студенти, разполагащ с общежития и стипендии (аналогични условия по-късно се създават и в България, но в по-малки размери). Стипендии на руските студенти дават и в Югославия (400 – 750 динара на месец) и във Франция (300 фр.). В България положението на студентите е по-тежко поради ограничените възможности на държавата да ги подпомага. Обаче с освобождаването от заплащане за образованието и много доброто отношение на преподавателите

лите и колегите, руските студенти в България не са в най-лоши условия в Европа⁵⁵. Най-голям е броят на руските студенти в чужбина през 1926/27 учебна година. Тогава според данни на бежанската секция на Международното бюро по труда при Обществото на народите те са: в България – 256, в Югославия – 4200, в Чехословакия – 6500⁵⁶. Възможността за получаване на висше образование улеснява адаптацията на младите руски емигранти в Европа, откъсва ги от реваншисткия лагер на емиграцията.

Проблемът за образованието засяга не само студентите, но и учениците. Още през 1921 г. организирането на руски училища става един от най-острите проблеми за емиграцията. Тя разполага с кадри, но не и с пари, затова подкрепата на държавата по този въпрос е задължителна. От самото начало на заселването на руските емигранти в България правителствените органи подкрепят руските училища. Към края на 1924 г. в България вече се изгражда мрежа от руски училища, осигуряващи образование не само за децата, но и за възрастните. Шест средни, три начални училища с 1243 деца, две училища за възрастни с 306 ученика съществуват за сметка на частни пожертвования, помощи от различни обществени организации и държавни субсидии до 50 000 франка месечно⁵⁷.

Въпросът не е само в получаването на образование. За повечето от учениците става дума и за изживяване на ужасите от миналото, загубите и сътресенията. Анкета, направена между ученици от руските гимназии, показва следната картина: 45,5 % от учащите се са взели участие в Първата световна или в гражданската война. От тях: редници – 33,9 %, офицери – 58,9 %, юнкери – 5,8 %. От 1242 анкетирани ученика: пълни сираци – 87 (7 %), без майки – 100 (8,1 %), без бащи – 279 (22,5 %), 6 % не знаят нищо за родителите си, 452 са от офицерски семейства⁵⁸.

Един от най-важните въпроси за цялата руска емиграция е въпросът за техния правен статут в държавите, в които те се настаняват. Защитата на интересите на емигрантите в България поема Комитет по делата на руските бежанци, обединил представители на различни руски обществени организации. Българското правителство с решение от 12. II. 1923 г. признава правото на този комитет да подпомага бежанците и да издава временни документи за самоличност, образование, семейно положение и т.н.⁵⁹ Основният документ, с който руските емигранти живеят в България и други държави, е т. нар. „нансенов паспорт“, въвеждането на който започва от 1922 г. Разработен от Комисариата по делата на бежанците при Обществото на народите, оглавен от Ф. Нансен и одобрен с редица междуправителствени съглашения от 5. VII. 1922, 31. V. 1924, 12. V. 1926, 30. VI. 1928 г., този паспорт служи заедно с картата за самоличност първоначално единствено вътре в държавата. Емигрантите с „нансенов паспорт“ нямат право на свободно придвижване в Европа. Много бавно и сложно става промяната на това

положение и едва след 1925 – 1926 г. емигрантите получават такова право. Чак тогава отпада необходимостта от виза за връщане при всяко напускане на определена държава. Тъкмо тогава „нансеновият паспорт“ придобива функции на „външен“ документ, равен на съответния задграничен паспорт, което доста улеснява живота на емиграцията⁶⁰.

Руската емиграция в България също е подвластна на тези правила. В страната тя използва документи, издадени още от Комитета по делата на руските бежанци и признати от българските власти, след това – едногодишните карти, издавани от органите на МВР и НЗ, а за пътувания в чужбина използва „нансенов паспорт“. Дори за приетите на държавна служба този статут се запазва до 1933 – 1934 г. За руските емигранти България става едно може би не от най-богатите, но от най-спокойните места в чужбина с доброто отношение от страна на българите, с работа, с възможност за смесени бракове и следователно с възможност за пълна адаптация към българските условия.

Като кратко заключение можем да кажем следното: за руската емиграция в България периодът на 20-те години е пълен и с неприятни изживявания, и с добро. След кризата от 1922 г. доста руски емигранти напускат страната, но после се връщат в България. От 1924 – 1925 г. благоприятните отношения от страна на властите и народа улесняват процеса на адаптация към местните условия. Езиковата близост, общата религия също не са за пренебрегване. Съществува и още един фактор, улесняващ процеса на приспособяване на руските емигранти в българска среда. България и емиграцията в нея се оказват извън големите игри на емигрантските групировки. Тук няма силни монархистки и „демократически“ центрове. Оставена без придирчивата опека на враждуващите емигрантски центрове и лидерите, емиграцията в България може би най-бързо свиква с местните условия, включва се във вътрешния живот на държавата и все по-рядко споменава за победоносно завръщане в Русия.

Лишена от системно материално подпомагане, руската емиграция трябва да си търси работа, да усвоява нови за себе си професии, да се учи да осигурява прехраната си със собствения си труд и талант. Така руската емиграция в България сравнително спокойно и безболезнено се приспособява към българските условия, запазвайки езика и обичаите си.

Проблемът за национално самосъзнание, осъзнаването на емигрантите като част от Русия, за мнозина от тях има пряка връзка и с въпроса за поданството. Да носиш „нансенов паспорт“ като признание за собственото непълноценно положение в този свят, като илюзорна, но жива вяра, че ще се върнеш в Русия, за част от тези хора става нещо принципно. Иначе много трудно можем да си обясним някои от фактите в живота на руската емиграция в България. Първо, че дори през 1940 г. нансеново поданство запа-

зват 18 034 руснаци в България. От тези хора близо 6000 души са мъже, една част от които в сравнително трудоспособна възраст. Никой не изпитва притеснение от това, че живее от помощи на българската държава, но никой не иска да става неин поданик⁶¹. Защото приемането на българско поданство за тях означава примирение със съдбата, примирение с факта за необратимото изгнаничество, с факта, че вече има друга, не тяхна Русия. Неприемането на този факт се доказва и от това, че през 1942 – 1943 г. в Руския корпус, създаден от германците като помощно отделение за борба срещу партизаните в Югославия, от руските емигранти в България се записват близо 2000 души. Повечето от тях са мъже между 45 и 60 години, ергени, нансенови поданици⁶². Те продължават своята гражданска война, макар и не на бойните полета в Русия, но това е същата война против системата, която ги е изхвърлила от родината.

Б Е Л Е Ж И

¹ Советская историческая энциклопедия. Т. 16. М., 1976, с. 492.

² Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Русская армия на чужбине. Белград, 1923, с. 12.

³ С т р у в е, П. Размышления о русской революции. С., 1921; Ш у л ь г и н, В.В. 1920 год. Очерки. С., 1922; Р а к о в с к и й, Гр. Конец белых. Прага, 1921; М и л ю к о в, П. История русской революции. Т. 1, в 3 книги. С., 1921, 1922, 1924; Россия на переломе. Т. 1–2. Париж, 1927 и др.

⁴ В р а н г е л ь, П. Н. Южный фронт. Записки (ноябрь 1916 – ноябрь 1920). Т. 5–6. Берлин, 1928–1929; Д е н и к и н, А. И. Очерки русской смуты. Т. 1–5. Париж – Берлин, 1921–1926; Д а в а т ц, В. Х. На Москву. Париж, 1921; В память 1-го Кубанского похода. – В: Сб. под ред. Б. И. Казановича и др. Белград, 1926; О з н о б и ш и н, А. А. Воспоминания члена IV-й государственной думы. Париж, 1927 и др.

⁵ В а с и л е в с к и й, И. М. (Не-буква). Белые мемуары. Петрогр. – М., 1923; Что они пишут? (Мемуары бывших людей). Л., 1925 и др.

⁶ В и л л и а м, Г. Распад „добровольцев“ („Побежденные“). Из материалов белогвардейской печати. М. – Пг., 1923; П о п о в, Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии. М., 1924; Б е л о в, В. Белое похмелье. Русская эмиграция на распутье. (Опыт исследования психологии, настроений и бытовых условий русской эмиграции в наше время). М. – Пг., 1923 и др.

⁷ Ш у л ь г и н, В. В. Письма к русским эмигрантам. М., 1961; Л ю б и м о в, Л. На чужбине. М., 1963; М е й с е н е р, Д. Исповедь старого эмигранта. М., 1963 и др.

⁸ С п и р и н, Л. М. Классы и партии в Гражданской войне в России (1917–1920 г. г.). М., 1968; Ш к а р е н к о в, Л. К. Переход к НЭПу и его влияние на провал антисоветских замыслов белой эмиграции. – Новая экономическая политика. Вопросы теории и истории. М., 1974; Агония белой эмиграции. М., 1981; Б а р и х н о в с к и й, Г. Ф.

Идейно-политическия крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции (1921–1924 г. г.). Л., 1978.

- ⁹ Д а с к а л о в, Д. Борбата на българския народ под ръководството на БКП против заговор на Врангел през 1922 г. – ВИСБ, 1956, № 2; Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в, Судьбы русской эмиграции в Болгарии. История СССР, 1961, № 1; Борбата на БКП против врангелисткия заговор. С., 1964.
- ¹⁰ П а н а й о т о в, П. Българо-съветски отношения и връзки. С., 1982; Р е в я к и н а, Л. БЗНС и Съветска Русия 1917–1923. С., 1981.
- ¹¹ Русские в Праге. 1918–1928 гг. Сост. и ред. С. П. Постников. Прага, 1928.
- ¹² И з г о е в, А. С. (А. С. фон Ланге). Рожденное в революционной смуте (1917–1932). Париж, 1933.
- ¹³ К р а и н с к и й, Н. В. Без будущего. Очерки по психологии революции и эмиграции. Белград, 1931; Т а у б е р, Л. Лига наций и юридический статут русских беженцев. Записки Русского научного института в Белграде, 1933, № 9; С о л о н с к и й, А. Демография русской эмиграции в Белграде. – Записки Русского научного института в Белграде, 1935, № 10.
- ¹⁴ Вж. Библиография русской революции и гражданской войны (1917–1921). Из каталога РЗИ Архива. Прага, 1938, с. XII.
- ¹⁵ Б р е д и х и н, М. С. Статистические данные о русских беженцах в Варне. Варна, 1921; Д о л и н с к и й, Н. В. Статистика русских эмигрантов в Болгарии. – Россия и Славянство, 1929, № 17.
- ¹⁶ Дневници на XIX Обикновено народно събрание. Т. 2. С., с. 1223.
- ¹⁷ П а н а й о т о в, П. Цит. съч., с. 212; Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в, Судьбы..., 109–110.
- ¹⁸ Дневници на XVIII ОНС. I редовна сесия. Т. 2. С., с. 1177.
- ¹⁹ Очерк деятельности Всероссийского земского союза за границы (апрель 1920 – 1 января 1922 г.). С., 1922, с. 121.
- ²⁰ Пак там, 125–126.
- ²¹ Пак там, с. 133.
- ²² Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Русская армия на чужбине. Белград, 1923, с. 12.
- ²³ Пак там, 74–75.
- ²⁴ Пак там, с. 15.
- ²⁵ Вж. С л о н и м, М. Кризис эмиграции. – Воля России, 1922, № 6.
- ²⁶ Д а в а т ц, В. Х., Н. Н. Л ъ в о в. Цит. съч., с. 62.
- ²⁷ Пак там, с. 75, 95, 118.
- ²⁸ Ч е р н я в с к и й, Г., Д. Д а с к а л о в. Борбата на БКП...
- ²⁹ Пак там, с. 45.
- ³⁰ Пак там, 47–54.
- ³¹ Д а в а т ц, В. Годы. Очерки пятилетней борьбы. Белград, 1926, с. 179.
- ³² Речи на министрите Р. Даскалов и Ал. Стамболийски по запитванията на нар. предст. Ц. Бръшлянов и комунистическата парламентарна група относно допускането в

България на части от Врангеловата армия, екстрадирането на руски офицери, замесени в разкрития шпионаж и др. (Заседание 4 и 5 на 8 и 9 юний 1922 г. на XIX обикновено народно събрание, III извънр. сесия). С., 1922, с. 5, 103, 113.

³³ Чернявски, Г., Д. Даскалов, Борбата на БКП..., с. 60.

³⁴ Централен Държавен Исторически Архив (по-нататък ЦДИА), ф. 370, оп. 1, а. е. 137, л. 236, 277 и др.

³⁵ Архив на Министерството на вътрешните работи (по-нататък АМВР), ф. 370, оп. 1 а. е. 5619, т. 1, л. 26.

³⁶ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 94, л. 85.

³⁷ ЦДИА, ф. 242, оп. 2., а. е. 962, л. 2.

³⁸ История СССР, 1961, № 1, 112–116.

³⁹ Всички таблици са взети от: Очерк деятельности Всероссийского земского союза..., 32–34.

⁴⁰ Воля России, 1922, № 21, „Русские за границей“.

⁴¹ Вестник правления Общества галлиполийцев. Белгард, 1924, с. 15.

⁴² ЦДИА, ф. 242, оп. 2, а. е. 1379, л. 21–22.

⁴³ Дневници на XIX ОНС. I извънр. сесия, т. 2, с. 1078.

⁴⁴ Пак там, с. 1083.

⁴⁵ Пак там, с. 1089.

⁴⁶ Русские в Праге..., 77–80.

⁴⁷ Воля России, 1923, № 17, с. 86.

⁴⁸ АМВР, ф. Общ, а. е. 12601, т. 1, л. 69.

⁴⁹ Своими путями. Издание Русского демократического студенческого союза в Чехословакии. Прага, 1926, № 10–11, с. 35.

⁵⁰ Вестник правления общества галлиполийцев. С., 1924, № 2, 11–12.

⁵¹ Пак там, № 11, 142–143.

⁵² Пак там, 1925, № 8–10, с. 10.

⁵³ Пак там, 1933, № 1, с. 5.

⁵⁴ Свободная Россия. Прага, 1924, № 2, с. 43.

⁵⁵ Пак там, 44–46.

⁵⁶ Русский колокол. Журнал волевой идеи. Берлин, 1927, № 2, с. 77.

⁵⁷ Свободная Россия, 1924, № 3, 168–169.

⁵⁸ Пак там, с. 172.

⁵⁹ Записки Русского научного института в Белграде, Т. 9, 1933, с. 185.

⁶⁰ Пак там, 197–198.

⁶¹ ЦДИА, ф. 370, оп. 1, а. е. 797, л. 1–5.

⁶² АМВР, ф. 5, оп. 4, а. е. 812, 813.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 84–85, 1992

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 84–85, 1992

НАЦИОНАЛИСТИТЕ, АПАРТЕЙДЪТ И ОПОЗИЦИЯТА В ЮЖНОАФРИКАНСКИЯ ПАРЛАМЕНТ (1948 – 1970)

РУМЕН ДОНКОВ

*Румен Донков. НАЦИОНАЛИСТИ, АПАРТЕЙД И ОПОЗИЦИЯ В ЮЖНОАФРИКАНСКОМ
ПАРЛАМЕНТЕ (1948 – 1970)*

Объектом настоящего исследования является политический механизм, заложивший основы системы апартейда в ЮАР. Проблема раскрывается путем анализа социального и политического развития национализма африканеров, ставшего базой концепции расовой сегрегации. Подробно исследуется соотношение сил в парламенте ЮАР, где в продолжение двадцати лет, в силу избирательного закона, Национальная партия имела лидирующее положение. Порочность формально демократических структур с нерешенными национальными и расовыми проблемами подкрепляется анализом платформ и программ националистов и либеральной оппозиции. Исследуемый период является уникальным в обществено-историческом плане может быть даже и от того, что в отдельных странах бывшей социалистической системы в Восточной Европе отмечались аналогичные процессы. Пример ЮАР демонстрирует движение консервативных идей как внутри, так и вне демократических институций, показывая вместе с тем и их переходящий характер.

*Roumen Donkov. NATIONALISTS, APARTHEID AND OPPOSITION IN SOUTH AFRICA'S
PARLIAMENT (1948 – 1970)*

The study discusses the political mechanism, which imposed the Apartheid system in the Republic of South Africa. This range of problems is introduced through an analysis of the social and political development of Afrikaner Nationalism, which produced the concept of segregation. The political balance of forces in South Africa's Parliament, which in the course of two decades has been disrupted in favour of the Nationalist Party, thanks to election law, is studied in detail. The platforms and programmes of the Nationalists and the Liberal opposition supply arguments showing how vicious formal democratic structures with involved national or racial problems could be. From historical point of view this is a unique period, despite the fact, that similar processes manifested themselves in some of the former East European Communist countries. The South African example demonstrates the movement of ultra conservative ideas and concepts within democratic institutions or emanating from them, at the same time showing how transient they are.

Въпросите, свързани с генезиса, развитието и промените на южноафриканската политическа система, са едни от най-дискутираните в съвременната историческа литература*. Проблемът ЮАР отдавна излезе от континенталноафриканската сфера на значимост. Международни организации, редица специализирани институти и отделни изследователи интернационализираха конфронтацията между ЮАР и демократичния свят. С изключение на отделни изследователи от ЮАР, многобройната и разноезична литература върху политическата система на ЮАР не я толерира. Преобладаваща част от изследванията са върху отношенията между бялото малцинство и черното мнозинство в страната. Обикновено подходът и заключенията съвпадат в осъжданото отсъствие на политически мултирасизъм в управлението на държавата. Днес апартейдът като политическа система е ерозиран до степен на отиващ си в историята паноптикум. През 50-те и 60-те години (време, през което доктрината за разделено развитие се реализира чрез системата апартейд) политическите реалности както в ЮАР, така и в света са по-различни от днешните. За демократичния свят ЮАР стана недемократична, след като излезе от Британската общност и още по-недемократична след общото разпадане на колониалните структури в света.

Основна роля при въвеждането на апартейда в ЮАР играе парламентарната институция. По своята същност структурата на властта в републиката е от западноевропейски тип с разделяне на властите, демократично федерално устройство и антидемократичен изборен ценз на расова основа. Доведена от Националната партия до крайност, тази структура се превърна в антипод на съвременната демокрация.

Върху парламентарния механизъм, въвел законодателно апартейда, изследванията се ограничават до единични бележки и статии в печата, свързани с дебатите. Настоящата студия е изградена изключително върху документален материал – стенографски протоколи от заседанията на парламента и сената в ЮАР, правителствени доклади, партийни програми, официални изявления¹. Тя не претендира за пълнота, доколкото проблемът е многопланов, а достъпът да документите – ограничен, а изследването – осъществено на географска ширина с обратен знак на южноафриканската. По същите причини темата се въвежда и чрез доста обширни, но необходими бележки върху социалните корени и политическото развитие на африканерския национализъм.

Зараждането на обществената конфронтация в ЮАР излиза извън познатото противопоставяне на „африканско население – колонизатори“. Един съвременен

*Студията се публикува, без авторът да се е съобразил с голяма част от направените при осъждането ѝ в СННОИ бележки (бел. ред.)

историк сполучливо отбелязва, че в „Южна Африка миналото доминира над настоящето много повече, отколкото в редица други страни. Основният проблем в ЮАР днес е същият, както в епохата на колонизацията, т. е. изразява се в отношенията между различните етнически групи, които живеят на една и съща земя“².

Естествено става дума за голям и сложен комплекс отношения. На първо място това са взаимоотношенията между двете групи бяло население – африканери и англичани южноафриканци. На второ – отношенията в амалгамата племена от местен произход. На трето – сложната и противоречива комбинация от отношения между белите и черните южноафриканци.

Първият тип отношения създаде специфичната концепция за „национализъм“ в континенталноафрикански мащаб. Специалното разглеждане на нейната поява е необходимо условие за изясняване същността на вече 40-годишната властваща в ЮАР система апартейд.

Периодът до Втората световна война не успява да заличи или разреши социалните и политическите противоречия между двете групи бяло население – африканери (бури) и англосаксонци южноафриканци. Социалнополитическата характеристика на тези две общности е ключ, позволяващ вникването в народностните проблеми на ЮАР.

Забелязва се, че противоречивите оценки за социалното развитие на бурите в литературата от XIX в., през нашето столетие постепенно се унифицират: „От всички колонизатори, които напуснаха Европа от времето на Колумб, белите в Южна Африка са от тези, които първи и най-бързо загубиха своите връзки с Европа и бяха първите от европейски произход, почувствали, че вече са нов народ, чисте огнище е земята, в която са се установили.“³ В този смисъл е и бележката на един съвременен английски автор: „Когато бурът срещна отново Европа с идването на англичаните, беше изключено да направи в кратък срок скока, който Европа реализира за няколко поколения. Африканерът заспа малко след Реформацията с вярата в своята библия и се събуди в свят, който имаше опита на Френската революция и вече познаваше индустриализацията.“⁴ Нещо повече, изтъква се, че „африканерът не е холандец и престава да бъде европейец далеч преди Великобритания да наложи своите закони, обичаи и администрация“⁵. Някои изследователи доведоха тази теза до крайност, изтъквайки, че „бурите имаха интереси в Африка, а не в Европа, в матото, а не в цивилизацията, в селото, а не в града.“⁶

Без съмнение формирането на африканерския мироглед е свързано с примитивния бит на африканското мато. Много по-съществена роля обаче изиграват холандският език и калвинизмът⁷. Последният и днес има не само силно влияние върху духа на африканера, но присъства и във всички религиозни, културни, политически и други институти. Принуден в ранния период на колонизацията да заживее градски живот, с идването на англичаните бурът е прогонен в матото. Естествената враждебност между холандци и англичани, наследена още от европейските отношения, нараства с отмяната на робския статут в 1835 г. и е главна причина за т.

нар. „голяма миграция“, поставила основите на бурските републики. През целия XIX в. бурите се развиват разделени от англичаните южноафриканци, в непрекъснат конфликт с племената от групата Банту. Тогава се появява социалнополитическата доктрина – сегрегация. Историческите обстоятелства се оказват основа, на която африканерът изгражда своето затворено патриархално общество; в което расовият проблем не е осмислен, той е на второ място. Прерастването на сегрегацията като доктрина в апартейд като политическа система е доминиращо явление в цялостното развитие на Южна Африка от началото на XIX в. до наши дни. По време на този дълъг период, особено от началото на френетичната експлоатация на минните ресурси, англичани и африканери са съвсем разделени – първите пристигат и се настаняват в минните центрове, по-късно в града и индустрията, докато все още преди 3 десетилетия африканерите символизирала „селски човек“. Съвсем естествено е в първата половина на нашия век в контекста на фразата „борба на расите“ в Южна Африка да се разбират не взаимоотношения между бели и черни, а тези между англичани и африканери. Демографското разпределение тези две общности също е фактор от съществено значение. Английският елемент обитава градовете. Нещо повече – „градското движение“ е от английски тип. Кейптаун е английски говорещ град, Йоханесбург – също, а на 60 км от последния, в Претория, се говори изключително африкаанс. В провинциите Кейп и Натал преобладават дисидентите от английски произход, в Трансвал и Оранжев – от холандски ⁸.

В десетилетията между двете световни войни тази демографска структура е подложена на силна ерозия. Взаимното проникване или процесът на национално единение между африканери и англичани южноафриканци се задълбочава в годините след Втората световна война⁹. Англичаните дават на ЮАС много от своите институти, парламентарна система и най-вече една ясна концепция на управление¹⁰. Тази констатация, нелишена от дълбочина и днес, е в противоречие с тенденциите в собственото развитие на политическата структура на ЮАР. Това обуслови исторически опозиционната роля на партиите с англофилски характер след 1948 г.

В историческата литература развитието на национализма в ЮАР е слабо проучено. Липсват изследвания както в Африка, така и в Европа. Дълго време, включително и днес, терминът национализъм се употребява за идентифициране на движения, целящи премахването на колониалните структури¹¹. Най-значителното изследване на национализма в англосаксонската литература е книгата на Томас Ходкин „Национализмът в колониална Африка“. В нея авторът стриктно приема дефиницията на английския кралски институт за международни отношения – „съзнанието на част от индивидите или група индивиди, които претендират, че са част от нация и имат стремежа със сила да достигнат свободата или просперитета на една нация“¹².

Това обаче, което често се забравя или отминава, е проявлението в успореден план и на демократична, и на антидемократична тенденция в национализма.

Необичайното в развитието на африканерския национализъм в Южна Африка е не успоредната, а последователната проява на двете тенденции. Първата, демократичната, е свързана с борбата на бурите или африканерите за самоопределение. Антидемократичната тенденция в развитието на африканерския национализъм се проявява, когато сегрегационната доктрина става основа на специфичния южноафрикански „вътрешен колониализъм“¹³.

Африканерите са един от най-старите южноафрикански народи. Притежават история и традиция, в която борбата за национално самоопределение повече от век е била определяща характеристика. Вследствие на това в историографията се налага пресиленият извод, че „Основните идеи в развитието на южноафриканското общество идват от народа – африканер.“¹⁴ В този смисъл е и бележката на един от британските министър-председатели Харолд Макмилън, който характеризира африканерския национализъм като първи национализъм на африканския континент въобще¹⁵.

Съществена причина за появата на африканерския национализъм е опитът за денационализирането на бурите от англичаните, при което в средата на миналия век се създава реална опасност от разделянето им на бури от Кейп и на такива от Трансвал и Оранж. „Голямата миграция“ обективно също спомага за появата на две психологии. Това по-късно дава отражение в търсенето на равновесие и общ подход по въпроса за африканерската нация между политическите ѝ представители от юга и севера. В известен смисъл ситуацията в края на XIX в. се променя с активната намеса на английското правителство в живота на африканерските републики на север. Тази намеса, следствие на която са Англо-бурските войни, става решаващ фактор за появата на единно национално африканерско съзнание в борбата за политическо съществуване¹⁶.

Образуването на Африканер Бонд – първата организация, която отразява духа на африканера националист, е конкретен резултат от тази действителност. Създаден в 1879 г., в значителен период от съществуването си, той отразява интересите на африканерите от Кейп. В началото на нашия век Бондът се превръща в организационен политически представител на африканерите в цяла Южна Африка. В това първо десетилетие на века ясно се разграничават и факторите, които залягат в основата на африканерския национализъм:

1. Силното чувство за претърпяна историческа несправедливост, развило се в борбата с английския империализъм, ражда концепцията за „родина“. Африканерът, роден в Африка, свързан от поколения с Африка, се противопоставя на англичаните, поддържащи тесни връзки с метрополията.

2. Холандската реформистка църква също е фактор на африканерския национализъм. Безброй са писмените документи от църковен характер, в които се проповядва идеята за „избрания народ“.

3. Дълбоко присъщата в психологията на африканера идея, че те са единствената европейска нация, отделена от Европа, говореща европейски език, родена в

самата Африка, загубена в океана на британския суверенитет и местните туземни племена.

4. Ширещият се мистицизъм на отрицателните като основа на идеята за сегрегация.

С формирането на Южноафриканския съюз в 1910 г. Бондът, както и организациите от същия характер в други провинции – Оранжева Уни в Оранжев, Хет-Фолк в Трансвал и Фолкшвайнингс в Натал, се обединяват и на политическата сцена в ЮАС се появява Южноафриканската партия¹⁷.

Национализмът на африканерите узрява през периода на големите национални кризи. Търпи влияние най-вече от италианския и немския фашизъм, по подобие на които се формират организации като Нов ред, Брадърбонд и др.¹⁸ С победата на антифашистката коалиция, общата демократизация в света в края на Втората световна война е един от сериозните фактори за разпадането на тези организации. Оценките за влиянието на ултрадесните в политическия живот на страната по време на войната са противоречиви. Факт е обаче, че именно тези организации намират верни пътища за оттегляне от чисто фашистките си позиции, като едновременно успяват да завоюват значителна популярност.

Политическото развитие на африканерския национализъм до края на Втората световна война в общи линии отразява исторически формиралите се национални и социални противоречия между африканери и англичани южноафриканци. В 1910 г., когато се стига до образуването на Южноафриканския съюз, спомените от Англо-бурската война са все още живи. Първият министерски кабинет на ЮАС включва представители и на двете групи бяло население – англичани и африканери. Политическият компромис, резултат на който е формирането на правителството, говори по-скоро за силното политическо влияние на победителите във войната англичани, отколкото за неспособност на Южноафриканската национална партия, африканерска по състав, спечелила убедително изборите¹⁹. Свообразната реконкиста на африканерското население (чийто израз е образуването на ЮАС) извежда на политическата сцена на страната трите фигури на ген. Луис Бота, ген. Ян Сметс и ген. Дж. Херцог, които в продължение на 3 десетилетия ще дават тон в политическия живот на Южна Африка. Официалното кредо на министър-председателя Луис Бота и на ген. Ян Сметс е, че в ЮАС развитие може да има само чрез сътрудничество и обща политика на двете групи бяло население в страната²⁰. „Трябва да работим настрана от расизма“ – заявява в 1912 г. ген. Сметс, разбирайки, както вече подчертахме, расизма като отношение между двете групи бяло население. За разлика от Ян Сметс и Л. Бота, ген. Херцог клони към успоредно, разделено развитие на африканери и англичани южноафриканци. Тази идея за самостоятелно развитие на африканерите е развита от ген. Херцог в чист национализъм – освобождаване от

английско влияние и претопяване на англосаксонския елемент²¹. По тази причина в 1913 г. Херцог е изгонен от Южноафриканската партия. Непосредствено след това той формира чисто африканерска по състав Национална партия²². Пълната поляризация на националистичния африканерски елемент в ЮАС ще стане значително по-късно. Но в 1914 г. новосформираната партия на ген. Херцог полага едно начало, чието естествено продължение като политическа формация откриваме във властващата от 1948 г. до днес Национална партия в ЮАР.

Южноафриканската партия на С്മътс и Бота, подкрепена от Лейбъристката и Съединистката, въвличат ЮАС в Първата световна война. Този акт увеличава противоречията между току-що сформиранията Национална партия и правителството. Значителна част от африканерите са против тази „Британска война“ и в 1914 г. организират безрезултатен метеж²³. Видни военни и политически дейци са осъдени, разстреляни и се превръщат в мъченици за националистичната африканерска кауза. В 1915 г. резултатите от първите избори след обявяването на Съюза са показател за начало на ескалация на Националната партия. Тя печели 1/3 от всички гласове и половината от африканерските²⁴. В 1919 г. Л. Бота умира и ген. Ян С്മътс става вторият министър-председател на ЮАС. Той успява да обедини Южноафриканската и англофилската Съединистка партии. Обединението е декларирано като „една голяма крачка по пътя на расовото и националното единство“²⁵. В последвалите избори Обединената южноафриканска партия печели с голямо мнозинство, но за много африканери това изведнъж започва да означава англизиране на политическия живот в страната. Отбелязва се и симптоматично преливане на африканери от партията на власт в Националната партия на Херцог.

Кризата от 1922 г. свежда до нула политическите успехи на Обединената южноафриканска партия. Редица години в минната промишленост се наблюдава увеличаване себестойността на продукцията при намаляване цената на златото. Камарата на мините, която традиционно поддържа два пазара за работната сила (за бели и черни, като белият миньор получава колкото 8 черни), решава да приключи с тази практика, която не позволява на небелите африканци да работят специализирана или полуспециализирана работа. Вследствие на това белите миньори обявяват стачка. Ян С്മътс чрез редица концесии в полза на белите миньори прави безуспешен опит за посредничество между камарата на мините и стачния комитет. Последвалото въстание на белите миньори е под лозунга „Пролетарии от цял свят, съединявайте се за една бяла Южна Африка“²⁶. Въстанието е потушено, като в него загубват живота си повече бели, отколкото в цялата кампания в Югозападна Африка по време на войната. Въстанието на белите миньори с всичките му характеристики, в които е излишно да навлизаме тук, е основание за три съществени извода: първо – появата на расизъм сред работниците от бял произход е продиктувана от конкуренцията на по-евтината работна ръка; второ – икономическата конфронтация между непосредствените производители бели и черни в ЮАС през 20-те години е предпоставка за засилване на процеса на политическа сегрегация в последва-

лите десетилетия; трето – пред промишлено-финансовата буржоазия, която е на власт, за първи път с цялата сложност се изправя дилемата: ако в бъдеще ще се правят концесии, то на кого ще са те – на 1,5 млн. бели или на 5 млн. небели?

Използвайки стачката, Херцог и Националната партия разгарят започналия националистичен конфликт, който за пръв път в политически план придобива формата на конфликт от типично расов характер. В парламента Националната партия повдига въпроса за правата на белите, които трябва да имат цивилизовано съществуване. „Цивилизованата работа“ е дефиниция от доклад на правителството и означава „ниво на живот, признато за обичайно от гледна точка на европейските норми“²⁷. Тази странна фраза е използвана от националистите и от ген. Херцог за разграничаване работата на един „цивилизован“ (бял) от тази на един „нецивилизован“ (черен). Индийците са включени в категорията „нецивилизовани“, за разлика от мулатите от Кейп – тогава все още с граждански права, чийто вот националистите смятат за полезен и необходим.

Трудът на националистите в политиката е подпомогнат от три сушави години. Обезземлени, фалирали и пролетаризирани бели земеделци се насочват към градовете в търсене на работа в епоха, когато няма такава.

При положение, че една протекционистична икономическа реформа, както и една политика на „цивилизованата работа“ ще означава работа за тези бели за сметка на черните, изборите от 1924 г. довеждат на власт коалицията между Националната и Лейбъристката партии. Коалиционното правителство на националистите прокарва ред закони в полза на стратегията „цивилизован труд“. Прокаран е законът за синдикатите. Голяма част от мъжете негри (жените изобщо са изключение) не са включени в дефиницията „служещ“, което означава, че те не могат да са членове на синдикатите. Всъщност профсъюзите не са признати за черните южноафриканци. По силата на закона за отношенията между работодатели – работници, стачките на небелите се обявяват за криминално престъпление²⁸. Специализираната и полуспециализираната работа също със закон стават монопол за белите. За да не отблъсне част от привържениците си от английски произход, Херцог временно изоставя републиканските си идеи и веднага след декларацията от Белфур от 1926 г. (прокламираща равенство между Англия и задморските територии) заявява, че е задоволен и че ЮАС за пръв път от образуването на Съюза става независим.

Първото правителство на Националната партия, въпреки коалиционния си характер, провежда откровена расова политика. Констатира се известно уталожване на борбата между англичани и африканери. Затова пък вниманието се концентрира върху т. нар. „туземец проблем“. Още законът за притежанието и собствеността на туземците от 1913 г. поставя определено принципа на разделението между земя и собственост за африканците с черна кожа²⁹. Националистичното правителство на ген. Херцог разширява тази политика. „Черните африканци ще имат различна от белите концесия върху земята и труда.“ Идеята на ген. Херцог е да се създадат две социални пирамиди вместо една, със свобода на всички да се издигат

до върха на своята собствена пирамида³⁰. За да инвестира тази идея в политиката, през 1926 г. ген. Херцог предлага в парламента да се обсъдят четири независими мерки за сегрегация. Това са: Предложение за закон за туземно представителство, което трябва да лиши африканците от политически права; Предложение за закон за туземен съвет, което предлага за компенсация създаването на съвещателен орган, контролиран от правителството; Предложение за закон за земите на туземците, което трябва да изпълни завета на ген. Л. Бота – осигуряване на повече земя за черните африканци; Предложение за закон за правата на мулатите, което трябва да продължи правото на глас на мулатите от Кейп и Натал³¹.

Отсъствието на единство в коалицията на власт, както и противодействащите мероприятия на опозиционната Обединена южноафриканска партия забавят гласуването на проектите. Специалният комитет за обсъждането им, съставен изключително от представители на Националната партия, депозира окончателен вариант на горните законопроекти чак в 1929 г., вече обединени в два, в още по-реакционен дух. Първият от тях – предложение за закон за парламентарното представителство на туземците, не получава 2/3 от гласовете в Общото събрание на Парламента и Сената, вторият – предложение за закон за правата на мулатите, след пропадането на първия е оттеглен³².

След неуспеха на сегрегационните мероприятия става очевидно, че основен лозунг на Националната партия в близките и по-нататъшните избори ще бъде този за „Суарт Гевър“ (черната опасност)³³. За това обективно спомага и раздвижването сред черните южноафриканци. Образуват се нелегални профсъюзи, разрастват се редиците на Африканския национален конгрес (АНК), формиран в 1912 г. За първи път в Южна Африка в края на 20-те години се очертава възможност за конфронтация между белите и обединен фронт на черните южноафриканци³⁴.

Националната партия печели изборите от 1929 г., но разрастването на националистичния, расов по съдържание конфликт между бели и черни южноафриканци в ЮАС предизвиква тенденцията към обединение на политическите сили на бялата общност. През 1933 г. двете най-големи партии в ЮАС – Южноафриканската и Националната, се сливат. Фактът е показателен. В декларацията по повод обединението се изтъква, че то е в името на „единно върховно чувство за национално единство, базирано на равенството между двете части на общността, говорещи английски и африкаанс“³⁵. Еуфорията, която е отразена във всички документи от това време, е безгранична. Подчертава се, че за първи път след войната се появява перспектива за англо-бурско сближение. На своя обединителен конгрес двете партии формулират серия от принципи. Ще акцентираме само върху два от тях. Първият засяга републиканските проекти на националистите: „Партията защитава поддържането на сегашното конституционно положение, но не отрича правото на който и да било да изразява свои убеждения по промяна във формата на управление.“³⁶ Този принцип на новата Обединена партия довежда до излизането от нея на полк. Сталърд и неговите привърженици от английски произход, които формират през

същата 1933 г. Доминион парти. Последната просъществува години, без да окаже сериозно влияние върху политическия климат в страната. Вторият принцип декларира, че „решението на политическия въпрос за туземците е фундаментално по характер, свързано е с идеята за разделено парламентарно представителство и няма да бъде както досега въпрос за разногласия в партията. Той ще бъде оставен на свободно арбитражиране от отделните членове, които представят партията.“³⁷ Всъщност така формулираният принцип е победа на националистите на Херцог. Последният е твърдо решил да отстрани африканците от общите изборителни списъци. Тази амбиция се конкретизира в 1936 г., когато едно събрание на двете парламентарни камари променя първата спорна клауза от конституцията на ЮАС. Правата на африканците са намалени до гласуването им в отделна листа, с правото да избират трима бели представители в парламента и четирима в сената. Същата година се гласува и Закон за притежанието и собствеността на туземците, който предвижда закупуването на 15 млн. акра земя, за да увеличи съществуващите 22 млн., отделени за резервати още със закона от 1913 г.³⁸ За националистите този закон е компромис, направен на бившите демократи от Южноафриканската партия, начело с ген. Смитс. Последните пък смятат, че компенсацията със земя ще задоволи африканците за отнетото им право на глас³⁹.

Декларациите на Африканския национален конгрес бързо разсейват тази илюзия. Конфронтацията между белите и черните южноафриканци придобива все по-остър характер⁴⁰.

Единствената легална опозиция на Обединената южноафриканска партия през средата на 30-те години става Чистата национална партия. Тя обединява недоволните от съединението с Южноафриканската партия националисти на ген. Херцог. Изключително африканерска по състав, националистическа по идеи, тази нова партия обвинява открито ген. Херцог в кокетничество с черните африканци⁴¹. Опитите на част от изследователите да квалифицират Чистата национална партия като фашистка политическа организация са пресилени⁴². Въпреки значителното ѝ влияние сред най-фанатизираната африканерска част от населението, на този етап тя може да се оцени само като израз на противодействие срещу политическия съюз на африканерите с английския по произход южноафрикански етнически сектор. Стратификацията между поддръжниците на Чистата национална партия е от хоризонтален характер и в този смисъл в 1936 г. тя е дребнобуржоазна партия, сателит в междупартийните борби, националистическа по идеология и с прогресивно нарастващо влияние. Нейният лидер, д-р. Малан, отчита точно противоречията между ген. Херцог и ген. Смитс. Последните започват да се проявяват най-вече по отношение признаците на една нова европейска или световна война. Ген. Смитс не един път проявявал съзнание за истинските стремежи на Хитлер, смята, че западната демокрация трябва да бъде защитена и мястото на ЮАС е на страната на Англия. Ген. Херцог, обратно, залага на Хитлер. Единствено в Германия той вижда истинска бариера срещу комунизма и защита на колониалните структури. От трета

страна, д-р Малан и чистите националисти от новата партия застъпват позицията за пълен неутралитет. Тази пацифистична нарастваща пропаганда на Малан му спечелва много привърженици. Чистата национална партия постепенно прераства във фронт на многобройни организации от най-различен характер – социален, културен, религиозен и т.н., сред които най-влиятелна е Братството. В края на 30-те години – десетилетие на развитие на националистичните южноафрикански амбиции, влиянието на Братството нараства. През 1938 и 1939 г. се формират и други групи, симпатизанти на движението на националистите, две от които – Сивите ризи и Пазачът на волската каруца, са от чисто фашистки тип.

Новината за войната поляризира политическите сили. Всъщност за ЮАС дилемата се заключава в избора – участие във войната или неутралитет. Седем от членовете на министерския кабинет гласуват за Смътс и войната и шест за Херцог, приел вече политически по-перспективната позиция на чистите националисти за неутралитет. На 4. IX. 1939 г. Смътс и Херцог поставят въпроса за гласуване в парламента. С 80 на 67 гласа на 5 септември, след оставка на ген. Херцог и формиране на ново правителство на ген. Смътс, ЮАС влиза във Втората световна война на страната на бъдещата антихитлеристка коалиция⁴³.

Войната предизвиква силни размествания в партийната структура на ЮАС. Херцог, който гласува с чистите националисти за неутралитет, излиза от Обединената южноафриканска партия, за да формира Народна партия. Три месеца по-късно, през януари 1940 г., ген. Херцог и д-р Малан се обединяват в Народна партия или Обединени националисти, която и до днес се нарича Национална партия.

„Дружеството“ Херцог–Малан просъществува само 11 месеца. През декември 1940 г. на конгреса на Националната партия се нахвърля типично нацистка програма, която предвижда за белите, говорещи английски, равенство в език и култура, без да се отбелязва нещо за политическите им права. Ген. Херцог отхвърля екстремизма на Малан и с част от привържениците си формира значително по-умерената Африканерска партия.

В 1943 г., когато се очертава победа за антихитлеристката коалиция, д-р Малан, който под натиска на привържениците си се е обявил за народен водач, се отдръпва от съюза с Пазачите на волската каруца и Нов ред. Отдръпването му от фашистките организации е направено доста късно. На изборите „каки“ в 1943 г. правителството на ген. Смътс, подкрепено от гласовете на хилядите войници от Северна Африка, реализира победа със 107 места срещу 43 на Националната партия. Нацистката организация Нов ред, която прави грешката да посочи свои кандидати, е разгромена. Подобна е и съдбата на Африканерската партия на ген. Херцог. Общо обаче националистите събират 343 180 гласа срещу 550 478 за Обединената партия. По този начин още веднъж след 1938 г. се забелязва значително оттегляне на африканерски гласове от ген. Смътс. Аларменият сигнал за Обединената партия е даден от проф. Грей, който в една нашумяла статия отбелязва: „Практически основният политически идеал на бялото население на Южна Африка не се измени

от войната. Съществуващата политическа ситуация остана непроменена. Лекуването ѝ от бездейното сегашно правителство в близките години ще го доведе до криза.⁴⁴ Действително пропагандата на Атлантическия план след войната, който според Смитс ще приключи със социалното неравенство, не е повече от демагогска маневра. Пролетаризираниите африканери наводняват градовете без шанс за добре платена работа. Правителството безуспешно измества базата на критиката: „Сегрегацията се опита да го премахне (движението към градовете – б. а., Р. Д.), но не постигна нищо. Процесът се разшири.“⁴⁵ Основното обвинение на правителството към националистите е за негативните резултати от процеса на икономическата интеграция, като акцентът се поставя върху миграцията на туземното население. Нуждата от работна ръка, създадена от войната, е причина за нахлуването на африканския туземец в градовете. Обичайно е било белите да ги третирали като временно пребиваващи, които рано или късно ще се върнат в поземлените резервати. В действителност тази идея като официална политика се закрепва в заключенията на комисията „Сталърд“⁴⁶. С течение на годините обаче схемата на миграционните процеси излиза извън контролируемите мерки на правителството. Вместо да се връщат в резерватите, както се очаква, голям брой туземци – обратно – установяват и своите семейства в градовете. В края на войната кварталите от ламаринени кутии никнат като гъби из цяла Южна Африка. За разрешение на проблема в парламента се формира комисията „Фаган“. Целта ѝ е да съветва правителството за формите за подпомагане на туземците⁴⁷. В докладите на комисията се отбелязва, че е задължително правителството да узакони присъствието на африканците в градовете като тяхна интегрална част⁴⁸.

В противовес на правителствената комисия „Фаган“, току-що сформираният Южноафрикански кабинет по расовите отношения (САБРА), дело на Националната партия, излъчва комисията „Сауер“, чийто предмет са същите проблеми. За първи път теорията на апартейда се развива „научно“. Комисията „Сауер“ обявява, че „ако черните получат същите законни права на политическо равенство, то белите сами си подписват присъдата“. Един от най-дейните членове на САБРА, проф. Ейселен, декларира: „Сегрегацията е изход. Тя означава разделяне на нееднаквите групи в отделни социаликономически единици, които ще живеят в различните части на страната, като всяка ще има свои граждански права в съответната територия.“⁴⁹

Докладът на комисията „Сауер“ подчертава растящата разлика между Националната и Обединената партии в идеологическо отношение. Когато през март 1948 г. публично се оповестяват резултатите на комисията „Фаган“, последните са вече прекалено либерални за правителствената десница, докато за част от най-левите в Обединената партия са преценени като предателство към демократизма. Комисията „Фаган“ препоръчва със закон да се регламентират отношенията между расите на базата на задълбочаване на контактите между тях. В този смисъл с налягаща необходимостта от промяна в „законодателството (за) да създаде на рабо-

тника атмосфера, а не временно легло, от което може да бъде изгонен в близко бъдеще“⁵⁰.

Двете комисии формулират в крайна сметка двата противоположни, водещи и до днес принципа на политиката на белите към черното мнозинство. Комисията „Сауер“ разработва принципа „бааскап“ (доминиране). Той отразява най-десния национализъм на африканерите. Значителна част от последните през 40-те години смятат, че този принцип трябва да се разпростре и върху отношенията на африканерите към англичаните южноафриканци. „Либералите“ от Обединената партия, бъдеща опозиция на националистичния южноафрикански режим, чрез комисията „Фаган“ формулират другия водещ принцип в отношенията между бели и черни, т. нар. „лейрскап“ (водачество). Лидерството на белите според тях трябва да стане политика, на която са призвани да сътрудничат всички раси според възможностите си. Този също националистичен принцип прераства в широка концепция, която е водеща в средите на реформаторите начело с де Клерк днес.

Един път осигурена победата на съюзниците в Европа, става повече от ясно, че в южноафриканската следвоенна политика ще доминират расовите въпроси. Проблемът с индийците е един от първите, демонстриращ сериозна конфронтация, която бъдещето закрепя⁵¹.

След обсъждане на политическата конюнктура Националната партия решава, че идеологическият ѝ приоритет по отношение на другите партии може да ѝ гарантира властта⁵². В нейно име д-р Малан е готов и на компромис: „Партията не може да затвори вратите си под носа на англичаните, нито да им показва юмрук през решетките.“⁵³

Използвайки една декларация на един от младите лидери на обединената партия, Ян Хофмайер, за необходимостта от политика на „бяло водачество“, Малан обвинява Обединената партия, че „иска да осъди превръщането на ЮАС в страна с раса в цвят на кафе с мляко“. Националната партия ще поддържа „правила за чистота и цивилизация на бялата раса.“⁵⁴ За първи път официално е прокламирана политиката на расизъм и апартейд: „Осигуряване на пълно разделяне на всяка от четирите расови групи в ЮАС, като всяка група ще има възможност да се развива съгласно собствените си възможности на мястото, където ще бъде разпределена.“ „Негрите на тяхното място, индийците извън страната“ е един от основните предизборни лозунги на Националната партия. Тази пропаганда е насочена директно към белите, които се връщат от фронтовете с надежди, а се виждат разорени. Цените растат, липсват хранителни продукти. Националната партия обещава за белите, особено за тези с ниски доходи, предимства при строежи, заеми с ниски лихви, дългосрочни кредити. В началото на 1948 г. за южноафриканския политически наблюдател вече не съществува съмнение, че белият избирател е готов да ипотектира своето бъдеще, гласувайки за националистите с цел постигане на незабавни предимства⁵⁵.

На 26. V. 1948 г. привилегирована бяла Южна Африка гласува. Борбата меж-

ду двете коалиции – Обединена–Лейбъристка и Национална–Африканерска партии, завършва с незначително мнозинство от 5 депутата за втората⁵⁶. Във всички документи на Обединената партия се отбелязва, че резултатът е неочакван и едва ли не е дело на някаква шмекерия. Други търсят историческа обективност в съпоставяне на загубата на У. Чърчил в Англия с пропадането на южноафриканските му съюзници⁵⁷. Излишно е да се доказва, че несъстоятелността на горните постановки трябва да се търси в безплодните усилия на екипи от политици, които спекулативно „намират“ доказателства за „случайната поява на южноафриканския национализъм“.

С идването на националистите на власт, южноафриканската политическа система основно променя структурата си. Ако допреди 1948 г. може да се говори за многопартийна система, в която програмната несъвместимост на партиите нямаше подчертан характер, през 50-те години нарастването на идеологическите противоречия предизвиква появата на термина „либерална-опозиция“. Поляризацията придобива отчетлив характер. Формират се два политически лагера, нерядко наричани от изследователите Националистически и Либерален фронт. Първият включва Националната и сродната Африканерска партии, а вторият – Обединената и все още вегетиращите Лейбъристка и Социалистическа партии. Политическата система на Южна Африка ни изправя пред структура, рядко срещаща се в световната практика. На власт е дребната буржоазия от африканерски произход, а в опозиция – едрата промишлено-финансова буржоазия, подкрепяна пасивно или активно включително от най-левите политически организации. Общата тенденция в линията на Националната партия се проявява в държавно монополизиране на политическия живот чрез въвеждане на принципи, имащи привлекателни черти за всички бели; независимо от социалната им позиция. Това обективно обрича опозицията на ролята на партньор, за когото винаги съществува отворена врата. Честото използване на тази възможност, прогресивно притъпяващо ролята на опозицията, е основна нейна черта през 50-те години. Другата съществена черта на опозицията е категоричният ѝ отказ да се обедини програмно, дори компромисно с националните движения на цветното африканско население.

Първите две години от управлението на Националната партия са години на заздравяване на позициите ѝ в страната. За да осигури минимално мнозинство в парламента, тя влиза в коалиция с Африканерската партия. Въпреки съществуването на известни меркантилни мотиви, значителната програмна общност на тези две партии дава основание на националистите да се лишат от един от най-важните министерски портфейли в страната – този на финансовото министерство⁵⁸. С изключение на отменянето на непопулярния закон за индийското представителство, идването на националистите на власт бележи планомерно осъществяване на расово законодателство. Захвърлени са проектите за строежи в гетата (по плана Фаган),

за да се оправдае дейността по изпълнение на предизборните обещания на д-р Малан. Националната партия не променя и намеренията си за прекрояване на конституцията.

В структурно отношение голямата разлика между партиите в тези години е безспорно в полза на националистите. В този смисъл Националната партия се доближава твърде много до Националсоциалистическата в Германия от преди войната – пълна централизация, дисциплинираност и от идеологична гледна точка непоколебимост и яснота в позициите. Срещу нея е изправена Обединената партия с демодирана федеративна структура, неадекватна на политическите изисквания и без конкретен прагматичен идеал. Едва след загубата в изборите (1948) Централният изпълнителен орган на Обединената партия достига до извода, че най-сериозният фактор за изборното фиаско е отсъствието на стройна вътрешна организация. Затова ръководството на партията взема решение за нейното реконструиране. Промените в Обединената партия в следващите 5 години включват редица планомерни стъпки за актуализирането ѝ като политическа сила⁵⁹. Още в 1949 г. тази най-изявена опозиционна демократична партия променя основно структурата си. Последната след 1950 г. вече гарантира организационно планов партисен живот, замествайки стихийните събрания и конгреси, в които не винаги политиката на отделните лидери е съгласувана във вертикално отношение. Всъщност две са основните характеристики на промяната:

1. Създадена е възможност за провеждането на унифицирана политика, доколкото новият орган – Висш централен комитет на партията, може да взема решения, без да се обсъждат на по-ниско ниво.

2. Демократизирана е процедурата по набиране членове на партията. Това довежда до значителна хоризонтална стратификация на ниво делегации (най-малката йерархична единица в партията). Последното е основна причина за поява на крила, бъдещо разцепление и в крайна сметка на изчезването на партията от политическия живот на страната.

Противоречивостта на горните две характеристики се проявява по-отчетливо в края на 60-те години. В 1950 г. обаче някои от промените имат видимо практически характер. Създадени са секция за пропаганда, фонд за научни изследвания и ръководене на общественото мнение. Обърнато е внимание на младежта, която е квалифицирана като най-сериозна сила в Южна Африка⁶⁰.

По стечение на обстоятелствата организационно-структурните промени в Обединената партия са съпътствани и от персонални. През декември 1948 г. неочаквано умира ген. Ян Хофмейър – водач на либералното крило в партията, – смятан за евентуален заместник на лидера ген. Сметс. Малко по-късно умира и ген. Сметс. Лидер на партията става бившият министър Джакоб Щраус. Подкрепян е както от най-консервативните елементи, дисиденти от партията на ген. Херцог, така и от умерения център, ръководен от могъщия бизнесмен Хари Опенхаймер.

В този период от време (1948–1950), когато едва е започнато структурното

преустройство, Обединената партия не е единна. Отсъствието на единност в опозицията ѝ се проявява още при първите неуверени стъпки на управляващата Национална партия по установяването на апартейда като система за управление в ЮАС.

Първите сериозни мероприятия по налагане на апартейда в Южна Африка са от 1950 г. Две от тях – Закон върху моралността⁶¹ и Закон за регистриране на населението⁶², легализират всъщност една вече съществуваща практика. Обединената партия дискутира в парламента член по член предложените закони, но опозицията има по-скоро тактически, отколкото антисегрегационен характер. Следва Предложение за закон за земите, запазени за групите⁶³. Той е посочван от д-р Малан като „централна точка на апартейда“. Законът определя географски и количествено земите, на които трябва да се разположат отделните раси. Неговото прилагане означава разместване на групи население от едни райони в други. Това демографско разсъсредоточаване на Банту-племената има за цел да създаде улеснения за новите неоколониални форми на отношения. При опита за бламирането на закона се оказва, че значителна част от депутатите на Обединената партия не присъстват в парламента. Това показва, че съществуват огромни зони на припокрите в разбирането за расовия проблем между националистите и част от депутатите на Обединената партия. Всъщност последното едва ли не е признато от новия лидер на Обединената партия Дж. Шраус, който декларира: „Единствената разлика между нас е, че Обединената партия защитава политиката (туземната) на Херцог от 1936 г., докато правителството иска още повече да намали правата на туземците.“⁶⁴

По време на парламентарната сесия от 1950 г. Обединената партия поддържа непрекъснато борбата само срещу един закон, който на пръв поглед не би трябвало да причисляваме към тези, които формират специфичната законодателна база на апартейда. Този нормативен акт е известен под името Закон за ликвидиране на комунизма⁶⁵. Той определя термина „комунизъм“, като включва в него широко съдържание: „Всяка доктрина или схема за политическа, икономическа или социална модификация на Южна Африка с цел създаването на безпорядък, хаос или отношения на враждебност между черни и бели с последствия и характер от погоре.“⁶⁶ Фактът, че отношенията между белите и черните са в основата на закона, е доказателство за сегрегационната му същност. Непосредствено след приемането му е забранена Комунистическата партия. Законът дава право на министъра на правосъдието да състави списъци на членовете на нелегалните опозиции и на тези, които ще бъдат обявени за такива, да забранява посещенията на събрания, да отнема по преценка възможността за публична власт, да въдворява в принудително местожителство и т. н.⁶⁷ Едно допълнение към този закон, определящо наказателните мерки, включително използването на гилотината, е гласувано само в едно заседание.

Този нов антидемократичен акт повдига възмущението на старите либерали от Обединената партия. Реакцията им обаче не е насочена срещу закона като цяло. Интерпелациите се свеждат до ограничаване властта на полицията, предоставяне

право на обвинените да се защитава в трибуналите и т.н. Връхна точка на дебатите в парламента е неочакваното изявление на лидера на Обединената партия Дж. Шраус: „Комунистическата дейност трябва да се смята за най-високо държавно престъпление, заслужаващо смъртна присъда.“⁶⁸ От него са изненадани дори правителствените редици. По този начин още един път в парламента са демонстрирани както отсъствието на големи различия между двете партии, така и увеличаващите се разногласия вътре в опозицията. Обратно, заздравяването на позициите на Националната партия, която успява да привлече част от опозиционните депутати, допринася за прокарването на един на пръв поглед неконфликтен закон. Той променя в значителна степен баланса в политическото равновесие след изборите от 1948 г. Това е допълнителният закон за Югозападна Африка, който създава 10 нови парламентарни места, 4 от които в Сената. В допълнителните избори всички нови места са спечелени от националистите. До този момент равновесието в парламента и властта в известна степен се поддържа от Африканерската партия и нейния лидер Н. Авенга, които отказва своята подкрепа на националистите за отменянето правото на глас на мулатите от Кейп, заявявайки, че това е предателство към идеите на ген. Херцог. Но след допълнителните избори в 1950 г. властолюбието му се оказва по-силно от съвестта и той заявява, че ще подкрепи Малан и националистите. Така е подготвено обединението между Националната и Африканерската партии от септември 1951 г.⁶⁹ База на споразумението е обща политика, целяща изхвърлянето на мулатите от Кейп от избирателната листа.

Правото на мулатите е записано в чл. 35 от конституцията и анулирането му изисква общо събрание от двете камари. По липса на мнозинство от 2/3, правителството на Малан започва подготовка за прокарването на закона чрез просто гласуване, на базата на прецедент от 1937 г. с върховния провинциален съд в Кейп. Парламентарните борби за този прословут закон стават проба за изразяване на политически либерализъм.

За следващите 5 години Законът за парламентарното представителство на мулатите от Кейп под различно име и време е представян в парламента 8 пъти. Междувременно в края на 1951 г. при поредния опит за прокарването му, законът е гласуван неконституционно с просто мнозинство в камарата на представителите. Опозицията се противопоставя, като поставя под съмнение валидността му пред трибуналите. Тази маневра принуждава Националната партия да проведе дискусия, в края на която се заключава, че ако трибуналите не признаят закона, парламентарният суверенитет ще бъде разрушен, защото зависимостта била само еднопосочна⁷⁰.

Заплахата на националистите стресва всички политически фактори в страната. Задава се въпросът – ако гражданските права на мулатите се премахнат чрез просто гласуване, не може ли същото да стане с правата на англичаните южноафриканци? Този въпрос предизвиква силно движение в средите на опозицията. Под нейно влияние се създава Комитет за акция на ветераните от войната, чийто либе-

рализъм ги поставя в най-лявата част на извънпарламентарната опозиция. За да спласи опозицията, министърът на правосъдието обявява комитета за инструмент на комунистите⁷¹. Междувременно Обединената партия вече е изпуснала възможността да контролира движението на ветераните, което в началото на 1952 г. вече брой четвърт милион.

На 20. III. 1952 г. Апелационният отдел към Висшия трибунал декларира неконституционността на приетия с просто мнозинство закон, който изхвърля мулатите като гласоподаватели от Общата листа в ЮАС. В отговор Малан въвежда в парламента Предложение за закон за върховния парламентарен съд⁷², според което просто мнозинство може да измени или приложи на части което и да е решение на Апелационния отдел на Върховния съд. На тази база членовете националисти от Върховния съд в Претория декларират за валиден приетия акт за разделеното представителство на избирателите. Два дни по-късно отделението на Върховния съд в Кейп (съставено изключително от членове на опозицията) обявява за невалиден самия нов закон за върховния парламентарен съд като противоречащ на основните идеи на конституцията. Безпрецедентният парламентарен дуел завършва с дискретно оставяне на времето да изтрие от паметта на историята тези не много подходящи за акламиране събития. В крайна сметка дори този резултат може да се прецени като една от малкото големи победи на опозицията в борбата против въвеждането на апартейда на практика.

Парламентарният неуспех на Националната партия формира в Обединената партия убеждението, че една по-масирана, проведена на широк фронт атака ще сваля от власт националистите. Затова въпреки страха от спонтанните движения отдолу, Обединената партия търси настоятелно контакти с Комитета на ветераните. Чрез посредническата роля на Лейбъристката партия контактите се реализират в създаването на коалиция между Обединената партия, Комитета на ветераните и Лейбъристката партия. Позната под името Обединен демократичен фронт (ОДФ), коалицията си поставя за цел „да работи с общи сили за деня, в който всички южноафриканци, обичащи свободата, ще бъдат отново единни за мир и сигурност под ръководството на едно правителство, което зачита правата на гражданите, ще спазва конституцията и отново ще постави Южна Африка на нейното място като член на Западната общност“⁷³. Когато ръководната политическа сила във Фронта – Обединената партия, чрез изпълнителния си комитет започва да работи по уточняване на кандидатите за изборите от 1953 г., в нейните редици се очертават две течения, които условно можем да наречем консервативно и реформистко. Идеята подкрепя от страна на лейбъристите и ветераните, дадена безрезервно на реформисткото крило, спомага значително за засилване влиянието на последните в Комитета на избирателите. Резултатът е прокарването в предварителната листа на няколко нови имена на либерали-реформисти като кандидати за парламентарни представители. Сред тях правят впечатление имената на проф. Сакиърс Фурие – бивш съветник на ген. Ян С്മътс, Джон Коп – издател на либералното списание „Форум“, и на Хелън

Сузман – последователен противник на сегрегацията, активен член на Института за междурасови отношения.

През февруари 1953 г., в разгара на предизборната борба, Африканският национален конгрес публикува декларация, в която заявява, че ще работи за пасивно бламиране на законите, свързани с апартейда (Закона за ликвидация на комунизма, Закона за разделеното представителство, Закона за земите, резервирани за групите и т.н.). Пред очерталата се възможност за размяна на мнения между АНК и ОДФ Националната партия решава да избърза. Превантивните мерки се изразяват в предсрочното обявяване на датата за изборите – 15. IV. 1953 г. и в арестуването на 80 000 африканци. Въпреки неочакваната автодисциплина от страна на черните южноафриканци при арестите, акцията постига целта си. Умишленото задълбочаване на расовия конфликт от Националната партия създава условия за нарастване на пропастта между АНК и партиите на белите като цяло. В Порт Елизабет, Йоханесбург, Ист Лъндън и Кимбърлей започналите вълнения прерастат във въоръжени сблъсъци. Циничната декларация на министър-председателя Малан, с която прави предложение на АНК да сътрудничи в прокарването на политиката на апартейд, е отхвърлена и това е формален повод за правителството да въведе две нови ограничителни мерки – Закон за обществената сигурност⁷⁴ и Допълнителен закон върху криминалното законодателство⁷⁵.

Реакцията на отделните политически организации в ОДФ към горните законодателни мерки не е еднаква. Ветераните от войната отричат законопроектите и обявяват призив за общонационална стачка⁷⁶. Лейбъристите замълчават, а Обединената партия гласува на първо четене Закона за обществената сигурност. След отхвърлянето от правителственото мнозинство на предложените допълнения, опозицията гласува и за втория закон. Оправданието на Щраус („Кампанията на АНК създаде много сериозна ситуация. При тези обстоятелства е трудно да се изясни на кои полета е възможно да се прави опозиция“⁷⁷) не е задоволителна и създава атмосфера на недоверие в Демократичния фронт.

Основният лозунг на Обединената партия в изборите от 1953 г. е „Гласувай за Обединената партия, за да бъдеш свободен и да имаш правото да гласуваш отново.“ Националистите, набрали скорост, са значително по-конкретни: „Гласувай за Националната партия, в полза на африканерската нация и за една Южна Африка на белите.“⁷⁸

В предизборната кампания прави впечатление, че никъде извън първоначално прокламираната декларация за създаването на ОДФ не се поставя въпросът за единство на блока в предстоящото гласуване.

Изборите от 15. IV. 1953 г. отново показват равновесие на позициите на партиите сред избирателите, но по силата на избирателния закон то е нарушено в полза на националистите⁷⁹.

Резултатите от изборите предизвикват разпадането на ОДФ, последвано от постепенно обезличаване ролята на Комитета на ветераните. По-либералните му

членове влизат в току-що сформираната мултирасова Либерална партия на Маргарет Балинджър – представителка на африканците в парламента, а останалите – в групата Кул-де-сак – агонизиращ политически остатък от Федералната партия на ЮАС с влияние в Натал.

Победата на националистите в изборите все още не им дава основание да смятат, че са достатъчно силни за напълно самостоятелна политика. Затова ръководството на партията насочва усилията си за привличане на депутати от Обединената партия, като едновременно работи за разцепването ѝ. „Жалко е само, че либерализмът е проникнал така дълбоко в Обединената партия, че вече не може да се различи левица от десница. Националната партия е готова да дискутира с който и да е сектор на опозицията, с изключение на лявото ѝ крило.“⁸⁰ Констатацията в първата част на цитираната декларация противоречи на последвалото предложение във втората. Въпреки това, обръщението на лидера на националистите към Обединената партия предизвиква незабавна реакция в ръководството ѝ.

През май 1953 г. в Претория си дават среща членовете на новата директория на Обединената партия. Основна задача на срещата е да се изработи партийна стратегия срещу следизборната атака на Националната партия, целяща разцепление сред опозицията.

Заседанието на директорията на Обединената партия от май 1953 г. бележи повратната точка в развитието на опозицията. Преди всичко в хода на дискусиите започва да се откроява единомислието на новоизбраните депутати (Хелън Сузман, Ян Стейтлър, Пей Суарт, Тоунлей Оуен, Джон Коп, Роналд Бътчер), които почти спонтанно формират радикално ляво крило в Обединената партия. Срещу тях се консолидира консервативен сектор начело с Бейли Бекър, Артур Барлоу, Франк Уоринг и Абраам Джонкер. Последните изненадват неприятно директорията и партията, атакувайки либералната ѝ позиция към изборното право на мулатите. Консервативният кръг на Бейли Бекър предлага на партията си завой надясно под неясната формулировка „за по-традиционална южноафриканска политика“, в която основното е да се положи начало на преговори с Националната партия за ограничаване на изборните права на мулатите.

Като несъмнен успех на консервативното крило в Обединената партия може да се оцени създаването на комисия под ръководството на крайно десния Дъглас Мичел и умерения „центрист“ – бъдещ лидер на партията, Вилиърс Грейф, чиято задача е да се изработи концепция за състава на парламентарното представителство.

В същото време най-левите в Обединената партия под ръководството на Ян Стейтлър и Хелън Сузман декларират позитивно отношение към мултирасизма. Идеята граница между двете крила в Обединената партия се движи вече по ръба на две доктрини, едната от които се приближава до абсолютната сегрегация на националистите, докато другата клони към общодемократичната платформа на непредставените в парламента леви легални и нелегални организации (АНК, Соци-

алистическата партия, ЮАКП).

Решаването на противоречията в Обединената партия е оставено за събраниято на директорията по време на парламентарната сесия от юли в Кейптаун. На нея обаче противоречията не се заглаждат, а се задълбочават. Въпреки това десницата все още няма необходимото влияние, за да измени общата програмна политика на партията за сътрудничество в политическия живот на страната с неевропейците.

Идейните различия в Обединената партия формират сред националистите убеждението, че единадесетият парламент на ЮАС най-после ще се справи с мулатите. Затова спомагат и декларациите на Бейли Бекър, че поддържането на мулатите като гласоподаватели от Обединената партия е непопулярно за поддръжниците от земеделските райони⁸¹.

В „тронното“ слово при откриване на парламента, ген.-губернаторът Е. Янсен декларира, че сесията ще бъде посветена на законодателството „апартейд“. По този начин представителят на британското кралство обявява официално и английската политическа благословия, или по-скоро политика на „ненамеса“ във вътрешните работи на Съюза. Предвидената програма вече „традиционно“ включва общо събрание от двете камари на парламента за решаване на проблема с мулатите. Сред изброените предложения за закони най-съществени са тези за преминаването на образованието на африканците от Министерството на образованието към Министерството по туземните работи, предложението за закон, който създава организация с права да изселва негрите от т.нар. „черни петна“ или градове-сателити, предложение за закон, позволяващ на правителството да не се съобразява винаги с решенията на Върховния съд и т.н.

На банките в парламента опозиционната Обединена партия е представена от 3 отчетливи групи. В дясната част на сектора са депутатите африканери – в множеството си представители на фермерите под ръководството на Бейли Бекър, в центъра – депутатите, поддържани от финансовата и индустриалната буржоазия от англосаксонски произход, ръководени от Хари Опенхаймер и в ляво – малка либерална група с говорител Ян Стейтлър. Почти диктаторските права на лидера (основна характеристика на всички южноафрикански партии) предизвикват силно изразена конкуренция между трите крила за влияние върху Щраус.

На общото събрание на двата парламента (юни 1953) при второто четене на Законопроекта за мулатите, Обединената партия чрез официалния говорител Джак Хигерти предлага допълнение, което по принцип обезсилва проекта. То обаче загубва сила, когато Бейли Бекър и Артур Барлоу бламират партията си, изказвайки се, че е крайно време проблемът за цвета да изчезне от политиката. Това щяло да създаде възможности за действена кооперация между Обединената партия и националистите⁸². Щраус е разделен между непреклонността на либералите и готовите за коалиция с националистите консерватори. По този повод пише писмо до Малан, в което предлага условия за преговори между двете партии⁸³. В същото време смятайки, че е дошло благоприятно време за атака, като използва колебанията на Щра-

ус, Бекър стига дотам, че подлага на съмнение и самото лидерство на Щраус.

При разискванията върху законопроекта за мулатите в парламента Малан апелира от трибуната, че е необходимо 12 или 13 от членовете с десни идеи от Обединената партия да го подкрепят, за да изгони „мелезите“ от общите списъци. Тази подкрепа е дадена от Б. Бекър, който иска официално позволение от Щраус за свободно гласуване на партийните членове. Преценявайки правилно последствията (евентуално разпадане на Обединената партия), Щраус отказва, партията гласува „анблок“ и за пети пореден път проектът на Националната партия пропада по липса на изискваните 213 от гласовете.

Планомерното настъпление на Националната партия по проблема, свързан с положението на мулатите, намира израз в прокарването на закон за създаване на специална секция по конституционните въпроси към Висшия апелационен съд. Това е и поводът след разкриване на задкулисният преговори между националисти и десните от Обединената партия за изгонването от управата на Обединената партия на Уоринг Барлоу и Коетзе, последвано от оставката на Бейли Бекър и Джонкер. По този начин, освобождавайки се от най-десните си парламентарни представители, Обединената партия намира единствения път за продължаване играта на опозиция⁸⁴.

От началото на 50-те години на политическата сцена в Южна Африка се очертава релефно фигурата на Х. Веруърд. Последният, заедно с теоретика на апартейда проф. Уили Ейселен като негов секретар, работи усилено по реконструирането на Министерството по туземните работи. Реконструирането е свързано с разработването на нови моменти от теорията на апартейда. На преден план започва да се пропагандира идеята за създаване на бантустаните, постепенното им превръщане в независими държави с последваща интеграция на федеративни начала.

Веруърд-Ейселен прокламират теорията за „трите етапа“. В първия етап ще продължава нарастването на значението на африканците в градовете на белите като немаловажен фактор за развитието им. Вторият етап е „период на замръзване“, в който наситеността с туземци ще достигне оптималния максимум, и третият период ще бъде свързан с постепенно завръщане на негрите в бантустаните и заместването им от бели⁸⁵. В този проект основна роля е отредена на нарастващото количество бели имигранти – според Веруърд фактор за расовото равновесие⁸⁶.

В първите години като министър по туземните въпроси Веруърд успява да отмени Представителния съвет на туземците. (Създаден през 1936 г. като орган за консултации, той трябва да компенсира африканците от Кейп за отнемането правото им на вот.) По този начин в началото на 50-те години африканците напълно и окончателно са отстранени от властта, дори като консултативно представителство. Тази политика се основава на предпоставката, че бантустаните, които ще се създадат, „могат спокойно да задоволят амбициите за политическа власт на туземците“.

След отменянето на Представителния съвет на туземците Веруърд обръща поглед към най-слабото звено във веригата на апартейда – статута на африканците

в градовете на „белите“. Ето защо веднага след като Законът за земите, резервирани за групите, влиза в официалните книги, комисия под ръководството на Веруърд разработва серия от нормативни актове, утвърждаващи общото законодателство „апартейд“: Закон срещу нелегалното заселване⁸⁷, Закон допълнение към закона за туземците⁸⁸, Закон за туземците⁸⁹ и т.н.

Една от първите крачки към осъществяване програмата на Веруърд от следващия етап е внесено предложение за Закон върху работата на туземците⁹⁰. С него е създадена машина за арбитраж, която според министъра на труда Б. Шоеман „ще направи безинтересен за туземците въпроса за формирането на синдикати“⁹¹. Всъщност идеята е един път завинаги да се премахне опасността от образуване на профсъюзи⁹². Законът е приет на трето четене с незначителни допълнения от страна на опозицията. В дебатите опозицията лансира идеята, че туземните синдикати са интегрална част от индустриалната структура на страната, в която издигнати и способни африканци могат да заемат и ръководни длъжности. Създаването на африкански елит, на „работническа аристокрация“ в контролирани синдикати според либералния кръг в опозицията би допринесло и за контрол на миграционните процеси. Хелън Сузман например пледира в парламента, че растежът на африканската работническа класа в градовете излиза от мерките за контрол и по този начин се появява „опасността от формирането им като доминираща раса“⁹³. По този начин либералният кръг в опозицията формира наченките на ново, по-модерно демократично течение в южноафриканския парламент.

В приетия закон новото определение за „служител“ (появило се в 1937 г. като корекция на още по-старо от 1924 г.) изключва напълно африканеца от синдикатите, забранява правото му на стачки и демонстрации, ограничава възможностите му за професионален растеж. Законът не забранява синдикатите за туземците, а „само“ отказва да ги признава за законни⁹⁴.

Последната законодателна мярка, свързана с апартейда от 1953 г., е Законът за образованието на туземците⁹⁵. Проектът е плод на комисия под ръководството на проф. Ейселен. В доклада на комисията за пръв път се употребява терминът „Банту“, замествайки „туземец“, който от своя страна е дошъл на мястото на „кафър“. Идеята на Ейселен е образованието да се базира на племенната принадлежност на Банту и да се получава чрез различните племенни езици⁹⁶. Докладът подготвя и почвата за премахване на мисионерското влияние в образованието (църковните училища – по това време практически единствените извори за образование в земеделските райони, формират според националистите „английски негри“). Всъщност основният мотив за приемането на новата образователна политика през 50-те години е резюмиран в едно от прогресивните списания по следния начин: „Неевропеецът, академически образован, без корени в действителността, с глава, пълна с изучени книги, е политически една опасност.“⁹⁷

За да прокара закона, Веруърд заявява, че няма намерение да прави от ведомството си империя, но „обучението на банту ще трябва да ги учи от деца, че

равенството с европейците не е за тях⁹⁸.

Опозицията се протопоставя единна, но законът се гласува и влиза в сила от 1954 г. Междувременно Националната партия през октомври 1953 г. прави поредния си шести безуспешен опит за премахване правата на мулатите.

Курсът на ограничаване на икономическите права на туземното население, поет от Националната партия, предизвиква силни раздвижвания сред индустриалната буржоазия. Сред представителите на последната в Индустриалната камара огромните темпове на икономическо развитие могат да се поддържат единствено чрез осигуряване на възпроизводството на работната сила в градовете. Така проблемът за създаването на наследствен пролетариат извиква на бял свят специфичната за колониалните режими идея за „икономическата интеграция“. Развита от Обединената партия в парламента, тази идея влиза в пълен конфликт с политическата линия на националистите. На запитването от страна на говорителя на Националната партия какво означава в политически аспект икономическата интеграция, депутатът от Обединената партия проф. Фурие отговаря: „Не може да се развива икономически живот между белите и черните и да се мисли, че може да се поддържа политическа сегрегация.“⁹⁹ По този начин проблемът е поставен от опозицията в значително по-смекчен вид. Нещо повече – опозицията декларира, че алтернативният пункт, в който могат да се срещнат нейните и на националистите идеи, е преодолим. Тази констатация, пледираща за известна гъвкавост в Националната партия, е подложена на широки дебати както в парламента, така и в двете водещи партии. В Обединената партия „икономическата интеграция“ има непоследователна поддръжка в т.нар. „либерален кръг“. Заключителната теза на Обединената партия е формирана от Хелън Сузман: „Обединената партия вярва, че Южна Африка зависи от два фактора – от една страна, от предприемчивостта и знанията на европейците, а от друга – от възможностите за работа на туземците.“¹⁰⁰ Като линия, която разграничава отчетливо опозицията от Националната партия, като в същото време противоречи на концепциите на най-десните в Обединената партия, Щраус я подкрепя безрезервно¹⁰¹. Тази почти неочаквана подкрепа на лявото крило, получена от „центъра“ предизвиква „либералния кръг“ в Обединената партия да се запита публично: „Предлага ли партията политическа линия, способна да обедини около себе си бялата общност и едновременно да притъпи нарасналите политически аспирации на туземците.“ Общото заключение за намаляването на съпротивителната сила на опозицията е причина за по-раншното свикване на Националния конгрес на Обединената партия в Блоемфонтейн (ноември 1954). На него се декларира, че идеята за „икономическа интеграция“ предизвиква страх, недоверие, дори вражда от страна на туземците. Безкрайните спорове по икономическата политика на партията не довеждат до уеднаквяване на мненията и в този смисъл нов програмен документ не се приема. По отношение на болния въпрос за представителната власт, неочаквано направената анкета достига до изводи, които са в противоречие с основните принципи на партията. Така 76% от анкетираните се изказват против ту-

земното представителство в парламента, а 71%, че са изобщо против туземното представителство и даването на каквито и да е политически права на туземците.

Малко преди откриването на конгреса, на провинциалните избори Обединената партия претърпява пълна катастрофа. Вследствие на това в нея се засилва консервативното течение. Плод на неговото влияние е новата туземна политика на Обединената партия: „В икономическите отношения – интеграция, задължително контролирана; в политическите отношения – господство; в социалната политика – сегрегация.“¹⁰² Икономическата интеграция като база на новата политика означава преди всичко желанието за допускане на африканците като собственици на недвижимо имущество в градовете. Ръководната роля на белите в политическия живот на страната е недискутируема и допуска само едно увеличение на белите представители на туземците в сената от трима на шест, при което „по-издигнатите африканци“ ще могат да участват в избора на тези сенатори.

Новата програма за туземна политика на Обединената партия, като изключим приетия за употреба термин „сегрегация“ (база на социалната политика), не внася принципно нищо ново в общата програма на опозицията. Единственият положителен резултат е, че тази програма задоволява и трите крила в партията и по този начин пред обществеността се депозира мнението за съществуване на единство.

Новата програма на Обединената партия се появява в момент, когато лидерът на националистите – министър-председателят Малан, напуска политиката. След 50 дневни сондажи вместо умерения Н. Авенга, за лидер на Националната партия е избран Ж. Г. Стридом. За да не остава никакво съмнение в позициите на Стридом, националистският вестник „Ди Фолксбад“ пише: „Накрая виждаме окончателно уреден проблема за правото на глас за мулатите, продължаване политиката на апартейд, включително окончателното изграждане на система от резервати, засилване на ритъма в подготовката за едно републиканско управление, което в бъдеще ще стане реалност.“¹⁰³

Преценката на „Ди Фолксбад“ е повече от реалистична. Самият Ж. Стридом по повод седмата поред несполука с изгонването на мулатите от общите списъци, заявява в Общото събрание на парламента и Сената, че „Южноафриканската нация няма да толерира състоянието на конституционно робство, в което Обединената партия търси начин да я потопи. Борбата ще продължи докрай.“¹⁰⁴

Намекът или обвинението на Стридом, че с новата програма Обединената партия създава условия за криза, се подкрепя и от част от англосаксонския дребно-буржоазен елемент, почувствал предимствата на апартейда.¹⁰⁵ Това обективно форсира прокарването на някои държавни актове, проектирани за по-далечно бъдеще. На предна позиция отново изплува фигурата на Веруърд, вторият човек в новия кабинет на Стридом. Без особени разисквания той успява да прокара Допълнителен закон върху градските терени за туземците. Законът има една специална част, предназначена да разруши онова, което по това време наричат „жилища на небе-

то“. Идеята е да се даде право на администрацията да ограничава до не повече от 5 броя на африканските прислужници в жилищните сгради на белите. Веруърд аргументира законопроекта с данните, че в някои от сградите на Йоханесбург живеят повече африканци, отколкото в много от малките градове.

На практика с този закон започва изпълнението на втория етап от проекта на Веруърд–Ейселен. През февруари 1955 г. се провежда първото голямо изселване на африканците от градските центрове. По този повод в страната са забранени публичните събрания и демонстрациите. Опозицията не реагира, нещо повече, намира оправдание: „...ние не можем да критикуваме правителството за забраната, след като един път съвсем конституционно притежава това право“¹⁰⁶.

Използвайки мълчанието на оппозицията, министърът на правосъдието внася в парламента Допълнителен закон за криминалното процесуиране¹⁰⁷. Най-неочаквано Обединената партия предизвиква бурни дебати. Тя е единна, но различните ѝ крила гласуват против по различни съображения. Мотивите на най-десните изразява Дъглас Мичел: „Не можем да гласуваме за закон, който дава право на един полицей-неевропеец да ни обискира къщите.“¹⁰⁸ Либералите гласуват против, защото законът е от тези, присъщи за една полицейска държава. Атаката на центъра на Обединената партия в парламента е проведена от Вилиърс Грейф, който обаче след една анекдотична грешка в изказването си създава условия за приемане на закона.

Планомерното законодателство, свързано с апартейда като официална програма на Националната партия, включва и разширяване на системата от възможности и похвати за провеждането му. Действайки в тази насока от първия ден на назначаването му за министър-председател, Стридом разработва план за абсолютизиране на властта, в който основно място се отделя на системата от законни прерогативи. Резултат от тази дейност са два законопроекта, на които е съдено да играят решаваща роля в практическото осъществяване на апартейда. Първият е Закон за кворум на апелационния съд¹⁰⁹. Това е стъпка по посока прокарването на закона за мулатите. Веднага след това е направена следващата. На 23. V. 1955 г. Стридом внася Предложение за закон за Сената¹¹⁰. С него е увеличен броят на сенаторите, които нарастват от 32 на 65. Законът не променя броя на сенаторите – представители на администрираната от ЮАС Северозападна Африка, нито на тези, призвани да защитават правата на туземното население. Избирането на сенаторите според новия закон става пропорционално на влиянието на партиите в отделните провинции. По този начин Сенатът в ЮАС се превръща в проекция на парламента и винаги в служба на управляващата партия¹¹¹. Така Стридом, който преди не можеше да има законно мнозинство от 2/3 в двата парламента, вече получава пълната възможност да промени конституцията.

Преди внасянето на горния законопроект в парламента, правителството отново сондира оппозицията в лицето на Щраус по въпроса за положението на мулатите в Съюза. Такова изясняване на позициите едновременно е поискано и от либера-

лите вътре в Обединената партия. Мълчанието на Щраус предизвиква официално-то поставяне на въпроса чрез водача на „либералния кръг“ Ян Стейтлър в Управителния съвет на партията. За анкетиране на всеки член от Управителния съвет е избрана комисия начело с Дъглас Мичел, Вилиърс Грейф и Бърнард Фридман – съответно представители на трите крила в партията. Този комитет стига до извода, че мулатите, веднъж изгонени от Общите списъци, „нещо, което е почти факт“, трудно ще могат бъдат върнати обратно. Следователно е излишно да се вдига глас за защита и връщане на гражданските им права. Няколко дни по-късно тези заключения са потвърдени от Провинциалния съвет на Обединената партия в Кейп, където сенаторът Конан резюмира мнението на Комитета по следния начин: „Ако партията преследва твърда политика за връщане правата на мулатите, ще изгуби всички гласове на земеделците от Кейп.“ В опозиция на това мнение на центъра и дясното крило в Обединената партия се изправя само малкият „либерален кръг“.

На 13. VI. 1955 г. Щраус, забравяйки публичното си обръщение отпреди 4 години, че ще върне гласа на мулатите, когато партията дойде на власт, декларира хипотетичността на тази позиция. Либералният кръг реагира веднага със заплахата, че ще си подадат оставката. Очерталите се симптоми за криза в Обединената партия раздвижват индустриалните кръгове, които я финансират. Пряк резултат е формирането на втори комитет от по-умерени депутати, начело с Хари Опенхаймер, Де Бир, Хюгес и Лауренс. От работата по създаване на обща платформа между дисидентите (либерален кръг) и партията е изключен Фридман, който междувременно публикува известието за кризата: „В Обединената партия бе поставен открито въпросът – ще възстанови ли партията правата на мулатите, ако се върне на власт при положение, че междувременно националистите успеят да ги извадят от общите списъци? По мое мнение единственият отговор на такъв принципен въпрос е недвусмислено „да“. Декларацията, направена от господин Щраус, обаче може да бъде интерпретирана като сериозно напускане на позициите, които Обединената партия поддържаше досега...¹¹² Верен на принципите си, една седмица по-късно Фридман напуска Обединената партия и на следващите избори се кандидатира като независим. Междувременно на 16 юни законопроектът на Националната партия за Сената е вотиран, при което седмината депутати от либералния кръг в Обединената партия декларират в парламента, че ако партията се върне на власт, ще възстанови мулатите в общите списъци¹¹³.

Парламентарната сесия от 1956 г. слага край на шестгодишните усилия на буржоазнолибералната опозиция да запази конституционните права на мулатите за гласуване в общи списъци заедно с белите. На 15. II. 1956 г. Общо събрание от Сената и Камарата на представителите променя конституцията на ЮАС и отнема правото на мулатите като гласоподаватели за парламента на белите. Шансът на опозицията да противостои на предложението е равен на нула. След изборите за нов Сенат от края на 1955г. съотношението в Общото събрание е вече 172 на 70 депутати в полза на националистите. На заседанието от 15 февруари Лейбъристка-

та партия отказва да участва под предлога, че се разиграва комедия. Обединената партия се обявя безусловно срещу законопроекта за изменение на конституцията, поддържайки парламентарно напрежение повече от 20 часа¹¹⁴.

След като промяната в конституцията получава законна форма¹¹⁵, за националистите вече не съществува проблем при гласуването на допълнителен Закон за разделено представителство на избирателите¹¹⁶. „Лошо предложение е. Имаше лошо минало и ще има лошо бъдеще.“¹¹⁷ Това заключение на последния изказал се от Обединената партия преди гласуването на Законопроекта за разделеното представителство е не само израз на безсилието на опозицията, но и прогноза, която следващите години потвърждават.

Изборите за Сенат от 1955 г. и отзвукът от парламентарните дебати 1956 г. недвусмислено показват не толкова отсъствието на политическо влияние на Обединената партия, колкото неравномерното му разпределение сред бялото население. В партията това предизвиква появата на една нова стратегическа линия, наречена „Лисичата дупка има два изхода“¹¹⁸. Идеята е за двойна политика: една по отношение на градските селища и друга за земеделските райони.

Все по-видимото поляризиране в Обединената партия е причина за постепенното разпадане на умерения център. Депутатите от последния трябва по-категорично отпреди да определят отношението си към средствата за осъществяване на бъдещата политика на партията. Дясното крило в Обединената партия поддържа идеята, застъпвана и от националистите, че средствата за постигане на целта (идването на власт) не трябва да се подбират. Техните лидери – Луис Стенкамп и Дъглас Мичел, например започват да характеризират националистите като негрофили, защото правели твърде много за тях – отделят огромни средства за образованието им, за закупуване на земи и т.н. Тази тактика според десните в Обединената партия ще им даде гласовете на земеделците. По този повод Стридом заявява: „Пропагандистите на Обединената партия използват политиката на правителството по отношение на неевропейците, за да казват на гласоподавателите от земеделските райони точно обратното на това, което говорят на избирателите от града. На първите казват, че правителството ласкае неевропейците и харчи твърде много за тях. От друга страна, на гражданите казват, че никога не е виждан по-голям терор над неевропейците и че много малко се харчи за тях.“¹¹⁹

За провеждане на политиката „лисича дупка“ е необходим вече нов лидер с по-неопетнена репутация. Междувременно в партията е отчетено, че Щраус има не повече от 30% поддръжка, като болестта му затруднява все повече изяви в политиката. Последното е използвано като претекст на конгреса на Обединената партия от ноември 1956 г. за избирането на нов лидер. Между двамата кандидати – Дъглас Смит и Вилиърс Грейф, за известно разочарование на десните е избран по-умереният – Грейф. Един от първите актове на новия лидер е да потвърди назначения по времето на Щраус комитет от 15 души, работещ върху конституционната платформа на партията.

Краят на 1956 г. отбелязва нов завой във вътрешната политика на ЮАС. В началото на ноември министър-председателят заявява, че „основната цел на Националната партия е предпазването на чистотата на бялата раса и нейната култура чрез апартейда“¹²⁰. Всъщност вече може да се твърди, че основните закони, свързани с апартейда, са практика и следващите стъпки ще са по създаването на нормативни документи с регулиращ характер. Такова е съдържанието на последната преди общите избори сесия, в която са прокарани 83 от представените 85 закона. Доста единна в опозицията си, Обединената партия, подкрепена от лейбъристи и представителите на туземците, няма възможности за отпор. Консервативна партия вече не съществува. Саморазпуснала се в края на 1957 г., една част от нея се влива в Националната партия, друга – в обединената, трета се разлива из дребните и без шанс в политиката организации. Обединената партия в тази последна, съществена за политическото ѝ представяне на изборите сесия, провежда атаката си срещу правителството в две направления. Първо – срещу образователната политика и имиграцията, обвинявайки правителството в сектантски национализъм, страх от имиграция и увеличение на европейския елемент от неафриканерски произход. Второ – срещу Веруърд, който след седемгодишна дейност като министър по туземните работи е обявен за враг номер едно на бялата нация. Изявления от типа: „Той управлява независимо от парламента огромна империя от негри“ се множат ежедневно, за да се концентрира вниманието на белите върху Веруърд, очертал се като приемник на премиера Стридом.

В прогнозите на опозицията, вследствие на убеждението, че правителството е изпълнило своята програма с прокарането на законодателството „апартейд“, се налага мнението, че следващите избори ще минат под лозунга за стандарта на живот. В 1957 г. сред националистите се забелязва обаче нова подготовка за повдигане на предизборния дух с апела за „черната опасност“. Това е реално следствие от публикувания Томлисонов доклад¹²¹ и заключенията на Конституционния комитет на Обединената партия. Последната се раздира от противоречия, придобиващи все по-непримирим характер. Либералите в Обединената партия се надяват на магната Опенхаймер, който като член на Конституционния комитет, се застъпва за програма, даваща право на негрите да участват пряко в смесено правителство, включително с директно представяне на небелите в Сената чрез сенатори от своята раса. Опенхаймер обаче остава сам в Комитета. Планът му не се обсъжда, нещо повече – изобщо не се поставя в дневния ред на конгреса на партията, проведен непосредствено преди изборите. По този повод новият лидер на партията В. Грейф декларира, че „Обединената партия не се домогва до властта, за да оглави разрушаването на западния начин на живот“¹²², след което предлага нов план за парламентарна платформа за партията. Планът на Грейф, изключително сложен, не показва нещо по-различно от развитите стари идеи за лидерство на белите. Според него, за да се прокара какъвто и да е закон от „основен характер“, той трябва да има поддръжката не само на мнозинството в Сената, но и на мнозинството от предста-

вителите на белите в Сената. След обсъждане, мнозинството в конгреса приема със значителни резерви програмата на Грейф, която обявява, че Обединената партия ще се бори за нов Сенат, в който тежението на небелите ще бъдат зачетени. Новият Сенат трябва да бъде организъм сходен, но по-компетентен от предишния, със състав от 41 души, 10 от които назначавани от генерал-губернатора. Петима от тези 10 трябва да се избират сред изявените със своя филантропизъм и познания за африканците бели, като се спазва изискването за образователен и имуществен ценз. Представителството на африканците трябва да се увеличи от 3 на 6 бели, като за избирането им „разумната част от небелите ще имат право на директен глас, а другата – ще гласува чрез изборни колегии“.

Когато Конституционният комитет предлага своя план, лидерът на партията гласува срещу него. На конгреса обаче с цел да привлече на своя страна либералите от партията, той заявява, че е за завръщането на 50-те хиляди мулати в Общите списъци. „Тази крачка – декларира той – ще бъде изключително важна за поддържане на отношенията с мулатите от Кейп. (На последните избори бе забелязано едно равновесие в гласовете, дадени за Националната и Обединената партии в провинция Кейп). От друга страна, партията ще иска увеличаването на изискванията за правото на глас на мулатите от Кейп и Натал, като отрича това право за мулатите от Оранж и Трансвал.“ Оправданието е, че в последните две провинции те не са компактна маса и нямат никакво влияние.

Магнатът Опенхаймер на конгреса не оправдава надеждите на либералното крило. Нещо повече, в съгласие с Грейф той представя резолюция, в която се аплира да се гласува за Обединената партия, „единственият защитник на белите, зачитаващ справедливото лидерство на белите, свободата на белите и представителството на белите с истински демократичен дух“.

Предвид слабата поддръжка от конгреса, както и поради страх от отслабване на позициите си в предстоящите избори, „либералният кръг“ предпочита да не форсира проблема за цвета. По този начин предизборният конгрес на опозицията не донася нищо ново в общата ѝ политика.

На конгреса от 1956 г. Обединената партия обявява, че в изборите ще разчита само на собственото си политическо влияние. Но две години по-късно, след предизборния конгрес, Обединената партия въпреки проблемите със собствения си либерален кръг решава да търси сътрудничество с Либералната партия. Контактите с нейните водачи Алекс Епл и Лео Ловел имат по-скоро частен, отколкото официален характер. Това са сондажи, които не донасят нищо ново. И двамата лидери отказват сътрудничество. Декларацията им по този повод е много показателна за спекулативността и страха от догматичната негъвкава опозиция на Обединената партия: „Ако ние се съберем с Обединената партия, ще бъдем принудени да поддържаме една негъвкава опозиция на националистическия екстремизъм. Ще станем жертви на политическа условност. Необходимо е да се знае, че в много от случаите членовете на директорията на Обединената партия ни заявяват дискрет-

но, че поддържат и подкрепят нашата недвусмислена опозиция на всички мерки на националистите, но не могат да гласуват с нас срещу правителството, защото са свързани с решения на директорията в много случаи, вземани от тактически съображения. Никой от нас няма да се присъедини в една такава група, членовете на която са поставени в положение на шах от своите по-малко прогресивни колеги“¹²³.

Изборната кампания от 1958 г. не се различава съществено от предишните (1948, 1953). Обединената партия издига лозунга за „ежедневния хляб“ (не много сполучлив предвид индустриалния бум, който преживява ЮАС), докато националистите използват изпитания лозунг за „черната опасност“ и „единство на африканера“. „Гласувайте за националистите или ... смърт“ – обявява Стридом в своята предизборна реч. „Всеки глас за Обединената партия е за нейната политика на икономическа интеграция, която ще предизвика политическа интеграция и загиването на бялата раса, докато политиката на апартейд на Националната партия осигурява нейната вечност.“¹²⁴ Познатият апел за африканерско единство е запазен в значителен брой плакатни броеве в архива на Южноафриканския институт за междурасови отношения с текст: „Всеки човек с *gasagte* (чиста) кръв“. По този начин, проявяващ се като „добър пастир, който познава стадото, като и стадото познава добре своя пастир“, лидерът на националистите обявява, че е предателство да не се гласува за правителството. От своя страна Обединената партия акцентува върху една чисто психологическа подробност – 2/3 от нейните кандидати носели африканерски имена и имат „дълбоки корени в историята на африканерите и културното им наследство“¹²⁵.

Малко преди изборите по решение на АНК в редица градове на страната се провеждат стачки. Отговорът на правителството е – забрана на събранията (според формулировката под събрание се разбира всичко, което предизвиква скупчването на повече от десетима африканци на едно място). Използвайки мълчанието на Обединената партия по въпроса, националистите обявяват, че под едно евентуално управление на обединистите АНК ще постигне целта си. Отговорът на Грейф е, че „Обединената партия не толерира нелегални организации и не си служи с политически шантаж, за да компенсира политическа несправедливост“¹²⁶.

На 16. IV. 1959 г. бяла Южна Африка гласува. Резултатите¹²⁷ показват не само значителен спад в популярността на Обединената партия, но са и реален критерий за незаинтересоваността на белия избирател от едни по принцип по-либерални отношения между белите и черните в Южна Африка. От 1958 г. Обединената партия ще приеме открито линията на бялото превъзходство като единствена политика, навлязла дълбоко в съзнанието на избирателя¹²⁸.

Няколко месеца след изборите умира Стридом. От тримата кандидати за лидери – Веруърд, Донгес и Суарт, е избран Веруърд и той застава начело на Наци-

оналната партия и правителството¹²⁹. Тези обстоятелства поставят пред Обединената партия за незабавен отговор серия от въпроси. Това принуждава нейния лидер Грейф да състави комитет, който да формулира тезисите за бъдещата политика на Обединената партия. Показателен е съставът на Комитета – трима представители на най-дясната фаланга (Мариан Стейн, Франц Кнунже, Воуз Рей), един умерен (Зах Де Бир) и един либерал (Борис Уилсън)¹³⁰. При обсъждането на проекта консерваторите винаги вземат връх. Такъв е случаят с Рей Суарт, отстранен от поста президент на младежката организация на Обединената партия. Опитът на либералите да свалят консервативния лидер на Натал – Дъглас Мичел, също не дава резултат. Най-същественото следствие от дейността на Комитета е приетата от Общо събрание на партията резолюция, в която се критикува парламентарната политика на Обединената партия като „несъвпадаща с идеите на истинския южноафриканизъм“. Колкото и парадоксално да е, за истински южноафриканизъм е посочен този на националистите. Така един делегат от земеделските райони заявява, че Обединената партия е загубила 3 места в изборите поради това, че взема отношение към проблема с цветните. „Проблемите с негрите са проблеми на д-р Веруърд и ние трябва да се ограничим да говорим за белите.“¹³¹ Тази декларация предизвиква реплика на Хари Лауренс (един от малкото останали министри от кабинета до 1948 г.), който в писмо до в. „Стар“ демонстрира оттегляне на по-леви позиции: „Или сме, или не сме мултирасова страна. Ако сме – тогава неевропейците трябва да имат своите гарантирани права. Но опитът на правителството да унищожи изобщо правата им, трябва да срещне съпротива.“¹³² Разбира се, подобни изказвания са изолиран случай, но в скалата на политическата дейност в ЮАС свидетелстват, че се забелязват гласове, чийто патос надхвърля всички леви декларации до 1958 г. Въпреки ограничения отзвук сред членската маса, като успех на левите в Обединената партия може да се посочи и избирането на Ян Стейтлър за лидер в провинция Кейп, въпреки пряката намеса на Грейф в полза на консерватора Жак Конан или на умерения Зах де Бир. Реакцията на най-дясната, наречена консервативна парламентарна група в Обединената партия на този успех, е подготовката на проект, целящ изгонването на либералната фракция. На националния конгрес на Обединената партия (август 1959) по искане на консервативното криломнозинство, в конгреса се взема решение за създаване на комитет, който да обследва дейността на либералното крило.

До 1959 г. Обединената партия не създава нищо ново в идеологическата си платформа, като се изключат проектите за туземната политика от 1954 г. и планът за нов Сенат от 1957 г. Обратно на тях всеки конгрес на Националната партия бележи етап в развитието на системата апартейд. Това развитие е забележимо не само в сферата на теорията, но и в създаването и реализирането на работни програми¹³³. По мнение на Веруърд „апартейдът в Южна Африка е еволюирал до точка, която ще бъде отправна за следващия етап. Всяка атака срещу тази теория, показвала своята историческа жизненост, ще има смисъл само ако предлага алтернативи.

изпитани от практиката. А такива ние не познаваме.¹³⁴ Тази констатация, независимо от арогантността на заключението си, е доста точна. Съвсем вярно тя характеризира безплодността и отсъствието на привлекателна за белите концепция в политиката на Обединената партия и изобщо на опозицията. Вече може да се твърди, че опозицията в борбата срещу консолидиране позициите на Националната партия и правителство престава да бъде катализатор на националистическата дейност. На 27. I. 1959 г. в отговор на изказаното недоверие от страна на опозицията, Веруърд отговаря така, че за Обединената партия става безпредметно уточняването на позициите ѝ като либерални, защото всичко извън декларираното от Веруърд било с лява насоченост. И това се оказва най-реалното успокоение за Обединената партия, която независимо от нивото на активност или от идейната си платформа, щеше да бъде „прогресивна опозиция“.

Като първа крачка на декларираното от Веруърд, че „можем да продължим в следващия етап, а именно установяването на по-ясна сегрегация в политически аспект“, е работата по премахване от парламента и на белите представители на туземците. „Външният свят трябва да разбере това, което се разбира от самите банту, че новият период ще роди друг, в който белият човек няма да има нищо общо с дискриминацията на банту в техните собствени земи. Не трябва да продължаваме да даваме на банту възможности за представителство в парламента на белите, защото белият парламент преди всичко е орган, който управлява белия човек в неговите собствени земи. Само тогава белият човек ще може да изпълнява своя дълг да защитава банту на земи на народите банту, като му даде възможност да развие напълно тези земи.“¹³⁵

Отсъствието на ясни позиции в Обединената партия се проявява все по-често в противоречиви парламентарни декларации. Съществуващата вътрешнопартийна конфронтация се задълбочава и приема все по-непримирим характер. Спекулирайки с лозунга за стандарта на живот, десните от Обединената партия развиват теория, от която очакват значителни резултати. Идеята е развита от Дъглас Мичел, който преди изборите от 1958 г. използва аргумента, че ако африканците получат земята, която националистите се готвят да им дадат, ще спадне продуктивността в страната, което от своя страна ще доведе до икономическа криза. Значителна част от консервативните депутати на Обединената партия влизат в парламента с гласовете на белите, живеещи в земите, които се предвиждат за туземците (например Северна Зулуландия.)

През 1959 г. със Закона за изграждане на автономни банту правителства¹³⁶ се премахва парламентарното представителство на африканците. Същият закон на базата на Томлисоновия доклад признава 8 народностни единици банту – северни Сото, южни Сото, Тсуана, Зулу, Суази, Шоа, Тшонга и Венда. За техния контрол се появява и институтът на петима генерални комисари – представители на правителството в териториите на туземците. Конституирането и прерогативите на териториалните власти са определени в правителствения доклад, който придружава пред-

ложението за закона. В доклада се подчертава, че за база ще служи концепцията от 1913 – 1936 г. „Всяка африканска общност – със свои собствени територии.“ Последното поставя автоматично африканците в териториите на белите в положението на емигранти или чужденци¹³⁷. В предложението за закона апартейдът е квалифициран като „една задължителна задача, която трябва да се проведе систематично докрай. Желанието да управляват своите собствени въпроси съществува в сърцата на народите банту по същия начин, както в сърцата на всички нации по света“¹³⁸. По време на дебатите Веруърд формулира и крайната цел: „... пълна независимост на бантустаните като последно следствие на националната политика към туземците“¹³⁹.

Законопроектът дава възможност на консервативното крило в Обединената партия чрез Дъглас Мичел да създаде нова схема за атака срещу правителството. В нея цинизмът на десните, значително надминаващ този на националистите, предизвиква окончателното разтрогване и на съществуващите формални контакти не само с прогресистите от Обединената партия, но и със значителна част от подкреплящите ги международни институции. „Правителството – заявява Мичел – възнамерява да продаде една част от чичо Пиет ван дер Мерве (персонаж, символизиращ бялото присъствие в Южна Африка) на черните. Обединената партия не може и да помисли, че когато дойде на власт, ще харчи пари, за да снабдява черните със земя.“¹⁴⁰ Консерваторите в партията подкрепят Мичел и също квалифицират политиката на националистите като предателство към бяла Южна Африка. Така Воуз Рей, в момент на емоционален амок, пита: „Каква кръв има този министър-председател, който не е едноличен наследник на Южна Африка, за да разделя тази страна, която е наша... без никаква борба, без изстрелян куршум.“¹⁴¹

От разцеплението в защищаваните позиции до организационното разделение има само една крачка. Усилията на умерения Хари Лауренс чрез един меморандум до Грейф, в който предлага компромис между териториалния апартейд и абсолютното равенство между бели и черни, не се увенчават с успех. Лидерът на Обединената партия Грейф е на мнение, че бантустаните по принцип са възможни, но на един по-късен етап. Актуалните проблеми според него са свързани с мерки за увеличаване на бялото население чрез имиграция и привличане на мулатите чрез възстановяване на правата им¹⁴². За позицията на десните говори обстоятелството, че най-многогранна подкрепа сред членската маса в Обединената партия придобива идеята на Дъглас Мичел. Той противопоставя на новото законодателство за бантустаните валидността на Закона за земята от 1936 г., в който няма и намек за отделянето на туземните територии като независими. Либералният кръг, наричащ се вече прогресисти, няма уточнена платформа и допуска без особени дискусии идеята на Мичел да се приеме за официално становище на партията. Консервативното крило на Мичел, в стремежа да създаде условия, при които прогресистите ще напуснат партията, стига дотам, че се отказва и от вече извоюваната позиция (приетото в парламента искане за създаване на комитет за оценка на закона за бантустаните),

като се съгласява напълно с предложението на правителството¹⁴³. В такава атмосфера на 11. VIII. 1959 г. в Блумфонтейн се открива годишният конгрес на Обединената партия. Централният изпълнителен комитет предлага на Висшия комитет да внесе в конгреса за обсъждане следните въпроси:

- „1. Потвърждаване на линията от 1954 г.;
2. Отхвърляне на политиката за бантустанизиране;
3. Разширяване политическите права на Севера;
4. Позицията на партията по въпроса за бялото лидерство;
5. Позицията на партията по въпроса за общите списъци;
6. Решаване на проблема за директно представителство;
7. Бъдещето на резерватите (развитие, отделяне на повече земя);
8. Ефектът от бантустанизирането – а) в протекторатите; б) в Югозападна

Африка;

9. Квалификация на избирателя мулат;
10. Проблемът с мулатите от северните провинции;
11. Реформиране на Сената;
12. Въпроси на расовата и географската федерация;
13. Имиграцията;
14. Дисциплината в партията.“¹⁴⁴

Основни за политическата платформа на партията са първите 6 въпроса, като обединяващ е този за бялото лидерство. Затова Грейф формулира нови 5 въпроса, които предлага да се обсъждат едновременно, но да се гласуват разделено. Те са следните :

„1. Кои от туземците от четирите провинции ще трябва да са представени в парламента?

2. Кои от туземците ще бъдат представени в отделна листа?

3. Как практически ще бъдат класифицирани туземците, за да могат да гласуват в отделна листа? (Проблемът за ценза.)

4. Каква част от представителството на туземците в парламента и Сената ще бъде представена от европейци?

5. Могат ли тези представители да бъдат повече от осем?“

Първата резолюция на конгреса е по първия от въпросите на Грейф. Единодушно се приема, че партията ще защитава становището за равномерно представителство в парламента на туземците от четирите провинции.

По втората резолюция избухва скандал. Въпросът за обща или отделна листа на гласоподавателите е принципен и основен. Той е един от тези, които характеризират сегрегацията. Въпреки умерената позиция на прогресистите (в смисъл, че решението на въпроса зависи от гласуването), стенографските протоколи отбелязват 24-часова дискусия, в която на преден план е поставен въпросът за изгонването на прогресистите. Лидерът на партията, Грейф, на едно от запитванията, как като председател позволява обръщането на конгреса в кръчмарско сборище, отговаря

остроумно, но неангажиращо: „Когато имам две кучета, оставям ги да се бият, след което те стават приятели“. Този пример е показателен, защото развързва ръцете на консерваторите в борбата им за изгонването на прогресистите от партията. В крайна сметка резолюцията се приема на базата на решенията от 1954 г., но с условието, че когато партията дойде на власт, конгресът ѝ отново ще си каже думата. Прогресистите гласуват единни против тази резолюция, защото това означава коренна промяна в политиката на Обединената партия – разделената избирателна листа се идентифицира с апартейда.

Основната битка в партията става по една „непредвидена“, предложена от Дъглас Мичел, резолюция.

Тя съдържа два пункта:

„1. Съществува и се поддържа гаранцията, дадена от ген. Херцог в 1936 г. да се дадат на банту 7 250 000 моргена земя, която да бъде интегрална част от ЮАС.

2. Партията поддържа пълна опозиция по въпроса да им се даде повече земя, съгласно политиката на правителството.“

Тънкостта на предложената резолюция се заключава във факта, че през 1936 г. ген. Херцог дава земя на черните южноафриканци като компенсация за загубата на право за гласуване. Сега, ако се приеме горната резолюция, тя автоматически трябва да противоречи на резолюцията за представителството на африканците в парламента.

Консерваторите до един подкрепят резолюцията. Грейф демагогски, още преди да се развият дебатите, заявява, че ще гласува против и действително гласува, като се солидаризира с прогресистите, правейки си сметка, че в противен случай последните ще бъдат незабавно изгонени. Резолюцията е приета. Този завой в общата политика на Обединената партия предизвика излизането от нея на либералния кръг или на прогресистите. „Ние се отделихме не за да разделим опозицията, а за да бъдем фактически единствена опозиция“ – пише Хелън Сузман в 1960 г.

След излизането им от Обединената партия, още преди да сформират своя собствена партия, прогресистите правят опити за контакти с АНК и ПАК. По този повод АНК излиза с обръщение, в което признава, че философията на прогресистите е едно значително явление в политическия живот на Южна Африка¹⁴⁵. Другата националистична организация обаче определя новата партия като явление, закъсняло с 20 години, което не може да има допирни точки с идеите на конгреса. Всъщност консултацията на прогресистите с тези две движения имат по-скоро характер на сверяване на курса, отколкото установяване на взаимни връзки.

През ноември 1959 г. прогресистите организират учредителен конгрес в Йоханесбург, който избира Х. Лауренс за президент и Ян Стейтлър за лидер на новата партия, приела името Южноафриканска прогресивна партия. Конгресът приема 6 принципа, с които трябва да се съобразява избраната комисия, начело с Доналд Молтено, при съставяне на проекта за платформа на партията и на нова конституция, когато партията дойде на власт:

1. Поддържане идеята за разпространение ценностите на западната демокрация, защита на човешките права без разлика на раса, цвят, крело.

2. Сигурност, че никой гражданин на ЮАС не ще бъде затруднен (независимо от раса, език, пол) да спомага за развитието на страната.

3. В Южна Африка съществува една нация, съставена от различни расови групи, като всяка група има право да участва в управлението на страната.

4. Поддържане на ненасилващи закони.

5. Социален прогрес, поддържане на стандарта чрез енергично развитие на модерна икономика, базирана на свободно предприемачество, чрез което могат да бъдат използвани напълно националните ресурси.

6. Поддържане на коректни отношения с другите нации, в частност с тези, които са наследници на западната демокрация¹⁴⁶.

От конгреса комисията Молтено получава и задачата да изработи предложение за закон за човешките права. Основното в работата на учредителния конгрес е прокламирането на една нова политическа линия – т. нар. „политика на постепенно еволюиране на нацията на базата на мултирасизма“. Тази концепция не е нова. Шест години по-рано тя влиза като основен елемент в програмата на Либералната партия. Разликата е, че Либералната партия приема тази политическа линия, за да бъде приемлива за хилядите ѝ членове черни южноафриканци, докато новата партия на прогреса смята, че това е линия, която трябва да бъде приета и от бялото малцинство. В по-тесен политически аспект, включващ борбата за власт, новата Прогресивна партия смята, че с мултирасизма ще се намери в приемливия за южноафриканското бяло общество политически център (където Либералната партия е много лява, а Националната и Обединената – десни).

Във връзка със забележимите признаци на засилване на републиканизма в Националната партия, прогресистите са принудени да вземат отношение и по този въпрос. „Само когато бъде осигурен вътрешния мир и една конституция, която защитава традициите, езика, културата, начина на живот и участието в правителството на всички сектори от нация народ и само когато бъде гарантирана външната сигурност чрез участие в Британската общност, в която Южна Африка играе положителна роля, ще можем да мислим за промяна към републиканизъм, без да се изложи страната на реален риск.“¹⁴⁷

Новата партия влиза в политиката в момент на общо засилване на насилието в ЮАС. Противодайстващата, „революционна“ вълна от края на 1959 и първата половина на 1960 г. е свързана с насилствените мерки за разместване на африканците съгласно закона за резерватите и групите. Сблъскванията между полиция и демонстранти е с дотогава непознати жестоки последствия.

На годишния си конгрес АНК обявява 31. III. 1960 г. за „ден на антиидентификацията“. Така се стига до получилите световна известност събития в Шарпвил – предградие на Веренинг. Движението срещу „паса“ (паспорта) е подкрепено и от ПАК. По сметките и препоръките на двете революционни организации, манифес-

тациите трябва да бъдат мирни, като се избегнат сблъсъците. На 21 март, един от дните за проверка на силите, правителството разпръсва със самолети демонстрацията в Еватон. Във Вандербилдпарк същата съдба постига 4000 демонстранти след разстрелването на двама от водачите. В Шарпевил 20 000 демонстранти отказват да се разотидат по домовете си, разрушават оградата на местната полиция, която отвърте открива огън. Резултати: 69 мъртви, 180 ранени. Отговорът на парламента е изразен в изказването на депутата от Вандербилдпарк – Корал де Ует: „Единственото нещо, което ме тревожи при подобни вълнения, независимо дали от страна на белите или на черните, е, че ако има необходимост да се открие огън, умира винаги само един човек.“¹⁴⁸ Още веднъж трябва да се подчертае, че южноафриканският парламент е сходен със западноевропейския само по структура и организация. Психологията на депутата африканер обаче е формирана при други исторически обстоятелства. Ето защо европейецът изследовател е изправен обективно пред затруднението да вникне в действителност със съвсем различни измерения, чиито общи закони се проявяват като правило във вид на изключения. Това, което би предизвикало революция в Европа, в Африка е ежедневие, това, което в Африка е ежедневие, в Южна Африка е традиция. Така АНК отказва да сътрудничи с ПАК при обявяването на 28 март за ден на солидарност с убитите в Шарпевил. Единственият резултат извън международната акция за солидарност с борещите се срещу апартейда в ЮАС е отменянето на 26 март на билетите за самоличност до второ нареждане. Последното има за основа мотиви, стоящи извън общоприетото мнение за слабост и концесии от страна на правителството¹⁴⁹.

Промяната на политическите идеи в опозицията се отразява на парламентарната политика на Националната партия. В отговор на оказаното недоверие в парламента, Веруърд се опитва да противопостави двете опозиционни партии: „Радикално не съм съгласен с гледната точка (на Стейтлър), но мога да адмиравам него и партията му, която има кураж да каже – „Това е пътят, който избираме“, докато в речта на лидера на опозицията (Грейф от О. П. – б. а., Р. Д.) се засягат незначителни въпроси, атаките му са общи и с второстепенен характер, като в крайна сметка не каза нищо за основите на политиката. От Обединената партия нито Стейтлър, нито аз очакваме много. Ще продължи да балансира между нас.“¹⁵⁰

Всъщност противопоставянето е съвсем излишно, доколкото противоречията между Прогресистите и Обединената партия са вече на социална основа. Основната разлика, която ги отделя едновременно от националистите и консерваторите от Обединената партия, е акцентът върху „civilisation barrier, not a race barrier“. Прогресистите придобиват влияние сред англичаните и англосаксонците-южноафриканци от търговските и индустриалните кръгове, сред интелектуалците от културните учреждения и провинциалния интелегент¹⁵¹. Стеснената социална база на прогресистите обаче не е достатъчно основание, за да ги квалифицираме като едни от тези преходни политически „кръжоци“, които изплуват, за да потънат без да оставят следа в историята. Прогресистите в Южна Африка са явление със значи-

телно влияние, опозиция без реални шансове, но с жизнеспособни идеи, част от които десетилетие по-късно заемат и самите националисти в опита си да модифицират системата на апартейд. В този смисъл може да се твърди, че през 60-те години единственият представител на партията в южноафриканския парламент, Хелън Сузман, е не само политически символ, носещ чертите на западния буржоазен демократизъм, но и единствената опозиция на законната опозиция, все по-често отъждествяваща се с националистите.

Разцеплението в опозицията и явно десният уклон в политиката на Обединената партия развързват ръцете на правителството. По повод обявяването на 28 март за ден на обща стачка – протест за събитията в Шаперфил, в парламента е внесен и гласуван Закон за нелегалните организации, с който ПАК и АНК автоматически се обявяват за незаконни ¹⁵². Обединената партия гласува за закона, след като прокарва допълнение, че всяко ограничение ще е за една година, след което ще се преразглежда ¹⁵³. В ролята на единствена опозиция застават прогресистите. Законът е свързан тясно с подготовката за обявяване на референдум за република. Тласък в избързването с референдума дава и самият министър-председател на Англия – Харолд Макмилън, който на 30. II. 1960 г. декларира в парламента, че южноафриканският национализъм трябва да се приеме като политически факт. Опитът за атентат срещу Веруърд става причина за продължаване на извънредното положение, обявено веднага след инцидента на 21 март. За първи път сред националистите се чуват гласове за умереност ¹⁵⁴. Заставайки срещу тях, Веруърд в реч по радиото преди референдума заявява, че това е един от начините да изчезнат сблъсъците между бели и черни в ЮАС ¹⁵⁵. Обаче за него и партията право на глас в референдума има само пълнолетният африканец от европейски произход. Стейтлър – лидер на новата Прогресивна партия, в съгласие с принципите ѝ, единствен от правителствените и опозиционните водачи призовава към гласуване срещу републиката. Точното обяснение на тази позиция иде от следния текст, писан от ръката на умерения Зах де Бир: „Основната цел на Прогресивната партия е да реформира конституцията за защита на основните човешки права и равенството между индивидите. Разбира се, това може да стане и при републиканско правителство, но ще бъде невъзможно да го извършим при една република с конституция от техния тип (националистическия – б. а., Р. Д).“ ¹⁵⁶

Резултатите от референдума на 5. X. 1960 г., в който гласуват 91 % от гласоподавателите, е 850 458 „за“ и 775 878 „против“ републиката. Шест седмици по-късно Веруърд определя 31. II. 1961 г. за ден, в който ще се прокламира републиката, и предлага в парламента закон за нова конституция на ЮАР ¹⁵⁷. Опасенията на английски говорещите за ограничаване на правата им нямат реална основа. Моментът за създаване на конфронтация между англичани южноафриканци и африканери, след като последните постигат републиканските си идеи с едно незначително мнозинство от 74 580 гласа, е неподходящ. Измененията в конституцията са незначителни и с нищо не променят структурата на политическата система. Променени

са само членовете, свързани с генерал-губернаторския статут. Президентският пост, който се създава, има същите прерогативи, като на бившия генерал-губернатор, т.е. представителност без реална политическа власт. Формалната молба на Веруърд за оставане на ЮАР в Британската общност е отхвърлена. Изгонването на ЮАР от Общността е обявено от Веруърд след завръщането му от Лондон като изключителен политически успех: „ЮАР постигна пълна независимост без нито един изстрел.“¹⁵⁸

Всъщност южноафриканските историографи са единодушни в мнението си, че ЮАР губи с излизането си от Общността, защото във външнополитически план изчезва буферът, който смекчава изострените отношения между ЮАР и света. Във вътрешнополитически план излизането от Общността обаче реално спомага за консолидиране на африканерския национализъм. Изчезва от политическата сцена Доминион парти. Стеснява се политическият фактор в отношенията ЮАР – Великобритания, особено в икономическата сфера. Това реално спомага за разширяване на южноафриканския пазар. Английският елемент в южноафриканската политическа опозиция загубва една опора, която винаги е била основа и фактор на нейната сила. В значителна степен републиканският идеал привлича в Националната партия и неорганизирания африканер, формиран в духа на бурския републиканизъм от края на XIX в.

Фактическото обявяване на републиката е сигнал и за преустройство на либералната опозиция в лицето на Прогресивната партия. Нейната комисия Молтено представя своите заключения по основните насоки на една нова конституция. Опитът да се балансира между позициите на Либералната партия (универсално право на глас) и защищаваната от Националната и Обединената партии линия на умерен консерватизъм (граждански права на базата на ценз) се изразява в приемането от конгреса на Прогресивната партия на програма, която има претенцията да разруши расовите бариери, като даде вот на всички граждани над 21 години, притежаващи необходимата специална квалификация. По препоръката на Хари Опенхаймер и Зах де Бир се приема и един списък „Б“ за тези избиратели, които не влизат в редовната листа. Ще приведем текста на този документ, изработен в 1961, редактиран в 1974 г., база за изборните права, приети от Прогресивната партия, валидни в пълна сила и днес, вече като политика на една модифицирана южноафриканска опозиция в лицето на новата Прогресивнореформистка партия ¹⁵⁹.

„Партията защитава избирателна система, базирана на правото на глас по квалификация. Гарантирани са пълните права на глас на всеки южноафрикански гражданин, навършил 18 години, които:

1. Минал е през „Стандарт VIII“ или негова равнозначност ¹⁶⁰;
2. Стигнал е до „Стандарт VI“ и има познания за полуспециализиран работник ¹⁶¹;
3. Има минимална грамотност и е квалифициран работник;
4. Има минимална грамотност и е собственик;

5. До момента е регистриран като гласоподавател, които е гласувал.

Списък на специалните гласоподаватели

Ще има един списък на специалните гласоподаватели, които нямат квалификацията, изискуема по списъка на редовните гласоподаватели.

Квалификациите са следните:

1. Гражданство;
2. Възраст 18 год.;
3. Грамотност, оценена на предварителен изпит.

Специалните гласоподаватели ще имат правото да избират 10% от членовете на парламента в определени избирателни райони, в избори, провеждащи се три месеца преди общите избори. Ако по някакъв начин броят на гласоподавателите, регистриран със специален списък, спадне под 20% от броя, регистриран в редовната листа, то броят на избираните по специалната листа ще бъде пропорционално намален.

Защита на правата

Прогресивната партия изисква конституция, предназначена да защитава напълно правата на групите и индивидите.

1. Индивидите ще бъдат защитени чрез прокламирането на подробно изложение на Закона върху правата.

2. Групите от населението ще бъдат защитени от радикална реформа на сегашния Сенат, който ще бъде способен да осъществява ефективен контрол върху цялото законодателство. Освен това Сенатът ще бъде конституиран съгласно избирателна система, която ще осигури представителите да бъдат избирани само със значителен процент от гласовете на всяка от различните групи население. По този начин нито една група от населението няма да може да използва парламентарната машина, за да подтиска другите групи.

Правата на провинциите, които са интегрална част от федералната република, ще бъдат осигурени.

Федерацията се определя от Прогресивната партия като съществуване на юридически суверени. Партията вярва, че в която и да е част от Южна Африка, където природно доминира една група, ще бъде създадена отделна автономна провинция. Под „Автономна“ се разбира пълна вътрешна и външна независимост. Следователно ако някои от бангустаните при въвеждане на федерацията вече бъдат независими, тази независимост ще бъде съхранена. Тези бангустани заедно с другите държави на юг и запад, които ще бъдат или не някаква част от републиката, могат да бъдат поканени да станат провинции на федерацията.

Провинциалните граници на Южна Африка ще бъдат основно ревизирани с цел да се вземат предвид демографските, икономическите и други фактори.“

Изработеното от комисията Молтено „Предложение за закон върху правата“, основните положения на който влизат в цитирания по-горе документ, се приемат от конгреса на прогресивната партия като база за нейната идейна платформа. Гласува се списък с 18 типа права и свободи, които трябва да са гарантирани от

конституцията. Дискусиите по начина на изработване на бъдеща конституция на ЮАР приключват с декларацията, че за тази цел е необходимо създаването на Национален конвент, в който ще са представени всички етнически групи. Тази декларация е връх в белия либерализъм в ЮАР. Тя отразява както пълното отричане на системата апартейд, така и политиката на Обединената партия за комутативно представителство¹⁶² с бялото лидерство като задължителен и необходим атрибут. Разбира се, при това заключение изключваме Либералната партия и политическите движения на черните африканци, които по принцип осъждат „градуализма“ на прогресистите, настоявайки за придобиването незабавно на пълно право на глас. Но трябва да се има предвид, че движения като АНК, ПАК и ИНК търпят силно влияние от националистите и в редица моменти от изявите им не се различават от тези на Националната партия, но с обратни стойности. Въпреки това тези организации оценяват Прогресивната партия и програмата ѝ от 1960 г. като първа основна крачка към идеологическото преустройство на Южна Африка. Обединената партия, напротив, оценява новата политическа платформа като нереалистична и неспособна да реши вътрешнорасовите проблеми на страната: „Индивидите – декларира Обединената партия – не могат да бъдат отделени от своята среда и расов произход със средствата на едно политическо компромисно разделяне.“¹⁶³ От трета страна, Националната партия, колкото и да е странно, отразява най-вярно реалните позиции на прогресистите както в практическо, така и в идеологическо отношение: „Те се отдалечават (прогресистите – б. а., Р. Д.) твърде много от белите, без да се приближават значително до туземците.“¹⁶⁴ Въпреки това новата програма на прогресистите е една от причините за наложилото се мнение сред националистите, че едни общи избори, проведени 2 години по-рано, ще стабилизират властта. Другите два фактора за налагането на тази идея са събитията в Конго и излизането на ЮАР от Британската общност. „В интерес на републиката е – заявява Веруърд – да се разбере от всички заинтересовани, че в близките 5 години ни е необходимо силно и стабилно правителство, правителство, което няма да допусне изказвания като токущо чуто.“ Декларацията е направена по повод следното изказване на Хелън Сузман в парламента: „Средният африканец не може да се движи в страната, в която се е родил, без паспорт, без разрешение и без страх, че на всеки ъгъл ще бъде проверявано законното му право да бъде там, където е. Неговите политически организации са забранени или чрез нормални политически средства, или чрез конституционни вериги. Той няма минималната възможност да изяви своето мнение и постави своите проблеми. Неговите лидери са съдени без съд. Икономически проблеми на африканците не могат да се разрешават по нормални пътища. Неговите синдикати са признати за незаконни. Какъв тип свобода е това, което имат тези хора?“¹⁶⁵

Обществената опозиция на Прогресивната партия кара националистите да засилят атаката си срещу нея и в средствата за масова информация. Б. Форстър – тогава министър на правосъдието – в интервю пред всички вестници заявява: „Прогресивната партия трябва да бъде отстранена от изборите. Това е най-опасната партия, която минава основите на нашето съществуване в Южна Африка. Унищожението на прогресистите е още една причина за провеждането на общи избори.“

Един ден по-късно той е още по-категоричен: „Прогресивната партия няма право на съществуване в Южна Африка. Това са хора, избрали най-опасната политика, досега неизбрана от нито една партия.“¹⁶⁶

Интересни от гледна точка на борбата за влияние сред белия избирател са предварителните избори от февруари-май 1961 г. Пълното разложение сред опозицията се проявява най-вече при отсъствието на каквото и да е единство при определянето на кандидат-депутатите по избирателни райони. Прогресивната партия, която приема решение да участва в борбата с 40 места, в крайна сметка се включва само с 22 кандидата, от които само 2 срещу кандидатите на Националната партия, 18 срещу кандидатите на Обединената партия и 3 срещу кандидатурите, представени едновременно от националисти и обединисти. Това противоречие между политическото кредо – борба срещу апартейда, и практическата изява – конкуренция на Обединената партия, е обяснимо с предишната принадлежност на прогресистите към Обединената партия. Всъщност компромисът не дава резултат и прогресистите не спечелват нито едно място. Противопоставянето им на Обединената партия обаче предизвиква прекъсването на всякакви контакти между тях. В политически план това се изразява в сближение между Обединената партия и току-що формираната партия Национално единство¹⁶⁷. Общото мнение в Обединената партия по този въпрос е изразено от нейния генерален секретар Жак Орак: „Не искаме да имаме нищо общо с прогресистите. Няма да ги поканим на политическите дискусии в Кейп Таун (с Партията на националното единство – б. а., Р. Д.), нямаме намерение да провеждаме разговори с тях и за в бъдеще.“¹⁶⁸ Изобщо до 1974 г. прогресистите по принцип се отказват от изборните дискусии, когато последните се провеждат на три фронта – срещу националисти, обединисти и самите тях, особено при положение, че конкуренцията на прогресистите ще увеличи шансовете на Националната партия. В този смисъл и подхвърленото от лидера на Обединената партия обвинение за атака на прогресистите откъм гърба им има по-скоро пропаганден, отколкото реален характер¹⁶⁹. Действителните резултати от появата на Прогресивната партия въпреки общо демократичната им насока, в крайна сметка за началото на 60-те години се свеждат до разцепление в опозицията и намаляване на съпротивителната ѝ сила.

Проведените общи избори на 18. X. 1961 г. окончателно затвърждават позициите на Националната партия¹⁷⁰. Обединената партия, стояща в умерения център между националисти и прогресисти, отново заема мястото на официална опозиция. В известен смисъл това се оказва точна реализация на прогнозите на САИРР. Както вече подчертахме, Конгоанската криза, излизането на ЮАР от Британската общност, засилващата се международна изолация и опасността от пълен бойкот, събитията в Помболанд (още едно извънредно положение), сигналното напускане на капитали – всичко това има за следствие обединението на белите южноафриканци в общ фронт за търсене на изход. И доколкото този изход е умело пропагандиран от партията на власт в подкрепа на нейната политика, гарантираща бялото превъзходство, резултатът е логичен. Белият южноафриканец дава своя глас за националистите и по още една причина – нарастващия брой актове на насилие и тероризъм от

южноафриканските националистични организации. Най-дейни в това отношение са току-що сформираните Копие на нацията и Поко.

На заплахата от тероризъм правителството на Веруърд отговаря с идеята за независимост на бантустаните ¹⁷¹. На 10. V. 1962 г. в една маратонска реч пред парламента Веруърд излага основните мотиви на идеята, която с прилагането си ще даде гаранция за независимост на Транскей. Един комитет, избран набързо сред националистите в парламента, подкрепя и развива предложението да се гласуват средства за развитието на бантустана Транскей ¹⁷². Отговорът на опозицията не блести с изненади. Той е формулиран още през 1959 г. и развит в началото на 60-те години – „Опозицията е против изразходване на средства за черните.“ Единствено Х. Сузман от Прогресивната партия обръща внимание върху демагогския характер на бантустанизацията: „Две трети от африканците живеят извън резерватите. Не е ли странно, че правителството иска да им даде права там, където не живеят, а не там, където живеят. Следователно за две трети от населението създаването на независими бантустани не променя положението на расова дискриминация, в която се намираат.“ ¹⁷³

Националистите гласуват предложението си за конституция на Транскей на 29. V. 1963 г. ¹⁷⁴ Съгласно закона на африканските сектори в Транскей се дава статут на самостоятелни територии (с изключение на редица селища и стопанства на белите). Конституцията на Транскей, валидна и днес, предвижда Законодателно събрание от 64 назначени (вождове) и 45 избрани депутати чрез всеобщо гласуване на всички граждани над 21 години. Този парламент избира кабинет с министър-председател, който е едновременно и министър на финансите, и 5 министри – на правосъдието, вътрешните работи, образованието, земеделието и строителството. В конституцията изрично е отбелязано, че южноафриканският парламент на републиката поема защитата на Транскей, външната политика, вътрешната сигурност, пощенските услуги, железопътния транспорт, банковите въпроси, митниците и правото да ревизира самата конституция ¹⁷⁵.

Конституцията на Транскей не е прецедент в световната история. Въпросът за бантустанизацията на ЮАР обаче от гледна точка на историята на идеите внася негативен принос в комплекса от познати форми и системи на взаимоотношения между различните етнически общности. Едно от локалните следствия за Южна Африка е свързано с нейната усилена милитаризация. Само за 1962 г. бюджетът за „защита на страната“ нараства от 80 на 120 млн. ренда. Опозицията, противопоставила се на закона за Транскей, гласува единодушно новия военен бюджет и с това намира окончателно точната граница на взаимоотношенията си с правителствената партия. По този повод пресата на английски език издига апел за помиряване на обединисти и прогресисти. Акцията е безрезултатна, доколкото прогресистите решават, че Обединената партия е нещо исторически отживяно и шансовете за бъдещето са на страната на прогресистите ¹⁷⁶. За това спомага и „навременното“ изказване на Балтазар Форстър, че „В рамките на 15 години Прогресивната партия ще смени Обединената партия като опозиция.“

В изборите от 1961 г. за първи път Националната партия получава значител-

но по-голям брой гласове от Обединената партия. Самочувствието на националистите се проявява веднага с приемането на два закона за промяна на общите закони. Вторият от тях в неговия чл. 21 дава право саботаждът да се квалифицира като държавно престъпление, включващо и смъртно наказание. Същият закон въвежда и системата на домашните арести. Министърът на вътрешните работи може да започва на определени хора да не напускат даден район да не приемат визити с изключение на лекар или адвокат¹⁷⁷. В обществената практика законът влиза под името Закон за саботажите. От националистите в парламента той е характеризиран като средство за предпазване, а не за разрушаване на демократизацията, но срещу него възроптават както опозиционният вестник „Сънди Таймс“ така и правителственият „Зонтагблат“¹⁷⁸. Опозицията в парламента също се разшавва. Лидерът ѝ, В. Грейф, меко заявява „Сме против саботажите и комунизма, но не сме готови да видим изпълнителна власт, която не може да бъде контролирана нито от трибуналите, нито от парламента.“¹⁷⁹ Прогресистите са най-упорити и сравняват предложението за закона с този на Хитлер за защита на нацията. Статистиката на Интерпелациите показва, че само Х. Сузман от Прогресивната партия за 104-те дни на парламентарната сесия представя 27 допълнения и изменения и поставя 137 въпроса. По Закона за саботажите тя държи 22 речи за изменение на 16 точки от предложението. Без съмнение тази активност на прогресистите има известен обществен отзвук, но той не излиза извън ограничения кръг привърженици и симпатизанти на партията.

Промените в общото законодателство от 1961 – 1962 г. са фактор за ограничаване на легалната политическа активност сред бялото население. Засилва се процесът на канализиране на политическия живот в руслото на официалната националистична доктрина.

Към средата на 1963 г. прогресистите публикуват втория доклад на комисията Молтено, но и той не намира желан отзвук. Основното в доклада е заобикаляне на основните вътрешнополитически проблеми чрез палиативни, компромисни тезиси. Достатъчно е да се оцени тезисът за присъствието на черните южноафриканци в „територията на белите“. Самият факт, че прогресистите говорят за територии на бели, е вече компромис, ако не и примирение със съществуването на бантустаните. Крайното решение на прогресистите е, че „черните ще могат да живеят в селищата на белите, ако мнозинството от белите е съгласно“. Тази идея прогресистите прокламират до 1974 г. Много показателна за политическия живот в ЮАР е идейната приемственост в междупартийните борби. След 1974 г. тезисът за черното присъствие в горния вид отпада от програмата на опозицията, за да влезе реформиран в програмата на националистите, които в 1978 г. го приемат и законодателно.

На промяната в общото законодателство от началото на 60-те години африканското население отговаря с редица стачки и демонстрации. Най-значителна е реакцията в Транскей, където се полага основата на новата организация Поко (на езика шоза думата означава „чисто“). Малко след откриването на парламентарната сесия в 1963 г. в една от първите си прояви (64 убити бели в един от къмпинзите на Транскей) Поко се представя като чисто терористична националистична организа-

ция. АНК чрез своя лидер Нелсън Мандела, вече осъден на доживотен затвор на остров Робен, прави изявление, което е цитирано от опозицията в парламента: „Трябва да заявя, че правителство, което продължава с насилие, ражда насилие.“¹⁸⁰ Правителството отговаря с проект за драстични мерки, в които за полицията се предвиждат изключителни права. Прокарването на тези мерки е улеснено след разкрития на парламентарната комисия, която, ръководена от съдията Шиман обявява, че Поко се идентифицира с работещия в нелегалност Панафрикански конгрес. Според публикуваните в пресата документи Панафриканският конгрес планирал през 1963 г. преврат, целящ установяването на социалистическа африканска държава. Засягаме този въпрос, защото той е поставен на дневен ред в парламента непосредствено след започване на дебатите по бюджета. По този начин заплахата на съдията Шиман се оказва фактор както за прокарване на извънредното законодателство на Форстър, така и за увеличаването на военния бюджет от 120 на 157 млн. ренда.

На 24. V. 1963 г. Б. Форстър прокарва на второ четене в парламента Трето предложение за изменение на общите закони¹⁸¹. Според закона всяка организация или група, действаща от 7. IV. 1960 г. (датата, от която АНК и ПАК са обявени за незаконни), може да бъде декларирана за незаконна. И след като Поко бе идентифицирана с ПАК, а Копие на нацията – като продължение на АНК, забраната им като политически организации има законно основание. Специална клауза в новия закон дава право на министъра на правосъдието да удължи изтекъл срок на вече осъден, ако прецени, че на свобода бившият затворник ще продължи да се бори за комунизъм. (Този член по-късно е познат като член Собукуе, защото Роберт Собукуе – бивш ръководител на ПАК, е първият допълнително осъден.) Друг член в закона регламентира 90-дневните затвори. Той дава власт на полицията да държи 90 дни заподозрените, след което да повтори, потрети и т.н. процедурата.

По повод на това антидемократично законодателство опозицията заявява, че е против някои членове, но общо взето го подкрепя, „защото сме опозиция отговорна и искаме да има ред и законност“¹⁸². Единствено Х. Сузман опонира, но след заплашителен апостроф от Б. Форстър официалната опозиция се отдръпва от нея и я оставя сама на банката. По-късно, за да елиминират напълно прогресистките идеи в парламента, се взема решение, според което никой не може да вземе думата, ако няма подкрепа поне на още трима депутата.

Политическата немощ и безперспективност на опозицията проличават още по-отчетливо на провинциалните избори през 1965 г. Изборите демонстрират видимо забелязващите се вече от началото на 60-те години признаци на общо отклонение на белия избирател вдясно. Така при разделеното гласуване Прогресивната партия спечелва двете места за представители на мулатите от Кейп и претърпява пълно поражение при изборите за провинциални съветници, където гласуват само бели. В същото време, Обединената партия губи 9 места за сметка на управляващата Национална партия. Тези резултати позволяват на д-р Веруърд да направи една декларация, нелишена от достоверност: „Гласът на английски говорещите все по-открито се слива с политиката на правителството. Това означава вече значител-

но политическо и национално единство. Причина за всичко това са откритите атаки и заплахи за бъдещето на белия човек в ЮАР, ширещи се във и извън страната. Заедно желаем и можем да разрешим икономическите и расови проблеми по наш начин.¹⁸³ Нелогично е южноафриканският премиер да обяснява общия уклон вдясно с опасността отвън. По-скоро сме изправени пред поредния демагогски опит на Веруърд да търси политически концесии за бъдещата вътрешна политика, като използва международната ситуация. През 1965 г. се забелязват само наченки на онова силно международно движение срещу политическата система на ЮАР, на което сме свидетели днес. Още повече, че решенията на Международния трибунал в Хага по проблема за Намибия бяха несъмнена победа за ЮАР. Веруърд отчита, че сред английско говорещия елемент в ЮАР все още няма изкристализирани идейни позиции по отношение на конкретното политическо бъдеще. Националната партия схваща, че е изключено да се елементаризират проблемите на англичаните южноафриканци само в рамките на вътрешнополитическия живот на страната. От една страна, бантустанизацията има за основа английската политика по време на създаването на Британската общност. От друга страна, англичаните южноафриканци в средата на 60-те години все още се съмняват в резултатността на този завои. От съствието на друга реална политическа алтернатива или идея обаче принуждава по-инертните да гласуват за националистите, а политически активните – за Обединената партия. С това единствено се обяснява бавната промяна в отношението на силите между правителството и опозицията.

Компромисът на прогресистите по отношение на бантустанизацията обезличава тяхната платформа. Спечелените от тях места за мулатите от Кейп дават основание и на националистите, и на Обединената партия да ги обвиняват, че са партия на негрите. Извън това отхвърленият от прогресистите апел на Обединената партия за контакти е причина за намаляване на влиянието сред колебаещите се бели, които предпочитат традицията пред „комунизма“ на прогресистите.

Кризата в отношенията между двете опозиционни партии – Обединената и Прогресивната, намалява съпротивителната им сила. Печатът на опозицията обвинява Прогресивната партия: „Прогресистите трябва да разберат, че в битката за поддържане жива демокрацията по принцип ще бъде подкрепена Обединената партия. Ако в парламента се проявява тенденция за намаляване представителите на Обединената партия, същата тенденция ще доведе изобщо до изчезване на прогресистите. Прогресистите нямат никаква надежда да спечелят влияние и места и в този смисъл са фактор, намаляващ силата на опозицията.“¹⁸⁴ От своя страна прогресистите заявяват, че обединената партия е нещо като ариергард на Националната партия, за да бъде по-шарсен парламентът. Тези противоречия между двете основни опозиционни партии (третата – Либералната партия е без представители в парламента) се използват умело от националистите. Постепенно парламентът, в който резонират всички политически сблъсъци, се превръща в паноптикум с предварително обявена програма. През 1965 г. представлението има вече 17-годишна история.

Тенденцията за намаляване на влиянието на опозицията през средата на 60-те години води до пълното ѝ обезличаване. Изградена е системата апартейд. Нейна основа е законодателството. Законът за регистрация на населението определя расовата група, към която принадлежи всеки индивид; Законът за земите, резервирани за групите, установява тяхното географско разположение; Законът за професионалното разпределение на работните места и за ограничаване на синдикализма определя типа работа и професия в зависимост от цвета на кожата; расово разделеното образование осигурява за всяко дете възпитание, каквото националистите смятат за целесъобразно за системата; Законът за разделяне на забавленията ограничава още повече малкото социални взаимоотношения между расите; Законът за неморалността на смесените бракове осигурява „чистотата“ на расите и т.н. Всичко това, заедно със стеснените права на цветните южноафриканци, според националистите трябва да се закрепят в степен на национална психология. Колкото и да е парадоксално, в този процес от средата на 60-те години опозицията започва да играе ролята на катализатор за национално единение на белите. Етническата симбиоза на белите оставя вече техния произход на втори план. Съпротивата на черното южноафриканско население също сплотява бялата общност. Пред нея вече се изправя с цялата сложност въпросът за запазване на системата от вътрешна ерозия.

Периодът до края на 60-те години е време, в което започват да се забелязват наченки на промени в изградената политическа система. Те са многопланови и трудно забележими. Един от признаците, както вече отбелязахме, е промяната в позициите на англичаните южноафриканци. Приобщаването им към африканерската общност е изпитано по време на Родезийската криза от ноември 1965 г. и последвалите общи избори в ЮАР. Този факт, общо оценен като стъпка по посока на бялото национално единство, е посрещнат резервирано сред част от партизаниите на Националната партия. Нещо повече – през 1969 г. в „Ди Бюргер“ – орган на партията, се появяват изказвания, квалифициращи политиката на привличане на англичаните и новите емигранти като предателство към сегрегационните идеи на ген. Херцог от началото на века. Водач на новото течение в Националната партия става синът на ген. Херцог – Алберт Херцог. Междувременно засилването на международния натиск върху ЮАР предизвиква в името на запазването на „позициите, които още не са съвсем изгубени“, известна компромисност. Куриозно звучи, но е факт издаденият декрет специално за дъщерята на посланика на Малави в Претория, с който ѝ се дава правото да посещава училище за бели. От друга страна, се забелязва, че значителна част от печата минава на ултрадесни позиции. „Ди Бюргер“, английският „Соут Африкан Обсървър“, „Ди Велт“ започват кампания, насочена срещу „либералите“ от африканерската общност. Проф. У. Кларк на конгреса на младежта от САБРА през октомври 1966 г. „открива“ за първи път различия в самите африканери. Той обявява, че в ЮАР африканерите са два типа: „Ферлигтни“ и „Феркрамптни“. Според неговата дефиниция първият тип африканери са от авангарда. Те поддържат традицията и имат положително отношение към бъдеща-

та еволюция. За съжаление обаче в тях започнал да се промъква либерализмът. Другият тип африканери – феркрампит – са ултраконсерватори, които се противопоставят на всякакво изменение или реформи. Значителна част от идейния живот в африканерската общност в следващите 2 години е широка дискусия по този проблем. Използвайки тези настроения, Алберт Херцог се отъждествява с движението феркрампит и се обявява за негов лидер. На 14. IV. 1969 г. Херцог атакува открито „политиката на авангарда“, която не признавала „ценностната значимост на истинския африканерски народ“. За историческа канавка е използван калвинизмът. „Либерализмът е в коренчетата на южноафриканците от английски произход и те не могат да се отделят от него, както африканерите от калвинизма.“¹⁸⁵

Новото движение дава и ново тълкуване на понятието апартейд. Според Херцог и съпартизаните му съдържанието на апартейда трябва да се разшири и той да се приложи и в отношенията между белите, като се очертае детайлно сегрегационна линия между африканерите и говорещите английски език. В името на бъдещата чисто африканерска нация трябва да се вземат екстремни мерки за контролиране на имиграцията.

През есента на 1968 г. отношенията между групата на А. Херцог и Б. Форстър – новият лидер на Националната партия, избран след смъртта на Веруърд, навлизат във фаза на нетърпимост. Херцог е против единението на всички бели и обвинява открито, че с политиката си Националната партия е формирала „нова английска буржоазия със сериозни икономически позиции“¹⁸⁶. След известно колебание, продиктувано от претегляне на възможните последствия, Форстър на годишния конгрес на партията през септември 1968 г. успява да отстрани Херцог от партията. Последният, заедно с още двама бивши депутати националисти формира Реконструирана национална партия.

Изгонването на групата на Херцог от Националната партия е сериозно обмислена стъпка. Създавайки възможности за формиране на още една опозиция, стояща вдясно от Националната партия, се преследват две цели. Първо, Националната партия да попадне в центъра на многопартийната политическа система, с което ще може да спекулира във външнополитическите отношения на страната. Второ, отчитайки, че крайно десните при съществуващото политическо напрежение нямат реални шансове за успех Националистическата партия ще има достатъчно основание да стане привлекателен център за десните от лявата страна на опозицията.

Малко преди изгонването на Херцог от Националната партия Б. Форстър обявява датата на общите избори. След инцидента „Херцог“ и образуването на новата партия в средите на Обединената партия се прокрадва мнението за известна либерализация сред националистите. В предизборната борба отново Обединената партия не лансира нищо ново. Традиционната платформа – лидерство на белите с ограничено представителство в парламента на всички раси, е допълнено само със серия обвинения срещу Националната партия за административна некомпетентност. Резултатите от изборите на 22. IV. 1970 г. са критерий за незаинтересованост-

та на белия избирател от политически промени. Националната партия привлича много от гласовете на англичаните южноафриканци и спечелва 2/3 от местата в парламента. За новата партия на А. Херцог гласуват 3,6% и това е проба за реакцията на бъдещо увеличаване на репресиите. Обединената партия застава отново в ролята на официална опозиция без шансове за отпор срещу антидемократичната, но прагматична политика на националистите.

С изборите от 1970 г. приключва периодът на политическо изграждане и консолидиране на системата на апартейд. През следващото десетилетие във вътрешнополитическия живот на страната доминират противоречията, заложи в теорията на апартейда. Те се развиват и постепенно блокират развитието на политическата система. Нова силна парламентарна опозиция, която ще направи опит да демократизира ЮАР, се появява отново чак през 80-те години. Тя отрича апартейда, използва и преосмисля жизнеспособните идеи на своите предшественици. Така в съвременната политическа история на ЮАР се откроява и историческият континуитет, който даде път на промените от началото на 90-те години. В този смисъл парламентарните борби на либералната опозиция от 50-те и 60-те години срещу принципа – доминиране на расова основа, днес са изходна позиция в развитата малко демодирана концепция за водачеството на белите в политически равноправно, мултирасово южноафриканско общество.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ За да не се утежнява допълнително научният апарат, в бележките се пропуска историографско маркиране на общи заглавия, които по принцип са периферни за темата.
- ² M a r q u a r d, L. The Story of South Africa. London, 1963, 15–16.
- ³ B r u c e, J. Impressions of South Africa. London, 1899, p. 105.
- ⁴ M o r t o n, N. In Search of South Africa. London, 1950, 104–105.
- ⁵ S e p t o n, P. Suid Africa, Land van Goed Hoop. Meppel, 1963, p. 55.
- ⁶ M o c k f o r d, J. Here are the South Africans. London, 1949, p. 60.
- ⁷ S n e t h l a g e, J. Meer Begrip voor Suid Africa. Amsterdam, 1964, p. 129 ff.
- ⁸ C u r r e y, R. The South African Way of Life. London, 1953, p. 22.
- ⁹ M a r q u a r d, L. The Peoples and Policies of South Africa. London, 1952, p. 73.
- ¹⁰ C a d o u x, Ch. L' Afrique du Sud. Paris, 1966. Изследването е от най-сериозните за приемствеността в южноафриканските политически институции.
- ¹¹ E m e r s o n, R., M. K i l s o n. The Political Awakening of Africa. New York, 1965. Значителен материал върху национализма в Южна Африка събраха H a n s, K., S. W o l l a s e. African Nationalism in the Twentieth Century. New York, 1965. Полезни библиографски данни върху южноафриканския национализъм вж. B: M u n g e r, Ed. Africaner and African Nationalism, South African Parallels and Parametres. London, 1967, p. IX ff.
- ¹² H o d k i n, T. Nationalism in Colonial Africa. London, 1956, p. 20.
- ¹³ Д о н к о в, Р. От сегрегация към апартейд в ЮАР. – И. Пр., 1983, № 1, 11–30; Г у н е в, Г. Политическа и социална характеристика на системата апартейд в Южноафриканската република. – ГСУ – ИФ. I. 68, 1974, 337–368.
- ¹⁴ H a t c h, J. Everyman's Africa. London, 1952, p. 45; T o m p s o n, L. Africaner Nationalist Historiography and the Policy of Apartheid. – Journal of African History, 3, 1962, № 1, 125–141; За връзката между африканерския национализъм и политиката вж. G o e t z e e, A. Politieke Groepering Indie Wording van die Africanernai. Johannesburg, 1941; Das Volk en Nasie in Terme van die Skrif. Stellenbos, 1961. Последното дискутира различни аспекти на расовия проблем на африканерската позиция – вж. гл. VI – „Конкретни приложения“.

- ¹⁵ Вж. S a l o m o n e, L. The Economic Background to the Revival of Africaner Nationalism. Boston, 1964, p. 217 ff.; T r a p i d o, S. Political Institutions and Africaner Social Structure in the Republic of South Africa. – The American Political Science Review. New York, 1963, 57, № 1, 75–78.
- ¹⁶ J a a r s v e l d, V. Die Africaner en sy Geskiedenis. Johannesburg, 1959, p. 219.
- ¹⁷ Капитално съчинение за Бонда от тези години е книгата на: D a v e n p o r t, T. R. The Africaner Bond. The History of a South African Political Party 1880–1911. Cape-Town, 1966. В нея авторът дискутира по политическите цели на Бонда и акцентира върху факторите за развитието на национализма. Вж. II ч. на VI гл.: „The Failure of Pan-South Africanism“, 95–100.
- ¹⁸ The Round Table, (London), march 1939, p. 424 ff.
- ¹⁹ По време на англо-бурските войни и образуването на съюза политически представител на африканерския бял елемент е Хет-фолк, преименуван в 1910 г. в Южноафриканска национална партия. Английският бял елемент в същото време формира Южноафриканската съединителна партия. Резултати от изборите в 1910 г.: Южноафриканската (Национална) партия – 66 парламентарни места, Съединителна партия – 38, Лейбъристка партия – 4, Независими – 13. Срв. State of South Africa (1968). Johannesburg, 1969, p. 43.
- ²⁰ S m u t s, J. Plans for Better World. London, 1942, p. 136.
- ²¹ M a r q u a r d, L. Op. cit., p. 223.
- ²² S a h s, E. S. L' Afrique du Sud au carrefour. Paris, s. d., 29–31.
- ²³ Подробности в: Union of South Africa and the Great War 1914–1918. Official History. Johannesburg, 1924, p. 42, 46.
- ²⁴ Южноафриканска партия – 54 парламентарни места, Съединителна партия – 40, Национална партия – 27, Лейбъристка партия – 3, Независими – 4. Срв. State of South Africa (1968). Johannesburg, 1969, p. 43.
- ²⁵ H a n c o c k, W. K. Smuts: The Fields of Force, 1919–1950. Cambridge University Press, 1969, p. 33.
- ²⁶ Срв. P e r s o n, Y. Le socialisme en Afrique Noire et les socialismes Africaines. – Revue française d'études politiques Africaines, 1974, № 127, p. 22.
- ²⁷ Циркуляр № 5, 31 окт. 1924; срв. Official Year Book, № 9, 1926–1927. Johannesburg, 1927, p. 203.
- ²⁸ H o r r e l, M. Legislation and Race Relations, S. A. I. R. R. (Johannesburg), 1971, p. 8.
- ²⁹ W a l k e r, E. A History of Southern Africa. Third edition. London, 1957, p. 549; Gazette Extraordinary, № 380, June 1913, Act № 27, 1913, Pretoria, s. d. p. 4, 6, 8, 10, 12; S a c h s, E. S. The Anatomy of Apartheid. London, 1965, p. 41.
- ³⁰ S a c h s, E. S. Op. cit., p. 205; W a l k e r, E. Op. cit., p. 618.
- ³¹ И двете предложения третират въпрос от конституционен характер. Те могат да се прокарат с мнозинство 2/3 в общо събрание на Сената и парламента при трето четене. Вж. чл. 152, 137, 351 и 352 от конституцията на ЮАС от 1909 г.
- ³² Вж. бел. 19.
- ³³ Вж. бел. 18.
- ³⁴ G i b s o n, R. African Liberation Movements. Oxford University Press, 1972, p. 42.
- ³⁵ H a n c o c k, W. K. Op. cit., p. 256.
- ³⁶ Срв. чл. 2: (D), Cape Times, 6 June 1934.
- ³⁷ I b i d e m, чл. 6 (в).
- ³⁸ B r o o k e s, E. H. The History of Native Policy in South Africa from 1830 to the Present Day. Second Revised Edition. Pretoria, 1927, 141–147.
- ³⁹ Cape Times, 1 may 1936.
- ⁴⁰ P a t o n, A. Hofmeyr, Oxford University Press, 1964, p. 219.
- ⁴¹ Cape Times, 7 april, 27 febr. 1936.
- ⁴² J o s h i, P. S. The Tyranny of Colour (A Study of the Indian Problem in South Africa). Durban, 1942, p. 36; B u n t i n g, B. The Rise of South Africa Reich. Harmondsworth, 1964.
- ⁴³ House of Assembly Debates (HANSARD). Vol. 36, p. 30–31, 95 ff.
- ⁴⁴ Срв. G r e y, J. L. How the Nations Voted. – Commonseuse, aug. 1943, p. 13.
- ⁴⁵ Base du Monopolio, S. A. I. R. R. (Johannesburg), 1944, p. 8.
- ⁴⁶ „UG“, 28 of 1948, Report of the Native Laws Commission, 1946–1948, p. 49 ff.; S a c h s, E. S. Op. cit., p. 74.
- ⁴⁷ H a n c o c k, W. K. Op. cit., p. 490.
- ⁴⁸ S. A. I. R. R. (Johannesburg). Vol. XIV, № 1, 1974, p. 77.
- ⁴⁹ Цит. по: H a n c o c k, W. K. Op. cit., p. 501.
- ⁵⁰ S. A. I. R. R. A Digest of the Native Laws (FAGAN) commission. Ser. 1. Johannesburg, 1948, p. 63.
- ⁵¹ J o s h i, P. S. Op. cit. p. 41, 198–234.
- ⁵² The Round Table. London, № 152, p. 814 ff; № 153, p. 33.

- ⁵³ Roberts, M., A. Trollop. The South African Oposition. 1939-1945. Longman Green, 1947, 174-178.
 - ⁵⁴ Malan, D. F. Afrikaner Volkseenheid en my Ervaring op die Pad Daarben. Cape-Town, 1958, p. 126.
 - ⁵⁵ Greene, J. *** Commosence, march 1948, p. 107.
 - ⁵⁶ State of South Africa (1968). Johannesburg, 1969, p. 43.
 - ⁵⁷ Pate, R. Africa do Sut vizinha do Portugal. Lisboa, 1971, p. 232.
 - ⁵⁸ За споразумението вж. Chronology (Johannesburg), IV, № 11, p. 369.
 - ⁵⁹ Shaik, J. L. South Africa: Government and Politics, Pretoria. s. ed., 1979, 205-280.
 - ⁶⁰ Sunday Times (Johannesburg), June 1948.
 - ⁶¹ Act № 21 of 1950 – разширява и допълва мерките от Закона на Херцог от 1927 г., забраняващ сексуални отношения между бели и черни в ЮАС.
 - ⁶² Act № 30 of 1950. Основан в системата апартейд. Класифицира населението по расови категории. Целта му е установяване на система от норми за класификация на расите (базирана на външен вид, обществено мнение, утвърждение, репутация), създаване на регистри и правила за издаване на идентифициращи документи. Определя белите, мулатите и черните като основни групи и дава право на ген.-губернатора да определя следващото подразделение. Последното е извършено в 1959 г., коригирано през 1961 г. То разделя смесените на мулати от Кейп, индийци, китайци, други смесени. Подробен анализ на закона вж. в: Hoggell, M. Op. cit., p. 13.
 - ⁶³ Act № 41 of 1950.
 - ⁶⁴ Срв. The Forum (Johannesburg), IV, 1950, p. 18.
 - ⁶⁵ Act № 44 of 1950.
 - ⁶⁶ Le point de vue de L'opposition blanche a travers la declaration de Bram Fisher devant Le tribunal de Pretoria. – Revue française d' Etudes Politiques Africaines, 127, 1974, p. 59.
 - ⁶⁷ Ibidem.
 - ⁶⁸ Hansard, 6 june 1950, col. 108.
 - ⁶⁹ The Round Table, (London) № 164, p. 391.
 - ⁷⁰ Ballinger, M. From Union to Apartheid: A trek to Isolation. Juta and Co, 1969, p. 269.
 - ⁷¹ Exelsior (Orange Free State), 6 oct. 1951.
 - ⁷² Act № 35 of 1952.
 - ⁷³ Срв. Carter, G. Op. cit., p. 316. Вж. също обръщението на ОДФ в Rand Daily Mail (Johannesburg), 9 July 1952.
 - ⁷⁴ Act № 3 of 1952. Дава власт на ген.-губернатора да обявява извънредно положение, да наоблязва мерки за излизане от него, включително да създава временни съдийски колегии с разширени пълномощия.
 - ⁷⁵ Act № 8 of 1953. Обявява, че всяка съпротива срещу законодателството ще се класифицира като криминално престъпление.
 - ⁷⁶ Cape Times, 9 may 1953.
 - ⁷⁷ Срв. Cape Times, 13 febr. 1953.
 - ⁷⁸ Срв. Die Burger (Johannesburg) 30 oct. 1952, 5 april 1953.
 - ⁷⁹ Общият брой гласове за националната партия са 641 000, а за Обединената – 771 000. Срв. State of South Africa (1968). Johannesburg 1969, p. 44.
 - ⁸⁰ Апел на Малан. Срв. The Star (Johannesburg), 10 march 1953.
 - ⁸¹ The Star (Johannesburg), 24 july 1953.
 - ⁸² HANSARD, 6 July 1953, col. 1120.
 - ⁸³ Документацията не е публикувана, с изключение на няколко писма на Малан, в които се споменава фактът.
 - ⁸⁴ The Forum (Johannesburg). Vol. 2, Jan. 1954, № 10, p. 16.
 - ⁸⁵ Нерпел, A. Verwoerd. Pelican Books, 1967, p. 96.
 - ⁸⁶ В периода 1948 – 1954 г. ЮАС се радва на значителен имигрантски прираст:
Година	Имигранти	Емигранти	
1948	35 639	7 534	+ 28 097
1951	15 243	15 382	- 139
1945	16 416	11 336	+ 5 080
- Срв. State of South Africa (1967). Johannesburg, 1968, p. 119.
- ⁸⁷ Act № 52 of 1951. Дава право на магистратурата да разрушава бараките и задължава обитателите им да се изселват на определени места. Законът е в тясна връзка с въпроса за контрол на работната ръка.
 - ⁸⁸ Act № of 1952. Дава право на африканците, родени в ЮАС, да посещават населени места без специално разрешително само за 72 часа. Със Закона администрацията получава право да

- интернира африканците „без желани или необходими професии“.
- ⁸⁹ Act № 67 of 1952. Отменя документите за самоличност и въвежда нова система от идентифициращи документи, която освен паспорта включва квитанция за платени данъци, разрешение за местопребиваване, месечен подпис на работодателя, препоръчителна характеристика и т. н.
- ⁹⁰ Act № 48 of 1953.
- ⁹¹ Срв. HANSARD, 4 aug. 1953, col. 872.
- ⁹² Ibidem, cols. 869, 870.
- ⁹³ Ibidem, cols. 1616, 1618.
- ⁹⁴ Н о r г е l l, М. О р. cit., 57–58.
- ⁹⁵ Act № 47 of 1953.
- ⁹⁶ The Commission on Native Education (Reprinted from Journal of Racial Affairs, april 1952). Stellenbosch, 1953, Part II, 6–17.
- ⁹⁷ The Forum (Johannesburg), aug. 1953, p. 83.
- ⁹⁸ HANSARD, 17 sept. 1953, col. 3576.
- ⁹⁹ Ibidem, 15 febr. 1954, cols. 594, 596, 597.
- ¹⁰⁰ Ibidem, 17 febr. 1954, col. 741.
- ¹⁰¹ Ibidem, 18 febr. 1954, cols. 783, 779.
- ¹⁰² The Policy of Union Party, s. l. 1954, p. 26.
- ¹⁰³ Цит. по The Forum (Johannesburg) june 1955, p. 42.
- ¹⁰⁴ HANSARD, 23 may 1955, col. 6050.
- ¹⁰⁵ Ibidem, 31 jan. 1955, col. 5.
- ¹⁰⁶ Ibidem, 9 febr. 1955, cols. 860, 861.
- ¹⁰⁷ Act № 56 of 1955. Увеличава властта на правителството при контрола върху „нежелателни“ дейности. Дава право на съдиите да издават разрешителни за обиск. Същото право се дава и на полицията при съществуване на фактор срочност. Подробно вж. Н о r г е l l, М. О р. cit., p. 92.
- ¹⁰⁸ HANSARD, 21 march, 1955, col. 2439.
- ¹⁰⁹ Act № 27 of 1955. Увеличава кворума от 4 на 5 при условие, че при решаване на въпроси от конституционен характер кворумът ще бъде от 11 души.
- ¹¹⁰ Act № 53 of 1955.
- ¹¹¹ В a l l i n g e r, М. О р. cit., p. 305.
- ¹¹² Срв. Rand Daily Mail (Johannesburg) 15 june 1955.
- ¹¹³ HANSARD, 16 june 1955, col. 8044 ff.
- ¹¹⁴ Ibidem, 15 febr. 1956, col. 40 ff.
- ¹¹⁵ Act № 6 of 1956.
- ¹¹⁶ Act № 30 of 1956.
- ¹¹⁷ HANSARD, 22 may 1956, col. 1118.
- ¹¹⁸ „Jskkals het twee gate“.
- ¹¹⁹ Срв. Die Transvaler, oct. 1956.
- ¹²⁰ Срв. The Star (Johannesburg), 8 oct. 1956.
- ¹²¹ Доклад на правителствена комиясия, създадена, за да изследва живота на Банту в Южна Африка. Заключениета на комисията са „научната основа“ и аргументацията на сегрегационната политика в ЮАР през 60-те години. Вж. The Tomlinson Debate, Fast Paper 11 (Digest of South Africans Affairs. Pretoria, may 1956). Подробна библиография по въпроса вж. в Н о u g h t o n, D. H. The Tomlinson Report, a summary and recommendations. Johannesburg, 1969.
- ¹²² Rand Daily Mail (Johannesburg), 10 aug. 1957.
- ¹²³ Цит. по S t r a n g w a y e s, J. – Booth, Uma voz contra o Apartheid, Lisboa, 1978, p. 161.
- ¹²⁴ Ibidem.
- ¹²⁵ Die Transvaler, 15 febr. 1958; General Elections in South Africa, 1943–1970. Oxford University Press, 1974, 72–73.
- ¹²⁶ Rand Daily mail, 25 march 1958.
- ¹²⁷ Националната партия – 103 места, Обединената – 53, представители на туземците – 3, представители на мулатите – 4 (избрани отделно); срв. State of South Africa. Ibidem.
- ¹²⁸ Н е r p l e, А. О р. cit., p. 133.
- ¹²⁹ Ibidem.
- ¹³⁰ За политическите им позиции вж.: S e g a l, R. Political Africa. London, 1961, p. 66, 254.
- ¹³¹ The Star (Johannesburg), 29 oct. 1958.
- ¹³² Ibidem, 3 nov. 1958.
- ¹³³ HANSARD, 16 febr. 1959, cols. 919–921.
- ¹³⁴ Срв. HANSARD, 7 febr. 1959, col. 1096.

- 135 Парламентарна декларация на Веруърд, вж. HANSARD, 2 jan. 1959, cols. 63–65.
- 136 Act № 46 of 1959.
- 137 Н o g g e l l, Op. cit., p. 23.
- 138 Срв. HANSARD, 18 may 1959, cols. 6001–6002.
- 139 HANSARD, 18 may 1959, col. 7023.
- 140 Срв. The Forum (Johannesburg), sept. 1959. Цит. по: Die Burger.
- 141 HANSARD, 2 june 1959, col. 7182.
- 142 Ibidem, 18 may, cols. 6034–6039.
- 143 Eastern Province Herald, 31 july 1959.
- 144 Cape Argus, 16 sept. 1959. Отнася се и за следв. цитати.
- 145 Rand Daily Mail, 5 dec. 1959.
- 146 Цит. по S t r a n g w a y e s, J. – B o o t h. Op. cit., p. 361.
- 147 O s t e r, M. The Policy of the Progressive party of South Africa. Summary and review, 1974.
- 148 HANSARD, 21 march 1960, col. 3732.
- 149 B a l l i n g e r, M. Op. cit., p. 429.
- 150 HANSARD, 20 jan. 1960, cols. 86–97.
- 151 S e g a l, R. Op. cit., p. 423.
- 152 Н o g g e l l, M. Op. cit.
- 153 HANSARD, 29 march 1960, col. 4324.
- 154 B a l l i n g e r, M. Op. cit., p. 435 ff.
- 155 Н a p p l e, A. Op. cit., p. 177.
- 156 Цит. по: S t r a n g w a y e s, J. – B o o t h. Op. cit., p. 380.
- 157 Act № 32 of 1961.
- 158 Подробно за оставането на ЮАР в общността и политическото отражение на проблема вж. в: V a t c h e, W. H. VR + White Laager. The Rise of Africaner Nationalism. New York – London, 1965, 169–176.
- 159 АНМ (Arquivo Historico de Mozambique) Fundo-diversos, p. 45.
- 160 Отговаря на завършен прогимназиален курс.
- 161 Отговаря на завършено основно образование.
- 162 Термин, заместил „индиректно“, базирано на расовата принадлежност, без да се различава съществено от него.
- 163 Срв. Rand Daily Mail, 17 nov. 1960.
- 164 Die Burger (Johannesburg), 17 nov. 1960.
- 165 HANSARD, 15 febr. 1961, cols. 1309–1310.
- 166 Rand Daily Mail, 16 sept. 1961; Die Vaderland, 7 sept. 1961 – резюме от пресата № 34–35.
- 167 Партията на националното единство се формира от Дж. Бейсън, изгонен през 1959 г. от Националната партия заради опозицията му срещу Закона за автономни Банту правителства.
- 168 Срв. Sunday Times, 15 oct. 1961.
- 169 Ibidem.
- 170 Вж. данните от: S t r a n g w a y e s, J. – B o o t h. Op. cit., p. 386.
- 171 HANSARD, 23 jan. 1962, cols. 198, 199.
- 172 Ibidem, 10 may 1962, cols. 5345–5346.
- 173 Ibidem, col. 5456.
- 174 Act № 48 of 1963.
- 175 Н o g g e l l, M. Op. cit., p. 74.
- 176 Rand Daily Mail, 19 febr. 1962.
- 177 Н o g g e l l, M. Op. cit., p. 99.
- 178 Sunday Times, Sondagblad, 13 may 1962.
- 179 HANSARD, 21 may 1962, col. 6066.
- 180 Ibidem, 28 jan. 1963, col. 108.
- 181 Act № 37 of 1963.
- 182 HANSARD, 24 april 1963, col. 4670.
- 183 Die Transvaler, 25 march 1965.
- 184 Cape Times, 11 nov. 1965.
- 185 HANSARD, 14 april 1969, cols. 3880 – 3883.
- 186 Терминът „Нова английска буржоазия“ срещаме в K r a u s e, O. Vosster and the future of nationalist policy, OPTIMA, Vol. 16, dec. 1966, № 4, p. 176. По-късно той става основен в политическата фразеология на А. Херцог. С него той изразява виждането си за компромисността при провеждането на апартейда.

ИДЕИ И ПРОГРАМИ ЗА ИЗДИРВАНЕ И ПУБЛИКУВАНЕ НА ПИСМЕНИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ

АНДРИАНА НЕЙКОВА

Катедра по архивистика и помощни исторически дисциплини

**Андриана Нейкова. ИДЕИ И ПРОГРАММИ ПОИСКА И ПУБЛИКАЦИИ ПИСЬМЕННЫХ
ИСТОЧНИКОВ БОЛГАРСКОЙ ИСТОРИИ**

Исследование посвящено развитию публикаторской деятельности и археографии как специализированной теории и методике в Болгарии в период после Освобождения до наших дней. На основе нового архивного материала и анализа осуществленных изданий исторических источников установлены и охарактеризованы этапы, направления и механизмы в организации публикаторской деятельности. Прослеживается постепенное накопление опыта и создание традиции, а так же влияние иностранных теоретическо-методических достижений и моделей в этой области знания и практики. Представлены тоже „забытые“ идеи, программы и десятилетние усилия И. Шишманова, В. Златарского, П. Никова, П. Мутафчиева, И. Дуичева и других выдающихся болгарских историков того периода по публикации исторических источников как многотомной серии. Раскрываются их оригинальные взгляды относительно принципов и методов работы в процессе подготовки документальных изданий.

**Andriana Neykova. IDEAS AND PROGRAMMES FOR SEARCH AND PUBLICATION
OF ARCHIVAL DOCUMENTS ON BULGARIAN HISTORY**

The present research is devoted to the development of publications of written documents as special theory and methods in Bulgaria after the liberation (1878) to resent times. On the basis of unpublished documents and analysis of already published corps of historical sources, the periods, the directions and the mechanisms of the organisation of publication activities are established and summarized. Attention is paid to the gradual gathering of experience and the build up to traditions in this field of scientific knowledge and practice. For many years the works and concepts about the publication of written documents of such historians as Ivan Shishmanov, Vassil Zlatarski, Peter Nikov, Peter Moutatchiev, Ivan Duichev were forgotten. They proposed some original ideas about the composition of a multy volume series of documents concerning the preparatory stages preceding the publication which ideas are thoroughly studies in this paper.

Публикуването на писмени извори за българската история в печатни или фототипни издания е специализирана научна дейност с дълголетни традиции.

Главната цел и смисълът на тази дейност, която е скъпо струваща за всяко общество, е създаването на документални издания, предназначени за изследванията по история, както и за нуждите на обществения живот като цяло.

Документалните издания, които съдържат писмени извори, възпроизведени печатно или фототипно, осигуряват равностойна замяна на съответните оригинали, спестяват ценно време на изследователите при издирването и проучването на необходимите извори. Чрез тези издания се поставят научните проблеми още с подбора и публикуването на извори по предварително избраните теми, въпроси и т. н. Наличието на такъв публикуван материал не може да бъде отминато и пренебрегнато от изследователите. Това задължава и осигурява по-голяма обективност при определяне на кръга от извори в процеса на историческите изследвания. Въпреки че не съдържат анализ и обобщения, за разлика от научните трудове, документалните издания съдействат за реконструирането на съществени страни от миналото, допринасят за развитието на самата историческа наука. Следователно по гносеологичен статус те са едновременно част от изворовата база и от историческата книжнина.

Документалните издания не са адресирани само към непосредствено заетите с научни изследвания специалисти. Те представляват интерес и за по-широки читателски кръгове, формират отношението на обществото към миналото, към литературното и документалното наследство като национална и общочовешка културно-историческа ценност.

Стремехът и усилията да се предоставят за използване писмените паметници и архивните документи като обществено и научно достояние са характерни за културните традиции и развитието на модерната историческа наука. Още през XIX в. в повечето европейски страни (Германия, Франция, Русия, Англия, Италия и др.) се предприема проучване и публикуване на писмените извори за националната им история под формата на многотомни серии (корпуси). Най-често тези издания се подготвяли от специализирани комисии, които били организирани към академиите на науките, архивите или други научни и културни институции в отделните страни.

Както е известно, според тогавашните научни критерии за ценни били смятани предимно наследените от миналото писмени паметници и документи. Сравнително рядко съвременните архиви, т. е. документални извори, ставали обект на научни изследвания или на публикуване.

По същото време започват да се разглеждат и осмислят теоретичните и методическите въпроси на публикаторската дейност. В резултат се обособява научната дисциплина „археография“, която изучава и разработва именно принципите и методите във връзка с публикуването на писмените исторически извори.

Налага се едно пояснение. Терминът „археография“ е от древногръцки произход *ἀρχαῖος* (*ἀρχαῖον*) – старинен, древен, и *γραφω* – пиша, преписвам. Негова-

та първоначална употреба съпада с етимологичното му значение – преписване на старинни (древни) текстове за нуждите на тогавашната обществена практика и интереси. С посочената дейност се занимавали специално обучени писари, наричани съответно „археографи“.

Освен чрез преписване, някои закони и договори, както и важни събития (делата и военните победи на владетели и т. н.) били публично огласявани с помощта на надписи, изсечени върху каменни плочи и колони. Те били поставяни на площи, по стените на храмове и други обществени сгради.

Достигнали до нас като епиграфски паметници, това са всъщност най-ранни начини и форми за публикуване на текстове и документи. Обяснимо е, че те значително се различават от съвременните документални издания, при подготовката и отпечатването на които все по-често се използват информационни (компютърни) технологии.

Средновековието наследява от античния свят същата техника и писане, респ. на документиране на обществения живот и публикуване на текстове, която останала непроменена до откриването на книгопечатането през XV в.

Що се отнася до термина „археография“, през периода от края на XVII до началото на XIX в. той се използва в Италия, Германия, Франция и други западноевропейски страни, но вече успоредно с археологията при проучване на паметниците на изкуството и литературата от гръко-римската древност. Това своеобразно терминологично съперничество приключва в полза на археологията. Като остава без свой собствен предмет, археографията изчезва завинаги не само от областта на класическите древности, но и от западноевропейската научна терминология.

Същевременно в началото на XIX в. археографията се появява в Русия със същото значение, както в посочените западноевропейски страни. Единствената разлика е, че се визират руските средновековни вещевени, художествени и писмени паметници. Постепенно обектът на археографията се ограничава само с писмените паметници за историята на Древна Рус, а предметът ѝ – с въпросите на тяхното системно издирване, описване и публикуване¹. Така археографията се утвърждава в руската научна терминология с ново, различно от Античността и Средновековието значение, като наименование на научна дисциплина и специализирана дейност по публикуването на писмени исторически извори.

В най-ново време използването на този архаичен, многозначителен и следователно спорен термин продължава. Въпреки етимологичното несъответствие, археографията присъства в понятийния апарат и терминологичната система на съвременната наука, включително и в българската².

Най-ранната поява на този термин у нас е свързана с учредената през 1905 г. Археографична комисия към тогавашното Министерство на народното просвещение (МНП). От друга страна, досега не са приведени в известност и не са проучени по-системно фактите за развитието на българската археография като теория, методика и практика³.

Изобщо не е разглеждан в специализираната литература въпросът за идеите и програмите за издирване и публикуване на писмените извори за българската история. А запазените документални свидетелства във вид на проекти, предложения, доклади и други разработки потвърждават, че за решаването на тези проблеми се е работило настойчиво и с професионална компетентност. За съжаление, състоянието на изворовата база, липсата на необходимите средства и кадри са затруднявали подготовянето и отпечатването на замислените документални поредици. Съответните проекти и програми, въпреки техните достоинства и значение за изследванията по история, не са реализирани изцяло.

Посочените неизяснени въпроси ще съставляват предмета на изследването ни, а от тях произтичат и задачите, които бихме искали да решим:

- представяне по хронологичен признак на отделните програми за издирване и публикуване на писмените извори за българската история, а също и на свързаните с тях издания;

- систематизиране и преценка на вижданията за принципите и методите на работа при подготовката на тези издания през отделните периоди;

- опит за периодизация на историята на българската археография и публицаторска дейност от гледна точка на състоянието на изворовата база и изследванията по история.

Налага се да разглеждаме избраната тема в сравнително широки хронологически граници (от Освобождението насам), т. е. в различни исторически периоди. В противен случай резултатите от изследването ни не биха били цялостни, съпоставими и приложими при по-нататъшното развитие на археографията, както и на публицаторската дейност при сегашните сравнително по-ограничени възможности в тази насока, а значително по-високи изисквания към качеството на документалните публикации.

Научният и общественят интерес към българското минало и исторически свидетелства се заражда през епохата на Възраждането ни (XVIII–XIX в.). В условията на османското робство Българското възраждане се характеризира още с процеса на формирането на българската нация, с мощните културнонационални движения, с упоритата борба за политическо освобождение и възстановяване на българската държавност⁴. Ето защо интересът на българите в поробените земи и в емиграция към собственото културноисторическо наследство през разглеждания период е не само подчертано засилен, но и с важно политическо значение. Идеолозите и организаторите на националноосвободителната революция постоянно издирват исторически свидетелства и факти, свързани с историята на българската средновековна държава и култура, които използват като аргументи и надеждно оръжие в борбата за националното ни самосъзнаване и самоутвърждаване. Неслучайно

значително място във възрожденската книжнина и периодичен печат заема историческата тема⁵.

През XVIII в. чуждестранната историография също се насочва към българското средновековно книжовно наследство, предимно по линия на византоложките и славистичните изследвания⁶. В издадените през първата половина на XIX в. описи на славянски ръкописи, намиращи се в руски църковни, държавни и частни сбирки, се съдържат десетки заглавия на български средновековни писмени паметници и документи. Известно е, че много от тях са достигнали до нас само във вид на похъсни преписи или редакции, които се намират, по обясними причини, в чуждестранни хранилища и колекции.

Оригиналните български средновековни писмени паметници, доколкото са могли да оцелеят след османското завоюване и целенасоченото им унищожаване впоследствие от страна на фанариотското духовенство, също са били изнасяни в чужбина от учени, монаси, дипломати и други при техните пътувания по Балканския полуостров и по нашите земи⁷.

Понастоящем списъкът на българските средновековни книги и документи, съхранявани извън страната, е внушителен. Обширен е и географският район на културните средища и институции, които са успели да ги придобият по някакъв начин⁸.

Публикуването на тези извори започва през първата половина на XIX в. във връзка с интересите и изследванията на чуждестранните учени (слависти, византинисти, българисти и др.), за които те са имали първостепенно значение. Следователно чуждестранната историография не само влияе в методологично и тематично отношение върху развитието на българската възрожденска историография през разглеждания период, но има съществен принос за формирането на нейната изворова база чрез първите публикации на български средновековни писмени паметници и документи.

За съжаление възможностите за научни изследвания или публикаторска дейност в поробените ни земи са били още много скромни и далеч от европейските традиции и постижения. Липсвали са архиви, библиотеки, научни и учебни средища, специалисти – с изключение на малцината възпитаници на чуждестранните университети като Сп. Палаузов, М. Дринов и др.

Ето защо предимно любителските занимания и усилия са осигурявали издирването и опазването на българските старини, включително и документалното ни наследство. За популяризирането и силния обществен резонанс на тази идея заслугата е била на Г. С. Раковски, В. Априлов, Неофит Бозвели, П. Р. Славейков, Л. Каравелов и още много други български възрожденци. Те и сподвижниците им започнали да създават частни сбирки от ръкописни книги, документи, монети и т. н. Има сведения, че сравнително богати сбирки притежавали Ст. Захариев, Й. Хаджиконстантинов – Джинот, С. Филаретов, Н. Геров. През 1853 г. лично Джинот изпратил дописка в „Цариградски вестник“ за своята сбирка от 76 ръкописни

книги⁹. Около 30 ръкописа са оцелели и от сбирката на Н. Геров¹⁰.

През разглеждания период започва да се обръща внимание и да се полагат специални грижи за опазването и на документите, свързани с живота и борбите на самото българско възрожденско общество. Благодарение на това се формират фондове – както лични, така и на някои от българските институции (общини, еснафи, църкви и манастири, културни, политически и други организации).

Н. Рилски споделя в писмото си до Р. Попович от 20. XII. 1838 г., че пази „... сичките писма, приятелски и неприятелски, потребны и непотребны...“¹¹

Старателно запазвал своите ръкописи и документи и Н. Бозвели. Един от неговите ученици бил задължен да подрежда книжата му и да прави копия на писмата, които той изпращал и получавал¹².

Г. С. Раковски също полагал изключителни грижи за събирането и подреждането на личния си архив, който днес е един от най-богатите и ценните фондове от възрожденската епоха. По този повод Ив. Шишманов отбелязва през 1916 г.: „... Известно е, че Сава Раковски, очевидно в съзнание за централната роля, която бе повикан да играе в процеса на нашето политическо възраждане, има честита мисъл да запази всички документи, способни да хвърлят светлина както върху личното му участие в тоя процес, тъй и върху генезиса и последователния развой на последния.“¹³

През 60-те и 70-те години на XIX в. в тогавашния български периодичен печат се появяват първите публикации на документи от тази епоха. Подборът им се определя от стремежа на авторите те да послужат предимно като идейна подкрепа на националноосвободителното ни движение.

С такива намерения Раковски поставя въпроса за съдбата на архива на Н. Бозвели и изразява готовност да публикува негови ръкописи и документи, ако му бъдат изпратени. Той е бил убеден, че непримиримата борба на Бозвели срещу духовното иго на Цариградската патриаршия и за самостоятелна българска църква има важно обществено значение и въздействие като пример в заключителния етап при решаването на българския църковен въпрос.

Няколко години по-късно В. Друмев успява да публикува в Периодическото списание (ПСп) – издание на Българското книжовно дружество в Браила, известно то съчинение на Н. Бозвели „Мати Болгария“¹⁴. Още тогава той го оценява като „... интересно за нас българите и за всеки образован човек“. Отбелязва също, че притежава други 25 труда на Бозвели, които възнамерява да използва при съставянето на неговото „животоописание“. Посочената публикация е била направена по препис и с нормализация на текста (т. е. осъвременяване) за улеснение на читателите на описанието¹⁵. В ПСп се публикува и автобиографията на Софроний Врачански „Житие и страдания грешнаго Софрония“¹⁶. Текстът е бил препечатан от в. „Дунавски лебед“, в който това съчинение е публикувано за първи път 10 години по-рано и въз основа на неточен препис. Новото в ПСп е, че след текста на автобиографията са поместени допълнителни обяснителни бележки по съдържанието, за остарелите и чуждите думи и др.

Както подчертава редакцията на списанието, със събирането и публикуването на документи и материали от този вид тя се стреми да подпомогне написването на история на Българското възраждане – „... умствено и нравствено“, а също и изследвания, посветени на живота и дейността на видни български възрожденци¹⁷. По този начин именно ПСп поставя началото на по-системно издирване, събиране и публикуване на документални извори за нуждите специално на българската историография през разглеждания период. Подобна дейност отговаря на образователните и научните задачи, които Българското книжовно дружество си определя и утвърждава в своята програма. Разбира се, неговите възможности в това отношение са били скромни, тъй като на практика са могли да оказват съдействие главно членовете на дружеството, а също спомоществователите и читателите на списанието.

Едва след Освобождението и възстановяването на прекъснатата ни държавна традиция се създават необходимите условия за по-организирано развитие на българската култура и наука, включително и историческата. Закъснелият преход от романтичното вдъхновение към професионалния подход при изучаването на историческия процес в миналото изисквал осигуряването на достъпна за специалистите изворова база. В този начален етап научните интереси били насочени, както е известно, към проблеми и съответно към извори за историята на Българското средновековие и към току-що отминалата епоха на Възраждането.

Проучването на изворите и установяването на историческите факти обаче били свързани със сериозни затруднения поради унищожаването и разпиляването на значителна част от националното ни документално наследство още през вековете на османското робство (XV – XIX в.). А след Освобождението оцелелите документални свидетелства били във владение на частни лица (архивите на Възраждането ни), или се съхранявали в чуждестранни архивохранилища, библиотеки и музеи, както повечето български средновековни писмени паметници. При това нито на обществеността, нито дори на специалистите било известно колко и какви извори са се запазили, каква е тяхната историческа ценност и къде се намират, за да могат евентуално да бъдат използвани. Едва през 1951–1952 г., сравнително много късно, у нас се създават архивни учреждения и архивно законодателство, т. е. поставят се основите на българското архивно дело като реална предпоставка за опазването на историческата памет на нацията и на държавата ни.

Ето защо въпросът за системното издирване, проучване и публикуване на писмените извори за българската история в периода след Освобождението до началото на 50-те години на нашия век придобива първостепенно значение не само заради по-нататъшното им опазване, но и като условие за изследванията по история. Многобройни и настойчиви били опитите, предприети по инициатива на частни лица, а по-късно и от отделни институции, за осъществяването на тази идея. Различни причини обаче попречили да се подготвят и отпечатат замислените документални издания и поредици като най-често единствено достъпната за използване

част от изворовата база на българската историческа наука през разглеждания период.

Най-ранните документални публикации непосредствено след Освобождението са свързани с историята на Българското възраждане и са дело на бивши участници в националноосвободителните борби – З. Стоянов, Н. Обретенов, Ст. Заимов, К. Цанков и др.

Без да са били професионално ангажирани с историята, те първи започват да издирват, събират и публикуват архивни документи и материали от възрожденската епоха. Още през 1883 г. Н. Обретенов и З. Стоянов подали молба до Министерския съвет на Княжество България за отпускане на парична помощ. С очакваната сума те смятали да обиколят редица селища по р. Дунав в България и Румъния и по този начин да съберат документалните свидетелства за националноосвободителното революционно движение¹⁸.

Въпреки че не получили финансова подкрепа от държавата, все пак успели да организират експедицията си и открили ценни документи. Някои от тях З. Стоянов използвал при написването на книгата си, а Н. Обретенов – за своите мемоари.

Насърчени от тези находки, Н. Обретенов и Ст. Заимов си поставят задача да съберат документите на българските политически и революционни организации през Възраждането и да ги публикуват в специален сборник. По този повод Ст. Заимов потърсил съдействие от читателите на Сборника за народни умотворения, наука и книжнина (СБНУНК): „... Ето вече десет и повече години стана откак систематически търся такива документи, но резултатът е почти нищожен. Ползвам се от случая и моля заради историческия интерес всички онези, които имат на ръка какъвто и да било документ (...), да ги проводят или до Н. Обретенов в Русе, или до мене в Кюстендил, за да се приберат в едно и да се отпечатаат в един сборник. Такъв един сборник от документи по дейтелността на тайните Български революционни комитети, начевайки от 1866 – 1877 г., е необходимо нужен за върното историческо оценение на събитията.“¹⁹

Тези публикации в нериодичния печат и изданията успяват да привлекат вниманието на обществеността върху съдбата на възрожденското ни документално наследство и особено върху опасността от неговото разпиляване и унищожаване. В отговор били направени конкретни предложения и предприети първите стъпки в тази насока.

Комитетът „Цар Освободител“, който бил учреден във връзка с честването на 25-годишния юбилей от Освобождението и развивал дейност под председателството на Ст. Заимов, взел решение за построяването на Музей на Българското възраждане и освобождение. Предвиждало се в един от отделите на бъдещия музей да бъдат събрани всички архивни документи от тази епоха²⁰.

Същата идея се възприема и в Сборника за народни умотворения, наука и

книжнина – официално издание на Министерството на народното просвещение. Още през 1889 г. Ив. Шишманов, от името на редакцията, призовава читателите на сборника да започнат издирване на „писма или други книжа и записки“ на по-видни възрожденски дейци: „Подобните материали, както е знайно, са твърде важни източници за историята на нашето книжно и политическо възраждане.“²¹ Той споделя намерението на редакцията на сборника да публикува най-редовно такива документи, ако ѝ бъдат предоставени, и да ги съхранява до създаването на Музей на Българското възраждане, на който се задължава да ги предаде.

За целта била открита рубриката „Материали за историята на Българското възраждане“, която била поддържана без прекъсване през целия период от 1889 до 1912 г. в 26 поредни тома. Общо били публикувани около 1400 документа от български произход, които заемат близо 2000 страници. Освен тях, в СБНУНК намерили място и неколкостотин чуждестранни (османски, а също австрийски, немски, френски и румънски) дипломатически документи, свързани с националноосвободителното ни движение²².

Автори на посочените публикации са не само любители, представени от К. Цанков, Ст. Заимов и др., но вече и историци специалисти като Ив. Шишманов, Й. Попгеоргиев, В. Златарски, Ст. Романски²³. Тяхната публикаторска дейност в случая е подчинена на научните им интереси и съпътства техните изследвания по история на Възраждането.

Особено се открояват усилията на Ив. Шишманов, който като учен, редактор на СБНУНК и министър на просвещението (1903 – 1907) активно съдейства за формирането на първите специализирани архивни сбирки към някои институции – в редакцията на СБНУНК, в Музея на просветата към МНП, към Народния музей в София и др. . . .

Благодарение на тези сбирки през 1906 г. става възможно създаването на Архив на Възраждането към Народния музей. В неговия правилник се посочва, че: „... Назначението на архива е да тури в ред всичко, що се отнася до духовния живот на българите, та да може въз основа на събрания материал да се проучи по-обстойно Българското възраждане.“²⁴

Трябва да поясним, че посочените сбирки не са архивни учреждения в общоприетия смисъл на това понятие. Тяхната поява е едно компромисно решение за възлагането на допълнителни „архивни“ функции на други културни учреждения – библиотеки, музеи, читалища и т. н., без с тях да се решава въпросът за необходимостта от създаване на Национален исторически архив по примера на повечето европейски страни през същия период.

Липсата на интерес и загриженост от страна на официалните власти за опазването и използването, включително и за научни цели, на наследените от миналото документи са показателни за разглеждания период. Единствено в Закона за старините от 1911 г., който третира културноисторическите паметници като цяло, се споменават съответно и „документите“, но само от периода до 1878 г.²⁵ Напълно

били изключени съвременните тогава документи, които очевидно не представлявали историческа ценност за законодателя. Следователно тази категория документални извори била обречена на унищожаване след приключване на тяхното оперативно използване в държавните учреждения и при липсата на споменатия Национален исторически архив, който да осигури съхранението на исторически ценните документи от този период.

За съжаление, тази практика се утвърждава. Положението не се променя и след 1923 г., когато на Архивния отдел в Народната библиотека в София били възложени и функциите на държавен (в смисъл национален) архив²⁶. Въпреки осъзнатата от обществото необходимост от опазването на документите, създавани от държавните учреждения, повечето от тях изобщо не се възползвали от предоставената им възможност да предават ненужните си архиви (т. нар. „книжа“) в Народната библиотека. Това изисквало предварителна подготовка на документите, тяхното подреждане и описване в дела. Много по-лесно било периодично да се изгарят старите преписки²⁷.

При това положение обявяването на архивните документи и писмените паметници за старини под юридическата защита на държавата имало декларативно значение. То не било съпътствано от системни грижи и действия за организиране на тяхното опазване чрез специализирани архивни учреждения, каквато била практиката в другите страни през разглеждания период.

Както е известно, за много от европейските държави този етап бил значително по-ранен – още в периода след Френската буржоазна революция от края на XVIII и през XIX в. Най-напред във Франция, а след това и в останалите буржоазни държави се приемат специални закони, с които се гарантират правата и достъпът на широки кръгове от населението при използването на архивните документи както за административни, така и за научни цели. Регламентирани са и принципите за организация на тези документи, които са обявени за „публични“, т. е. за притежание на нацията, на обществото²⁸.

Вместо архиви у нас се създават само няколко обществени сбирки от архивни документи, в които е обхваната на практика незначителна част от националното ни документално наследство. Неразвитостта на българското архивно дело и несъвършеното законодателство в тази област затруднявали използването на документалните извори, включително и работата по тяхното публикуване. Ето защо в различните програми за системно публикуване на този вид извори подготовката на съответните документални издания задължително се свързва с условията за осигуряване на предварителното издирване на писмените извори за българската история в страната и извън нея. Тази задача не е решена и досега, което създава проблеми на архивните учреждения и на съвременната българска публикаторска дейност.

Както вече се отбеляза, през 1905 г. към тогавашното Министерство на народното просвещение е учредена т. нар. „Археографична комисия“. В проектоправилника за нейната дейност, запазен в личния архивен фонд на проф. Ив. Шишма-

нов, се пояснява, че тя: „ . . . ще има за цел да урежда и издава серия от отделни книги, в които ще се публикуват текстовете (по възможност от оригинали) на исторически и литературни паметници, отнасящи се към българската старина и българското отечество.“²⁹ Определя се също съставът на комисията от 5 души – специалисти по история и литература, като основното им задължение е да се грижат за издирването и събирането на „ . . . досега неиздадени, издадени, но недостатъчни и неудовлетворително издадени паметници“³⁰.

Специализираното издание „Български старини“ се предвиждало да бъде с научно-критичен характер, което означава, че съответните публикации са предназначени предимно за научноизследователски цели. В последвалите съобщения в печата, с които се оповестява създаването на тази комисия, отново се подчертава, че тя трябва да организира издаването на „ . . . по-важните български езикови, исторически и художествени паметници, които се намират в България и в чужбина“³¹.

Имената на членовете на Археографическата комисия – проф. В. Златарски, проф. Б. Цонев, проф. Л. Милетич, а също и личната ангажираност на проф. Ив. Шишманов като министър на просвещението по същото време били гаранция за заявените амбициозни намерения. За сравнително кратко време чрез поредицата „Български старини“ действително се публикуват ценни паметници, свързани с историята на Българското средновековие и възраждане – Добрейшово евангелие (кн. 1, 1906) и Врачанско евангелие (кн. 4, 1914), подготвени от Б. Цонев; Копривщенски дамаскин (кн. 2, 1908) и Свищовски дамаскин (кн. 7, 1923) – от Л. Милетич; Охридски апостол (кн. 3, 1907) – от С. Кубалкин; Борилов синодик (кн. 8, 1928) – от М. Попруженко, и т. н.

Всички тези публикации по правило се предхождат от прецизни езикови и палеографски изследвания, поместени като предговори към отделните оригинални текстове. В научно отношение те не отстъпват на по-ранните и единствените до момента чуждестранни публикации на литературни и исторически паметници на българската средновековна държава и култура. Същевременно тяхното значение като принос към изворовата база на историческата ни наука е изключително, тъй като възможността за използването на изворите за българската история за научни цели са били, както видяхме, крайно ограничени. Въпреки обнадеждаващото начало, Археографическата комисия бързо приключва с „програмата“ си. От 1911 г. нейното списание „Български старини“ започва да се финансира и издава от името на Българската академия на науките (последната книжка с № 14 е отпечатана през 1945 г.).

При създаването на тази комисия и организирането на нейната дейност съзнателно се следва опитът на другите европейски страни с вековни традиции и водещи в тази област на знанието и практиката – Германия, Франция, Италия, Русия и т. н. Що се отнася до името на комисията, то било заимствано, без съмнение, от тогавашната Археографическа комисия към Академията на науките в Петербург³².

Отбелязано беше, че по това време археографията вече не се среща в понятиения апарат на западноевропейската наука. В Русия обаче тя започва да се използва като наименование на научна дисциплина и на съответната дейност по издирването, описването и публикуването на руските средновековни писмени исторически паметници.

В България разглежданият термин се възприема по аналогия от членовете на Археографичната комисия. След прекратяването на нейната дейност археографията не се споменава у нас до 1949 г., когато Ив. Дуйчев отново въвежда термина във връзка със специфичните методи на описване и издаване на писмените паметници и архивните документи³³.

Причините за бавното и трудно утвърждаване на археографията в българската научна терминология са не само в липсата на традиции и научни интереси в тази област, но и в сравнително малкото документални издания, които успявали да подготвят и отпечатат. Това изисквало висококвалифицирани кадри, значителни финансови средства и модерна полиграфична база, с каквито в този етап не разполагали.

Следващите опити за организиране на публикуването на писмени извори за българската история са тясно обвързани с идеята за създаване на един цялостен корпус на тези извори, наречен в конкретните предложения и проекти „Monumenta Bulgariae Historica“ – MBH (Паметници за българската история).

Ще припомним, че учреденото през 1819 г. в Германия „Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde“ (Общество за ранната немска история) успешно реализира известната и смятана и досега за класически образец многотомна серия „Monumenta Germaniae Historica“ – MGH (Паметници за немската история). В процеса на практическата си работа сътрудниците на изданието разработват и прилагат основните методи за критично издаване на немските средновековни писмени извори. Това им позволява да създадат система от правила за подготовката на отделните томеове на MGH, включително и за публикуването на различните видове писмени извори.

В повечето западноевропейски страни тези правила се възприемат като задължителни норми при публикуването на средновековните им писмени паметници и документи. Това било възможно, тъй като най-често средновековните извори са на латински език и в отделните страни се публикуват в оригинал (на латински) и в превод (на немски, френски, английски, италиански език и т. н.). Особено важно значение имало заимстваното от MGH методическо изискване за единство на изворите, които се публикуват, с оглед на всички съществуващи варианти на текста на хроники, летописи, законодателни кодекси, жития и др. Също под влияние на MGH, документалните издания започват да се снабдяват с коментари (обяснителни бе-

лежки по текста и съдържанието на публикуваните извори), с указатели и т. н.

Що се отнася до научните критерии за оценка на оригиналността на средновековните актове (в смисъл официални документи) и писмени паметници, те са постижение на френската дипломатика и палеография от предходния период – XVII и първата половина на XVIII в. Заслугата е на т. нар. „мавристи“ – бенедиктински монаси от конгрегацията на Св. Мавро, която била организирана през 1627 г. с център абатството Сен-Жермен-де-Пре (Париж). В продължение близо на два века мавристите не само издирват и публикуват исторически извори, но и написват забележителни трудове, посветени на отците на църквата, на самия бенедиктински орден, на църковната и политическата история на Франция, на помощните исторически дисциплини и др.

Още през 1648 г. Генералният капитул (Общото събрание на членовете на ордена) приема подробен план за тази си дейност³⁴. Били разработени специални правила за съхранение на ръкописите и използване на библиотеката. Конгрегацията потърсила съдействието на частни лица и на различни институции, за да ѝ предоставят за временно ползване или като дарение интересующите я средновековни документи и ръкописи. А след като била унищожена, нейната дейност в тази насока успешно продължава Френският институт, чиито кадри и сега подготвят много ценни и солидни издания³⁵.

Мавристите създават и първите трудове, които с появата си получили всеобщо признание на основополагащи в областта на помощните исторически дисциплини. През 1681 г. Жан Мабийон (J. Mabillon) издава своя внушителен „Трактат за дипломатиката“ (*De re diplomatika libri*), с който на практика утвърждава тази дисциплина като система от строго определени принципи и методи във връзка с установяване оригиналността на средновековните актове. В историята на френската и европейската палеография се откроява също и името на Бернар Монфокон (B. Montfaucon), който прилага нов методически път за сравнително изучаване на гръцката и латинската палеография.

Следователно именно мавристите през разглеждания период разработват, систематизират и предоставят на специалистите медиевисти научнообосновани принципи и методи за критично проучване на средновековните писмени извори с оглед както на тяхното публикуване, така и на използването им като изворова база за изследванията по история.

Предложенията и проектите за подготовката и отпечатването на подобен на MGH корпус на писмените извори за българската история са дело на представители на споменатия сравнително тесен кръг от историци и филолози, сред които са Ив. Шишманов, В. Златарски, П. Мутафчиев, К. Кацарски и др. Интересното е, че техните инициативни документи са адресирани до членовете на Историческото

дружество, а по-късно и до Българската академия на науките. Това са били единствените институции тогава, които са заинтересовани и разполагат с някакви възможности за решаването на подобна задача.

Както и при първия опит с Археографичната комисия към МНП, в новите предложения продължава да се защитава идеята, че подготовката и отпечатването на документални издания за научни цели трябва да се възложат на специализирана комисия.

Известно е, че още при учредяването си, Историческото дружество определя като една от своите най-важни задачи описването и събирането на паметниците за националната ни история³⁶. За целта се предвижда да се привлекат учителите от цялата страна. Настоятелно им се препоръчва да изпращат в дружеството реферати с резултатите от тези издирвания. Началото се поставя с реферата на Й. Попгеоргиев, учител в Първа мъжка гимназия в София. Той описал събраните лично от него възрожденски архивни документи с подробни сведения за съдържанието и времето на създаването им³⁷.

През 1904 г. по предложение на В. Златарски, който по това време е секретар на дружеството, годишното събрание обсъжда възможността за публикуването на писмени исторически паметници. С голяма надежда очаквали помощ от Ив. Шишманов, който като министър на народното просвещение бил обещал подкрепата си на дружеството в тази дейност. Подготовката на бъдещото документално издание се възлага съответно на Д. Агура, Й. Иванов, В. Златарски и Г. Баласчев³⁸.

През 1925 г. отново В. Златарски, но вече като председател на дружеството, докладва пред редовното годишно събрание, че той, заедно с П. Мутафчиев и П. Ников „... вземат инициативата да подредят и подготвят за издаване паметниците на българската история в „Monumenta Bulgarica“³⁹.

Предложението на Златарски е утвърдено като обща задача. Предвижда се и създаването на комисия по изданието с автономен статут и собствен правилник.

През следващата година официално се потвърждава, че подготовката на това издание продължава и е предстоящо в близко бъдеще отпечатването на първия том⁴⁰.

През 1930 г. обаче неговото отпечатване се отлага за пореден път, без обяснения⁴¹. А през 1934 г. се обсъжда вече въпросът, да се използват предвидените 6 700 лв. за „Monumenta Bulgarica“ за други цели⁴². Това всъщност е отказ от замислената поредица. Причините са вероятно в затрудненията на съставителите при реализирането ѝ, въпреки че се опитват в продължение на 3 десетилетия да постигнат резултат.

Същите идеи и предложения във връзка с въпросите за системното публикуване на изворите за българската история под формата на многотомен корпус откриваме и в известната встъпителна лекция на П. Ников като доцент, представена през 1920 г. в Историко-филологическия факултет на Софийския университет⁴³. Съвпадението е обяснимо. Както отбелязахме, през 1925 г. по линия на Историче-

ското дружество се възлага на П. Ников, съвместно с В. Златарски и П. Мутафчиев да подготвят това издание. Следователно на Ников очевидно принадлежи идеята за издание от вида на „Monumenta Bulgariae Historica“. В началото на лекцията си той отбелязва, че през XIX в. в западноевропейските страни под влияние на принципите на философския позитивизъм върху изследванията по история се извършила огромна работа по предварителното проучване и публикуване на историческите извори, т. е. по осигуряване на фактологическата база на историческата наука. В сравнение с техните постижения обаче, у нас тази дейност според Ников е все още неразвита. „Нито за една епоха от нашата история, нито за един отделен въпрос дори не са изчерпателно издирени, събрани и критически издадени всички исторически материали“ – изтъква авторът⁴⁴.

Сериозни проблеми поражда липсата на специалисти историци, тъй като повечето издатели са любители и без научна подготовка. Ето защо Ников предлага да се създаде специална комисия, която да обедини усилията на българските историци в тази насока. Той поставя и въпроса за необходимостта от достатъчно бюджетни средства, с които да се осигури финансово работата по издирване и копиране на изворите за българската история, намиращи се извън страната. За събирането на архивните документи у нас той се надява на помощта и съдействието на учителите. Ников смята, че публикуването на изворите за националната ни история трябва да бъде под формата на голяма сбирка с общото название „Monumenta Bulgariae Historica“. Привърженици на същата идея са В. Златарски и П. Мутафчиев заедно с членовете на Историческото дружество. Естествено, че за една институция, действаща на обществени начала, подобна задача се оказва неизпълнима.

Сравнително с по-големи възможности да организира публицаторската дейност в национален мащаб разполага през разглеждания период Българската академия на науките. След МНП именно БАН поема задължението да осигури изворовата база на историческата ни наука, включително и чрез документални извори.

Важно направление в изследванията по история от страна на Академията са проучванията на културния националноисторически процес в Македония, Тракия и Добруджа. За целта постоянно се финансират специални научни експедиции в посочените райони. Работи се главно по издирването, описването и събирането на документални свидетелства за българската история и култура. В много случаи това означава навременното им спасяване от системно унищожаване⁴⁵.

Към Историко-филологическия клон на академията е сформирана Историческа комисия, на която се възлага да подготви и отпечата многотомна серия „Документи по българската история“. Предвижда се чрез нея да бъдат обхванати, т. е. издирени и публикувани „... всички книжовни паметници и документи, отнасящи се до българската стара и нова история, пръснати по разни европейски хранилища и държавни архиви“⁴⁶.

Първият том е отпечатан с големи усилия едва през 1931 г. и съдържа документи от личния архив на Найдено Геров, т. е. домашни извори⁴⁷. През 1932 г. е

издаден и вторият том с документи от същия архив. Следва нова продължителна пауза, за да се издадат през 1940 и 1942 г. още два тома от тази поредица. В тях са включени османотурски документи, издирени, копирани и преведени през 1935 г. от П. Дорев, които се публикуват под редакцията на П. Мутафчиев. През 1948 и 1951 г. излизат последните два тома от поредицата. Те съдържат австрийски дипломатически документи, свързани с българското националноосвободително революционно движение. Документите са издирени и подготвени за публикуване от П. Ников през 1924 – 1925 и по-късно през 1935 г., когато е специално командирован във Виена с тази задача⁴⁸.

Следователно за 20 години са отпечатани общо 6 тома и въпреки че се подготвят от изтъкнати специалисти, те са крайно недостатъчни за реалните нужди на историческата ни наука. Оказва се на практика, че за издирването и копирането на писмените паметници и документи, намиращи се в чуждестранните хранилища, са необходими както скъпо струващи и продължителни командировки, така и най-квалифициран труд. А финансовите средства, които получава академията, и недостатъчният състав от специалисти още тогава ограничават подобни проучвания, независимо от тяхното изключително важно значение за развитието на българската историческа наука.

Все пак през разглеждания период колегията историци и филолози в БАН постоянно отделя внимание на тези проблеми и се стреми да осигури документални издания, респ. изворова база, за изследванията по история. В отделните предложения продължава да се обосновава идеята за многотомно издание. Постепенно обаче първоначалните големи планове за „корпус на изворите“ или за „публикуването на всички извори“ стават по-конкретни и по-скромни като намерения и очаквани резултати.

През 1940 г. в доклад на Комисията по издаване на документи за българската история, адресиран до Историко-филологическия клон при БАН, за пореден път се представя програма за организиране на публицаторската дейност на академията⁴⁹. Този доклад досега не е бил известен на специалистите (историци, архивисти, археографи и др.), поради което ще си позволим да го разгледаме по-детайлно. Още повече, че документът бележи края на дълголетните опити и надежди да се подготви „*Monumenta Bulgariae Historica*“ под влияние на идеите и практиката на най-изявените в тази област европейски страни.

Посочената комисия е избрана през 1938 г. в състав: Г. Кацаров, П. Ников и П. Мутафчиев, със задача да обмисли въпросите, свързани с издаването на изворите на българската история. Преди комисията изобщо да пристъпи към задълженията си, П. Ников умира, поради което докладът със съответния анализ и предложение е подготвен от другите двама членове. По-точно, ръкописът е на П. Мутафчиев, макар и с подписа на Г. Кацаров.

Още в началото авторите поставят въпроса за начина на структуриране на бъдещото издание, което се предвижда да бъде със сравнително широки хроноло-

гични граници – от древността до 1878 г. Фиксирани са две възможности – по вида на самите документи или по епохи, т. е. предлага се да бъдат публикувани отделно: „античните исторически извори, след това средновековните и най-сетне тия за най-новата история“⁵⁰. Привеждат се убедителни аргументи за удобството и предимствата от избора на втория начин, който предполага събиране и подреждане на материалите според „трите главни исторически епохи“. Така биха се получили 3 корпуса от документални издания, които ще бъдат съвсем различни както по „естеството и духът на събраните в тях паметници, тъй и по работата за тяхното издаване“⁵¹.

По-нататък се разглеждат диференцирано въпросите, свързани с подготовката на посочените корпуси. Според авторите на доклада работата по издирването и проучването на изворите за българската история в турските архиви тепърва предстои да започне и вероятно ще трябва да продължи много десетилетия. Ето защо публикуването им ще бъде много трудно и бавно. Паметниците на Средновековието са по-малко от съвременните, т. е. тези от периода на турското робство, Възраждането и Освобождението ни.

От гледна точка на съотношението на оцелелите извори за отделните исторически епохи и резултатите от публикаторската дейност като цяло, се преценява за реално изпълнима препоръката към Академията да съсредоточи усилията си за организиране на издирването и публикуването на писмените паметници на Българското средновековие. Заключение е, че до момента те са публикувани не само фрагментарно, но и „некритично“, т. е. ненаучно, което затруднява използването им и изследванията по история в крайна сметка. Това именно налага в близко бъдеще да се издаде един „Корпус“ на средновековните ни писмени паметници. За целта се предлага и проспект, т. е. програма на изданието със следните уточнения: *Първо*, определя се конкретното съдържание на Корпуса в зависимост от вида на паметниците, създадени в периода, „... когато прабългарите и славяните излизат на историческата сцена и до началото на XV в., когато турското господство тук било напълно затвърдено“⁵². *Второ*, посочват се различните видове паметници, които евентуално ще трябва да се издирват (предимно в чуждестранните хранилища), да се проучат, копират и публикуват (съчиненията на средновековните византийски, арабски, арменски, западноевропейски и славянски историци, летописци и географи, в които се съдържат сведения за народа ни и обитаваните от него земи; агиографските паметници – жития, легенди, похвални или полемични слова, църковни служби и всички произведения, в които е отразен духовният и религиозният живот в страната ни; юридическите паметници, свързани с официалното и обичайното право в средновековната българска държава, грамотите на българските владетели, договори, кореспонденция и др.; надписи и преписки)⁵³. *Трето*, характеризират се основните принципи и методи на работа при подготовката на Корпуса, включително и външното оформление. *Четвърто*, определя се обемът на поредицата в 5 тома, всъщност за всеки отделен вид от паметниците. *Пето*, регламен-

тира се дейността на комисията във връзка с подготовката и отпечатването на Корпуса, взаимодействието ѝ с Историко-филологическия клон и с Управителния съвет на БАН, като е разработен и проект за правилник.

Интересното е, че този проект съществува и като самостоятелен вариант във фонда на П. Мутафчиев⁵⁴. Както установихме, и правилникът е негов автограф. Следователно се потвърждава предположението ни, че докладът също е бил написан лично от него, а вероятно само съгласуван с Г. Кацаров, който е специалист в друга област. Доколкото обаче той е бил член на комисията, е трябвало да подпише доклада, преди да бъде предоставен за обсъждане.

Методическите препоръки за подготовката на бъдещия корпус по отношение на критериите за подбора на текстовете за публикуване, избора на начин на предаване на оригиналния текст, изискванията за превода на чуждоезиковите паметници, характера на обяснителните бележки по текста и коментара по съдържанието имат преносно значение за утвърждаването на дипломатиката, палеографията и археографията у нас като научни дисциплини. За съжаление досега тези виждания на Мутафчиев не са оценени по достойнство и не са отразени в съвременната българска научна литература.

Корпусът е замислен предимно за специалисти, поради което методическите препоръки във връзка с подготовката му се определят в рамките на тогавашните представи за научния вид документални издания. Като общо изискване се отбелязва, че всеки от публикуваните паметници трябва да бъде придружен с необходимите сведения за неговия произход, за преписите (вариантите), в които е достигнал до нас и за по-ранните му публикации. Следователно се препоръчват принципи и методи на критично изучаване и публикуване на писмените извори за българската средновековна история и култура, които са утвърдени във водещите западноевропейски страни в тази област на знанието и съответните специализирани практически дейности.

Според Мутафчиев най-трудно ще бъде да се реши по какъв принцип да се систематизират паметниците в отделните томове – в зависимост от езика, на който са написани, времето на тяхното създаване или по хронологията на събитията, за които се отнасят. При това „домашните паметници“ представляват незначителна група сред преобладаващите чуждоезични паметници за Българското средновековие. Следователно делението им по този критерий при тяхното публикуване ще създаде неудобства както за съставителите, така и за читателите.

Мутафчиев обаче не е привърженик на систематизирането на съответните паметници и по другия възможен критерий – времето на тяхното създаване. Както е известно, повечето от българските летописни паметници се основават на по-ранни византийски и други автори. В случай, че при публикуването им те се подредят само според посочения критерий, ще попаднат в различни томове и раздели, а ще се отнасят до едни и същи въпроси. Ето защо Мутафчиев предлага паметниците от всеки вид да бъдат систематизирани с оглед хронологическата последователност

на събитията, отразени в тях. А ако домашните паметници имат и чужда основа (византийски оригинали, преводи и др.), те също трябва да се включат в Корпуса. Той изрично подчертава, че всички чуждоезични паметници трябва да бъдат с оригиналния си език, тъй като: „... и най-добрият превод съдържа интерпретацията на автора си“⁵⁵. Категоричен е също, че славянските, гръцките и латинските текстове в Корпуса не се нуждаят от новобългарски преводи. Българският учен-историк е задължен да познава добре тези езици. Допуска изключение само за паметниците от източен произход (арабски, персийски, арменски и т. н.), но само защото у нас по това време все още няма подготвени специалисти за тях. Това налага те да бъдат публикувани с паралелни преводи на български език. За целта БАИ трябва да осигури надеждни преводи на оригиналните текстове. Мутафчиев не е сигурен относно необходимостта от превод и на пахетничите на старофренски, старонемски и другите европейски средновековни езици, тъй като ще се наруши принципът, който защитава. Предлага този въпрос да се обсъди по-широко, като пояснява, че посочените извори вече са публикувани с преводи на новите европейски езици.

В работата по подготовката на Корпуса като цяло разграничава различни по сложност етапи. Смята, че сравнително най-лесно могат да се публикуват българските средновековни писмени паметници, запазени в оригинал (надписи, грамоти, преписки) или под формата на единствен препис (писмата). В тези случаи е необходимо само тяхното разчитане и копиране.

Значително по-сложно ще бъде публикуването на литературните паметници, които обикновено съществуват в няколко преписа с различно време и географски региони. Въз основа на тяхното обстоятелство проучване трябва да се определи най-достовърният източник на текста, а и да се установят различията в останалите.

Мутафчиев приема, че една част от текстовете за Корпуса могат да се заимстват пряко от наличните чуждестранни критически издания. Предупреждава, че останалите очевидно ще се наложи да се издирват, събират, проучват и копират от български учени в чуждестранни архиви и библиотеки. Това не е само трудна и бавна, но и скъпо струваща дейност, за която са необходими добре подготвени специалисти.

Наистина, може само да се съжاليا, че така замисленият Корпус на писмените паметници за Българското средновековие и досега не е реализиран. Нещо повече, тези идеи са напълно забравени и никога повече не се влиява от въпроса за „*Monumenta Bulgariae Historica*“, въпреки че през последните десетилетия бяха издадени голям брой ценни документални сборници.

Дори да приемем, че едно такова издание е непосилно за реализиране при сегашните условия и скромни възможности, трябва да отдадем признанието си на предходниците за смелостта и амбицията да се равняват по най-добрите постижения в света.

Следователно и Българската академия на науките, както и МНП и Историческото дружество не съумяват да организират и обвържат публикуването на пис-

мените извори за българската история, в частност и само за Средновековието, в многотомно издание (корпус). Авторите на разгледаните проекти и програми, които били предоставени в Академията, по традиция развиват идеите си, водени от мисълта да се осигури необходимата изворова база за изследванията по история чрез документални издания, въпреки че са наясно с проблемите на тази дейност – липсата на подготвени специалисти и финансови средства, технически изостаналата полиграфическа база, невъзможността да се използва по-голямата част от изворите и т. н. В крайна сметка обаче именно тези проблеми правят невъзможни амбициозните начинания „по европейски образец“ в областта на публикаторската ни дейност в периода след Освобождението и до началото на 50-те години.

Все пак извън неосъществените програми и корпуси, се подготвят и отпечатват някои сборници с документи, предназначени за научни цели. Определящи за тяхната тематика са собствените научни интереси и изследвания на авторите на публикациите. Така Д. Т. Страшимиров подготвя документални сборници, свързани с историята на националноосвободителното революционно движение, както и с живота и дейността на В. Левски⁵⁶. П. Ников публикува също в сборник кореспонденцията на митрополит Йоаким⁵⁷. В поредицата „Материали за историята на София“ П. Динев успява да оформи отделен том с документи за историята на града през XIX в. и избирането му за столица⁵⁸. В сборника са включени сбирка от софийски кондики (на терзийския и бакалския еснаф, на църквата „Св. Неделя“ и др.), много писма на И. Н. Денкоглу, С. В. Филаретов, протестни писма и дописки срещу гръцки свещеници и т. н. Повечето от тези документи се публикуват за първи път и са подбрани от частни сбирки. В същата поредица, но в друг сборник И. Дуйчев представя студия и документи за Софийската католишка архиепископия през XVII в.⁵⁹ Той подготвя и двутомник с домашните извори за Българското средновековие⁶⁰.

Отделни писмени паметници и архивни документи продължават да се публикуват редовно и в научните периодични издания – в „Сборник на БАН“, „Списание на БАН“, сп. „Родина“ и др.⁶¹ Ценни извори се публикуват под формата на приложения към някои изследвания⁶².

Самата работа по подготовката на документалните публикации както в сборниците, така и в посочените периодични издания, се усложнява в методическо отношение. Постепенно се възприемат определени изисквания към публикуването не само на различните видове писмени извори, но и към отделните видове издания – научни, популярни и др.

В научните издания изворите се публикуват най-често с редакционни заглавия и анотации на съдържанието, с обяснителни бележки и справочни сведения (легенди).

Текстът на архивните документи от Възраждането се предава по дипломатически начин, при който се запазват особеностите на оригинала, или по научнокритически начин – с т. нар. „нормализация на правописа“.

Във връзка с публикуването на писмени паметници за Българското средновековие се подготвят, макар и по-рядко, и фототипни издания⁶³. Още през 1896 г. тогавашният Картографски институт издава 85 страници от Синодика на цар Борил по литографски (фототипен) начин на светложълта хартия, а текста – в червен и черен цвят, както е в оригинала. През 1907 и 1911 г. споменатата Археографична комисия издава 2 книжки с орнаменти и текстове от средновековни ръкописи в поредица „Български художествени старини“ по същия литографски начин. През 1939 г. се появява фототипното издание и на „Рибния буквар“ на д-р П. Берон.

* * *

От 50-те години насам се очертава нов период в развитието на българската публикаторска дейност и археография. Неговото начало съвпада със завършването на организационното и структурното изграждане на съвременната българска историческа наука, със създаването на Държавния архивен фонд на страната и мрежата от архивни учреждения (държавни и ведомствени, с постоянен състав на документите).

Този период в най-новата българска история е резултат от различни по характер събития и процеси след Втората световна война, които променят света като цяло, а в частност и страната ни. Както е известно, тя попада в т. нар. „Източноевропейски блок“. Под влияние и в рамките на наложения модел за обществено устройство в бившите социалистически страни се формира националната ни държавнополитическа система – икономиката, културата, науката, образованието.

Нови задачи получава и публикаторската дейност, която трябва да осигури необходимите документални издания, предназначени за специалистите, учещите се или за „масовия читател“. За тях задължително се предоставят бюджетни средства, особено за сборниците, които се планират като социални поръчки в сферата на науката, образованието, идеологията и др.

Публикуването на писмени извори за българската история специално за научноизследователски цели се обособява като самостоятелно направление в тази дейност. По-конкретно планирането, подготовката и отпечатването на научния вид документални издания се осъществяват от съответните научни и културни институции, представени от институтите по история и литература в системата на БАН, архивните учреждения, издателствата и др.

За новосъздадените държавни архиви обект на комплектуване, съхраняване и използване, включително и публикуване, са документалните извори на новото и най-новото време. В първата книжка на „Известия на държавните архиви“ от 1957 г. се представя мащабна програма, свързана с тази дейност: „... основна задача на известията е да публикуват документи по определени въпроси на историята на България, историята на литературата, работническото и селското движение, борбата на работническата класа и трудещите се, по въпросите на социалистическото стро-

ителство, както и прегледи и съобщения за съдържанието на ценни фондове и документи.⁶⁴

През 50-те и 60-те години архивите не само публикуват документи в научната периодика, но доста активно подготвят и отпечатват документални сборници. Въз основа на архивните документи, които се съхраняват в Ориенталския отдел и в Българския исторически архив при Народната библиотека „Кирил и Методий“ се издават сборниците „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“ и тритомникът „Априлското въстание 1876 г.“, под редакцията на Ал. Бурмов⁶⁵. Това издание и досега се оценява от специалистите като съществен принос към изворовата база за изследванията по история на националноосвободителното ни революционно движение. Поводът за появата му е свързан с тържественото честване през 1951 г. на 75-годишнината от Априлското въстание. Отпечатването на томове обаче се забавя с няколко години поради огромната работа, която съставителите трябва да извършат при издирването, проучването и подготовката на съответните документални извори за публикуване. За сравнително кратко време те успяват да прегледат 400 000 архивни документа, повечето от които се намират в различни архивни сбирки из страната, не са подредени и описани. Това означава, че документите са издирвани без необходимите за целта архивни справочници – пътеводители, описи, каталози и др.

В първия том, който обхваща периода от 1. X. 1875 до 17. III. 1877 г. са включени 476 документа, определени от съставителите като „първоизвори“. Това са документи на апостолите на въстанието, на участници или преки свидетели на събитията. По вид са писма, дипломатически доклади, протоколи, телеграми, разписки и т. н. Текстът на чуждоезичните документи е предаден в оригинал и превод. Документите на български език се публикуват с нормализация на правописа, т. е. по научнокритическия начин. За целта е извършено графично осъвременяване, като са заменени излезлите от употреба стари буквени знаци със съответстващите им по значение съвременни букви. Изоставени са също краесловните ерове (ъ, ъ) и др. Документите са с редакторски заглавия, анотации на съдържанието и легенди (в смисъл контролно-справочни сведения). Заглавието към всеки документ се състои от следните елементи – дати, място на написването, вид, име на автора и адресата. Анотациите на съдържанието на публикуваните документи са сравнително обширни, тъй като в тях се разглеждат много и различни въпроси, особено в писмата и дипломатическите доклади. В легендите се посочва архивът, в който се съхраняват публикуваните документи, дават се сведения за тяхната оригиналност и предишни публикации.

Вторият том съдържа 2382 анотации на документи.

Характерно за всички тези документи е, че отразяват впечатления на съвременници на Априлската епопея, които не са участвали пряко в събитията. Най-често това са спомени, молби за пенсии, пенсионни дела и свидетелски потвърждения, удостоверения и други подобни документи, които били създадени след Осво-

бождението ни във връзка с пенсиите на поборниците и участниците в национално-освободителните борби. Поради еднотипното си съдържание документите се публикуват в съкратен вид, т. е. под формата на регести.

В третия том са представени османотурските документи, свързани с Априлското въстание и жестоките изпитания на българския народ при потушаването му. Събитията в случая са отразени от позицията на официалната власт, която е била враждебна към българската кауза.

Следователно подборът на документите за отделните томове е направен въз основа на мащабно издирване на документалните извори и по предварително уточнени критерии – автентичност, време на създаване, отношение и участие на авторите в събитията, език и т. н. По такъв начин документите са систематизирани в 3 различни комплекса – домашни и чужди извори, първоизвори и извори от „втора ръка“.

Към всеки от тях съставителите са подхождали диференцирано при решаването на въпросите за начина на публикуване на документалното наследство от епохата на Българското възраждане на съвременни научни основи.

В началото на 50-те години усилено започват да публикуват документални извори и специалистите от тогавашния Архивен институт (сега Научен архив) към Българската академия на науките. През 1951 г. е подготвен документалният сборник „Принос към биографията на Неофит Рилски“, който съдържа неговата изключително интересна кореспонденция на гръцки език от периода 1833 – 1852 г.⁶⁶ През 1953 г. е издаден първият сборник с документи от тритомната серия „Из архивата на Константин Иречек“⁶⁷. Във връзка с историята и дейността на Академията се подготвя и излиза от печат сборникът „Документи за историята на Българското книжовно дружество в Браила“, а по-късно и още два тома с документи за периода 1878 – 1944 г.⁶⁸ Последният документален сборник, издаден от името на Архивния институт, съдържа документи от архива на Райно Попович⁶⁹. За съжаление, не са представени неговите документи, които се съхраняват в Българския исторически архив при БАН.

За разлика от доброто научно равнище на публикаторската дейност на Българския исторически архив, в посочените сборници на Архивния институт са допуснати съществени методически слабости – при подбора на публикуваните документални извори, предаването на оригиналния текст, качеството на превода на чуждоезичните документи, непълноти и грешки в справочния апарат.

Следователно отделните архиви избират такава тематика на документалните си публикации, която отговаря на техния профил и на възможностите им да подготвят сборници. Архивите към НБКМ и БАН, които формират своите документалнибирки още в предходния период, имат и сравнително повече издания. По същото време държавните архиви усилено комплектуват и обработват фондове, за да осигурят използването им като изворова база за изследванията по история. За тях документалните сборници са все още бъдеща задача.

През разглеждания период Българската академия на науките запазва позициите си на национален център, който осигурява публикуването на писмени извори специално за изследователски цели. Това е закономерно. Развитието на историческата наука като една от фундаменталните обществени науки благоприятства системното отпечатване на документални сборници. По това време все още единствено БАН като държавна институция има своите традиции и постижения от миналото. А те са предпоставка за по-нататъшното развитие на нейната публицаторска дейност вече при новите условия, задачи и изисквания.

Трябва да се отбележи, че документалните издания от самото начало започват да се планират във връзка с научноизследователски задачи на отделните звена в Академията – институтите по история, литература и т. н. По такъв начин се създават възможности за организиране и насочване на публицаторската дейност към строго определени теми, респ. проблеми и въпроси от националната ни история. На практика се появява реална опасност от целенасочено подборно публикуване на едни извори, за да се изтъкнат дадени исторически факти за сметка на съзнателно пренебрегнати, които се съдържат именно в непубликуваните извори. Оттук и значението на посочената идея за необходимостта от предварително издирване, проучване и публикуване на писмените извори под формата на цялостен корпус като условие за изследванията по история. До края на 70-те години обаче тази идея изобщо е забравена, въпреки че е наследство от най-големите български историци: Ив. Шишманов, П. Ников, В. Златарски, П. Мутафчиев и др.

Отделните институции, включително и БАН, развиват по принцип самостоятелна публицаторска дейност, съобразно с поставяните им задачи.

Най-значителни резултати в тази област постига Институтът по история. В 1954 г. се поставя началото на многотомната му поредица „Извори за българската история“⁷⁰. Тя е предназначена да обхване писмените извори от чуждестранен произход, които се отнасят за историята на българските земи и народа ни през Античността, Средновековието и първите векове на османското робство. Излезлите досега томове с гръцки, латински, османски, еврейски и други извори свидетелстват, че изданието е много нужно и трябва да продължава. То потвърждава предвиждането на П. Мутафчиев, че по-ранните чуждестранни документални серии могат да подпомогнат специалистите у нас при съставянето на корпус с писмените извори за националната ни история.

От страна на Българската академия на науките през разглеждания период се предприема също едно по-системно проучване на документи за българската история в чуждестранните архиви – руски, унгарски, полски, германски и др. Това позволява да бъдат подготвени много нови документални сборници⁷¹. Разширява се и тематиката на тези издания. През 1964 г. Институтът за история отпечатва два сборника с възрожденски архивни документи – кондиката на църквата „Св. Георги“ в Струга и кореспонденцията на братя Миладинови по повод 100-годишнината от появата на техните „Български народни песни“⁷². Документите в юбилейния сбор-

ник са подбрани от архивния фонд на братя Робев, а дипломатическите са били издирени в английски, австрийски и руски архиви.

Към публикуването на документалното наследство от миналото ни имат отношение и някои други институти от системата на БАН. През 1949 г. Институтът за българска литература взема решение за издаването на архива на Г. С. Раковски. С том първи през 1951 г. се поставя началото на четиритомната поредица „Архив на Г. С. Раковски“, работата по която продължава 17 години⁷³. Това издание със своите 1364 документа (писма, планове, литературни и публицистични произведения и др.) и повече от 2900 страници е едно от най-значителните за историята на Българското възраждане. Само първият том с редактор Г. Димов е издание на посочения институт, а останалите, които са подготвени от Н. и В. Трайкови, се отпечатват като сборници на Института по история.

През 1964 г. специалисти-литератори издават сборник с документи и ръкописи от личния архив на Л. Каравелов⁷⁴.

Свой принос към публикаторската дейност на БАН регистрира през 1957 г. тогавашният институт Ботев-Левски чрез документалния сборник „Публицистиката на Л. Каравелов (1860 – 1869 г.). Статии, дописки. . .“⁷⁵

От втората половина на 50-те години започва публикуването на архивни документи, свързани с историята на Българската армия и военното дело. Въз основа на документи, съхранявани в Централния военен архив, се издават сборниците „Българско опълчение“ и др.⁷⁶

Освен под формата на сборници, продължава публикуването на писмени извори и в научната периодика – сп. „Исторически преглед“, Известия на Института за история, Известия на института за история на БКП, Известия на държавните архиви и др. Предназначението на тези публикации е въвеждането в научен оборот на новооткрити и неизползвани до момента извори, които допринасят за изясняването на отделни факти, събития, дати и т. н.

Прави впечатление, че сравнително по-слабо през разглеждания период се осветляват в документалните сборници въпросите на най-новата българска история. Това се дължи както на състоянието на самите исторически изследвания за този период, така и на все още недостатъчната изворова база, въпреки системната събирателска работа на държавните архиви.

Темите на документалните сборници за съвременния период отговарят на налагащата се тенденция да се проучват и представят предимно животът и дейността на идеолозите и лидерите на управляващата партия, а също историята на българското работническо, социалистическо и комунистическо движение⁷⁷.

През този период публикаторската дейност все още не е съобразена изцяло с утвърдените и общоприети принципи и методи за подготовка и оформяне на документалните издания. Липсват единни изисквания за този вид дейност. В известна степен изоставането се преодолява благодарение на адаптирането за наши нужди на чуждестранни методики. Най-често се използват съветските правила за публикуване на документални извори.

Както вече отбелязахме, през 1950 г. са отпечатани във вид на циклостилно издание лекциите на Ив. Дуйчев по архивистика⁷⁸. Интересното е, че в тях са разработени и основни въпроси от областта на помощните исторически дисциплини (изворознание, дипломатика, хронология, сфрагистика, филигранология, археография и т. н.). Причината е обстоятелството, че те също имат за обект архивните документи и съответно разработват специфичните методи за тяхното критично изследване и използване като писмени извори.

Лекциите обединяват 24 теми, свързани с историята, съвременната организация и дейността на архивните учреждения, с използването на архивните документи, с обучението на кадрите по архивистика. Специално внимание е обърнато на документалните извори за българската история, които се намират в чуждестранни архивохранилища и предстои да бъдат издирени и копирани, тъй като са част от националния ни архивен фонд. Разяснени са и методически въпроси, отнасящи се до формирането на архивните фондове, съставянето на архивни справочници и публикуването на архивни документи.

Въпреки че посочените въпроси се разглеждат с учебна цел, лекциите съвременно са и първото монографично изследване у нас не само по архивистика, но и по помощните исторически дисциплини, включително и археографията.

Според Ив. Дуйчев археографията е научна дисциплина, която има за задача да: „... установи начините за описване и издаване на писмени паметници и архивни документи“⁷⁹. Авторът изрично подчертава, че обект на археографията, за разлика от дипломатиката, са както средновековните, така и по-новите архивни документи. Също припомня факта, че тази научна дисциплина е създадена сравнително късно – в периода от XIX в. насам от руски и съветски учени. Следователно, Ив. Дуйчев въвежда „археографията“ в понятийния и терминологичния апарат на съвременната българска наука с убеждението за нейното утвърдено самостоятелно значение като специализирана теория и методика на публикаторската дейност. Той подчертава необходимостта от научен подход при публикуването на архивни документи. Отбелязва, че с предимство би трябвало да се публикуват неизвестни и неиздавани до момента извори. Повторно публикуване е оправдано само в случаи, когато предишните издания са непълни, непълноценни в научно отношение или недостъпни за използване.

Макар и в по-общ план, авторът засяга също основните методически въпроси, свързани с подготовката на архивни документи за публикуване. За него от изключително важно значение е работата по възпроизвеждането на оригиналния текст, особено на чуждоезични документи и на средновековни писмени паметници. Подобно на П. Мутафчиев, Дуйчев се обявява против публикуването на тези извори само в превод, когато изданието е предназначено за специалисти. Той дори нарича преводачите „предатели“, тъй като „всеки превод е повече или по-малко тълкуване на първообраза“⁸⁰. Разбира се, допуска изключения за някои древни езици, които създават технически трудности при печатното възпроизвеждане на оригиналния текст.

В духа на европейските традиции, защитава принципа за единство на извора, който задължително се публикува въз основа на всички съществуващи варианти (преписи). Поставя изискването за възможно най-точно предаване на оригиналния текст (т. е. първообраза), с всички грешки и пропуски по вина на автора на документа или преписвача на ръкописа. Изяснява и т. нар. „нормализация на правописа“, която се използва, за да се улесни четенето на публикувания текст. Изборът на единия или другия начин (т. е. дипломатическия или научнокритическия с нормализация на правописа) зависи от предназначението на изданието и интересите на съответните категории читатели.

Специално внимание отделя и на въпроса за съставянето на „заглавия“ (свър. легенда) към публикуваните извори. Посочва елементите, които тя трябва да съдържа – информация за мястото на съхранение на оригинала или преписа; датата на неговото съставяне, независимо дали е отразена в текста или е уточнена допълнително; библиографски сведения за по-ранните публикации.

Отбелязва се, че задължение на археографа (съставителя на сборника, публикацията) е и подготвянето на необходимите бележки (коментари) за особеностите както на текста, така и с цел изясняване съдържанието на публикуваните документи по отношение на имената на лица, наименование на селища, посочени дати, факти и т. н.

В заключение на така представените методически изисквания във връзка с подготовката на документални публикации Дуйчев настоява да се използва „научната техника, която вече е изработена от международната наука“.

В периода през 50-те и до края на 70-те години обаче разработването на теоретико-методическите въпроси на публикаторската дейност, респ. развитието на археографията като научна дисциплина у нас определено изостава. А недостатъчният научен интерес към проблемите в тази област на знанието и практиката се отразява неблагоприятно върху самите документални издания и те, в крайна сметка, не могат да бъдат равностойна замяна на съответните оригинали. Отделните институции и специалисти, които подготвят такива издания, обикновено реализират собствените си представи, което води до големи различия при решаването на основните методически въпроси. По-конкретно, изворите се публикуват *със* или *без* редакционни заглавия, *със* или *без* анотации на съдържанието, дори *без* легенда (сведения за местонахождението на оригиналите, за по-ранните публикации и др.). Произволно се прибягва до съкратеното публикуване на документи, при което съзнателно се изключват „неудобните“ текстове и по този начин се публикуват несъществуващи оригинали.

Подобни некоректни документални публикации се срещат сред най-ранните издания на тогавашния Институт по история на БКП⁸¹, както и в някои сборници, свързани с историята на националноосвободителното ни движение след Освобождението.

Разбира се, публикуването на писмени извори, в частност и документи, в

извлечение или в съкратен вид под формата на регести и таблици, има своето значение и намира приложение в съвременната публикаторска дейност. Тези методи се използват при подготовката на христоматии и за публикуване на масови еднотипни документи, чиято информация за удобство се систематизира. Същевременно недопустимо е тяхното прилагане в сборници, предназначени за научни изследвания и адресирани до специалисти.

През разглеждания период не са регламентирани и границите на намеса в оригиналния текст при нормализацията на правописа в научнокритическите документални издания. Освен графично и правописно осъвременяване, в много случаи се извършват корекции на лексикални и граматически форми в документите от подалечното минало. Стремешът е максимално да се улеснят читателите, които биха се затруднили при възприемане на съдържанието им, поднесено с един сравнително архаичен език, примесен с чуждици и диалектизми. От друга страна, не са оправдани големите различия между публикувания и оригиналния текст. Както е известно, за специалистите представляват интерес всички негови особености, включително и правописните грешки, остарялата лексика и други, които характеризират стила, културата и езика на съответния автор. А при нормализация на правописа в едни по-широки граници, неизбежно тези специфични разлики се заличават. Ето защо, в сборници, предназначени за научни изследвания, оригиналният текст би трябвало да се възпроизвежда както по научнокритическия начин, така и фототипно.

Също липсва принципно единство и при решаването на въпроса за публикуването на чуждоезичните документи. В резултат се подготвят сборници, в които те не се превеждат, или текстът е представен само в превод, а в някои случаи са налице чуждоезичният текст и преводът. Както е известно, още през XIX в. в документалните издания от т. нар. „научен вид“, текстът на тези документи се представя едновременно в оригинал и в превод.

Посочените нерешени методически проблеми във връзка с работата по подготовката на документалните издания – научни, учебни (христоматии) и популярни, са причина за незадоволителното равнище на публикаторската дейност у нас и за появата на непълноценни в научно отношение публикации.

През 1964 г. Д. Косев основателно изтъква в своя доклад пред националното съвещание на българските историци, че инициативата и монополът при определяне темите на документалните сборници и критериите за подбор на изворите, които се публикуват, са предоставени безконтролно на отделните институции и автори⁸². Според него тази дейност би трябвало да се координира и организира (в смисъл планира) с оглед на националните задачи и потребности от документални издания. При съществуващите тогава условия предприетите опити за усъвършенстване на организацията на публикаторската дейност са насочени към засилване на централизацията и тенденциозното подборно публикуване на изворите за българската история.

През 1977 г. пред колегията на българските историци се поставя нелеката задача за написването на многотомна история на България. По този повод се осигуряват значителни бюджетни средства. С тяхна помощ се организира и една дългогодишна мащабна кампания по издирването и копирането (най-често чрез микрофилми) на писмени извори за националната ни история, намиращи се в чуждестранни архиви, библиотеки, институти, фондации и т. н. За целта се разработват програми във връзка с проучванията в отделните страни, съставят се комисии от специалисти, които започват да се командироваат, но информацията за тези пътувания и придобивки е доста ограничена. Нещо повече, признава се правото на съответните учени при използването и публикуването на донесените копия и микрофилми на издирените извори за срок от 3 години, въпреки че са закупени с държавни средства.

Като най-важна задача на публикаторската дейност през този период се определя необходимостта от системно и комплексно издаване на писмените извори за българската история. Тази идея се лансира и обсъжда на различните нива с претенцията за принципно нова, тъй като не са известни или са „забравени“, т. е. изобщо не се споменават съществуващите значително по-ранни програми и проекти за подготовката на „*Monumenta Bulgariae Historica*“.

По „установения“ административен ред в съответното предварително съгласувано постановление се фиксира задължението на Главно управление на архивите (ГУА) при Министерския съвет, съвместно с Българската академия на науките и други заинтересувани ведомства, да изработи „единна национална програма за издаване на документални източници за българската история“⁸³.

Сравнително бързо към Президиума на БАН се сформира Координационно-методическа комисия (КМК), на която се възлагат „научно-методическото ръководство и контролът върху публикаторската дейност у нас“. В Правилника за устройството и дейността на КМК се посочва, че занапред издаването на извори за българската история ще се извършва само в рамките на един общ за страната план на документалните издания⁸⁴. Подчертава се, че извън предвидените в този план сборници, няма да се допуска отпечатването на други.

В Комисията се обсъжда и утвърждава представената „Национална програма за издаване изворите на българската история“. В нейната уводна част се отбелязва, че досега са публикувани сравнително малко извори, които би трябвало да бъдат проучени и въведени в научен оборот. Като сериозна слабост се констатира недостатъчната обвързаност на документалните сборници с проблематиката на изданията по история. Обръща се внимание, че многотомните издания са все още изключение в практиката ни. При това положение се налага да се пристъпи към комплексното проучване, издирване и публикуване на изворите за българската история. За целта се предвижда създаването на някои нови и запазването на вече издаваните документални поредици.

Като се отчита влиянието на съвременния научно-технически прогрес, се

препоръчва, наред с „класическите“ печатни публикации, да се използват значително по-ефективните нетипографски начини и форми за публикуване на писмените извори – микрофилмови, микрофишови и други фототипни издания. Подготовката на този вид издания, които са важно направление в практиката на развитите страни, е сравнително по-бърза и изисква по-малко финансови средства.

По инициатива на КМК една група от специалисти започва работа и по създаването на единни методически правила, предназначени да регламентират и унифицират изискванията за различните видове документални издания с оглед на съвременните теоретични постижения и представи.

С помощта на предварително събрана информация от институтите по история, архивите, издателствата и др. се съставя и първият план за документалните сборници в страната, които предстои да бъдат отпечатани през периода 1980 – 1981 г.

Въпреки своите несъвършенства като един механичен сбор от заявени заглавия на бъдещи издания, този план досега е единственият опит да се избегне тематичното и хронологичното дублиране на документалните издания, които са предназначени за научни изследвания. А това води до многократно публикуване на едни и същи извори за сметка на огромния брой непубликувани, което ограничава изворната база на изследванията по история.

Независимо от успешното начало се оказва, че КМК не разполага с необходимите ѝ права, средства и кадри, за да изпълнява така определените ѝ функции и задачи. Посочените документи (програмата, правилникът и планът за сборниците) не се утвърждават официално и малко прибързано в специализираната литература се провъзгласява т. нар. „нов етап в работата по обнародването на изворите за българската история“⁸⁵.

Това предизвиква промяна в статута на КМК, която през 1982 г. вече е преустроена в „Национална координационна комисия за издаване изворите за българската история и култура“. Тази комисия също се стреми да решава проблемите на национално равнище и подготвя проект на „Целева програма за издаване на извори за българската история и култура“. Авторите на програмата отбелязват, че тя е „многоотраслова и комплексна“. Предназначението ѝ е да осигури създаването на достъпна за използване от специалистите изворова база за научните изследвания по история и култура⁸⁶. За целта се уточнява, че изворите ще се публикуват по хронологичен, проблемен или видов принцип. Като обект на публикуване се визират писмените извори от древността (прабългарския период на нашите земи) до съвременния период. В програмата са включени и документалните публикации за българското националноосвободително движение до 1878 г. и след Освобождението ни до войните. Поставя се и въпросът за публикуването на документални извори във връзка с изследванията по националните комплексни програми за история и култура (културно-националната роля на Рилския манастир, книжовната дейност на българите в чужбина от XV в. насам, българската култура през вековете).

Предвижда се публикуването на сфрагистични и хералдически извори, кино-фотофонодокументи, както и на архивни и библиографски справочници.

Към програмата се прилагат Правилник и Основни положения, необходими да осигурят нейното реализиране⁸⁷. В заключителния етап обаче и тази комисия не получава самостоятелен административен статут, за да може да изпълнява своите функции.

* * *

Уместно е да се отбележи, че идеята за административно обособяване и организиране на публикаторската дейност отдавна е осъществена на практика от водещите страни в тази област. В САЩ подготовката на документални издания е свързана с дейността на Националната комисия за публикуване на исторически извори и документи (The National Historical Publications and Records Commission – NHPRC), която е създадена през 1934, а през 1938 г. е присъединена към техния Национален архив (The National Archives and Records Administration – NARA).

По силата на Закона за федералните архиви от 1950 г. на NHPRC се предоставя правото самостоятелно да планира публикуването на най-важните архивни документи и да подкрепя дейността на други ведомства (правителствени и частни), както и на отделни лица, по събирането, опазването и публикуването на извори със значение за историята на САЩ⁸⁸.

Още в самото начало към Комисията се създава постоянен секретариат и е увеличен нейният състав. Председател на NHPRC е главният архивист на САЩ, зам.-председател – библиотекарят на Библиотеката на Конгреса. Останалите членове са представители съответно на Върховния съд, Сената, Държавния департамент, Палатата на представителите и Пентагона. Двама от членовете се назначават лично от президента и други двама представляват организациите на американските архивисти и историци – Американската историческа асоциация за местна история и Обществото на американските архивисти.

През 1954 г. е одобрена Национална програма за документалните публикации в САЩ, която при необходимост се уточнява и допълва. В рамките на програмата основната задача на NHPRC е определянето на конкретните документални издания и осигуряването на отпечатването им.

Поради статута си на „полунезависимо правителствено учреждение“, което е свързано административно с Националния архив на САЩ, само част от дейността на комисията се финансира за сметка на федералния бюджет⁸⁹. Останалите средства се набират от различни фондации.

Издават се предимно два вида сборници – тематични или с документи от личен произход. Най-често това са многотомни серии, работата по които продължава десетилетия. При утвърждаването на всяка серия се изискват предварително подробни проекти (проспекти на изданията), в които задължително се посочват

редакторите и съставителите, сроковете за отпечатването и стойността на отделните томове, източниците за финансирането на изданието.

Още през 50-те години американските историци и архивисти възприемат идеята, че микрофилмирането на документите напълно заменя тяхното печатно издание, което е много по-бавно и по-скъпо. Понастоящем микрофилмирането е самостоятелно направление в дейността на тази комисия. Микрофилмираните документи се снабдяват с подходящи указатели и се продават както в САЩ, така и на много други страни, включително и на български историци.

За периода 1951–1986 г. са издадени пряко или е оказано съдействие от NHPRC в подготовката на 504 печатни издания (сборници), 7413 ролки микрофилми и 1847 микрофиша⁹⁰. Само за 1987 г. сборниците са 27, микрофилмовите издания – 140, а микрофишовите – 53. Този документален фонд – отпечатан или микрофилмиран, се използва широко от специалистите по история на САЩ.

Задължение на комисията е издаването също на справочници за местонахождението на федералните архивни документи, указатели, библиографии и др. Тази дейност е максимално улеснена благодарение на общонационалната автоматизирана информационна система за историческата документация в САЩ.

Комисията насърчава създаването и внедряването на нови, по-съвършени компютърни информационни технологии. Тя се ръководи от стремежа си към поевтиняване на изданията и съкращаване на времето за тяхната подготовка. Следователно в САЩ документалните издания (печатни, микрофилмови, микрофишови и т. н.) предварително се планират съобразно с обществената и научната необходимост от тях. Средствата за тези издания, които са в рамките на посочената Национална програма, се осигуряват от различни източници. Със своите координиращи функции NHPRC успява да защити административния си статут като сравнително независимо учреждение към Националния архив на САЩ.

* * *

За съжаление, предприетите у нас опити в края на 70-те и началото на 80-те години за модернизиране и осъвременяване на организацията на публикаторската дейност чрез нейното административно обособяване, финансово и методическо осигуряване на съвременно научно равнище, се провалят. Оказва се невъзможно и реализирането на съответните национални програми, въпреки че те като идея и задачи продължават да са актуални и досега. Причините за разминаването на добрите намерения с обезсърчаващите резултати би трябвало да се потърсят и в развитието на съвременната българска историческа наука. А то е съпътствано, както е известно, с непрекъснати чествания и юбилеи от националния ни исторически календар. Провеждането им изисква не само много средства, но измества и ограничава подготовката на документални сборници за нуждите на историческите изследвания като цяло. В условията на на редуващите се юбилейни кампании – Илинденско-

Преображенското въстание, Съединението 1885 г., Априлското въстание, Васил Левски и др., отделните институции се стремяха да подготвят и отпечатаат своевременно подходящи, най-често репрезентативни, документални сборници (с щедро предоставяните им целеви средства от бюджета). Така от само себе си отпада необходимостта да се мисли и работи по общите цели и задачи на една национална програма за публикуване на писмените извори за българската история, което изисква дългогодишни усилия.

Не по-малко важна причина е и неразвитостта на българската археография като научна дисциплина, което поражда сериозни проблеми от теоретико-методически характер при подготовката на документалните издания. Въпреки че традицията за публикуване на писмените ни извори се утвърждава през епохата на Възраждането, археографията се обособява като област на знанието доста по-късно – едва от началото на 50-те години на нашия век⁹¹. Затова основните въпроси на тази дисциплина са слабо разработени. Литературата по археография у нас е оскъдна – една монография от 1970 г., един дисертационен труд, защитен през 1980 г., и няколко десетки статии и рецензии (по-точно отзиви)⁹².

Необходими са изследвания относно предмета и методите на българската археография, нейните функционални връзки с другите науки – с историята, с т. нар. „помощни исторически дисциплини“ (изворознание, дипломатика, палеография, сфрагистика, хронология и т. н.). Наложително е да се разработи по-детайлно типологията на документалните издания и да се диференцират методическите препоръки за публикуване на различните видове писмени извори. Специално трябва да се проучи въпросът за характера и обема на обяснителните бележки, т. е. коментара по съдържанието на публикуваните извори. Безброй са „примерите“, които доказват, че тези бележки се преписват от енциклопедии и по-ранни публикации, дори с грешките. А научните сборници би трябвало да са резултат от самостоятелно проучване въз основа на библиографски източници или други извори. Наблюденията ни показват, че доста често тази работа се подценява и е самоцелна (да има някакви бележки), без каквото и да е принос.

При съвременната сложна по състав, със значителен обем и информационен потенциал изворова база, в другите страни се увеличават, както е известно, нетипографските публикации. У нас тези издания досега се разглеждат като изключение и въпрос на бъдещето, независимо че предимствата им в сравнение с печатните издания са безспорни⁹³. Изостават също проучванията, свързани с публикуването на т. нар. „нетрадиционни извори“ – кинофотофонодокументи, машиночитаемы документи и т. н.

Сравнително късно у нас се разработват методически препоръки (правила) за публикуването на писмени извори – едва в началото на 80-те години⁹⁴. Преди това, в далечното минало, както и в най-ново време, към публикуването им е подхождано с различни представи и изисквания. В резултат много от документалните издания, с които разполага историческата ни наука, са неравностойни спрямо съо-

тветните оригинали. Поради незадоволителното си качество тези сборници не се използват по предназначение.

„Правилата за обнародване на писмени извори за българската история“ се създават като съвместна разработка на ГУА, НБКМ и БАН (тогавашният Единен център по история). Авторският колектив, който е съставен от изтъкнати специалисти, съобразява методиката си с утвърдените национални традиции и богатия ни практически опит в тази област. Освен това, заимстват се и се адаптират някои принципни положения, залегнали в методическите разработки на други страни – СССР, Полша, Белгия, Германия и т. н.

В Правилата се систематизират само най-общите изисквания в работата по подготовката на документалните извори. По реда на изпълнението това са: определяне темата и вида на публикацията; издирване и подбор на изворите (документите), които ще се публикуват; избор на начина на предаване на оригиналния текст; археографско оформяне на документите (заглавия, легенди); съставяне на справочния апарат към изданието (предговор, обяснителни бележки по текста и съдържанието, указатели и др.). Достойнство на разглежданата методика е, че при необходимост може да бъде допълвана с нови решения във връзка с публикуването и на други видове писмени извори. Допуска се и създаването на методически препоръки, които да са предназначени за подготовката на конкретен сборник или документална поредица, както често се процедира в чуждестранната практика.

Още през 1982 г. във втория разширен вариант на тази методика – „Правила за публикуване на архивни документи“, са добавени изискванията относно публикуването на научно-техническата документация и фотодокументите⁹⁵.

В бъдеще предстои да бъдат обхванати чрез допълнителни методики и останалите видове писмени извори като обект за публикуване. Важна задача е по-нататъшното детайлизиране на правилата и във връзка с подготовката на отделните видове документални издания, включително и нетипографски публикации.

Несъмнено наличието на единна и цялостна методика за публикуване на писмените извори за българската история е предпоставка за правилното решаване на въпросите, от които зависи научната стойност на съответните публикации. Досега обаче съществуващите правила имат задължителен характер само за архивните учреждения и почти не се спазват от останалите ведомства, които публикуват писмени извори и подготвят документални издания. А несъобразяването и пренебрегването на съвременните теоретико-методически изисквания във връзка с тези издания биха затруднили реализирането и на една нова национална програма за публикуване на писмените извори за българската история, от която несъмнено се нуждаем.

Към посочените проблеми на съвременната българска археография и публаторска дейност има пряко отношение и въпросът за обучението на кадрите, които се осигуряват за тази толкова специфична област на знанието и практиката. Археографията като учебна дисциплина се преподава от 1972 г. насам единствено в

Историческият факултет на СУ „Св. Климент Охридски“ под формата на специализиран курс. Съгласно сегашния учебен план, хорариумът дори беше намален от 60 на 45 часа (30 часа лекции и 15 часа семинарни упражнения). Този курс е задължителен и привилегия само на студентите, които специализират архивистика. Както е известно, това са средно 8 – 10 души годишно. Останалите бъдещи историци така и не успяват да се „запознаят“ с археографията и въпросите на публицаторската дейност. Впоследствие на някои от тези специалисти се налага да публикуват или да съдействат за публикуването на документални извори, а също и на образци на световното литературно-историческо наследство. А времето на любителите археографи у нас очевидно трябва да отмине.

Направеният преглед на идеите, проектите, постиженията и проблемите във връзка с публикуването на писмените извори за българската история в периода след Освобождението до наши дни позволява да предложим в заключение следните изводи:

Първо, независимо от теоретико-методическата изостаналост и явния анахронизъм в управлението и организацията на съвременната българска публицаторска дейност, още от самото начало винаги са били търсени решения с оглед осигуряване на изворовата база за изследванията по история.

Второ, превесът на юбилейните репрезентативни документални сборници през 70-те и 80-те години не обезценява значението на предходните идеи, принципи и постижения във връзка с тази дейност.

Трето, учени като И. Шишманов, В. Златарски, П. Ников, П. Мутафчиев, И. Дуйчев и др., които формират облика на националната ни историческа школа според европейските представи и образци, определят предварителното издирване, проучване, събиране и публикуване на писмените извори за българската история като задължително условие за историческите изследвания.

Четвърто, те неотложно се придържат към тези принципи в научноизследователската си работа.

Пето, техните идеи, програми и методически препоръки би трябвало да бъдат включени при предстоящите обсъждания и нови разработки в тази област.

Шесто, ведомствените „тайни“ и монополът върху подготовката на документални сборници от едни и същи специалисти напоследък ще трябва час по-скоро да бъдат заменени с нова, добре обмислена, съобразена с традициите и възможностите, широко обсъдена, финансово, кадрово и технически осигурена Национална програма за публикуване на писмените извори за българската история.

Седмо, Националната програма ще стимулира по-нататъшното развитие на българската археография като специализирана теория и методика на публицаторската ни дейност.

Осмо, изпълнението на Националната програма трябва да се възложи на административно обособена Комисия от експерти (съответно към БАН или бъдещия ни Национален архив).

Девето, необходимо е Комисията да има самостоятелен правилник, бюджет и щат, както и правото да използва допълнителни средства от други източници.

Десето, наред с класическите печатни издания, да се осигури подготовката на повече нетипографски публикации, които са по-евтини и по-лесни за изпълнение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Булыгин, И. А. Археографическая комиссия. – В: СЕЭ. М., 1961, 807–808.

² Дуйчев, И. Лекции по архивистика (изнесени пред есенния курс за библиотекари през 1949 г.). С., 1950, 15–16; Георгиев, К. Въпроси на българската археография. С., 1970, с. 6; Матеева, М. За предмета и задачите на археографията. – ИДА, 1973, № 26, 19–28; Нейкова, А. Археографията като научна дисциплина в светлината на дискусията в сп. „Советские архивы“. – АПр, 1979, № 2, 5–12.

³ Георгиев, К. Въпроси на...

⁴ Генчев, Н. Българско възраждане. Бележки и записки по нова българска история. С., 1979, 8–9.

⁵ Цанев, Д. Българската историческа книжнина през Възраждането (XVIII – първата половина на XIX в.). С., 1989, 15–19.

⁶ Пак там, 22–42.

⁷ Кувев, К. Съдбата на старобългарските ръкописи през вековете. С., 1979.

⁸ Ангелов, Б. Старобългарско книжовно наследство. С., 1983, с. 23; Райков, Д. Българите и България в чуждестранната книжнина. С., 1980, 259–298.

⁹ Цариградски вестник, III, 1853, № 142, с. 3.

¹⁰ Стоянов, М. Ръкописната сбирка на Найден Геров. – Изв. Инст. лит. 16, 1965, 135–146.

¹¹ Шишманов, И. Нови студии из областта на Българското възраждане. III. Преписката на Неофит Рилски. – В: СББАН, 21, 1926, с. 149.

¹² Попгеоргиев, Й. Материали по църковната борба (Архивът на Неофит Бозвели). – В: СББАН, 14, 1921, 3–4.

¹³ НА БАН, ф. 1/к, оп. 2, а. е. 363, л. 9.

¹⁴ Периодическо списание (ПСп), I, 1874, № 9–10, 1–47; 1876, № 11–12, 74–104.

¹⁵ Арнаудов, М. Неофит Хилендарски Бозвели. Живот, дело, епоха. С., 1930, с. 28.

¹⁶ ПСп, I, 1976, № 5–6, 78–103.

¹⁷ Пак там, № 11–12, с. 10.

¹⁸ Бурмов, Ал. Захари Стоянов, Христо Ботйов. Опит за биография. С., 1966, с. 377.

¹⁹ Замков, Ст. Три документа по въстанието. – В: СБНУНК, 1894, № 11, 764–765.

²⁰ Страшимиров, Д. Т. Архив на Възраждането, Т. 1. Документи по политическото ни възраждане. С., 1908, с. XX, Програмата на музея, чл. 4.

²¹ Редакцията на СБНУНК, 1889, № 1, с. 176.

²² Шапкаров, К. Нови документи по владишкия въпрос в Охрид през 1859–1861. – В: СБНУНК, 1900, № 16–17, 913–925; Цанков, К. Официални румъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета през Дунава в 1876. – В: СБНУНК, 1901, № 18, 207–241; Ичкеев, Д. Турски държавни документи за Осман Пазвантоглу Видински. – В: СБНУНК, 1908, № 24, 1–128; Принос към въпроса за спахите в отоманската държава и турски документи върху тях. – В: СБНУНК, 1909, № 25, ч. 2, 29–96; Попов, Л. Принос към изучаване миналото на българското отечество (австрийски, немски и френски дипломатически документи във връзка с бунта на Осман Пазвантоглу). – В: СБНУНК, 1908, № 24, 1–157 и др.

- ²³ По п георгиев, Й. Материали по църковната борба. – В: СБНУНК, 1906/7, 1908, № 22–24, 1–80, 1–370; З л а т а р с к и, В. Писма на П. Р. Славейков (от архива на Н. П. В. Златарски от 1861). – В: СБНУНК, 1898, № 15, 1–32; Р о м а н с к и, Ст. Австрийски документи по Нишкото българско въстание от 1841 г. – В: СБНУНК, 1912, № 25, 79–195 и др.
- ²⁴ Р а д к о в, Мл. Из историята на Архива на Възраждането в България. – ИДА, 1963, № 7, 43–65.
- ²⁵ ДВ, № 37, 18 февр. 1911.
- ²⁶ К у з м а н о в а, М. История на архивите и организация на архивното дело в България. С., 1966.
- ²⁷ М и я т е в, П. Архивното дело в България от Освобождението до създаване на ДАФ през 1951 г. – Изв. Архив. инст., 1957, № 1, 21–43.
- ²⁸ Н е й к о в а, А. Съдбата на националното документално наследство след Освобождението до създаването на държавните архивни учреждения. – В: Кризата в историческото развитие. С., 1991, 162–173.
- ²⁹ НА БАН, ф. 11/к, Иван Д. Шишманов, оп. 2, а. е. 420, л. 1–2.
- ³⁰ Пак там, л. 1.
- ³¹ Нов век, 7, 1905, № 856, 7/20 март.
- ³² Б у л у г и н, И. А. Археографическая... – В: СИЭ, 1961, с. 807; В а л к, С. Н. Судьбы „археографии“. – В: Археографический ежегодник за 1961. М., 1962, 453–464.
- ³³ Д у й ч е в, И. Лекции по..., с. 15.
- ³⁴ Р о ж д е н с т в е н с к а я - Д о б н а ш, О. А. История письма в средние века. М., 1987, 97–107.
- ³⁵ Пак там, с. 97.
- ³⁶ ЦДИА, ф. 1241, Българско историческо дружество, оп. 1, а. е. 11, л. 2.
- ³⁷ Пак там, л. 6.
- ³⁸ Пак там, л. 7.
- ³⁹ Пак там, л. 47.
- ⁴⁰ Пак там, а. е. 5, л. 4.
- ⁴¹ Пак там, л. 30.
- ⁴² Пак там, л. 64.
- ⁴³ Н и к о в, П. Задачите на днешната българска историография. – ГСУ ФИФ, т. 67, 1920/1921, 289–307.
- ⁴⁴ Пак там, с. 305.
- ⁴⁵ И в а н о в, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика. С., 1915.
- ⁴⁶ З л а т а р с к и, В. Документи за българската история. Т. 1. Ч. 1. С., 1931, с. 5.
- ⁴⁷ Документи за българската история. Т. 1. Архив на Найден Геров. Подреден от Т. Панчев. Под ред. на М. Г. Попруженко. Ч. 1. (1857–1870 г.) С., 1931; ч. 2. (1871–1878 г.) С., 1932.
- ⁴⁸ Н и к о в, П. Документи за новата история на българския народ из Виенските държавни архиви. Ч. 1, 2. Под ред. на Ст. Романски. С., 1948, 1951.
- ⁴⁹ НА БАН, ф. 56 к, Петър Мутафчиев, а. е. 337, л. 1–6.
- ⁵⁰ Пак там, л. 1.
- ⁵¹ Пак там, л. 2.
- ⁵² Пак там, л. 3.
- ⁵³ Пак там, л. 4.
- ⁵⁴ Пак там, а. е. 336, л. 2. Правилник за комисията по издаване на изворите за българската история.
- ⁵⁵ Пак там, л. 4–5.
- ⁵⁶ С т р а ш и м и р о в, Д. Архив на Възраждането. С., 1908; Васил Левски. Живот, дела, извори. Т. 1. С., 1929.
- ⁵⁷ Н и к о в, П. Българското Възраждане във Варна и Варненско. Митрополит Йоаким и неговата кореспонденция. С., 1935.
- ⁵⁸ Д и н е к о в, П. София през XIX в. до Освобождението на България (М-ли за историята на София, кн. IX). Изд. на Бълг. Археол. инст. със средства от фонда на Софийската община, отреден за тази цел. С., 1937.
- ⁵⁹ Д у й ч е в, И. Софийската католишка архиепископия през XVII в. Изучаване и документи (М-ли..., кн. X). С., 1939.

- ⁶⁰ Д у й ч е в, И. Из старата българска книжнина. 1. Книжовни исторически паметници от Първото българско царство; 2. Книжовни и исторически паметници от Второто българско царство. С., 1940, 1944.
- ⁶¹ Ш о п о в, Ат. Д-р Стоян Чамаков (1819–1893 г.). Живот, дейност и архива. – В: СББАН, 1919, № 12, 74–668; П о п г е о р г и е в, Й. Материали по църковната борба... – В: СББАН, 1921, № 14, 1–82; Р о м а н с к и, Ст. Заговорът на Г. С. Раковски (Георги Македон) в Браила през 1842 г. – В: СББАН, 1921, № 14, 85–184; Ш и ш м а н о в, И. Нови студии... – В: СББАН, 1926, № 21, 1–367 и др.; М о л л о в, И. Новооткрит ръкописен сборник на Софрония Врачански от 1802 г. – Сп БАН, 1911, № 1, 137–160; Ръкопис на Софрония Врачански. – Сп БАН, 1926, № 35, 82–92; Из в о р о в, А. Две писма на Неофит Рилски. – Сп БАН, 1915, № 11, 151–156; Б а л а б а н о в, М. Писма на Г. С. Раковски от крехката му ученическа възраст. – Сп БАН, 1919, № 18, 81–92; Б о б ч е в, С. Канун-наме от 1857 г. за чорбаджилъка в Търновския санджак. – Сп БАН, 1923, № 29, 86–87; О р е ш к о в, П. Руска преписка по нашето освободително движение (1866–1868 г.) – Сп БАН, 1936, № 52, 255–311 и др.; М а д ж а р о в, М. Спомени за Тодор Каблешков. – Родина, 1, 1938, № 2, 24–26; Б у р м о в, Ал. Нови писма на В. Левски и Хр. Ботев. – Родина, 1939, № 1, 177–180; Още едно писмо на Хр. Ботев. – Родина, 1939, № 2, 159–161; Г а н д е в, Хр. Един политически документ от 1860 г. – Родина, 1939, № 4, 175–181 и др.
- ⁶² Ш и ш м а н о в, И. Раковски като политик. Документи от архива му. – В: СБ БАН, 1918, № 9, 24–31; С т е ф а н о в, Г. Стефан п. Н. Изворски, учител и поет от епохата на Възраждането (1815–1877). Архивни документи. – В: СБ БАН, 1935, № 28, 130–164 и др.
- ⁶³ С т о я н о в, М. Фототипно предаване на стари ръкописи, книги и периодични издания. – Изв. НБКМ, 121 (17), 1972, с. 127.
- ⁶⁴ ИДА, 19571, № 1, 5–6.
- ⁶⁵ Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд. Документи от турските архиви. Съст. Б. Недков, П. Миятев и др. С., 1952; Априлско въстание 1876 г. Т. 1–2. Съст. К. Каратеодорова и др. Ред. Ал. Бурмов. С., 1954–1956.
- ⁶⁶ С в е г а р о в, И. Принос към биографията на Неофит Рилски (гръцки писма до него). Изд. на БАН – Архивен инст. С., 1951.
- ⁶⁷ М и я т е в, П. Из архива на Константин Иречек. Преписка с българи. Документи за обществено-политическата и културната история на България от 1871 до 1917 г. Т. 1–3. С., 1953–1963.
- ⁶⁸ М и я т е в, П. Г. Д и м о в. Документи за историята на българското книжовно дружество в Браила (1868–1876 г.). С., 1958; С в е г а р о в, И. Документи за историята на българското книжовно дружество (1878–1911 г.). С., 1966; М и я т е в, П. и др. Документи за историята на Българската академия на науките (1911–1944 г.). С., 1974.
- ⁶⁹ С в е г а р о в, И. Принос към биографията на Райно Попович. Изд. на БАН – Арх. инст. С., 1959.
- ⁷⁰ Извори за българската история: Гръцки извори за българската история. (ГИБИ). Т. 1–6. С., 1959, и др.; Латински извори за българската история. (ЛИБИ). Т. 1–7. С., 1959, 1960 и др.; Турски извори за българската история (ТИБИ). Т. 1–3. С., 1959, 1966...
- ⁷¹ С м о х о в с к а - П е т р о в а, В. Неофит Бозвели и българският църковен въпрос (Нови документи из архива на А. Чарториски). С., 1964; П а с к а л е в а, В., К. К о с е в. Немски извори за българската история (1875–1877). С., 1973; М и я т е в, П. Документи за българската и сръбската история из маджарските архиви (1868–1878 г.). С., 1971; Т о д о р о в, Н., В. Т р а й к о в. Българи, участници в борбите за освобождение на Гърция (1821–1828). С., 1971 и др.
- ⁷² С в е г а р о в, И. Кодекс (кондяк) на църквата „Св. Георги“ в Струга (1792–1912 г.). С., 1964; Т р а й к о в, Н. Братя Миладинови. Преписка. (По повод 100-годишнината от излизането на „Български народни песни“). С., 1964.
- ⁷³ Д и м о в, Г., Н. и В. Т р а й к о в и. Архив на Г. С. Раковски. Т. 1–4. С., 1952–1969.
- ⁷⁴ Л е к о в, Д., Л. М и н к о в а. Из архива на Любен Каравелов. Ръкописи, материали и документи С., 1964.
- ⁷⁵ Д и м и т р о в, М. Публицистиката на Любен Каравелов (1860–1869 г.). Статии, дописки, писма (до излизането на в. „Свобода“). С., 1957.
- ⁷⁶ М и х о в, М. Материали по история на Българската армия. Българското опълчение. Т. 1–2. С., 1956 и 1959 и др.
- ⁷⁷ Д. Б л а г о е в. Сборник от документи (1875–1934 г.). С., 1956; В. Работник. Избрани статии и материали. С., 1957; Великата Октомврийска социалистическа революция и революционните

борби в България през 1917–1919 г. С., 1957; Лайпцигският процес и международната солидарност в борбата против фашизма (1933–1934 г.). С., 1958; Лайпцигският процес (1933–1934 г.). С., 1960; В бой с фашизма. С., 1960; Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941–1944 г.). С., 1962; Отзвукът на Лайпцигския процес в българския печат (1933–1934 г.). С., 1964 г. и т. н.

⁷⁸ Ду й ч е в, И Лекция по... , с. 184.

⁷⁹ Пак там, с. 16, 60.

⁸⁰ Пак там, с. 61.

⁸¹ За интереса към документалните извори за българската история от страна на ръководството на БКП свидетелства една програма още от 1928 г., която се съхранява в личния архивен фонд на Г. Димитров. В програмата се поставя задачата да се организира издирване на всички архивни документи, които са били свързани с политиката на Русия в България и на Балканите, намиращи се в руските архиви. Дори била съставена комисия от пет души (Кабакчиев, Марек, Топалов, Генчев и Червенков).

⁸² К о с е в, Д. За състоянието и задачите на българската историческа наука. – ИПр., 20, 1964, № 4, 16–39.

⁸³ Постановление № 32 от 27. IV. 1977 г. „За по-нататъшно развитие и усъвършенстване на архивното дело в България“. – В: Сборник за нормативни актове по архивно дело в НР България. С., 1978, с. 49.

⁸⁴ Г е о р г и е в, К. Нов етап в работата по обнародване на изворите за българската история. – АПр., 1973, № 3, 10–13.

⁸⁵ Пак там, 7–13.

⁸⁶ Разполагаме с екземпляр от подготовените и раздавани за обсъждане в Комисията.

⁸⁷ Тези документи също бяха в пакета документи за обсъждане в Комисията.

⁸⁸ Т и ш к о в, В. А. История и историки в США. М., 1985, 137–138.

⁸⁹ К о н е в с к и й, Б. П. Национальная программа публикации исторических документов в США. – Исторический архив, 1956, № 3, 238–239.

⁹⁰ Б е р к, Ф. Г. Национальный архив и управление документацией в США. – Советские архивы, 1988, № 3, с. 94.

⁹¹ Annual Report for the Year Ended, Sept., 30, 1986. The National Archives and Records Administration. Washington, p. 59.

⁹² Г е о р г и е в, К. Въпроси на... ; За научно-справочния апарат на документалните публикации. – ИДА, 1966, № 12, 31–54; Към въпроса за обнародването на документалните извори за нашата история. – ИПр., 1966, № 3, 91–114; Епистоларните материали като исторически извори и тяхното обнародване. – ИДА, 1967, № 14, 10–72; Микрофилмонизацията на документи – нов етап в публикаторската дейност. – ИПр, 1969, № 17, 55–62; Документалните извори и техният подбор при издаването им. – В: Научни конференции по архивознание. Т. 1, С., 1979, 6–18; Н е й к о в а, А. Археографски проблеми на българското възрожденско документално наследство. Автореферат. С., 1980; Нормализация на правописа при публикуването на български архивни документи от епохата на Възраждането. – ИДА, 1979, № 38, 95–106; Документалните публикации за Българското възраждане в периодичните издания – начален етап на археографска дейност. – ИДА, 1981, № 40, 55–70; Предназначение, тематика и видове документални издания за историята на Възраждането. – ИДА, 1981, № 42, 35–50; Регестите преходна форма при описанието на архивни документи и тяхното публикуване. – В: Научни конференции по архивознание. С., 1987, 335–342; Двустранните и многостранните документални издания – принос към изворовата база за изследванията по българистика. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 22. С., 1988, 233–241 и др.

⁹³ Б о г д а н о в и ч, Д., Б. В е л ч е в а, А. Н а у м о в. Болгарский апостол XIII века: Рукопись Дечани – Црклез. Исследование и микрокарточное воспроизведение рукописи. С., 1986.

⁹⁴ Правила за обнародване на писмени извори за българската история (XVIII – XX в.). С., 1981.

⁹⁵ Методически кодекс на ГУА при МС. Ч. 4. Правила за публикуване на архивни документи. С., 1982. 694–703.